Hin erazner, nor çambaner...

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Zaroukian, Antranik (1913-1989). Hin erazner, nor çambaner.... 1960.

1/ Les contenus accessibles sur le site Gallica sont pour la plupart des reproductions numériques d'oeuvres tombées dans le domaine public provenant des collections de la BnF.Leur réutilisation s'inscrit dans le cadre de la loi n°78-753 du 17 juillet 1978 :
 *La réutilisation non commerciale de ces contenus est libre et gratuite dans le respect de la législation en vigueur et notamment du maintien de la mention de source.
 *La réutilisation commerciale de ces contenus est payante et fait l'objet d'une licence. Est entendue par réutilisation commerciale la revente de contenus sous forme de produits élaborés ou de fourniture de service.

Cliquer ici pour accéder aux tarifs et à la licence

2/ Les contenus de Gallica sont la propriété de la BnF au sens de l'article L.2112-1 du code général de la propriété des personnes publiques.

3/ Quelques contenus sont soumis à un régime de réutilisation particulier. Il s'agit :

 *des reproductions de documents protégés par un droit d'auteur appartenant à un tiers. Ces documents ne peuvent être réutilisés, sauf dans le cadre de la copie privée, sans l'autorisation préalable du titulaire des droits.
 *des reproductions de documents conservés dans les bibliothèques ou autres institutions partenaires. Ceux-ci sont signalés par la mention Source gallica.BnF.fr / Bibliothèque municipale de ... (ou autre partenaire). L'utilisateur est invité à s'informer auprès de ces bibliothèques de leurs conditions de réutilisation.

4/ Gallica constitue une base de données, dont la BnF est le producteur, protégée au sens des articles L341-1 et suivants du code de la propriété intellectuelle.

5/ Les présentes conditions d'utilisation des contenus de Gallica sont régies par la loi française. En cas de réutilisation prévue dans un autre pays, il appartient à chaque utilisateur de vérifier la conformité de son projet avec le droit de ce pays.

6/ L'utilisateur s'engage à respecter les présentes conditions d'utilisation ainsi que la législation en vigueur, notamment en matière de propriété intellectuelle. En cas de non respect de ces dispositions, il est notamment passible d'une amende prévue par la loi du 17 juillet 1978.

7/ Pour obtenir un document de Gallica en haute définition, contacter reutilisation@bnf.fr.

Ihre Einwilligung,

Ihre Zustimmung...

Th. Dreimann-Klinge

Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France

Ա. ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

Հիշուցողը, ուղղագրողը...

ՊԵՑՄՈՒԲՀ — 1960

2ես8 - 155217

ՀԻՆ ԵՐԱԶՆԵՐ,

Ես այս գիրքը չեմ գրեր որպէսզի այսօր կարդացուի ու վազը մոռցըւի: Եւ ոչ ալ պատճեկան միամտութիւններ ունիմ, կարծելու համար, թէ ապագայ սերունդներուն կը հասնի: Ես կը գրեմ ինծի համար, այլ մանաւանդ կ'ուզեմ որ այս էջերը կազմեն հարազատ վկայութիւն մը, բերուած Հայրենիքէն, հայրենիքի կարօտովը ապրող ու մեռնող սերունդի մը, որ կը տառապի իր իսկ Հայրենիքը չկարենալ սիրելու տագնապով... Ողբերգութիւն մըն է, որ հաւանաբար չըմբռնեն տասը-հսկերեսուն տարի վերջ ապրող հայերը: Բայց մենք կ'ըմբռնենք, ու կ'ապրինք այդ ողբերգութիւնը, որովհետեւ մեր առօրեայ կեանքն է, ու այս տողերը կը ծգտին ֆիչ մը լոյս ու ֆիչ մը յոյս եւ բաւարար յստակութիւն բերելու այդ կեանքին: Չեն գրուիր գոհացնելու համար մէկը ու չգայթացնելու միւսը: Կը գրուին որպէս վկայութիւն՝ մեր ժամանակին ու մեր պայմաններուն մէջ ապրող սերունդներուն:

ՆՈՐ ՃԱՄԲԱՆԵՐ...

ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ 1958

1

Կար ժամանակ, որ մեր կարօտները տեղ կը հասնէին երկինքի Ճամբով ու երազին թեւերով:

Հին այն կարօտն է դարձեալ, երկինքներու այն հին ճամբան, որուն աստեղահոծ խճուղիներէն կը մեկնէր հոգիս, կը վերադառնար, քանի՛ անգամներ, քանի՛ տարիներ: Այնքան կրկնուած է խաղը, երեւակայութիւնը այնքան յստակ եւ բնական պատկերներ կուտակած է տեղ մը հոգիիս մէջ, որ պատրանքի այդ սրարներէն մէկն է որ կը կրկնուի կարծես, միեւնոյն դերակատարներով, միեւնոյն վեմին վրայ, հազար անգամ բեմադրուած խաղի մը պէս:

Քանի՛ անգամ մեկնած եմ այսպէս Հայաստան, ու վերադարձած, քանի անգամներ:

Անքուն գիշերուան մը առաջացուցած ուժասպառութի՞նը, թէ երկարատեւ պրկումներէ ետք յանկարծօրէն թուլցող ջղային դրութեան մը քայքայումը արդեօք, — ստոյգը այն է, որ պէտք կը տեսնեմ ափերս քսել թիկնաթոռիս թեւերուն, ճնշել, չօշափել՝ համոզուելու համար, թէ այս մէկը այլեւս պատրանք մը չէ, թէ ա՛յս օդանաւը ա՛յս վայրկեանէն սկսեալ ճամբայ կը հանէ զիս դէպի հայրենիք:

Այն հին կարօտը, հին երազին թեւերուն վրայ, երկինքներու այն հին ճամբայէն . . . :

Ամէն ինչ հի՞ն է ուրեմն: Բնաւ նորութիւն չկա՞յ այս բոլորին մէջ: Շաբաթներու եւ ամիսներու յոգնութիւններ, մտատանջութիւն-

ներ, հոգեկան եւ նիւթական անձկութիւններու վիճակներ, տագնապալի պիշերներ եւ մտահոգ առաւօտներ, — այս ամէնը արդա՞ր էր որ յանգէին այս արդիւնքին, ճամբորդական սա տոմսակին, որով ճամբորդ մը տեղէ մը տեղ մը կ'երթայ, ինչպէս սա քովի մարդը, որ Ֆրանքֆորտ կ'երթայ, այն միւսը, որ Աթէնք պիտի իջնէ խոշոր պայուսակը եւ հսկայ փորը չալկած:

Աստուա՛ծ իմ, ինչո՞ւ ճամբորդ մը կը համարուիս միւս բոլոր ճամբորդներուն մէջ, երբ անոնք բոլորը տեղէ մը ուրիշ տեղ մըն է որ կ'երթան, իսկ դուն կ'երթաս Հայրենիք...

Զորս չարժականները համաչափօրէն կը խորդան այլեւս: Անոնցմէ աւելի ուժեղ՝ քունը կը ճնշէ կոպերուս: Զուր է փիլիսոփայել, երբ կաթի պէս ճերմակ առաւօտը կ'իյնէ տարածութեան, չուտով կը հասնի արեւածագը՝ քիչ անդին ողջերթի եկած բարեկամներու եւ հարազատներու համբոյրին պէս տաք ու մաքուր: Զուր է փիլիսոփայել, այլ կէս-քուն կէս-արթուն՝ կարելի է հազիւ մխիթարուիլ, թէ վերջին հաչուով, ամէն ինչ հին չէ այս մոլորակին վրայ եւ հոգիի մէջ, թէ բոլոր հին բաներուն մէջ, կարօտներուն, երազներուն եւ երկինքներուն մէջ՝ կայ վերջապէս սփոփարար նորութիւն մը:

Այժմ երազը մետաղեայ թեւեր ունի...

Ատած եմ մետաղը, ամբողջ կեանքիս մէջ: Մետաղը՝ որ փայլուն ըլլայ թէ ժժգոյն, կը պահէ իր ցուրտ կարծրութիւնը, որուն դէմ միշտ կը փշրուի հոգին: Անպամի մը համար, հոգիս կը պզտիկնայ մետաղեայ այս հսկայ թռչունին քով: Հոգիս իր թեւերով հազար անգամ դնաց եկաւ, բայց ոչ մէկ օր Հայրենիքին չհասաւ: Արդար ըլլանք եւ պարկեշտ: Այս օդանաւ այս վայրկեանէն սկսեալ ճամբայ կը հանէ զիս դէպի Հայրենիք ու կը մխրճէ... խոր քունի մէջ:

*
**

Տամասկոս, վերջին դիշերը, լուացուցքի բարեկամներու եւ անթիւ բաժակներու հետ: Ու բնական էր, որ հազիւ օդանաւ բարձրացած, քունը եւ թմրութիւնը տիրապետէին անդամներուս:

Ուժեղ ցնցումի ազդարարութիւն մը՝ թէ օդանաւը վերատին իջած է դետին ու այժմ կը թաւալի դէպի իր առաջին հանգրուանը: Աչքերս դոց՝ կը հաչուեմ մեքենային առաջացումը, մտովի վերակոչելով Աթէնքի օդակայանին այնքան ծանօթ պատկերը: Ի՞նչ փոփո-

խուճապներ կրած է արդեօք: Քոսոտ եւ ճղճիմ սրահները փոխարինուա՞ծ են նոր չինուածներով, խարեբայ այն կօշիկ ներկողին պիտի հանդիպի՞մ արդեօք, որ վերջին անգամ հինգ տոլարնոց առաւ ինձմէ, եւ վրադիրը չկրցաւ հասցնել մինչեւ օտանաւիս մեկնիլը···:

Որոշած եմ աչքերս փակ պահել, ապասելով որ օտանաւը կանգառնէ, դուռը բացուի եւ քովի մարդս չարժի: Այդպէս՝ մէկ անգամէն կրնամ նայուածքով պրկել Ամէնքի օդակայանին համայնապատկերը, եւ բաղդատել հինին հետ: Անիւները դեռ կը թաւալին: Մտովի հաշուեկշիռը կ'ընեմ ուժերուս: Երեք ժամ մը տեւած պէտք է ըլլայ, — Տամաս–Ամէնք հեռաւորութիւնը — վերապարձնելու համար մարմինիս այն կայտառութիւնը, որ կը պակսի: Դեռ բոլորովին չէ մեկնած դիշերային յոգնութեան ճնշումը, բայց կը պակսի արդէն քունին պարպեւած բարերար թմրութիւնը:

Ոտքի եմ վերջապէս, եւ, ահա, չարժական սանդուխին վրայ: Դեռ չեմ դիտեր շուրջս, եւ կ'ինձնեմ, հաստատ պետին հանդիպելէ ետք նայելու որոշումով:

Վե՛րջապէս: Ի՛նչ փոփոխութիւն, ի՛նչ մաքուր եւ տպաւորիչ շէնքերու շարք մը կ'եմս: Ապրի՛ք յոյներ: Քանի մը տարուան մէջ՝ սրբուած է ողոմելի չինուածներու ամբողջ խումբը եւ տեղը տրուած չքեղ ու պայծառ օդակայանի մը:

Բայց··· կարելի՞ է այսքան նմանութիւն: Այս շէնքերը, ճարտարապետական այս ամբողջ կառոյցը՝ ես տեսած եմ ուրիշ տեղ··· կեցէ՛ք··· կարելի՞ բան է: Այո՛, կարելի է, եւ ամբողջ եզածը հետեւեալն է· — Ամէնք շէնք իջած, այլ··· Պէյրութ:

Այո՛, Տամասկոսէն ետք՝ Պէյրութ, տոմսին վրայ չնախատեսուած կէք մը, եւ ընդամէնը կէս ժամ մնացած ենք օդին մէջ: Հապա՞ խորտնկ իմ քունս, երկարատեւ ժամերուն պարպեւած հանգըստութի՛նը անդամներուս: Մէկէն, յոգնած կը պակսի: Ներքի՞ն սկսինք փիլիսոփայել՝ թէ սուտ է եւ հանդիստը, եւ յոգնութիւնը: Կը կարծենք հանպատրաստած ըլլալ այն տեղն մխայն, երբ կը հատանք թէ պատճառներ ունինք հանդիստ ըլլալու, մինչ իրապէս հանդիստ չենք, եւ անհանգստութենէ կը տառապինք, երբ իրական բոլոր տուեալները ունինք երջանիկ խաղաղութեան մը: Յամենայնդէպս, փիլիսոփայութեամբ կամ առանց փիլիսոփայութեան՝ պէյրութ ենք դեռ, երբ կը կարծէինք թէ արդէն իսկ հասած ենք Ամէնք:

Այս գործը հէքեաթի պէս սկսաւ, եւ, ըստ երեւոյթին, պիտի

չարունակուի հէքեաթի ձամբուլ. — «Քալեց, քալեց՝ երեք օր երեք գիշեր քալեց: Ու եա դարձաւ եւ լ՚ինչ տեսնէ — հազիւ մախաթի մը չափ ճամբայ պացած է»:

... Քալեց, քալեց...

*
**

Պարզ է այլեւս, թէ Աթէնքի հանգրուանը ջնջուած է յայտարէս, վոյթ չէ թէ օդանաւը կատարէ իր պայմանական էջքը եւ մնայ ամբողջ ժամ մը: Նո՛յն չէնքերն են, նոյն տափակ սրահները, տախտակի եւ ալիւմի խառնուրդ մխեւնոյն պատերով: Ամէն ինչ եւ ամէն ոք իր տեղն է, ոսսը տարի եաքն ալ, չորս տարի եաքն ալ: Ցուցափեղկերու մէջ չարուած յունական հին տարազներ, յախճապակիէ պնակներ եւ ծաղկամաններ՝ անխուսափելի Աքրոբոլին սիւներով, վիճելի մաքրութեամբ սեղաններ եւ անվիճելի կանացիութեամբ... կիներ, սպասարկութեան մէջ: Հին եւ նոր Ցունաստանները մէջտեղ՝ անոնք են որ կը խորհրդանշեն յաւիտենական Ցունաստանը եւ Ցոյնը...

Ամէն ինչ եւ ամէն ոք իր տեղն է ուրեմն, բացի կօշիկ ներկողէս, որուն հետքն իսկ չկայ: Պէտք չունիմ արդէն: Կօշիկս նոփ նոր է ու շատ կանուխ է դեռ ներկի մասին մտածելու: Գալով հինգ տոլարներուս, կրնամ հաշուել, թէ ես էի որ այդ դրամը նուէր ըրի իրեն, եւ ոչ թէ ինքն էր որ պողպաւ ինձմէ: Արդիւնքը նոյնն է անշուշտ: Դրամս երբեք ետ պիտի չվերադառնայ ինծի: Եւ սակայն, ակամայօրէն վեհանձն եղած ըլլալու պատրանքը նախամեծար չէ՞, տխմարօրէն խաբուած ըլլալու անախորժ զգացումէն:

Լեւոն Շա՛նթ, — խաղաղութի՛ւն հոգիիդ — բան մը գիտէիր հարկաւ, երբ օրն ի բուն կ՚երկնէիր — «Ես պատրանքը սիրեցի»:

Հարկ եղաւ որ քառասունին հասնինք ու անցնինք, հասկնալու համար պեղեցիկ ճշմարտութիւն մը, որ դուն գիտէիր արդէն քան տարեկանիդ:

Լեւոն Շա՛նթ, խաղաղութիւն հոգիիդ...

*
**

Ահաւասիկ այստեղէն է որ կը սկսի խնդիրը եւ ճիշդ այս կէտին, հարկ է լրջանալ եւ... արթննալ: Սօֆիա, Պուլկարիոյ մայրաքաղաքը, Երկաթեայ Վարտոյլին յառաջաբանը:

կեցած եմ մաքսատան չէնքին մէջ, պայուսակներս առջեւս եւ անցագիրս ձեռքիս: Բոլոր ճամբորդները կարճ ժամանակէն կը կարգադրուին ու կ'անհետանան: Կը մնայ սուրիացի նիհար-բարակ ուղեկից մը միայն, սեւ ակնոցներով, չալվարի եւ տաբատի խառնուրդ հագուստներով մարդ մը, յայտնապէս պիւլացի մը: Բնազդաբար կը մօտենանք իրարու: Ջեմ սխալած: Պաղեստինցի արաբ մըն է: Ոտքի վրայ, քանի մը վայրկեանէն կը պարզուի իր կենսագրութիւնը եւ կացութիւնը:

Ինը զաւակներ ունի, արհեստով չօֆէօր է, աչքին երկաթի փշրանք մը խրած է, փակելով այդ աչքը եւ վտանգելով միւսը: Տարի մը դարմանուելէ ետք Պէյրութի մէջ, յուսահատ՝ այժմ կը մեկնի Մոսկուա, այնտեղ ենթարկուելու համար վիրաբուժական գործողութեան մը: Դարմանումը՝ ձրի պիտի կատարուի, իսկ երթեւեկի ծախքը հոգացած է իր արհեստակցական միութիւնը, հանգանակութիւն մը կատարելով: Անունը Ռիւշտի Մաթիսլ է, եւ ահռելի չատախօս մըն է: Ուրախութենէն կը ճռուողէ: կարծես հարսնիքի կ'երթայ:

Եթէ չարունակեմ մոլիկ ընել զինք, կրնայ մինչեւ իրիկուն խօսիլ, իսկ մենք մաքսատան սեղանին առջեւն ենք դեռ: Անցնող դարձող պաշտօնեաներէն ոչ ոք կը զբաղի մեզմով: Քանի մը անգամ կը կեցնեմ զինուորական տարազով պաշտօնեաներէն մէկը, ցոյց կու տամ անցագիրս, կ'առնէ, կը նայի ու կը վերադարձնէ: Ահաւոր բան է լեզու չունենալը: Իրենք բացարձակապէս անծանօթ են ֆրանսերէնի կամ անգլիերէնի: Ես՝ բառ մը պուլկարերէն չեմ գիտեր:

Անցագիրս քննելէ ետք, միակ բառը որ կը փոխանակուի մեր միջեւ, «թրանզիթ» բառն է:

— Թրանզի՛թ, կ'ըսէ պաշտօնեան, դիս բաւարարած ըլլալու գոհունակ ղէմքով, ու կը վերադարձնէ անցագիրս:

— Թրանզի՛թ, կը կրկնեմ ես, չարունակութիւնը սպասելով իրմէ, բայց կը տեսնեմ մարդուն կռնակը միայն, քաղաքավար բարեւէն ետք:

«Թրանզիթ»ները անվերջ կը չարունակուին, մէկուկէս ժամէ ի վեր: Նոյն բառը՝ մէկուս համար հարցում է, միւսին համար՝ պատասխան:

Անտանելի է: Երկաթեայ վարագոյր դոյութիւն չունի այստեղ, բայց կայ լեզուական վարագոյր մը, որ մեռազեայ չըլլալուն, Նուազ անթափանցելի չէ սակայն: Իսկ այս տաղտկալի Ռիւշտին

դեռ, որ անվերջօրէն անխմաստ հարցումներ կը տեղայ գլխուս, հետզհետէ ջղային եւ բարկացոյց չեչտուլ մը, կարծես ես եղած ըլլամ մեր կացութեան պատասխանատուն ու իմ նեղութիւնս ինծի չբաւէ:

Ճարահատ, երկու ձեռքերուս զոյգ մատներով կը բռնեմ իմ վերի եւ վարի շրթունքը, ամուր մը կը փակցնեմ իրարու եւ կ'ըսեմ.

— Ասոնք քիչ մը զոյգ՛, որ աչքերդ հանգիստ ընեն...

Վերջապէս կը յայտնուի հուժկու եւ մեծդի կին մը, պաշտօնական տարազով, ու կը դոչէ, մեր վրայ խուժելով.

— Թրանզի՞թ, թրանզի՞թ...

Նորէ՞ն: Այդ մոլական բա՛ռը, որ սկսաւ հեգնանքի պէս հնչել:

— Այո՛, թրանզի՛թ, կը պատասխանեմ դրեթէ պոռալով, եւ այս անգամ վճռած եմ ա՛լ ձայնս չիյնցնել, բայց աւելորդ կը դառնայ մարտահրաւէրս: Ճիշդ մեր վինուած անձն է. աւելի ճիշդը՝ ինքն է որ կը վինուէ մեզ եւ պաշտօն ունի թրանզիթ ճամբորդները տեղաւորելու օդակայանին պանդոկը, նոյն չէնքին վերնայարկը:

* * *

Փրկուած ըլլալ կը կարծէի, երբ նոր գլխու գաւ մը: Ռիւշտիկոչուածն է, որ յանկարծ կը յիշէ, թէ վերարկուն մոռցած է օդանաւին մէջ: Իսկ մեր օդանաւը կէս ժամէ ի վեր մեկնած է Վիեննա: Իրարանցում: Երթեւեկ: Ֆրանսերէն պիտցող պաշտօնեայ մը կ'ելլէ մէջտեղ: Հեռագիր՝ Վիեննա: Անթել հեռագիր՝ դեռ օդին մէջ գտնուող օդանաւին: Կէս ժամ ետք, օդանաւը կը պատասխանէ. — «Այո՛, վերարկուն օդանաւին մէջ է: Պիտի յանձնուի Վիեննայի դրասենեակին»: Նոր հեռագիր՝ Սոֆիայէն Վիեննա. — «Վերարկուն ղրկել Մոսկուա, Սուրբիական դեսպանատունը»:

Կը դիտեմ այս Ռիւշտին: Ամբողջ հալուստ-կապուտը, ձեռքի համրիչը եւ սեւ ակնոցներն ալ միասին հաշուած, քսան ոսկի չեն արժեր: Ի՞նչ կրնայ արժել իր կորսուած վերարկուն: Ապահովաբար, հնավաճառէն առնուած քան մը, որուն համար հեռագիրնե՛ր, պատասխաննե՛ր, կարգադրութիւննե՛ր...

Շոյուած է Ռիւշտին: Բոլորովին միամիտ մէկը չէ. անցածդարձածին տարողութիւնը կ'ըմբռնէ, եւ փոխանակուած հեռագիրներուն մէջէն, իր անձին տրուած կարեւորութիւն մը կ'ուզէ տեսնել:

Վերջիվերջոյ, հասկցած են հարկաւ, որ ինք «սենտիքայի մարդ է»։

— Սենտիքաները այստեղ հաշուի կ'առնուին, եա՛ hապիպի, սենտիքաները...

Ռիւշտին, եւ իր կորսուած վերարկուն։

Ռիւշտին, եւ իր սենտիքաները։

Հակայական թիւրիմացութիւն մը։

Հէպ միամիտ Ռիւշտի։ Իր առաջին չփումն է Եւրոպայի հետ։ Չի գիտեր, թէ այսպէս է եւրոպական վարուելակերպը, — քաղաքավա՛ր, բարեկի՛րթ, հոգածո՛ւ։ Կրնայ կորսուած հին վերարկուի մը համար տասը հեռագիր ղրկել իր երկրին մէջ, մէկ քաղաքէն միւսը, բայց վա՛յ քեզի, եթէ հանդիպիս այդ նոյն եւրոպային ու եւրոպացիին՝ իր երկրէն դուրս, քո՛ւ երկրիդ մէջ։

Վերարկուդ գտնելու համար քառասուն կտոր կ'ըլլան, ընկե՛ր Ռիւշտի, բայց երբ հարկը պահանջէ, կաթիլ մը քարուղի համար քառասուն հատ ռումբ կը տեղան գլխուդ...

Այս բաները չես գիտեր, բայց օր մը կը տրվիս, եա՛ hապիպի...

2

Տեղաւորուած ենք մեր սենեակներուն մէջ, անհուն միջանցքի մը խորը։ Ըստ երեւոյթին, մեզմէ պատ ուրիշ մարդ չկայ այս բաժնին մէջ, բացի առաջնորդ տիկինէն, որ մուտքի առաջին սենեակը կը գրաւէ։ Շուտով կը պարզուի, թէ այս կինը մեր ճաշերուն եւ հանդիստին պատասխանատուն չէ մնար, այլ նաեւ մեր պահակը։ Ըմբռնի բազուկը ցնցելով, կու տայ իր վերջին պատուէրը, որ վըճռական ազդարարութիւն մըն է.

— Դուք թրանզիթ համարտրներ էք եւ իրաւունք չունիք այս չէնքէն դուրս գալու, մինչեւ վայրը առաւօտ, Մոսկուայի օրանաւին ժամը։

Ռիւշտին, որ բառ մը չի հասկնար ըսուածէն, անհամբեր է լսելու թարգմանութիւնը։ Իսկ ես մոռցած եմ ինք եւ լծուած ազատարգական պայքարիս, ըմբռնին դէմ։

— Ես կ'ուզեմ քաղաք իջնել։

— Չէք կրնար... իրաւունք չունիք...

— Կրնա՛մ, որովհետեւ... իրաւունք ունիմ:

— Թրանզիթ ճամբորդներուն արդիլուած է Սօֆիա մտնել:

— Թրանզիթ ըլլալը պատճառ մը չէ որ մարդ դառնայ բանտարկեալ մը: Ես Պուլկարիոյ համար վիզա ունիմ: Եթէ ուզեմ, կրնամ չաբաթ մը մնալ այստեղ եւ ուզած տեղս երթալ:

Վէճը կը չարունակուի: Դժբախտաբար, անցագիրս ձեռքս չէ: Առած են վարը: Կը մնայ օդակայանի ոստիկանութեան գրասենեակը: Կ'առաջարկեմ, որ երթայ կատարէ ստուգումը: Կը համաձայնի, թերահաւատ եւ դժկամ: Կը վերադառնայ քառորդ ժամէն եւ կը յայտնէ թէ ազատ եմ: Ապա յուցամատը թափ տալով Ռիւշտիին վրայ, կ'ապտակարկէ.

— Իսկ դո՛ւն... Դուն այստեղ կը մնաս: Դուն վիզա չունիս: Ինձմէ պատասխանելուն վրէժը միւսէն լուծել ուզէ կարծէք...

— Ի՞նչ կ'ըսէ, ի՞նչ կ'ըսէ, — անհամբեր է Ռիւշտին, դիտնալու համար թէ ինչ կ'ըսուի իր մասին: Կը բացատրեմ: Իր միակ պատասխանը.

— Շարմո՛ւթա...

Բարեբախտաբար, կինը արաբերէն չի գիտեր: Մնաց որ, դժուար թէ լսէր Ռիւշտիին հայհոյանքը: Մեկնած է արդէն եւ մոռցած իր սենեակը: Իսկ ես կը համոզեմ Ռիւշտին, թէ իր աչքերուն չահը կը պահանջէ երկարել մահճակալին վրայ եւ հանգիստ ընել: Իմ խրատներէս աւելի, մուտքին առջեւ կեցող պինեալ պահակին տեսքն է որ կը համոզէ զինք:

*
**

Ժամ մը վերջ, պատրաստ եմ արդէն: Կրնամ ուրեմն դուրս գալ դէպի քաղաք եւ հայ փնտռել: Անձնական ծանօթներ չունիմ Սօֆիայի մէջ, բայց վստահ եմ թէ անծանօթ բարեկամներ չեն պակսիր, հայկական գաղութի մը մէջ: Ու յետոյ, ինչ նշանակութիւն ունի ծանօթ–անծանօթը, երբ օտարութեան մէջ հայ մը ուրիշ հայեր կը փնտռէ:

Մեկնած պահուս, կ'անցնիմ Ռիւշտիին սենեակէն: Ուրիշ մարդ մըն է հիմա: Ծորտակուաձ, լքուած, անճանաչելի խլեակ մը: Ծեղճ մարդը սկսած է մղկտալ: Աչքը սարսափելի ցաւ կը պատճառէ: Չխս նկատելուն, ոտքը աւելի կը սաստկանայ: Կը բողոքէ,

կը մեղադրէ : Ո՛ւր կ'երթամ, ի՛նչպէս կրնամ մեկնիլ, երբ բարեկամ մը այսպէս կը տառապի : Սուրիացիներ չե՞նք երկուքս ալ, այս օտար երկրին մէջ...

Կը հաւատամ իր անկեղծութեան : Ու պիտեմ, թէ քանի մը ժամերու ծանօթութիւնը չէ մեր բարեկամութեան չափակը, եւ ոչ ալ անցապիրներուն վրայ դրուագած մխեւնոյն կնիքը : Յա՛ն է, Ռիւշտի՛, յաւը՝ որ կը կազմէ իրական կապը բարեկամութեանդ եւ բոլոր բարեկամութիւններուն : Երբ յաւ ունինք՝ հանդիպող առա-ջին անձը մեղի բարեկամ է, բարի է, ազնիւ է, սիրելի է : Յաւը, բոլոր ազնիւ բաներուն եւ ազնուութիւններուն անուգիչը : Երբ յաւ ունինք՝ կը յիշենք մեր բոլոր բարեկամները, կը կարօտինք անոնց, չենք ուզեր որ մեկնին : Երբ յաւ չունինք ու երջանիկ ենք՝ — «Ի՛նչ կ'ուզեն մեղմէ, ինչո՞ւ կը խանգարեն մեր հանգիստը» :

Յա՛ւը, գերադոյն բարոյացնողը, բոլոր ազնիւ զգացումնե-րուն յաւիտենական յուշարարը...

— Պիտի մեռնիմ, պիտի մեռնիմ, Մոսկուա չհասած պիտի մեռնիմ այստեղ... Միւս աչքս ալ կը յաւի... եա՛ Ալլա... պիտի մեռնիմ...

— Չես մեռնիր, մի վախնար...

Ուրիշ ի՞նչ կարելի է ըսել, ընել :

Բարեբախտաբար, զրպանին մէջ թմրեցուցիչ դեղահատերու տուփակ մը կայ : Կը կարծամ չիշին վրայ — «Սաստիկ ցաւերուն՝ մինչեւ երեք հատ կարելի է առնել մէկ անգամէն» : Թո՛ղ առնէ չորս հատ : Կու տամ : Կամայ կամայ, ձայնը կը նուաղի, կ'անշարժանայ :

Օդակայանէն քաղաք մեկնող ինքնաշարժին մէջ, միակ մտա-ծումս Ռիւշտին է : Ինը զաւակ ունի : Ու եթէ յանկարծ ցաւերը սաստկանան եւ օգնութիւն կանչէ՝ անոնցմէ ոչ մէկը պիտի գտնէ քովը, ու ոչ ոք՝ որ իր ապարեկնը հասկնայ...

*
**

Ռիւշտին կը մոռնամ միայն այն պահուն, երբ կը տեսնեմ «երեւան» թերթին խմբագիրը թիւֆէնքճեանը, յայտնդամ եւ բարձրահասակ մարդ մը, կատարեալ զաւառացի հայու նմոյշ մը : Ցայտնի համայնավար մըն է, որ դիրք ունի նաեւ հայկական շըր-ջանակէն դուրս, Պուլկարներուն մօտ : Ժամերով կը խօսինք, կը վիճինք, կը բացատրուինք :

Մէկէն, ինծի համար իսկ անակնկալ անմիջականութեամբ մը, կը նետեմ ժամերէ ի վեր միտքս չարչարող հարցումը.

— Կարելի՞ է գերեզմանատուն այցելել...

— Ինչո՞ւ ոչ, կ'ըսէ ժպտուն, — թէեւ, ըստ երեւոյթին, ժպտելու վարժութիւնը կորսնցուցած մէկն է — կէս ժամէն կը հասնինք, թաքսիով:

— Սեփական ինքնաշարժ ունեցող բարեկամ մը չունի՞ք:

— Ոչ մէկ հայ սեփական ինքնաշարժ ունի այստեղ: Բայց ո՞չինչ, կրնանք թաքսի մը առնել...

Օրը կիրակի է: Ամրապրատան նեղլիկ սենեակին ջիմաց ը հայկական պզտիկ սրճարան մը կայ: Սպակեայ պատին եռեւ՝ առուերներ կ'երթեւեկեն, պլուխնին դէպի ներս կը հակին, բայց ներս չեն մտներ: Լռիկ մնչիկ՝ կ'երթան ղէմի սրճարանը: Ամրապիրը կը ապաստ պատասխանիս, որ յանկարծ դուրս կու պայ չըթնեցէս, հարցումի վերածուած.

— Իր տե՞ղն է... Վար չէ՞ք առած:

— Հո՛ն է... Կրնաք առուպել...

— Կ'ըսէին թէ վերցուած է... Քանի մը տարի առաջ, Մոֆիայէն պէյրութ եկող ականատեսներ պատմեցին:

— Ո՛ւր են, հի՛մա կրնանք երթալ, եւ աչքով կը տեսնես...

Ես ատոնց չեմ առած: Չի հարցներ նաեւ ինք: Բայց թիւրիմացութիւն չկայ մէջերնիս: Երկուքս ալ կը խօսինք Քրիստափոր Միքայէլեանի մասին...

— Այո՛, կը չարունակէ ամրապիրը, իմացայ որ լուրեր տարածուած են ձեր կորմնրը, մէկ քանիսած ինք չիմաքարը եւ արձանը: Ուստ է: կը մնայ այնպէս, ինչպէս որ էր:

Պահ մը կանգ կ'առնէ, եւ, հետեւելն ներտպամիտ ժպիտով մը — երկարող ժպիտը, որ այլեւս վստահ եմ մէկ վերջինն է — կը չարունակէ.

— Նոյնիսկ, ձերիններըը, ամէն Մայիս 28ի պատուոյն ծաղիկ կը տանին դիշերը: Գիտէնք, կը տեսնենք՝ բայց ձայն չենք հաներ: Անշուշտ, հանդէս-մանդէս չեն կրնար ընել այլեւս, իսկ մենք ալ աչք կը գոցենք այդ անվնաս արարքին համար...

Կը լռէ: Ցոպնած, ձանձրացած մարդ մըն է հիմա: Չի խօսիր: Աւելի ճիշդը՝ կը խօսի ինք իրեն հետ: Ի՞նչ կ'ըսէ, ի՞նչ կը խորհի: Ներկայ է ու բացակայ նոյն ատեն: Ծայրայեղօրէն սիրալիր, ու

Վղպուած մխուժամանակ: Գոյ դուռ՝մը, որ կը բացուի միայն այն առեն՝ երբ հարուածես ու լսես ներսէն դժգոհ «մէ՛ք»ը, որ կրնայ վերածուիլ նաեւ — «ինչո՞ւ մտաք»ի մը...

Լուրջ, լուռ, ծանր մարդ մը:

Այսպէս է նաեւ Սօֆիան, որուն փոլոյնեբէն կը չրջինք քիչ ետք իրեն հետ — լուրջ, լուռ, ծանր քաղաք մը, որ աւելի կը մտածէ քան կը խօսի: Չի խնդար, չի ժպտիր, չի վիճիր: Կը դիտէ, կը խորհի, կը սպասէ՝ որո՞ւն, ի՞նչ բանի: Դժուար է պիտնալ, դժուար՝ ուշադրել: Պուլկարներուն լռկութիւնը շատ հեռու չէ տխրութենէ, եւ անցորդներուն լռութեանը մէջ դժուար չէ առանձնել չարաշահուած անձնաւորութիւններու մոտալ հոգեվիճակ մը...

Ամրոցին մասնակից ի՛նձնի մտածումներուս.

— Առանք այսպէս են, — ի՛րմայ իր բացատրութիւնը, ու ի՛աւելցնէ. — Ապրուստի որոշ դժուարութիւններ կան եւ անցմամներ, բայց ժամանակաւոր բաներ են: Մէկ-երկու տարիէն, ամէն ինչ կարգի կը մտնէ:

Ակնիւ եւ պարկեշտ մարդ մը ի՛նձնի այս թուիֆնգճեանը: Կը հաւատամ իրեն՝ թէ մէկ-երկու տարիէն ամէն ինչ կարգի կը մտնէ, կը հաւատամ, թէ իր տունն է Փլեւնայի յուշարձանը, քաղաքին վերելմանատան մէջ: Գալով ապրուստի դժուարութիւններուն, վատառ եւ ծանրշաններ տալու պէտք չունի: Մօտ ժամ մը պէտք է ծախսելնէ, կերակի երթեւեկով, պոնելու համար ծաքսի մը որ զիս օդակայան տանի...

Կեանքը այնքան ալ վատառոյն չէ ծուխը Սօֆիայի մէջ:

***

Վերադարձիս՝ անձանոչելի դարձած է պոնդոկը: Թրանզիթներու մեր ժամին մէջ ամայութիւնը բացարձակ է, բայց չէնքին մեւս թեւը վոթարկիկի բռնուած է կարծէք: Լոյս, նուազ, եռուզեռ: Պարահանդէս կայ: Ակնարկ մը Ռուչուքին, որ վաթթուած է ծածկոյթներուն մէջ ու կը քնանայ, եւ կ'անցնիմ մեծ սրահը:

Կը պարզուի, թէ պատահական դէպք մը չէ այս պարահանդէսը, այլ կերակնօրեայ դատարծութիւնը Սօֆիայի բնակչութեան: Ամէն կերակի, օդակայանին դահլիճը տրամադրուած է պարող զոյգերուն:

Պարոնները քիչ են սակայն, թէեւ սրահը լեցուն է երկաեռ բազմութեամբ: Ոչ մէկ պարապ սեղան: Սեղաններուն վրայ՝ միատեսակ խմիչք մը, գինի եւ գարեջուրի միջին զօրութեամբ, տարտամ դոյնով եւ խեժոտ ծառերը յիշեցնող յատկանշական բոյրով:

Յաջորդաբար պարպուած քանի մը բաժակներէ ետք, ստիպուած եմ ընդունիլ, թէ Պուլկարիոյ գինին տեսնուածին չափ անմեղ բան մը չէ: Հետզհետէ տաքցող գլուխը եւ խանդավառ երգողները ինձմէ առաջ կրած պէտք է ըլլան անոր նկատմամբ նախապաշարմունքս: Համաձայնութեան իմ առաջին քայլս կ'ըլլայ այն, որ դրաժարիլով պատժուած աշակերտի պէս ոտքի մնալէ, կ'երթամ կը տեղաւորուիմ գոյքի մը սեղանին, առանց արտօնութիւն խնդրելու: Վերջինիերջոյ, երբ այսքան մեծ է խճողումը եւ տեղի տալնապ կայ, մէկ սեղանը շատ է երկու հոգիի համար: Ու յետոյ, վտյթա չէ թէ ինչ կը մտածեն իմ մասիս: Ո՛չ ոք ըլլալու կրնան, եւ ոչ ալ ես կրկնակ կը ճանչնամ: Միջին տարիքի գոյլ մրն են: Անոնցմէն ու բարեձեւ տլամարդ մը եւ անհամբոյր, պրիմէ տլեղ կին մը: Խօսելիք մեծ բան մը չեն կրնալ ունենալ...

Յանկարծ կը լռեն, կասկածանքով կը նային ինծի, յետոյ իրարու: Յայտնապէս, նկատմութիւնս հաճելի չէ: Բարեկրթութեան պակա՞ս ինծի վերագրելու համար արդեօք, թէ մտերիմ խօսակցութիւն մը չարտօնակելու համար զուրկը, կարճ առեն մը ետք՝ կը թողուն սեղանը ու կը մեկնին:

Եթէ կրնային, թէ բառ մը անգամ չեմ հասկնար լրենց լեզուէն ու անվնաս «թրանկիթ» մըն եմ, հաւանօրէն չեկմայլին: Բայց պապին: Երթա՛ն բարով: Կարեւորը՝ անոնց երթալը չէ, այլ ա՛յն, թէ այս իրարանցումին մէջ ի՞նչպէս պիտի կրնանք ապահովել երկրորդ չիշ մը եւ մաքուր բաժակ մը: Սպասաւորուհու պատճառ չկայ: Ախտեղ, կինին չիշերը քօքա-քօլայի չիշերուն հագիւ կը հաւասարին, եւ մերիններուն կէս չափը ունին: Հաշուած պէտք է ըլլան, թէ շատ խմելը բանենչան ոչ մէկ բանի կրնայ յանգիլ: Սակն սեղանէ վրայ միայն մէկ չիշ կայ արդէն, ոչ աւելի:

Կա՛մ այն է, որ շատ սակաւապետ են այս Պուլկարները, եւ կամ այն, որ արդիւնաւէտ է մէկ չիշին աւելի ապսպրել: Մենք հայ ենք: Ոչ սակաւապետ, ոչ ալ կարկապահ: Մանաւանդ «թրանկիթ» ենք: Հետեւաբար, պատճառ մը չկայ որ հետամուտ չըլլանք ժամ առաջ այդ երկրորդ չիշը ապահովելու:

Բարեբախտաբար աշտարակաձեւութենէն ի վեր, լուսնեակը տարբեր

եղած են երկրէ երկիր եւ ժողովուրդէ ժողովուրդ: Կայ սակայն դասակարգ մը, որ միշտ կը խօսի նոյն լեզուն եւ կը հասկնայ միայն մէկ լեզուէ, ինչ ազգի ալ պատկանի: Հանրային վայրերու մէջ սպասարկողներու դասակարգն է, որ իրապէս ծածկած է այդ միջազգային հասկացողութիւնը: Կանխիկ նուէր մը, — դաղտնապահօրէն տահեցուած ափի մը մէջ, — մեղսակից ժպիտ մը՝ եւ արդէն ունիք ինչ որ կ'ուզէիք, երբ ուրիշներ ձեզմէ աւելի առաջնութեան իրաւունք կը պահեն, բայց իրենց սեղանին վրայ, կէս ժամ սպասելէետքն ալ, դեռ ոչինչ ունին: Թող փորձեն դժդոհիլ, բողոքել: Շատ շատ, կրնան պատժուիլ, կէս ժամ մը եւս սպասելով, մինչդեռ ձերը եկած է արդէն, արագ, մաքուր եւ բաղում ժպիտներով ծիածանեալ:

Ժպիտներու ծիածանի մը մէջէն եկաւ ուրեմն երկրորդ չիշս, — բարո՛վ չէար, — եւ ամպերու թանձր կոյտ մըն էր որ դիզեց հոդիս մէջ, աչքերուս դէմ:

Երկրորդ չիշը: Մինչեւ այդ երկրորդ չիշին կէսը՝ ամէն ինչ պարզ էր եւ յստակ: Կէսէն անդին, կարդ մը բաներ պղտորեցան եւ շատ մը բաներ արուսեցան: Գինովութեան մէջ կէտ մը կայ, պայմանական տեղ մը, ուրկէ անդին մարդ թռչլ է ոչխարի մը պէս կամ մռնչող առիւծի նման: Այս պահուս, առիւծ չենք դեռ: Իսկ ոչխար ըլլալու ախորժակը կորսնցուցած ենք վաղո՛ւց, այս ճամբորդութեան ձեռնարկելէ դեռ շատ առաջ: Կը մնայ վնասուն միջին կենդանի մը, որուն մորթին մէջ մտնելը պատշաճ ըլլայ պահին եւ պարագային: Բայց ո՛ւր պտնել այդ կենդանին: Այժմ բնութիւնը յստակ դասաւորումներ ունի: Կա՛մ անտառներուն մէջ է կենդանին, եւ կամ սխտոն: Միջին տեղ չկայ, միջին ճամբայ՝ բնաւ չկայ: Իսկ այս չիշին յստակն ալ այլեւս բան չկայ: Եղածը լաժակին մէջ է ու պինիին հետ, ուր կայ նաեւ... Թուֆէնքճեանը:

Ըսաւ՝ հաւատացի: Հաւատացի՝ ու չդացի: Չդացի՝ ուրեմն իմ աչքերուս չտեսայ: Երբ հարցնեն, թէ հո՞ն էր, կրնա՞մ ըսել թէ հոն էր: Ես, այս պահուս, կը հաւատամ թէ հոն է, բայց աւելի ետքը կրնա՞մ ըսել ուրիշներուն, իրաւունք ունի՞մ ըսելու, պրելու.— Այո՛, տեսայ, այնտեղ է միշտ...

Այդ Թուֆէնքճեա՛նը... Լաւ մարդ կ'երեւէր: Գաւառացի հայու իրական տիպար մը: Հպատստ-կապուտաչեն, հրամցուցած ահաւոր սուրճէն եւ ոգեմռլի իր սենեակէն կարելի էր հետեւցնել՝ թէ նիւթապէս քարդաւաճ մէկը չէ, բայց հակառակ թողոքներուս,

թող չտուաւ որ թաքնին ես վճարեմ: Լաւ հայ մը, անկաշկած, բայց մենք ալ չիտա՞կ ըան ըլինք ուրիշը հաւատալով իրեն, ու եղական առիթ մը վախցնելով...

Սպասարկուդը շուրջս է: Պզտիկ նշան մը՝ ու կ'ուզեմ թէ կայծակի արագութեամբ պիտի հասնի երբոյկ չիշը, բայց նաեւ կ'ուզեմ, թէ այդ չիշը պիտի ըլլայ վիս տանողը, չիմ չիտակ, ոչխարի մը պէս, դէպի անկումին: Մինչդեռ, տրամադրութիւններս, առանց ամբողջապէս առուծային իլլալու, հասած են տեղ մը, ու կրնան տանիլ վիս բոլորովին ուրիշ տեղ մը:

Սառնան սկսած է փոթթել: Ու առաջնային հետ առաջնակարգ Զաբէնցը որ սհա կ'երթայ հոլիս մէջ, Քրիստափորի ոլքը:

Աշխարհից հեռացայ ես այսպէս իմ ուխտը բոլոր անկատար...
Ես կեանքից ընդմիշտ հեռացայ եւ չունեմ հանգիստ ու դադար...

Ո՛վ է արդեն հանգիստի ու դադարի մասին մտածողը, ընկեր Վիթօշ: Դուն որ րլիկ-րլիկ ըլլալէ ետքն իսկ դեռ հանգիստ չունիս ու դադար չունիս, մե՞նք ինչու հանգիստ ունենք: Ուրեմն գործի՛, ընկեր Թրանզիթ:

Սկսած եմ արդէն բանակցութիւններուս, ապառարկուդին հետ, որ հասառակէ ետք թէ նոր ապրանք չունիմ ու պէտք խնդիրը բոլորովին ուրիշ բանի շուրջ կը պառնայ, ի՛նքնայ կը բերէ Փրանսեզէն պիտոյք պաշտօնակից մը: Կը բացատրեմ: Կը մտածէ: Կը մեկնի: Կը վերադառնայ: Գոնէ չ'արտաքսուիլի ինքնաշարժ մը, բայց թաքսի չէ, այլ անձնական կառք մը: Երթեւեկը ուրիշ մէկուէկէս ժամ կրնայ տեւել եւ կ'արժէ քսան տոլար, վճարելի՝ ծնկնամի պահուն եւ ոչ թէ վերադարձին կառք:

Պուլվարներուն մտքին մէջտ լաւ լսած եւ լաւ մտածած եմ: Դեռ երէկ, Տամասկոսէն պուլկարական վիպա առած պահուս, կէս ժամ ղրկեց ընկերս մակերեսային վառարան երեսառարկի մը հետ, որ Հայերը շատ լաւ կը ճանչնար եւ մեր պատմութիւնը գիտէր: «Մակեդոնիա իմ եղբայրս՝ իմ խաչովս խաչուեցաւ...»: Հետեւաբար, պիտի կասկած չունիմ թէ խորին մը կու տամ. բայց կանխիկ վճարումի տարօրինակ պայմանը կը մղի զիս որոշելի իմ կարգին պատշաճաբար պառնամ: Կ'առաջարկեմ մէջնորդ ապառարկուին, որ ընկերանայ մեզի, խոստանալով իր նուէրը չմոռնալ: Կ'երթայ հարցնելու անկիւնի պտիկ պառակտանին նեռե կեցող մէկուն, որ հառաջին իրենց պետն է: Հետաքրքրական նշան մը, որ ճամբայ ելլելու հրաւէր մըն է:

Ինքնաչարժ չմտածէ՝ ղպացի ալրէն անխոհեմութեանս տարտղուիլը, բայց ուշ էր այլեւս նահանջի համար: Դոնէն մինչեւ ինքնաչարժին տանող քսան–երեսուն քայլը բաւեց, որ տեղատարափը լուայ հարուստներս վերէն վար: Աճապարանքիս մէջ, մոռցած էի առնել նաեւ անձրեւանոցս, որուն համար հարկ պիտի լլար անցնիլ թրանզիմներու բաժինը:

Ի՞նչպէս պացինք, ի՞նչպէս հասանք: Երթեւեկի համար ճըշդուած մէկուկէս ժամը հարիւր տարի տեղ հասնելու: Պղտիկ եւ հին ինքնաչարժը կը կտուկտ կտրծնա ճեղքելու համար հնդեպային անձրեւը: Ցուրտ էր, մութ էր: Կ'երթայինք: Ա՛լ չէայինք: Հասանք: Իջանք: Մտանք...

Ժամանակ իսկ չունեցայ մտածելու, թէ ի՞նչ էր ուզուած այդ յաւելեալ տասը տոլարը: Իրատէս դերեզմանատաճի՞ն պահանջն էր, թէ այդ երկուքին մէկ խառը: Ի՛նչ փոյթ: Իրենք կեցան հեռուն, ծածկուած տեղ մը, ու ես առաջացայ անձրեւին տակ, ա՛լ չմտահոգուելով թէ կը թրջէի, կը մսխի: Երա՛ւ անպատմ մը ըլլալիքը, ու այլեւս ինչ կ'ուզէ ըլլայ...

Հո՛ն էր...

Անձրեւին, ցուրտին ու պիշերին մէջ՝ հո՛ն էր...

Շիմաքարը, պղնձայ կիսանդրին, ամրողջ յուշարձանը՝ յատակ, մաքուր, անձրեւներէն սրբուած, տարիներու աւեւներէն թրծուած...

Կանգնած եմ հոս, Հայ Յեղափոխութեան մոայլ քուրմին առջեւ, ու կը դիտեմ: Անհատապալի կացութիւն մըն է, անհիմն պատկեր մը: Այս բոլորին մէջ միակ չօշափելի իրականութիւնը անձրեւն է, որուն մտրակող տարափները չեն որ հաշուի կ'առնեմ այլեւս, այլ սղոսկուն, սառուն թափանցումները, որոնց պատճառը կը զգամ հիմա ծոծրակէս վար ոսկրիս մը: Ի՞նչ ընել, ինչպէս չարժիլ՝ որպէսզի հանդիսաւոր չարժուձեւերէ այս խուսափումը չտանի պիս, մօտիկ ճամբաններով, ծիծաղելիին առնմաններուն: Ի՛նչ ըսել քեզի, ի՞նչ ըսել այսօր, ընկեր Փոթորիկ: Օրը Մայիս 28 է, որպէսզի ծպլիկ բնէի: Ըլլար իսկ՝ ծպլիկ չունիմ այս ուշ եւ անձրեւոտ պիչերով: Եւ ի՛նչ հակապրութիւն պիտի կազմէին արդէն ծաղիկները, ուռմբերուդ եւ ուժանակներուդ հետ: Պարզ «Հայը Մե՛ր» մը աւելորդ չըլլայ թերեւս, բայց պարմանական այդ ալօթքն ալ կրնար քեզ վերածել օտարութեան մէջ մեռած–թաղուած պարիսպ Մշեցիի մը: Ուրեմն ոչինչ եւ միայն անձրեւ եւ ցուրտ եւ պիչեր եւ կեցի՛ր բարով...

Աշխարհից հեռացայ ես այսպէս իմ ուխտը թողած աւկատար....

Ահա՛ ճամբայ ելած ենք արդէն դէպի Հայրենիք, տեսնելու համար թէ ո՞ւր հասած է «Ուխտ»ը, կատա՞ր է թէ անկատար: Գիտեմ, թէ չունիս հանգիստ ու դադար, նոյնիսկ հողին տակ: Իրաւունք ունիս պահնացած մնալու, խոժո՛ռ Առաքեալ: Որովհետեւ քեզի ծաղիկ բերողները ամէն տարի կը բերեն միայն իրենց սիրտը, բայց ոչ ոք ոչինչ կը բերէ Հայրենիքէդ, որուն համար կտոր-կտոր ըրիր ոսկորներդ ու այս քարին ու անձրեւին տակ մնացիր: Ճամբայ ելած եմ ահա դէպի հայրենիքդ: Ու վերադարձիս, կը պատմեմ քեզի: Ես կ'երդնում — տասնըչո՛րս անգամ նեղոդուխիւն, այս մէկ հատիկ բեմական բառին համար, որ վատահ եղիր թէ առաջինն ու վերջինը պիտի ըլլայ ըսլոր բառերուս, — այո՛, կ'երդնում անեղծ ու անխարդախ բերել քեզի լինչ որ պտնեմ այտնել, ե՛ւ ծաղիկները, ե՛ւ վուշերը... Կը բերեմ քեզի, ու մի՛այն քեզի եւ ուրիշ ոչ ոքի: Ու եթէ չհանդիսպինք նսկ երկրորդ անգամ, այլ մէկը ոչինչ: Կը պրեմ քեզի այս քաղցր լեզուին պարզ ու անուշ բառերով այն ամէնը որ պտայ այտնել, տեսայ, ապրեցայ: Կը պրեմ աչխարհաբար հայերէնով, ճչդրիտ հայցէով եւ ապահովապրեալ թիլմաստարով...

Առայժմ ցտեսութիւն, ընկեր Փոթորիկ...

*
**

Վերադարձը տեղի ունեցաւ աւելի դանդաղ, բայց ոչ մէկ անախորժ միջադէպ: Ինքնաչարժին անձրեւարդելը խանդարուած էր, առջեւի ապակին կ'արտիլէր վարիչին տեսողութիւնը, բայց կերպով մը հասանք: Ժամը առաւօտեան եւթն էր: Ուղեկիցս բերաւ դիս մինչեւ թրանզիթներու յարկաբաժինը, առաւ նուէրը, վիշեր բարի ըսաւ ու մեկնեցաւ:

Ուխշահին սենեակը լոյս կար: Մտայ:

— Ես խրապ պէ՛յթաֆ, շո՞ւ հայտա... (*տո՛ւնդ չքանդուի, ի՞նչ է ասիկա*): *Հասկնալի է իր զարմանքը: Մարդ մը չունի դէմը, այլ թրջուած հաւ մը: Ցաւերը անհետացած են, ու արթնցած է իր մէջ չատախօսը: Հարցումներ կ'ընէ, բացատրութիւն կ'ուզէ, չափազանցեալ մտահոգութիւններ կը ցուցադրէ: Ինչ կը մնայ մաղթեմ՝ որ... աչքը կրկին ցաւի: Այս ապուշը կը կարծէ թէ արդէն առաւօտ է ու կը պատրաստուի հագուիլ: Հագիս կը յաջողիմ համոզել, թէ տակաւին չորս ժամ կայ լոյսը ծագելուն եւ վեց ժամ,*

մեր մեկնումին: Կ'անցնիմ սենեակս:

Ճերմակեղէններս փոխած պահուս, մինչ հագուստներս նե-տած եմ կեղրոնական ջեռուցիչին երկաթներուն վրայ, սենեակս կը մտնէ ուրուական մը, դժգոհ, դառնացեալ եւ յանդիմանական:

— Չհաւատացի՞ր ինծի...

Թիւֆէնքճեանին անժպիտ դէմքն է: Մինչեւ քունին տիրապետութիւնը, իր պատկերը չի մեկնիր աւջեւէս: Եթէ իրական ըլլար իր ներկայութիւնը ու կանգնէինք դէմ դիմաց, մեր երկուքէն, ամչցողը, ապահովաբար ինք չէր որ պիտի ըլլար...

3

Առաւօտ, ցուրտ երկինք, մարդուդ անձրեւ օդակայանին վե-րեւ, մաղուող տխրութիւն: Մեր օդանաւը թառած է ամայութեան մէջտեղ, սեւիսեւ եւ ոլորկ տարածութեան մը վրայ, մենաւոր, յոգ-նած թռչունի մը պէս: Պզտիկ օդանաւ մըն է, դունաթափ, մաշած ու հին երեւոյթով, կատարեալ հակապատկերը՝ մեզ այստեղ բերող ամերիկեան չքեղ հսկային, որ վերադարձած է արեւմուտք:

Հակադրութիւնը աւելի կը չեշտուի, երբ կը բարձրանանք ու կը դրաւենք մեր տեղերը: Ո՛ւր են խորունկ ու լայն թիկնաթոռները, պապղուն միջավայրը, Հոլանտական Ընկերութեան բարեձեւ աղ-ջիկները, միշտ պատրաստակամ, յաւիտենօրէն ժպտուն, հիւրըն-կալի իրենց դերին հետ նաեւ իրենց սեռին յովանդակ շնորհքը, մթնոլորտը պայծառացնող մշտական ներկայութեամբ...

Այստեղ, քանեակ մը տեղերուն համար հազիւ վեց-եօթը ճամբորդներ ենք, եւ մեզ ընդունող օրիորդը ոչ իսկ հարկ կը տեսնէ ճշդել մեր աթոռները: Ուզածդ կրնայ ուզած տեղը նստիլ ու ոչ մէկ պատճառ կայ դուխմունքներ ընելու:

Ինքնաթիռին, յաջող ճարպիկութիւն մը կատարող մէկուն պոհու-նակութեամբ, պացած անմիջապէս պրաւած է առաջին շարքը եւ ձեռքով նշան կ'ընէ որ մխանամ իրեն, մինչդեռ ես նստած եմ ամէ-նէն եռեւը ու բնաւ մտադիր չեմ շարժելու: Կերպով մը կը հասկըց-նեմ, թէ տեղափոխուելու առենը չէ, թէ կրնամ աւելի եռքը երթալ իր մօտ: Այժմ պէտք է կապել գօտիները եւ սպասել, որ արդէն իսկ

սարսուռի բռնուած այս խոնջ թռչունը կատարէ իր թռիչքը:

Տասը վայրկեան եաք, արեւին ու կապոյտին մէջ ենք: Մ՛չուշ ու անձրեւը մնացած են վարը, իսկ այս օդանաւը, հակառակ իր քաոտ երեւոյթին, կը թուի թէ այնքան ալ խելձ բան մը չէ: Ինքնավստահ ու անչեղ՝ կը ճախրէ դէպի հիւսիս: Առաջին չփոխմա է առաւսկան մեքենայի մը հետ եւ առաջին խորհրդածութիւնս, որ պիտի կրկնուի եւ հիմնաւորուի բազմաթիւ անգամներ, այլապան առիթներով:— Ամէն ինչ որ առաւսկան է, երեւութապէս կը թուի նուազ ճաշակաւոր ու նուազ պրաւիչ՝ բաղդատմամբ երրորդականին, բայց ամէն ինչ որ սովեւոսկան է, մանաւանդ մեքենական աշխարհին մէջ, պերպանյօրէն տակաւն է չինուածքով եւ անհամեմատօրէն վստահելի: Աւելի եաքը առիթ պիտի ունենամ հաստատելու, թէ ինչ կ՛արժեն, մանաւանդրապէս, սովեւոսկան ինքնաշարժները.— էջմիածնի մեքենաներէն մէկը, որ յաճախ ունեցայ տրամադրութեանս տակ, անհաւատալի մրցանիչ մը ունէր: Ընթացիկ ինքնաշարժ մըն էր, Փորեւոս մը, որ հարիւր հազար քիլոմէթրի անցեալ մը ունէր եաեւը,— կատարեալ չարքաշին վերելոն մը — բայց նոր ծնած ուղի մը պէս կը ցատկռտէր խորտուիտոտ ճամբաներու եւ քարակոյտերու վրայէն, ու վարիչ Գրիգորը ոչ մէկ մտահոգութիւն կ՛ունենար թէ տեղ մը կրնայ վտանգ մը կոտրիլ...

Շուտով, օդանաւէն եաք, մոռնում ստրատրած եմ նաեւ մեզ հոգացող ալկման մասին, ի նպաստ երեն: Զուխտանոց խորտեաչ ու չափազանց ճերմակ, առողջ, լեցուն, կայտառ՝ կրնայ տիպար դերձակուհի մը համարուիլ, որ սակայն բաւարար չափով կը խօսի անգլերէն եւ Փրանսերէն: Թերթիկը կը տեղ, շաքար կը հրամցնէ եւ տեղեկութիւններ կու տայ յաջորդական երկու էջքերուն մասին, Մոսկուայէն առաջ:

Ամէն ինչ կարգին է ուրեմն: Անհանգիստ մնացողը միայն Ուիլեամն է, որ չի հասկնար թէ ինչու կը մնամ եաեւը ու չեմ ուզեր օգտուիլ իր պատրաստած նպաստաւոր պիրքէն: Դեռ կը չարունակէ նշան ընել: Սեւ ակնոցին տակ, աչքին մէկը բամպակով ծածկած է ու ձեռքին մէջ կը չարժէ անխուսափելի համրիչը: Ստատելու համար իր պնդումներէն, երկու ափերս կը միացնեմ իրարու եւ կը տանիմ այտիս, քնանալու մոտրութիւն մը ցուցադրելով, մինչդեռ քնանալու փափաք չունիմ ու բոլորովին այլ տեղ է մոռնում:

Նախ, փորձով պիտեմ, թէ այս կարգի օդանաւերուն մէջ առջեւի մասը աւելի տիրապետուած է մեքենաներուն ալմուկով ու

ցնցումով, իսկ եռեւը համեմատաբար խաղալ կը համարուի: Ու յետոյ, քանի որ ամրողջ օրը պատապարտուած ենք այս Ռիւշտիին հետ անցընելու, լաւ է որ քանի մը ժամ առանձին մնամ, մտածումներուս հետ: Կայ սակայն ուրիշ հաշիւ մըն ալ, թէեւ, այնքան չփոթ ու տարտամ, որ չեմ ուզեր ես ինծի իսկ խոստովանիլ: Տարօրինակ է մարդ արարածը: Ամէնէն անհեթեթ ու անիմաստ բաներուն իսկ կարեւորութիւն կու տայ, կը լսէ որ իր անձին համար նպաստաւոր հաւանականութիւն մը նշմարէ անոնց մէջ:

Ահա ես, աուտ-քուն նստած եմ այս անկիւնը, եւ աչքս պոյ, կը մտածեմ.— Եթէ այս օտանաւը արկած մը ունենայ եւ վար իյնայ, ի՞նչ կրնայ պատահիլ: Պարզ է, թէ Ռիւշտին եւ ես անպարծօրէն կը բաժնուինք իրարմէ ու ամէն մէկս կը րոնենք մեր սեփական ղրախտներուն ճամբան: Բայց չէ՞ որ ինկոտ օտանաւ մը կ'իյնայ, չփ-չփատակ, իր քիթին վրայ, պոչը վեր: Հարիւր անգամ տեսած եմ սինեմային մէջ: Միշտ, քիթը վար, պոչը վեր: Հետեւաբար, կրնայ այնպէս պատահիլ, որ Ռիւշտին ինձմէ առաջ արժանանայ իր ղրախտին ու ես ստիպուիմ առն մը ետեւ ղրկուած մնալ Հանդերձեալին բարիքներէն, չարտօնակելով թափառիլ մնչքի այս հովիտին մէջ, որ մեր աշխարհն է...

Պոչը վեր, քիթը վար...

Բարեբախտաբար, ոչ ոք տեսիլակ է մտածումներուս ու ոչ ոք կայ մօտս որ լսէ ինծի.

— Ա՛յ եղանելի, եթէ երեք հատիկ մեղր բարձրութենէ մըն է որ պիտի իյնաս դետին, այլեւս ի՛նչ նշանակութիւն ունի թէ կ'իյնաս պոչիդ վրայ, քիթիդ վրայ: Հաշիւը մխեւնոյնն է, եւ հաշիւդ մաքրուած է արդէն, դեռ հողին չհասած...

Աւելի այսպէս լլկտիով հանդերձ, պարձեալ, ծլնած եմ միշտ եռեւէն տեղ մը պրաւիլ, առնելու օտանաւ նստելուս:

Տարօրինակ է մարդ արարածը...

*
**

Պուքրէշ՝ քաղաքավարական այցելութեան մը չափ կարճ կ'ըլլայ մեր իջեւանն ու եւրեը: Նոր ճամբորդներ կը բարձրանան: Օդանաւը լեցուն է այլեւս: Ցաջորդ հանդրուանը՝ Քիէվ: Արբանեակներու չրթան վերջացած է ու կը պտնուինք սովետական Արեւակնային Դրութեան մայր ծիրէն ներս: Այսուղ, իրական սահմանապուռն է

ու պէտք է կատարուին մաքսային բոլոր քննութիւնները:

Տպագրեալ հարցարաններ կը բաժնուին, ռուսերէն, անգլիերէն, ֆրանսերէն: «Չինք կամ պայմուցիկ կը կրէ՞ք ձեր պոյքերուն մէջ» — ո՛չ: «Թմրեցուցի՞չ» — ո՛չ: «Արկիլեալ ապրանքնե՞ր» — ո՛չ: «Որքա՞ն դրամ ունիք եւ ի՞նչ տեսակ» — Հարիւր տոլար. (ներողութիւն, հարիւրին կէսը մնայ Սօֆիա, մակեդոնական եղբայրներուս մօտ, որոնք եղբայրօրէն կողոպտեցին զիս): Ուրեմն՝ յիսուն տոլար եւ չորս հարիւր թրքական: Թրքական հինգ ոսկի չհասկնաք: Նման գումար մը երբեք չեմ ունեցած, եւ ոչ ալ չորս հարիւր հինգ ոսկիներ տեսած եմ միանուսել եւ միասին: Ինդիրը այն է, որ Պէյրութէն մեկնած պահուս մտեսապէտ բարեկամ մը խորհուրդ տուած էր թրքական թղթադրամ տանիլ, վասն հեյնելով, որ տոլարէն եաք ամէնէն նպաստաւոր փոխադրութիւնն է թրքականը, հանկիպ ոուսլլին: Փորձով հաստատեցի՝ թէ ճիշդ էր բարեկամիս ըսածը, բայց մտեսապէտ չըլլալուս, չկրցայ ըմբռնել, թէ աշխարհի ամէնէն տկար եւ հիւանդկախ դրամը, որ թրքականն է նեղկայիս, ի՞նչպէս կրնար տոլարէն աւելի նպաստաւոր դիրք մը բռնել... Մոսկուայի մէջ:

Եթէ կայ մէկը, որ կարենայ բացատրել այս աւելցուածը, անով տրամադրելի են իրեն, «Նայիրի»ի սիւնակները...

Իմ հարցաքնութիւնս փակուած է, տորթալրուած եւ յանձնուած քննիչ սպային, որ աչք մը նետելէ ետք թուղթին վրայ, չնորհակալութիւն կը յայտնէ ու կը թելադրէ որ անցնիմ ճաշարան: Կը մնայ սակայն Ռիւշտին, անաղարտ հարցաքնութիւնը ձեռքը: Կարդալ չի դիտեր: Գրել չի գիտեր: Ստիպուած եմ լեցնել նաեւ իր թուղթը: Մեծ բան մը չէ անշուշտ: Տասնեակ մը «ոչ»եր՝ ու կարդը կու գայ դրամին.

— Որքան դրամ ունիս, Ռիւշտի:

— Վա՛լլահի, ուլա փրանսիֆ...(ձչմարիտ՝ ոչ իսկ ֆրանք մը): Մարդը կը կարծէ, որ եթէ յայտնէ, իր դրամը ձեռքէն կ'առնեն: Ահագին ճիգ կը թաւիեմ համոզելու համար, որ անպայման յայտարարէ ունեցածը, ի չահ իրեն: Կը խօսիմ, կը բացատրեմ, անօգուտ: Չունի, չունի, չունի — մա՛փի (չկա՛յ)... Ըսած են իրեն, թէ Մոսկուա հասածին պէս՝ արդէն «ամպալանս»ը պատրաստ պիտի գտնէ օդակայանին առջեւ. («ամպալանս»ը, ըստ եբեւոյթին հիւանդանոցի կառքն է — ambulance): Դրամը ի՛նչ պիտի ընէ, որ հետը դրամ առած ըլլայ: Արդէն բնա՛ւ դրամ չունի ինք: Ամէն ինչ

կը հոգայ Սենտիքան: Մա՛փի...

Ինչիչ ապան, հետաքրքրութեամբ, կը հետեւի մեր խօսակցութեան, առանց բան մը հասկնալու: Ստիպուած, կը բացատրեմ իրեն Ռիւշտիին կացութիւնը: Կը ժպտի: Կը խնդրէ որ թարգմանեմ քարեկամիս, բառ առ բառ, հետեւեալ ազդարարութիւնը.

— Ինչքան դրամ որ ունիս՝ քեզի կը պատկանի ու ոչ ոք կընայ առնել քեզմէ: Բայց պարտաւոր ես դրել այստեղ՝ ունեցած դումարդ: Եթէ յայտարարես դրաւոր, դրամդ կրնաս ազատօրէն դուրս հանել երկրէն, վերադարձիդ: Իսկ եթէ այժմէն չարձանագրես, դուրս ելած պահուդ ամբողջ ունեցածդ կը գրաւեն, ըստ օրինի...

Իմ ըսածս ալ արդէն ուրիշ բան չէր այս կենդանիին, բայց, առ ի քաղաքավարութիւն, կը թարգմանեմ ապային խօսքերը, հանդիսաւորապէս, նոր եւ կարեւոր խօսքեր ըսելու չեչտով մը: Զո՛ւր ճիգ: Անյողդողդ է Ռիւշտին: Մորմանկ արեւելքցին է դէմս, տպէտ ու կնասկածամիտ: Կը դառնամ ապային եւ առաքելութիւնս վերջացած կը համարեմ, կրկնելով կախարդական բառը.

— Մա՛փի...

Կը ժպտի դարձեալ, ուսերը կը թօթուէ եւ յուսահատ, կը թելադրէ որ ստորագրեմ իր «ւապֆի»ն: Փթամատին մելան կը քսեմ ու կը վակցնեմ հարցաթերթին վրայ, այնքան ուժգին, որ եթէ ձեռքէս գայ, պիտի ճմլեմ այդ մարը, որ վստահ եմ թէ սուտ կը խօսի: Ուրիշ քանի մը պաշտօնեաներ ալ հաւաքուած են մեր չուրջը, բոլորն ալ զինուորական տարազով, եւ լարուած հետաքրքրութեամբ կը դիտեն գործողութիւնը:

— Այս մարդը չի՞ դիտեր ստորագրել, կը հարցնէ մէկը:

— Այս մարդը չի դիտեր ստորագրել, — կ'ըսէ պատասխանս:

— Ո՞ր երկրէն ղուս գայ:

— Սուրիացի ենք...

— Օ՛...

Մէկէն, փոխուած են վերաբերումները: Ինչ կը մնայ որ... չնորհաւորեն Ռիւշտին, որ Սուրիացի է եւ գրել չի դիտեր: Բարեացակամութիւնները կը չատնան, ժպիտները կը բազմապատկուին: Սուրիացի ենք...

***

Մոսկուա։ Ձիւն, առաւել ձիւն, եւս ձիւն, պարձեալ ձիւն՝ եւ բոլոր ձիւները մխասին կը կապմեն Մոսկուա քաղաքը, փեսրուարմասուն։

Գիտութեան պատրիարքէս մնացած յիշատակ մը. — «Ջերմութիւնը՝ «բան» մըն է, բայց պաղը գոյութիւն չունի եւ առաջ կու գայ ջերմութեան բացակայութեամբ»։

Օդանաւէն հապճեպ դուրս նետած, առնուխին վրայ իսկ կը զգամ, թէ «բա՛ն» մըն է նաեւ ցուրտը... Կրնաս ուռնալ, պղտել, չօշափել՝ եթէ անշուշտ մատներդ չարժելու ուժ ունին ու չեն կարկամած։

Դեռ երկու օր առաջ, Պէյրութի ծովեզերեայ ճաշարանի մը կը դիտէի ծովու լողանք առնողները։ Հիմա, մուշտակներու եւ փափախներու մէջ կորսուած մարդիկ կը չարժին դէմս, թանձրացեալ ուրուականներու պէս, ձերմակ ձիւնին ու կապոյտ ցուրտին մէջէն։ Իբրեւ թէ չբաւէր այսքան ձիւնը, դեռ կը տեղայ, մեծ փաթիլներով, որոնք եղերական առատ լոյսին մէջ երազու վրայ շուքեր կը նետեն ու սեւի եւ ձերմակի խառնուրդ վարագոյր մը կը կապմեն։

Կ'առաջանանք դէպի լուսատուր չէնքը։ Տարածութիւնը մեծ չէ, բարեբախտաբար, եւ ներսէն բերուած ջերմութիւնը բաւարար է տեղ հասցնելու։ Գլխարկ չունիմ եւ կը կրեմ Պէյրութի հպատուհասներս։ Յաղթական պոհունակութեամբ մըն է որ կը մտնեմ տաքուկ եւ չողարճակ սրահէն ներս, մոռնալով, որ բոլորովին տարբեր սենեակ ըլլար մուտքս, եթէ տեսնուած ըլլայի յետոյն տեղ հարիւր քայլ նետել հոս հասնելէ առաջ։ Կարեւորը այն է որ հասա՛նք։ Ոչ մէկ նշանակութիւն ունի այլեւս մնացեալը։ Հիմա տեսնենք, թէ ով կայ մեզի դիմաւորելու։

Առայժմ, ոչ ոք։ Բայց ամպարիշտ պատճառ մը չունինք։ Ուր է ուր չէ՝ հարիւր մէկը մէջտեղ կ'ելլէ։

Ելաւ։ Ակնոցաւոր ոտս երիտասարդ մը, վնասելով ճամբորդներուն մէջ եւ աչ ու ձախ անուններ տալով, վերջապէս հասաւ ինծի։ Պաշտօն ունի յայտնելու, թէ Մեղրօվոլ պանդոկին մէջ սենեակ պահուած է ինծի համար եւ կրնամ անմիջապէս մեկնիլ, եթէ ուզեմ։

Իհարկէ կ'ուզեմ։ Կը բաւէ որ պայուսակներս առանամ՝ եւ պատրաստ եմ մեկնելու։ Կը բարեւէ ու կը սպասէ քիչ մը անդին, գոյքերուս։ Զբօսաշրջիկներու պրասենեակէն պաշտօնեայ մըն է, համակրելի դէմքով տղայ մը։ Կատարեալ ֆրանսերէն մըն է խօսա-

ծը: Հանգիստ չունի սակայն: Տեւաբար չարժման մէջ է, ուրիշ ճամբորդներու ծառայութեան դրծով, թէեւ, ըստ երեւոյթին, իր թիւ մէկ զբաղումը ես եմ, քանի որ աչքը վրայէս չի հեռանար:

Պայուսակները առած ենք, եւ մաքսային բաժինէն անցած: Կը մնայ դուրս ել եւ ինքնաշարժ մտնել: Բայց հապէ բեռնակիրներուն յանձնուած, ապէտը կը հասնի եռեւէս, պելեկիկ օրիորդի մը կեցպարանքով: Դարձեալ, Ինթուրիստի պաշտօնեայ աղջիկ մըն է որ ազգական արտայայտութեամբ կ'ուզէ որ չմեկնիմ եւ ցոյց կու տայ քովը կեցող արտասծը:

Ռիւշտի չեղաւ, փորձանք նկաւ:

Ոչ ոք կը հասկնայ իր լեզուէն ու ոչ ոք կրնայ ճշդել թէ ո՛ւր պէտք է երթայ այս մարդը: Կը պտռնամ մեքենին եւ արտերէն հարցում կու տամ: Դժդոհ է: Զայրացած՝ որ «ամպալանս»ը չէ եւած: Բայց է հայհոյանքներուն տոպրակը ու անհատուտալի յիշողներ կ'արձակէ հասցէի մը, որ Տամասկոս կը պտնուի: Հաւանօրէն իր սեռնիքային նախապատն է: կարծես թէ Տամասկոսի իր ընկերները պատասխանատու նկած իլլան նաեւ Մոսկուայի «ամպալանս»ին յապաղման:

Բեռնակիրները պզքնա տարած տեղաւորած են ինքնաշարժին մէջ, որ ինծի կը սպասէ, բայց անկարելի է մեկնիլ: Աղջիկը կը խնդրէ որ երթանք լրանայ պետին մօտ, կնդրանական գրասենեակը: Կ'երթանք, կը բացատրենք:

— Ո՞ր հիւանդանոցը պիտի երթաս, կը հարցնէ Ռիւշտիին:

Չի գիտեր:

— Հիւանդանոցէն կամ բժիշկէն նամակ ունի՞ս:

Չունի: Չի գիտեր: Ոչինչ գիտէ: Իր մտակ գիտցածը այն է, որ Մոսկուա հասածին պէս, «ամպալանս»ը պիտի գար առնէր զինք: Պիտի գար՝ ու չէ եկած, եա՛ իպի ոլ էլպ···

Կը հետաձգենն Մուրիական գեսպանատուն: Գիշեր է արդէն ու երկրորդական քաղաքացի մըն է պատասխանատուն: Ռիւշտին անձամբ կը խօսի իր լեզուով, յետոյ, հետեւէն եկած պատուէրի մը համաձայն, ընկերուհին կը յանձնէ պաշտօնեային: Ռուսերէն երկար խօսակցութենն մը հետեւիում: Պետիկ գաղար մը եւ կրկին հարցում Ռիւշտիին.

— Դրամ ունի՞ս, մէկ գիշեր միայն պանդոկ մնալու համար:

Պէտք չեմ տեսնել այս հարցումը թարգմանել Ռիւշտիին ու իր կոպմէ··· հաստատական պատասխան կու տամ: Մարդը կը գոչէ

հեռաճայնը ու կը դառնայ ինծի.

— Բարեկամդ այս դիշեր թող մնայ այստեղ, մօտիկ պանդոկ մը: Դեսպանատունը վտղը առաւօտ իսկ պիտի դրկուի: Ցայտնեմ մեզի, թէ ոչ պանդոկը եւ ոչ ալ թաքսին ուրիշ դրամ չեն ընդունիր, բացի ռուպլիէն: Հետեւաբար, այստեղ իսկ բարեկամդ պէտք է փոխէ իր դրամը: Եւ դոյց կու տայ քովի սրահին մէջ, վանդակապատ սեղանի մը առջեւ նստած կլին մը: Դրամափոխն է:

Կը դառնամ Ռիւշտիին, եւ, թեւէն բռնած կը տանիմ անկիւնը մը: Քիչ մը ամքած է այլեւս: Կամ այն է որ աչքը սկսած է ցաւիլ, եւ կամ անհասկնալի լեզուները ազդած են վրան: Կ'օգտուիմ առթէն ու լաւագոյն ռամալլարուիլիւնը կը համարեմ վախցնել զինք, որպէսզի դարձեալ չհպի իր «մափի»ներուն:

— Ինծի նայէ՛, կացուիլիւնդ լուրջ է: Կրնաս ամբողջ դիշերը հոս մնալ, թերեւս վաղն ալ, միւս օրն ալ... Ես ահա կ'երթամ: Գլխուդ ճարը նայիլը:

— Ի պուս ի՛տաֆ, լադ ուսի... (ձեռքդ պաղնեմ, մի՛ երթար), ինծի մինակ մի թողուր...

— Լա՛ւ, եթէ կ'ուզես որ կարդադրեմ, դրամ հանէ որ փոխենք եւ ուսպլի առնենք:

Բերանը կը բացուի, բան մը կ'ուզէ ըսել, հաւանօրէն «մափի» մը, բայց միտքը կը փոխէ եւ կամաց մը կ'ըսէ ականջիս.

— Այստեղ չեմ կրնար... Եկուր ներս երթանք:

«Ներսը»՝ ջուր թափելու տեղն է: Կ'երթանք: Պահ մը կ'առանձնանայ խցիկի մը մէջ, ու քիչ նոր դուրս կու գայ թղթադրամ մը ձեռքը...

Ով գիտէ ուրկէ՛ հանեց ու դեռ քանի՛ հատ կը մնայ տեղը...

Մինչեւ որ այս երանելին կը յաջողինք ճամբու դնել, լման երկու ժամ կորսնցուցած ենք, ու դեռ ժամ մըն ալ կը տեւէ օդակայանէն քաղաք տանող անվերջանալի ճամբան:

Պանդոկին մէջ, ամբողջ այդ ընթացքին ինծի կը սպասէ մէկը, որ առաջին իսկ տեսնելուս կը ճանչնամ: Կրնամ երդում ընել, եւ հարիւր հոգի կրնան հաստատել ըսածս, թէ գիս դիմաւորող այս հակայ ծերունին ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ, միտալ ոսկորով ու մօրուքով՝ նոյն ինքն... Ղազարոս Ալայեանը:

4

Այս անհաւատալի ծերունին, որ իր պարթեւ հասակով, նահապետի մօրուքով եւ հովուական հաստ փայտով տոհմային հէքեաթէ մը փախած ըլլայ կարծես, հսկայական պանդուխտ մը կը տեղափոխէ իր անձին չարժումներով: Երբ կը բարձրանայ տեղէն եւ կու գայ ղիմաւորել, անունս տալով, պահ մը իրապէս կը չփոթիմ ու կը ջանամ մտքիս մէջ վերակազմել Ղազարոս Ալպեանի ծննդեան եւ մահուան թուականները...

Նմանութեան պատրանքը կատարեալ է: Գալով իրականութեան, վերապրողած Ղազարոս Ալպեանը այժմ կը կոչուի Տէր Ներսէս Աւագ Քահանայ Յարութիւնեան, ընկ Զանկեզուրցի է, երեսուն տարիներէ ի վեր Մոսկուայի Հայոց Տոլեւոր Տովիւն է, 83 տարեկան է, քառասունամեայ «ժառնիկ» ունի, ժառնիկի հարս եւ զաւակներ ունի, եւ այս բոլորը տեղաւորելու համար միայն մէկ հատիկ սենեակ ունի, որովհետեւ... «խըծըրը» չունի...

— Ինչպէս ըսի՞ք, տէր հայր:

— Խըծըրը՛, էլի...

Հանդիպման առաջին պահերուն է որ կը յայտնուի այս խորհրդաւոր բառը, երբ դեռ ամբողջ իսօսակցութիւնները կ'ամփոփուին կենցաղավարական քաղաքավար ընդոյզի մը մէջ, որպիսութիւններ կը հարցուին, ճամբորդութեան պայմաններուն եւ անձնական տրամադրութիւններու շուրջ տեղեկութիւններ կ'ուղուին, երկուստեք հետաքրքրութիւններ կը տոհացուին:

Սրահին մէջ լսկ, դեռ սենեակ չտարածած, պիտի Տէր Հաւուրին կեանքի պայմանները: Բայց Տոլեւոր Տովիւի իր պաշտօնէն, ունի նաեւ ոչ նուազ կարեւոր հանդամանք մը. — Ս. Էջմիածնի ներկայացուցիչն է Մոսկուայի մէջ եւ պատասխանատուութիւն ունի ընդունելու եկող-պացող հիւրերը, հոգալու, ճամբու դնելու: Կասկածէ դուրս է այլեւս, թէ կը պտնուինք վարժ ու ապահով ձեռքերու մէջ, որոնք չօշափած, չափած ու կշռած են տարիներէ ի վեր Մոսկուայէն անցնող բոլոր հիւրերը: Ուրեմն ղէդյէ չարժինք եւ աւելորդ-պակաս հարցումներով դէչ տպաւորութիւն չտանք: Եւ

սակայն, դժուար է տոկալ փորձութեան: Այս «խըծըբը»ն՝ որ ծովային պղտիկ-կակուղ կենդանիի մը անունին պէս կը հնչէ եւ կը թուի կրճատուած բառերու մէկտեղում մը ըլլալ, հանելուկի մը նման կը չըչի ուղեղիս մէջ: Այնպէս որ, ընթրիքէն ետք ու բաժնելէ առաջ, կերպով մը կրկին կը պատմամ առաջին պահերու խօսակցութեան, եւ առիթ կը պտնեմ հարցնելու.

— Տէր Հայր, ի՞նչ կը նշանակէ «խըծըբը»...

— Բա չես իմանո՞ւմ... Ինամի, ծանօթ, բարեկամ... Կաղմի՛ր՝ եւ կ'ունենաս ԻՄԸ...

Հասկցուեցաւ: Կենդանի չէ: Կենդակամի կամ կամկուսի պէս կրճատում մըն է, եւ այս պարագային՝ ժխտումն խակ է անոնց առեղծած կարգուսարքին, կարգապահութեան եւ հաւատարմութեան սկզբունքներուն:

— Ուրեմն, Տէր Հայր, բնակարանի տպագրագր կը լուծուէ՞ր, եթէ ԻՄԸ ունենայիր...

— Կը լուծուէ՛ր, հապա չէ՞ր լուծուեր...

Ծրարը բացուած է սկիզբէն, եւ Տէր Հայրը, որ առանց հաստոցի մը ըլլալու լոկինոյ մէկը չէ, առաջ կը նետուի բացատրական ճառով մը, ուր հաւատար խառնուրդ մը կը կարմին պատութիւնն ու հնդկանքը, եւ որուն ամփոփումը, մօտաւորապէս, հետեւեալն է.

Իր Թոռը, որպէս ընտանիքի տէր եւ պատկնելու Հայր՝ իրաւունք ունի առանձին բնակարան պահանջելու եւ ունենալու: Բայց չի պահանջեր: Կը մնայ մէկ սենեակի մէջ, իր ընտանիքին եւ մեծ հօրը հետ: Եւ ինչո՞ւ չի պահանջեր: Կը վախնա՞յ — ո՛չ: Անիրա՞ւ է — ո՛չ: Անկարո՞ղ է — ո՛չ: Անճարա՞կ է — ո՛չ: Ընդհակառակն՝ ճարպիկ, խելացի, արժեքաւոր մարդ է, եւ, եթէ ուզէ, կրնայ շատ բանի տիրանալ, բայց չի պահանջեր եւ ոչինչ ունի, պրոֆեսոր... համոզուած կոմունիստ է եւ պետական պաշտօնեայ:

— Սառա՛մ եմ, ա՛յ տղայ, դիմում կատարիր, պահանջիր, իրաւունք ունիր տարձիր, խակ նա թէ՝ «Պապի՛, ի՞նչպէս կարող ենք պահանջկոտ լինել եւ ասելին առնել, երբ ուրիշներ մէկ սենեակ խակ չունեն...»:

Տէր Հայրին եզրակացութիւնը.

— Մեր տիպարը կարծում է («տիպարը»՝ պատմելու Հայր իր Թոռն է) որ այս երկրի հաւատարմութիւնը եւ հաւատարմակրութիւնը կը խախտի, եթէ ան կանգնէ իրաւունքին: Պարտիայի ան-

պամ է, նա ինքը, մեռնակ՝ ի՛մ տացնի հաւատարութեան իրաւակար-
պը... Թող ինձ մնայ, ունենայի մէկ ալլեցիկ ԱԾՐ՝ եւ նա տեսնէր
աարքուած քնակատան, ամէն կարդի յարմարութիւններով լիքը...
Բայց չի ուզում, չի հասկանում, ասիր հաւատուր է...

Այս վերջին «հաւատուր»ը՝ հնչնանքի եւ պարսաւի վերա-
պոյն բառն է, որով ի՛արտայայտ իր խտացած դժգոհութիւնները,
ցաւակցական լեզի ժպիտով մը: Խախտուրուած եմ այսպէս քա-
ցաւիկ եւ ինքնաւիպ մարդու մը հանդիպելով: Այս ծերունին իր
համարձակ խօսուածքով, անկեղծ ու անվերապահ արտայայտու-
թիւններով կրնայ հանդիսանալ այն պատուհանը, ուրկէ կրնամ
դիտել ինձի համար բոլորովին նոր այս աշխարհին բոլոր կողմերը,
անծանօթ անկիւնները եւ թաքուն խորչերը: Բայց առայժմ հարկ է
պատուհանը զոցել: Մանաւանդ դիտելու չեմանք, այլ Հայաստանը
տեսնելու: Վերադարձին, կարելի է կրկին բանալ վնդկերը ու ել-
կարօրէն դիտել զուրսը, լայն ժամանակով...

*
**

Եւ սակայն, իր մեկնումէն առաք, անկոպիս մէջ, չեմ կրնար
ձերբազատուիլ մտածումներու յուզմանքէն: Կոմոյ թէ ակամայ,
թեւատրութեան ճամրով, դուրսկլխը կը զարկուայ մտքիս մէջ,
այս աժդահա նկեղեցականին եւ անծանօթ կոմունիստ երիտասար-
դին չուրջ, որ իր թոռն է:

Հակադրութիւնը, նոյնիսկ հակասութիւնը՝ ցայտայտ է եր-
կուքին միջեւ: Աստուծոյ պաշտօնեան, եւ Աստուծոյ գոյութիւնը
ժխտող վարդապետութեան մը հետեւորդի կուսակցականը՝ իրա-
րու կը մօտենան մտովի: Մէկը կը խորհրդանշէ այրատիրութիւնը,
անձնուիրութիւնը, ոգեղութեան ոյին, մեսը՝ կը հետապնդէ նիւ-
թին ու կը ծառայէ նիւթապաշտ գաղափարականի մը: Բայց կեան-
քի մէջ, կարծէք չկրնան զիրար: Քահանան ԱԾՐ կը փնտռէ
գրական կարենայ ընդարձակել իր գնահատանքը, իսկ մեսը կը բա-
ւարարուի մէկ անձնաւորով, որ չդիտայ թէ ուրիշ մը պրկուած մնայ
այլ մէկ անձնաւորէն ալ...

Ո՞վ է տալնիւը այս երկուքին, հաւատալ ո՞ր մէկուն հաւատ-
քին: Կարեւորը հաւատա՞մքն է արդեօք, թէ հաւատացեալին թաւիը:
Պաշտամունքի առարկա՞ն վնտռել, թէ պաշտողին չերմեռանդ նուի-
րումը՝ հանդէպ պաշտելիին...

Անօրինակ ա՛յդ դուն տէրտէր, Զանգեղուրցի Տէր Յաչատուր, ա՛յս ինչ փորձանք տուիր մարքիս, ուշ դիշերով, այդ չըլլալիք ԱՅՏԲուիլը: Ժամանա՞կն էր, ա՛յ մարդ, առաջին իսկ օրէն լուծելի հարց մը դնել առջեւս, հիմնական բարդ խնդիր մը, որուն լուծումը բնական էր որ ուզէի վնտռել, բայց միայն վերջին օրուան վերջին ժամուն, ուննալէ ետք բոլոր տուեալները, տեսնելէ ետք, քաղաքեալէ եւ դատելէ:

Գուցէ եւ չիտակ ճամբու մէջ չենք: Թերեւս արդար չէ ու բնաւ խելացի գործ չէ՝ հաւատքի եւ դաւադիրի չափեր գործածել տեղ մը, ուր միայն տարիքի խնդիր մը կայ: Ո՞վ ըսաւ թէ Տէր Յաչատուրը երեսուն տարեկանին ունեցածը չէր կրնար կարօտական մը հետ, եւ ո՞վ կրնայ պնդել՝ թէ իր դաւադրապաշտ թուրը այդպէս սիտի մնայ մինչեւ խոր ծերութիւն...

Ժամանակը: Տարիքը: Ծերութիւնը: Այո՛ բանալին, բազմաթիւ դժբախտութիւնից եւ թշուառութիւնից, այո՛ դաղտնիքը՝ մէկէ աւելի տխուր երեւոյթներու: Երբ երիտասարդ ենք ու կեանքը լայնօրէն կը փռուի մեր առջեւ՝ ընդունակ ենք խնդրօրէն չոայլ ըլլալու, հակառակ որ պէտք ունինք կեանքի բարիքներուն, հեռեւապար եւ պատրանք խնայելու ըլլալ, հետաքրքրութեամբ: Իսկ երբ տարիները կը դիզուին եւ կեանքի ամէնքը կը նեղնայ՝ յարաճուն մուգքով մը կը կապուինք նիւթին եւ բոլոր նիւթական արժէքներուն, պիտնալով հանդերձ թէ այդ բոլորը պիտի թողունք ու օր մը մեկնինք, ուշ կամ կանուխ, մանաւանդ աւելի կանուխ քան թէ ուշ...

Ծերութիւնը՝ կծծի է, պահպանողական է, զգուշ է: Եթէ տասը ծերուններ տեսնէք հանրային բեմի վրայ — ուզիչ քան տեսած ունի՞ք արդէն — կրնաք յարմանքով բարեւել անոնցմէ մէկերկուքը եւ մնացեալները վտառատրտկա անտեսել, վստահ ըլլալով թէ ոչքան ալ իմաստուն երեւին եւ անուշ գեղգեղեն, միեւնոյնն է, մէկ մտահոդութիւնն միայն կ'առաջնորդէ զիրենք — իրենց անձերուն բարեկեցութիւնը եւ զաւակ-թոռնիկներուն ապագան: Ի՛նչ ալ ըսեն եւ ի՛նչ ալ գրեն՝ սուտ է, մի հաւատաք: Կայ ու չկայ՝ իրենց թանկագին անձը կայ, եւ ոչ նուազ թանկագին զաւակները կան իրենց անուշիկ թոռնիկներով, որոնք, առհասարակ մեծ հայրիկին կը նմանին, ու խնամ յարգելի այդ պատճառով՝ մեծ հայրիկէն անչափօրէն կը սիրուին: Սիրելի-սիրունիկ այդ թոռնիկները, եւ մեծ ու պատկառելի անոնց պապիկնե՛րը...

Փորձուեցէք, սակայն, պղտիկ մը ցնցել իրենց ամբանիւտ եսականութիւնները: Սրբապղծութեան պէս բան մը կը թուի ձեռ արարքը: Ծորհուրդով ու խորհրդաւոր մեծադործութիւններով հա րուստ անցեալի մը չքեղ ծիրանին կայ անոնց ուսերուն: Ինչպէ՞ կը համարձակիք: Ի՛նչ վոյթ, թէ անոնց նեղական իրենց իսկ անցեա լին ծաղրանկարը եղած ըլլայ: Ինչ վոյթ՝ տեսնէք, ու ձեզի հե տեսնեն բոլորը, թէ այս մէկը, որ բեմբէկն չանթեր կ'արձակէ ո տիեզերքին դէմ մարտի չեփոր կը հնչեցնէ փոթորկելով դանդուած– ները, մխակ մոաձում մը ունի այլեւս, մխակ ծրագիր մը — օ՛ր առաջ ապահով երկրամաս մը դրկել իր զաւակը, հարսով ու թոռնի– կով, եւ ապա չարունակել անհաչտ պայքարը յանուն լոյսին ու լու– սաւոր երջանկին՝ ընդդէմ չարին եւ խաւարի ոդիներուն... Այն մխ– ը... բայց որը յիշել, եւ արդեօք ո՞ր մէկը տարբեր է որ մէկէն:

Ծերերը: Ծերերուն անցեալները...

Ի՛նչ լաւ սակայն, որ մեր այս բարի Տէր Ծաչատուրը փառա– ւոր անցեալ մը չունի, եւ հակառակ 83 տարիներուն՝ դեռ ԽԾԲ կը վնտռէ: Յարդուելու պայմանները կը լրացնէ այդպէս: Եւ արդէն, ո՞վ կը մտածէ տարիքին բնական իրաւունքը կասմոդ յարդանքը պղանալ ծերութեան, եթէ խելացուն ներկայի մը չուզուի կապել, անպայման, դէցուք թէ վայրկեան անցեալ մը, որպէս ապահով– պրական... ԽԾԲ:

Այս մտածումները մեղ տնդ մը չեն հասցներ սակայն: Առաջ տանելու տեղ, կրնան նա տանիլ: Հասած կանդնած ենք ահա նոր աչխարհի մը սեմին, ու վոխանակ աչք բանալու եւ նորութիւնները դիտելու, կ'երթանք ետ–ետ, դէպի անցեալը, հին–հին բաները եւ ծերերուն ծերութիւնները: Դեռ չատ ըսելիք կայ անշուշտ անոնց մասին, կայ մանաւանդ տարիքով դեռ երիտասարդ այլ հաչուապի– տութեամբ ծերերէն աւելի ծեր ու խորամանկ դասակարգի մը պա– րապան, բայց... մարե՛նք լոյսը եւ քնանանք:

Մութին մէջ, քունի եւ թմրութեան սահմանադիծը անցած պահուս, վերջին մտածումս.

— Ձերմակ մազերով ծերերուն դէմ, կարելի է դեռ չատ բան ըսել, բայց կարելի չէ, ու ներելի չէ՝ էյարպել անոնց տարիքը: Իսկ սեւ մազերով ծերե՞րը հապա... Այո՛, սեւ մազերով ծերերը...

Ի՛նչ լաւ կ'ըլլար, եթէ... ծնած չըլլայինք...

***

Զարթուցի՞չն է արդեօք, թէ դռան զանգակը։ Կաթնավաճառը, թերթի ցրուիչը եւ ապահաւաքը — երեք Շնորհնեղուն պէս անբաժանելի՝ առաւօտեան ճչագոչ այս երրորդութիւնը — դրեթէ միաժամանակ կը հասնին ամէն առաւօտ լանուխս, մեր դռան առջեւ, եւ կ'ընդունուին, միշտ, անխախտ օրէնքով, մայրիկիս կողմէ։ Դժգոհ՝ կ'ինձնեմ մահճակալէն, ուրիշի մը տաղտուկը չալկող մէկուն պէս, բայց հարկ ու մեր տունը չեմ։ Զանգը կը շարունակէ հնչել, բայց ոչ զարթուցիչն է, եւ ոչ ալ դուռը։ Հեռաձայնն է։

— Զարթնե՞լ ես արդեօք, ես այտոնեմ եմ...

Ինձն է։ Այտոնեմ է։ Ու կը շարունակէ.

— Մի քառորդ ժամէն քեզ մօտ կը լինեմ...

Չնկատած իր հերքելիքս՝ դանդաղեցին, մարդը պուրակ չէ նրբազգածութիւնն։ Պանդոկին վարի սրահն է, բայց միամիտ օրէն քառորդ ժամ մինչեւ կու տայ ինձի, լուացուելու եւ հագուելու։ Հէդ բարի ակր Ֆաչաուսը։ Եթէ պիտի ունենայ «ապրանք» ընելս, հաւանօրէն ուզէր զգալի համամիտը նման պատուաստութիւն մը եւ կամ առնուազն քառասնամեակը պայմանաժամը։ Ուրիկ՛ պիտի գիտենայ արդեօք, թէ ինձի համար քնանալն ու արթննալը մեքենական սովորութիւններ չեն, այլ ճիգ պահանջող եւ ժամանակ առնող ամենօրեայ հարցեր։ Արթննալը մանաւանդ։

Լուացարանին առջեւ, կէս-քուն կէս-արթուն պատրաստուելով մկսեցի, կը մոռնամ վեր պատն պէս երկն պոռալ հետեւեալը.—

Մուսոլինին, իր վարժ օրերուն, Ֆրանսայի ծանօթ պատէտի մը կ'ըսէր.

— Երկու տեսակ անօգուտ մարդիկ կը ճանչնամ եւ երկու տեսակն ալ կ'արհամարհեմ հաւասարապէս։ Մարդիկ կան՝ որ անկողնէն կ'ելլեն արթննալէ ժամ մը ետք, եւ կան՝ որ արթուն չեն, ոտքի ելլելէ պահ ժամ մը ետք։ Երկու տեսակն ալ մարդ չեն ըլլար։ Ես առնցմէ եմ, որ անմիջապէս ոտքի կ'ելլեն երբ արթննան, ու արդէն նաև արթուն են, երբ ոտքի են...

Ահ՛ւգ Մուսոլինի։ Տեսարար արթուն ըլլալը եւ միշտ ոտքի մնալը արդեօք մը չնշանակեր, որ ի վերջոյ մարդիկ կախեն պիներ ոտքերէն... Ո՞նչ պիտի ըսէր արդեօք իմ մասիս, եթէ գիտնար, թէ իր արհամարհած երկու տեսակներէն ոչ մէկն եմ, ոչ միւսը, այլ... երկուքը միասին։ Արթննալէ ետք ժամ մը կը տեւէ անկողնէն ելլելս, ու անկողնէն դուրս, դեռ ժամ մը պէտք է որ արթննամ...

Ի՞նչ պիտի ըսէր Մուսօլինին...

Հաւանօրէն, լա՛ն մըն ալ չըսէր, եթէ առիթ ունենար հայ կեանքին վրայ աչք մը նետելու, քանի որ ինճմէ առաջ դեռ այնքա՛ն հրաշալիքներ ունէր տեսնելիք — տաճամեակներուն քնացողները, քնացնողները, ոտքի վրայ եղողները ու երալի մէջ երգողները... Մինչեւ կարդը ինծի գար, օրը արդէն եղած կ'ըլլար իրիկուն:

Տէր Հայրը, իր պատկառելի մուտքով, մոռցնել կու տայ սա-կայն Մուսօլինին եւ իր պատուհանները: Առաջին խօսքը ահա, որ խօսք մը չէ, այլ միակ բառ մը:

— Նախաճա՛շ..

Այնքան լրջութիւն եւ հանդիսաւորութիւն կայ բառին մէջ, որ կարծէք նախաճաշը չէ որ կը հրաւիրէ, այլ պատարագի: Գէշ-աղէկ աւրթնցած՝ կ'իջնենք վար:

Արդարեւ, պատարագի մը չափ երկար կը տեւէ նախաճաշի ա-րարողութիւնը: Մեր կեցածն ու խմածը չէ անշուշտ ժամանակ խլո-ղը, այլ ապասպասնքին ճչդումը, տէր Աշչիտուրին առաջարկները, ճաշացուցակին բոլոր անուններուն թուումը, թարգմանութիւնը, բացատրութիւնները, եւ վերջապէս, ապատարկողին համամտութիւնն ու մեկնումը: Մեկնում մը, որ կը թուի անվերապարծ: Դեռ շատ ա-ռիթներ պիտի ունենամ հատուցանելու, թէ այս երկրին մէջ, ծառա-յողներուն տրուած ճաշի ապասպասնքները ժամանակ կը պահանջեն տեղ հասնելու...

Աոչորը պատմել մէկ հատիկ արեւելեան սուրճ մը, լոյրը, չուքին եւ փլփլուրը վրան՝ ճոխ այս սեղանը կ'արժէր, կեղրոնի չիշեն ալ մխասին: Որպէս սուրճ եփածը մօտաւոր լան մըն է սակայն, վե-ճելի համով: Սուրճ մը չէ, այլ սուրճին խեղաթիւրումը: Եթէ աշ-խարհին համար օրը կը բացուի արեւին ծաղումով, ինծի համար ա-ռօրեան կը սկսի սուրճով: Գէշ սկսուած օր մը ուրեմն, Սովետական Աշխարհին մէջ առաջին օրս: Բայց ոչինչ: Հաւանօրէն վարժուինք այս պրկանքին, յիշելով, թէ այսպէս եղաւ նաեւ Ամերիկայի մէջ, ուր, սուրճի տեղ կը մատուցուի անորակելի հեղուկ մը, որ չրթներէդ կը հեռացնես նողկանքով, բայց քանի մը ամիսէն կը վարժուիս ու... կը սիրես:

Գալով կեղրոնի չիշեն, դոյնը չի խաւեր. անխուսափելի դո-եաքն է: Արձանագրելի ճշմարտութիւն մը եւս.— Մոսկուա՝ դոնուիք թէ Երեւան, անխախտ ծիսականութեան մը հանդամանքը ունի դո-եաքը սեղաններուն վրայ... Նախաճաշէն սկսեալ, ինչպէս պիտին՝

պատրաստի սեղաններուն : Բացառութիւն կը կազմէ միայն Ս. Էջմիածինը : Այժմու Գահակալը ոչ կը խմէ, ոչ կը ծխէ... աւա՛ղ : Հիւրերուն առջեւ, դոնեաքի չիշը անպակաս է թէեւ, բայց չուտով կը զգաք, թէ Վեհափառ Հիւրընկալը ի պաշտօնէ քաջալերող մըն է պարզապէս, առ ի քաղաքավարութիւն : Իսկ դուք, պատշաճութիւնը յարգելու համար, ստիպուած էք պահել չափաւորական ընթացք մը ձեր կարգին, միշտ, առ ի քաղաքավարութիւն, մոռնալ կրկնելով անգամ մըն ալ, թէ իրապէս անմահ գրապէտ մըն է Պարոնեանը...

Անակնկալ հարցում մը, տէր Աշչատուրէն.

— Հիւա՞նդ էք...

— Բնա՛ւ երբեք : Բայց լո՞նչ բան կը մղէ ձեզ կարծելու, տէր Հայր, թէ կրնամ հիւանդ եղած ըլլալ :

— Ախր ոչինչ չկերաք, ամբողջ ծխում էք... Ո՞նց կարելի է էդպէս...

Ճանդիմանութիւն մըն է, հոգածութեան չեչտով : Տէր Աշչատուրին ըմբռնումով, առողջութեան նախապայմանն է լաւ ուտելը, պէտք է խոստովանիլ, թէ իր անձը լաւագոյն ապացոյցն է իր գրոնքին ճշմարտացիութեան...

կը փորձեմ կատակել.

— Պուրժուա-կապիտալիստական մեր երկիրներուն սովորութիւնն է, տէր Հայր : Մոխրուած ենք քիչով դոհանալ, տոկալու համար աննկուն տոգնասին...

Համոզուած չէ, ու կասկածանքով կը նայի պէմքիս : Ու կ'ըսէ, անապատելիօրէն.

— Ե՞րբ ուզում էք Երեւան մեկնել...

Ճայտնապէս, պիտի ուզէր որքան կարելի է շուտ ճամբու դնել այս տարօրինակ հիւրը, որ իր նեղացուցիչ հարցումներով եւ կատակներով լաւ բան դուշակել չի տար : Եթէ դիտնա՛ր թէ ինչ ծրագիրներ կը մշակեմ իր մասին, վերադարձի ճամբուս վրայ, ապահովաբար իր աքանչելի ախորժակը ընկրկում մը ունենար այդ պահուն : Բայց առ այժմ իմ ալ փափաքս է շուտ մեկնիլ եւ ժամ առաջ տեղ հասնիլ :

Մոսկուայէն Երեւան ամէն օր օդանաւ կայ : Իրիկունը կը բարձրանայ ու կը հասնի առաւօտեան : Հետաձգնային ստուգում մը կը պարզէ, թէ նոյն օրուան օդանաւը լեցուն է ու տեղ չկայ : Յաջորդ օրն ալ : Միւս օրն ալ...

Ահա փորձանքը : Ի՞նչ պիտի ընենք այստեղ, երեք-չորս օր :

Դուրսը ձիւն, ներսը ձանձրոյթ: Նախապէսացումս սխալ չէր: Նման սուրճով մը սկսած օրը չէր կրնար տարբեր ելք մը ունենալ: Տարտամ յոյս մը կը մնայ դեռ: Օրը երեքշաբթի է: Ու հակառակ տխրող ընդհանուր կարծիքին, երեքշաբթին միշտ բարեյաջող եղած է ինծի համար: Նախապաշարեալ մէկը չեմ, բայց բազմաթիւ առիթներով կրցած եմ հաստատել կեանքիս մէջ, թէ ինչ լաւ բան որ պատահած է ինծի, եղած է, միշտ, երեքշաբթի օր մը:

Եւ սակայն, օրը երեքշաբթի է, ու Երեան գացող օդանաւին մէջ տեղ չկայ ինծի համար: Տեղ չկայ, բայց, բարեբախտաբար, կայ տէր Յակոբեանը: Տեսնելով բացայայտ յուսալքումս, կրկին կը փորձէ, կ'երթայ, կու գայ, կը հեռաձայնէ, պանդոկին պաշտօնեաներուն հետ երկար ղրոյցներ կ'ունենայ ռուսերէն, պահ մը կ'անհետի երիտասարդի մը հետ: Կը մոռնամ դառնութիւնս, դիտելով այդ ութսունամեայ ծերունին, որ կերպարանափոխուած է ու պատանիի մը աշխուժով կը վիճի, գաւազանը վեր-վար կը շարժէ, ու վերջապէս ղէմս կը կանգնի յաղթական.

— Պրծաւ... դնում ես...

Ուրախութիւնը, զոհունակութիւնը եւ հիացումը խառնուրդ մըն են դէմքիս վրայ: Տէր Յակոբեան անվիտակէց չէ իր թողած տպաւորութեան, եւ արժանաւոր դիրք մը առնելով կը բացատրէ.

— Սատմ են՝ տեղ չկայ. ո՞նց թէ չկայ. ախր սա արտասահմանից է, էջմիածնի հիւրն է, էտ ճամբորդներից մէկին ու մէկին չե՞ն կարող ասել — Ընկեր, վեր կաց, տեղ տուր հիւրին: Բոլորն էլ հօ տխպողական չեն դնում Երեան:

Իմ երեքշաբթի՞ս է արդեօք այս յաջողութեան պատճառը, թէ տէր Յակոբեանին դասած առժամեայ մէկ «խրծըքը»ն: Կարեւոր չէ գիտնալ, կարեւորը այն է, որ պրծաւ, դնում ենք...

5

Եղաւ վերջացաւ: Կէս ժամէ ի վեր օդին մէջ ենք արդէն, օդաձնաւ մը լեցուն հայեր, ու կ'երթանք Հայաստան: Բոլոր ճամբորդները հայ են, սպասարկող օրիորդը հայ է, հաւանօրէն ծառջեւի խուցին մէջ գլեկը բռնող օդանաւորդը հայ է: Ամէն ինչ հայ է ու լաւ է: Բայց

ինչ որ լաւ չէ, այս կեանքին լարուած վիճակն է, որ արդելք է քնանալու: Եւ մտածել, որ անթիւ անհամար դոնեաքի բաժակներ պարպուած են այս կոկորդէն վար, դեռ ժամ մը առաջ, և հաշիւ քունէն որ կ'ուշանայ:

Կարծողներ կան, թէ օղանաւով ճամբորդելը մանաւանդ դրաւչութիւն մը ունի եւ խիստ հաճելի է: Սխա՛լ: Փոխադրութեան բոլոր միջոցներուն մէջ, հակառակ վերջին դիւտը ըլլալուն, օդանաւը ամենէն միօրինակն է եւ տապկալլին: Փակուած նաւակի մը մէջ, ժամերը ու ժամերը սխտի մնաք նոյն տեղը նստած, կարդալով եւ քնանալով, արթննալով եւ ... կարդալով: Իսկ եթէ կ'ուզէք չուտ հասնիլ, ու ձեր հասնելիք տեղը Հայրենիքն է, և վերջով կ'նդրակացնէք, թէ օդանաւն ալ, կարծուածին չափ արագ ընթացող նաւ մը չէ...

Այս բոլորը դիտէի, եւ յատկապէս չենթարկուելու համար այս կացութեան, ուժ տուած էի դոնեաքին, օդակայանի ճաշարանին մէջ, և մեծ գոհացում տէր Ծաչատուրին, որ և տես ուսուց-համելու նորոգեալ թափիս, սկսած էր ուշի յարկանքով դիտել իր հիւրը եւ վերջապէս համոզուիլ, թէ հիւանդ չեմ: Տարօրինակ է ալքոլին ազդեցութիւնը որոշ մարդոց վրայ, որոշ պարագաներու մէջ: Երբեմն, հազիւ երկու-երեք բաժակ՝ ու ձգտիլն ղլուխնիդ կը ծանրանայ եւ բարձ մը կը վնտռէք: Ուրիշ օր մը, նոյն համիչքին քառապատիկ քանակութիւնը ոչ մէկ ներգործութիւն կ'ընէ նոյն անձին վրայ: Կարծես մէկը ըսած ըլլար սկսանջիս.

— Լա՛ւ մը կը լսես, կը խմբես ու լա՛ւ մը կը քնանաս մինչեւ առաւօտ: Երազ տեսնես կամ ոչ, կարեւոր չէ, որովհետեւ բուն երազը պիտի սկսի արթննալէդ ետք, երբ այս մաշած կոդերով երկնային բեռնատարը կ'ինէ Երեւանի օդակայանը: Պիտի կ'ըսես դուն ալ ամենուխնեկին, քիչ մը յոգնած ու քիչ մը շմոլած, ու միտք մտածումդ պիտի ըլլայ ճշդել թէ ի՛նչ կը պլաս, ի՛նչ կը մտածես, ի՛նչ կ'ապրիս՝ երբ առաջին անգամ ոտք կը դնես հայրենիքիդ հողին վրայ: Հաւանօրէն մտովդ կրկնես սիրական մէկ խօսքդ՝ թէ երբեմն լրտակնութիւնը աւելի պերճիկ է քան երազը, բայց տեսնալ հարցումին պատասխանը չէ որ պիտի ըլլայ առիկա, այլ պեզարուեստական խոնարհում մը: Կարեւոր եւ հանդիսաւոր պահ մըն է, ճանապարհական արարք մը՝ այդ առաջին քայլը: Նայէ՛ որ բաւարար չափով լուրջ ըլլայ չարժումդ, բայց ոչինչ ունենայ թատերական, ոչինչ՝ անբնական: Զըլլա՛յ որ փորձես ծռիլ ու համբուրել պապերուդ հողը: Այդ բաները կը մտածեն, բայց չեն ըներ: Միշտ կրնան տեղ մը

պտնուիլ դիտող աչքեր ու միշտ մէկն ու մէկը կը յաջողի ծիծաղաշարժ պատկերի մը վերածել այնքան բնական մէկ շարժումդ: Հոդ համբուրել չկայ ուրեմն:

Բայց ի՞նչ կար այն չիչին մէջ: Պարպուածը, պոնեա՞ք էր թէ ջուր: Կէս գիշերը անցած է, լոյսը մարած են, քովս նստող երիտասարդը մեծաձայն կը խռիւայ, եւ քունը կ'ուշանայ:

— Արգելուա՛ծ է...

Հակիչ օրիորդն է, ցուցամատը ուղղած ծխացող սիկարէթիս: Ջեմ հասկնար: Ժամերէ ի վեր կը ծխեմ, դիտողութենս չեղաւ, ինչո՞ւ այս յատկացած արկելքը: Հրահանգը կը կրկնուի, աւելի խիստ շեշտով.

— Հանկցրէ՛ք, խնդրեմ, արգելուած է...

Քովս խռկացողը, որ արթնցած է, կը սոսնձնէ պաշտպանութենս, դառնալով օրիորդին.

— Ինչի՞ համար են հապա սրանք...

Եւ ցոյց կու տայ մոխրամաններըը:

— Դուն լաւ կ'անես որ քնե՛ս, — կը սաստէ աղջիկը, չդայնացած այլ անհարկի մրջամտութենէն, — ծխել կարելի է միայն ցերեկը. պիշերային թռիչքներին արգելուած է...

Դրացիս պոհացած չէ: Եւ ցոյց տալու համար թէ բացարձակապէս կ'արհամարհէ աղջկան հրամանը, հանդիսաւորապէս կը հանէ... սիկարէթին տուփը ու հատ մը կը վառէ: Բայց ես արդէն մրած եմ: Ինչո՛ւս պէտք: Դեռ Հայաստան ոտք չդրած, ոնձդութեան չափանիք արդիլուած մարմինն նեղս...

*
**

Իջած ենք անծանօթ քաղաք մը եւ օդանաւը կը նորոգէ վառելանիւթի պաշարը: Ճաշարանին մէջ, ուղեկիցները աւելի հնարաւորութիւն ունին իրար տեսնելու քան օդանաւին մէջ, ուր միայն ծոծրակները կերեւին: Ամբ-խառն, սեղաններու չուրջն ենք: Ծօսակցութիւններէն եւ հպուտա-կապուտաններէն բացայայտ կ'երեւի, թէ բոլորն ալ տեղացի հայեր են ու մ'իսկ պրսեցին ես եմ: Ամէն մէկը կու տայ իր ապսպրանքը սպասարկող կնոջ, որ ռուս է: Իմս, պարզ թէյ մըն է: Սուրճին ինչ ըլլալը հասկցանք· փորձենք թէյը:

Ծոշոր, տաքուկ բաժակը առջեւս է, ղրկած եմ երկու ափերուս հաճելի ջերմութիւնը ու կը սպասեմ: Սեղանակիցներս տարուած են

ուսեալով եւ վիճելով: Ոչ ոք ուշադրութիւն կ'ընէ ինծի, եւ ընդարձակ սեղանը, որուն ծայրն եմ, կը նպաստէ մեկուսացումիս: Ուրիշներ վերջացնելու վրայ են արդէն, իմ թէյս պաղելու վրայ է, իսկ այդ կինը ոչ մէկ նպաստածք կը բաւեհաճի չնորհել մեր սեղանին, որպէսզի յիշեցնեմ թէ մոռցած է բերել չաքարին ամանը: Ձեռքի չարժումներս, ղէմս նշանակս անոնցմար կ'անցնին:

Վերջապէս կու գայ մեր կոմքը, հաշուելով ձեռքի թղթադրամները եւ ափսէ մխրճելով դողնոցին ղրպաններուն մէջ: Կու գայ կը կանգնի, պանձումի համար: Մէկը կը վճարէ բոլորին կողմէ, թէյս ալ միասին: Կը փորձեմ բողոքել:

— Ոչինչ բան է, — կ'ըսէ ձեռքի չարժումով մը եւս մղելով դրամս, եւ, տեսնելով լուի-լեցուն պաւաթս, կը հարցնէ զարմացած.

— Ինչի՞ չէք խմել. լաւը չէ՞ր:

— Շաքար չունի:

— Շաքա՞ր, — ու կը դառնայ ծառայող կնոջ: Ուսերէն տաք վիճաբանութիւն մը: Կինը բարձրաձայն կը բողոքէ: Մարդը, չափաւոր բայց խիստ ձայնով մը կը խօսի: Վերջապէս կու գան իմ գաւաթիս չուրջ: Կինը կը վերցնէ, ումպ մը կ'առնէ, եւ յաղթական, գաւաթը կ'երկարէ մեւսին: Այս վերջինը նոյնպէս կը տանի շրթունքուն, ու կը դառնայ լինծի.

— Բայց կարդին թէյ է սա, ընկեր... Ախտս որ սառչել է...

Հասկցուեցաւ: Այստեղ թէյը կը բերեն չաքարը մէջը: Տխմարութիւնը կու գայ լինծմէ, որ չաքարով թէյին հետ չաքարամանը կը փնտռեմ եւ անմտօրէն կը պահեցնեմ: Ի հարկէ, ունիմ արդարացումս, մտածելով թէ ըստ մեր սովորութիւններուն, թէյը եւ չաքարը կու գան զոյգ-զոյգ, որպէսզի ամէն մարդ պտծածէ համաձայն իր չափին եւ ճաշակին: Բայց կրնայի նաեւ պիտնալ, թէ հասարակութեան երկրին մէջ ամէն ոք պարտի հաւասար չափ մը վայրժուիլ, քաղցր չաքարին եւ լեղի բաններուն մէջ հաւասարապէս...

Նոր թէյի ժամանակ չկայ: Բարձրահասը կ'ապրարարէ:

*
**

Երկրորդ քաղաք մըն ալ իջած-ելած ենք, ու այլեւս յաջորդ կայանը վերջինն է ու Երեւանն է: Վերջին կայանը... Գիւղի մը խորտակիրը ըլլայ կարծէք, կամ բանաստեղծութեան մը վերնապիրը

— Վերջին կայանը...

Դեռ երեք ժամ կայ լուսաբացին: Ցուրտ է: Օդանաւին ջեռուցումը կա՛մ խանգարուած է, կամ բաւարար չէ: Ամէն ոք վաթթըւած է վերարկուին մէջ ու մխրճուած թիկնաթոռին խորը: Կը լսուի միայն մեքենաներուն համաչափ աղմուկը: Դուացիս, չի խըռկար, բայց աչքերը փակ են: Դժուար է ճշդել, քո՞ւն է թէ արթուն: Իսկ ես, արթո՞ւն եմ իրա՞ւցէս: Կը փորձեմ անցամ մըն ալ վերաքաղը ընել այն հրաշալի արկածախնդրութեան, որ այս ճամբորդութիւնն է ինծի համար: Անակնկալ բախտ մը ահաւասիկ, աներեւակայելի բախտաւորութիւն մը: Քանի՛ քանիներ պիտի ուզէին իմ տեղս ըլլալ հիմա: Աշխարհի բոլոր անկիւններուն մէջ հարիւրաւոր, հազարաւո՛ր ընկերներ ունիմ, որոնք այս օդանաւին մէջ չեն բայց ինծի հետ են այս պահուս: Ես ինծի հետ է իրենց բարի նախանձը, իրենց սրտերուն յորդ ապրումը, մտածումներուն չխոթը, տա՛պնապը, կասկածը...

Աչքիս առջեւն է դեռ Կէս-դարմայական ու Կէս-յանդիմանական դէմքը Հայկազ անունով բարեկամի մը, որ վերջին օրը, Տա՛մասկոս, առաջին խակ հանդիպումին հարցուց.

— Հայաստա՞ն կ'երթաս եղբ...

Ուրիշ բան չըսաւ, բայց իր չհըսը, դէմքին ա՛րտայայտութիւնը այնպէս էր, ինչպէս որ սովորութիւն ունինք ըսելու.— Ես ո՞ւն, Փրուտոս...

Ցետոյ ճաշի տարաւ քաղաքին ամէնէն չքնղ ճաշարանը, կեանք-խմեցինք, երկար խօսեցանք ու լաւագոյն տրա՛մադրութիւններով բաժնուեցանք իրարմէ: Անկեղծ, եղբայրական բարեմաղթութիւններ ըրաւ, երջանիկ ճամբորդութիւն եւ բարի վերադա՛րձ մաղթեց: Բայց ինչո՞ւ բոլոր լաւ-լաւ խօսքերը ցնդած են մտածումէս ու կը մնայ միայն իր առաջին խօսքը եւ առաջին արտա՛յայտութիւնը — Հայաստա՞ն կ'երթաս եղեր...

Ու պիտեմ, թէ Հայկազը մինակ չէ ու երկրագունտին բոլոր կողմերը բազմաթիւ Հայկա՛զներ կան որ այս ճամբորդութիւնը եւ այս ճամբորդը կը պիտեն: Յունէսի մը կայ Պասրայի մէջ, Յուլակ մը կայ Պաղտատի մէջ, Նշան մը կայ Հալէպի մէջ, Դաւար մը կայ Նիւ Եորքի մէջ, Մեսիա մը կա՛յ Կիպրոսի մէջ... Տարեկից, բախտակից, դաղափարակից անթիւ ընկերներ, որոնց առաջին չարժումը, առաջին ժեստը՝ զարմանք է, չփոթ է եւ վերջապէս կասկած է:

Բայց իրապէս ա՛յնքա՞ն անմերձենալի, այնքա՞ն անկարելի

դարձուցած էինք Հայրենիքը մեր ապրումներուն մէջ, որպէսզի մեզմէ մէկուն Հայաստան երթալը այնքան տարօրինակ թուէր...

Օղանաւը, իր հուժկու չալիմականերուն չառաչով կը շարունակէ պատռել երկինքը դէպի առաջ, իսկ մտածումներս իրենց խուճապային ժխորով կը պահեն դիս հոն ուր որ էի առաջ: կարծես օդանաւը կ'երթայ, իսկ ես կը մնամ անշարժ, պամուած հոլին, հեռաւոր տեղ մը: Ծխե՛նք հատ մը: Ալկոհոլը մէջտեղ չկայ: Հաւանօրէն ինքն ալ ցուրտէն կծկուած է տեղ մը: Ծխենք, եւ ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ: Դեռ սովէտ քալաքացի չենք ու կրնանք զանց ընել իրենց օրէնքներուն որոշ տրամադրութիւնները: Մանաւանդ որ պրայխ ծխեց, եւ աստր համար պինք օդանաւէն վար չնետուինք:

Կը նկատեմ թէ ալթուն է, եւ հատ մըն ալ իրեն կը հրամցնեմ: Կ'առնէ ու մխտին կը վառենք: Երբ օրխորը յայտնուի, մեզմէկուն մը հետ ՏԱԿԻ պիտի կ'ըլլայ դիմադրանել իր պայծառը...

— Մի ժամից էլ հասնենք, կ'ըսէ ալթուակիցս: կամթալիներուն համար նուիրագործուած բառ մըն է այս վերջին բառը, պիտեմ, երբէք մտանախտական բացատրութիւն մը, բայց վնաս չունի: Լեզուական օրկնքով ճիշդ է, եւ այս պահուն կարեւորը ճշդիտ ըլլալն է:

Ուրեմն, մէ՛կ ժամ, ընդամէնը մխտի վրայ ալթուանները: Բայց լաւ որ չկրցայ քնանալ: Այսպէս ալ պատշաճ է, առաջին անգամ իր տպաւորութիւնները առնող մէկուն համար: Քանի՛ քանի յիմար ժողովներու կամ յիմարական հաւաքոյթներու մէջ դիշեր լուացուած ենք: Թո՛ղ դիշեր մըն ալ ալթուն մնայած ըլլանք հայրենիքի ճամբուն վրայ: Ինչ կը մնայ, որ ակամայ անքուն մնալս պիտակից զոհողութեան մը վերածեմ եւ կամ աչքս, եւ վանեմ կամաններ վնասեմ կայարանին մէջ, բայց ճիշդ այդ պահուն կը պլամ, թէ ...քունը կը ծանրանայ կոպերուս, ուսերուս, ամրողջ մարմնիս վրայ: Ու այնքան ուժով, բնականաբար որ կը սոխպուիմ մարել սիկարէթս կէսին չհասած: Ահա՛ պատկերին գաւեշտականն ու ողբերգականը չդայնացնող նիւանը: Մինչեւ երբ քուն վնասես ու չկանես, եւ ճիշդ լուսաբացին, երբ ծարաւ ու մնծարոյ աչքերով կը պատրաստուիս դիտել տարինեղուն երազդ պատկերը, անհասկնալի առնդծուի կամար վիճակ մը եւ սոխպուիս պայքարիլ քունին դէմ: Հաւանօրէն, Աւետարանի «Յիմար կոյսերը» այնքան ալ կամար չէին: Պարզապէս քնատ էին: Ամէն թշնամի կարելի է յաղթել, քունին՝ ոչ: Կը կիշեմ տեղ մը տեսած ըլլալ մեծ նկարիչի մը մէկ գործը. — Ձրամի մը

մէջ, կանգուն ղինուոր մը, երկու ձեռքերը մկայուցած հրացանին վրայ եւ գլուխը հակած կուրծքին: Նկարին տակ հետեւեալ տողը.— «Թշնամիէն չպայթուտուըը քունէն պարտուած»:

Ուրեմն, փորձենք հետացնել ամենայօր այս թշնամին, որ կ'առաջանայ պատաղիր քայլերով: Ուրքի կ'երթամ, լուսցարան կ'երթամ, կու գամ: Անօգուտ: Հայկ նստած՝ աչքերս կը ծանրանան: Իմ վիճակիս մէջ, ամէնէն ապուռ մկրտը կը մնայ, պարձնալ, Հայկազին դէմքը: Ինչո՞ւ այդպէս լսաւ: Ես մանուկը՝ ինչ կը մտածէր արդեօք այդ պահուն: Ըսածը բան մը չէր, բայց վատահ եմ թէ չըսածը աւելին էր քան ըսածը, եւ պետ, ըսել ուզածը շատ աւելին էր քան իր իսկ մտածումը...

Հիմա որ եկանք հասանք, ինչպէս ընենք, որ Հայկազները ամէնան իրենց մտածումէն, ու մենք չամչնանք... Տեսնենք: Ինչպէս ընենք, ինչպէս չարժինք, ինչպէս խօսինք ու պրենք, որ ճըշմարտութիւնը գոհ չերթայ վատիկանատուէեան՝ այսսե՛ղ, եւ քուրը Հայկազները հաւատան՝ այնտե՛ղ, թէ իրենց իսկ աչքերով կըրնան տեսած կարծել հայրենիքը, քու աչքերովդ: Ինչպէ՞ս ընել: Բայց բան մըն ալ չընել, տ՛ղ երանելի: Պարզապէս գրաչալի է, բայց իմծի համար նպատը գիչ հրաչքի մը համարօր տարօրինակութիւն մըն է: Ո՛վ չի նրատած Հայաստանը. ու ո՞վ է որ իր հանդիսմը Հայաստանին հետ չի պատկերացուցած մօտաւորապէս առ յայտարար.— Նախ կը կանգնի՝ ու կը դիտես Արարատը, Արտասանները, մեծն ու պզտիկը, քով քովի: Յետոյ կը քալես կը քալես, կը բարձրանաս ու կը քալես եւ առանց յոգնութիւնդ հաշուի առնելու կը հասնիս Սեւան, կը կանգնիս ափին ու կ'ըսես — հի՛մա եկանք, տհասակիկ, Հայաստան: Բնաստրիչը ով ալ եղած ըլլայ,

յայտագրին այս մասը, վստահ եմ, կը մնայ նոյնը, բոլոր երեւակայութիւններուն մէջ. — Նախ Մասիսը, յետոյ Սեւանը: Ու դեռ շատ բաներ, բայց բոլորն ալ յետո՛յ:

Իսկ այս պահուս, ի՛նչպիսին ձիւնապատ լեռներու չքնաղակի մը վրայէն, որոնց գրկին մէջ փոսուած է նոյն ինքն Սեւանը: Տեսարանին շլացուցիչ չքեղութիւնը պահ մը մոռցնել կու տայ խանդարուած յայտագիրը, բայց ահա ուրիշ անակնկալ մը, այնքան արագ, այնքան ցնցող՝ որ կարծես աներեւոյթ հսկայի մը մէկ բռունցքով քեմ ու յայտագիրը կը ճմռուին յանկարծ: Ամէն ինչ կը վրէ, կը պըղտիկնայ, ի՛նչքանայ ու ի՛նչհետեւի: կը մնայ միայն ինքը, մինակ, ճերմակ՝ ինքը, Արարա՛տը...

Ճերմակ՝ գագաթը, ճերմակ՝ կողերը, ճերմակ՝ մինչեւ ստորոտը եւ ճեկ ճերմակ՝ քուլի ճաղուկը...

Օդանաւը հեռվհեռէ ասկի ուժգին ցնցումներ կ'ունենայ, կարճ պահ մը կախարկանքը կ'անհետի պատուհանէն, բայց չուտով, թեւերու լայն թափահարում մը ասկի մօտիկ կը բերէ ձիւնապատ հսկան: Եթէ այս կէտին մեքենան փոխէ մխեւնոյն աղեղով չրջանակ մը եւս գծել, կրնայ խլել ուղղակի մեծ ճեղքին մէջ: Այնքան մօտիկ է, այնպէս ճերմակ ու այնպէս անիրական...

Դիտելու եւ մտածելու ժամանակ չի մնար այլեւս: Անիւները խուճ քախտը պետին, ոստոստումի քանի մը պզտիկ ցնցումներ, ու այլեքան: Կը ցնդի կախարկանքը, կը դարձի երկաքանքը, ու կը մոռնանք իրականութեան մէջ...

*
**

Աչ այս պիտի ըլլար ուրեմն առաջին մտածումս: Այսպէս սովորական ու ընթացիկ ու տափակ հարցո՞ւմ մը պիտի ծագէր ուղեղիս մէջ, հայրենի հողին վրայ առաջին իսկ քայլերուս:

Աոստուածները ուսկէ մեղք մը չէ, բայց ծածկելը պիտի ըլլար, անպատման ամօ՛թ մը: Ոչ մէկ վսեմ ու վսեմացնող բառ կու գայ չրթներուս, ոչ մէկ բանաստեղծական պատկեր կը յաճախէ թմրած ուղեղս: Մինչ խումբով կը քալենք հարիւր քայլ անդին գտնուող օդակայանի չէնքը, ամէն մէկս լռնած մեր ձեռքի պզտիկ պայուսակները, պարզապէս կը մտածեմ, թէ չէնքին առջեւ խմբուած սա պզտիկ բազմութեան մէջ ո՞վ է արդեօք զիս դիմաւորողը...

Ոչ վիպային է հարցումը, ոչ ալ բանաստեղծական, դիտեմ.

բայց այսպէս է ու արդէն մօտեցած ենք խումբին: Հապա ուա-քան քայլ հեռու ենք ու կը պիտեմ, խուղարկելով: Բաղմութենէն քիչ մը անջատ կանգնած են երկու հոգի, եկեղեցականի տարազով երիտա-սարդ մը եւ քովը միջահասակ մարդ մը: Կասկած չի վերցներ, թէ եկեղեցականը Էջմիածնի վարժարանէն մէկն է, որ եկած է իրենց հիւրը դիմաւորելու: Իսկ քովի մարդը, ամենայն հաւանականու-թեամբ, Հայկ Առաքելեանը պէտք է ըլլայ, Էջմիածնի պետանապե-տը: Անձամբ չենք տեսած իրար, բայց կը համապատասխանէ նկար-ներուն:

Իրենց դէմն եմ հիմա: Վարժապետը, թխըմատութենէն չվեր-ցընող ժպիտով մը ձեռքը կ'երկարէ, յետոյ ու-ոյ անունս, բարի գալուստ մաղթելով: Իսկ Առաքելեանը, մնալով տակաւին վարժա-պետին քով, ինծի չի նայիր ու կը պիտէ միւս ճամբորդները, որոնք իրենց կարգին խառնուած են ողջոյներուն: Իր ուշադրութիւնը կ'անուանած է մասնաւորապէս թխինիկ եւ մեծ պլուխով ճամբորդի մը շարժուձեւերով, ու յայտնի հետաքրքրութեամբ կը հետեւի անոր: Այնքան կեդրոնացած կայ իր նպատակին մէջ դէպի այդ մարդը, որ պահ մը կը սարսափիմ մտածելու թէ Առաքելեանը կարծած անձս դուցէ ուրիշ մէկն է եւ վարժապետին ու ինծի հետ կայ չունի: Բայց չուտով կը հերքուի կասկածս: Կը դառնայ ինծի, անունիս ու-ոյ, եւ բարի գալուստ մաղթելով կ'երկարէ ձեռքը:

Ինքն է, Հայկ Առաքելեանը, բայց իր ընթացքը չի պատրիր տարօրինակ ըլլալէ: Սեղմած է ձեռքս, անվերջ կը խօսուէ, բայց գլուխը կը մնայ... հոն. դարձած, անծանօթ ճամբորդին, որ ճիշդ այդ պահուն ողջագուրուելու վրայ է բարձրու ու սպիտակ կնոջ մը կողմէ, որուն հետ թիւեանցուկ կը մնէնին եւ կ'անհետանան շէնքին մէջ: Այն առեն է միայն, որ վերջապէս Առաքելեան կը դառնայ ինծի, բայց առաջին խօսքն յայտնի կ'ըլլայ թէ իր մտածումը դեռ հոն է, մեկնող մարդուն հետ:

— Ի՛նչ բախտաւորութիւն, կ'ըսէ ինծի:

— Անշուշտ... ի հարկէ մեծ բախտաւորութիւն, կը կրկնեմ ապուշ ձայնով մը, բայց առանց լսան մը հասկնալու եղածէն: Ա-ռաքելեան կը շարունակէ.

— Իրապէս բախտաւոր մարդ էք: Անշուշտ ծանօթացաք հե-տը: Ուրիշներ մէկ ամիս առաջ ժամադրութիւն պէտք է ճշդեն, նրա հետ տեսնուելու համար: Իսկ դուք առաջին իսկ պատեհութեամբ մի ամբողջ դիշեր եղաք միասին:

— Բայց, ի սէր Աստուծոյ, որո՞ւն մասին է խօսքը, ո՞վ էր այն մարդը, կարծեմ չմոռնաք թէյին համար վճարողն է...

— Վիկտոր Համբարձումեանը...

Այսքա՜ն: Հայաստանի Սկաւեմիային մեծահուչակ նախագահը, համաշխարհային վարկով մեծ դիտունը, Վիկտոր Համբարձումեանը, ու ոչինչով յայտնի եղաւ թէ ինքն էր: Ո՛չ իր խօսուածքը, ոչ իր չարժումները, եւ ոչ ալ ընկերատեղին հանդէպ իր վերաբերումը, — բացարձակապէս ոչի՛նչ կ'ըսէին, ոչինչ կը յուցադրէին իր մեծութենէն: Բայց ամէնէն վաւերական մեծութիւննելը ամէնէն աւելի համեստ կերպարանքներու մէջ չե՞ն արդէն...

Որպէս զարկ պարտուած ոգիին՝ կէշ էր այս առաջին անակնկալը, բայց պաշտին մէջ, հայրենիքի սեմին վրայ, օդակայանի չէնքէն ներս չմտած:

Ներս ենք ու կը սպասենք որ մեր պոյքերը վոխադրուին օդանաւէն: Կը դիտեմ շուրջս: Օդակայանի մը համար՝ չափազանց պզտիկ սրահ մըն է ու կը թողու պատուական խուճ կայարանի մը տպաւորութիւնը: Անկիւն մը, պէրճելու եւ թերթելու կրպակն է: Կը մօտենամ: Ծառնիկուան՝ հայերէն եւ ռուսերէն պէրքեր, պատկերատիպ հանդէսներ, լուռամոլ չարուած սեղանի մը վրայ: Սեղանին ետեւ՝ պրաւճառ կինը, որ պրոլած է նոր ստացած օրաթերթին կապոցը քակելով:

Յայտնուեցաւ, մեծլի, բանուորական հագուստով, երիտասարդ մը կը մօտենայ սեղանին.

— Նոր բան ունե՞ս:

Պրաւճառ կինը, առանց պատրնցնելու աչխատանքը, պվիտ չարժումով ժխտական պատասխան կու տայ, բայց անմիջապէս կը պառնայ, հասո պէրք մը ձեռքին, ու կ'ըսէ.

— Այս մէկը երէկ ստացուե՞ց:

Մարդը կ'առնէ պէրքը, կը զննէ, կը վճարէ, կ'երթայ:

Կանաչ կողքով, հասո, լաթակապ պէրք մըն էր, վրան՝ խորթաքանդակ եւ ոսկեզօծ, անուն մը եւ մականուն մը:

Այդ գի՛րքը…

Այդ գիրքով՝ դրավաճառ կինը հատոր մը ծախեց, մարդը՝ պնեց ու տարաւ, իսկ ես կրեցի երկրորդ ցնցումս Հայաստանի հողին վրայ, աւելի ուժգին եւ աւելի խորունկ սարսուռներով, քան Վիկտոր Հ֊ամբարձումեանի անակնկալը: Հազիւ տասը վայրկեան կ'ընէ որ ոտք դրած եմ գետին, եւ ահա որ կանաչ այդ գիրքը մտածումս կը տանի հեռու֊հեռաւոր տեղ մը, տասնեակ հազար քիլոմեդրներով, ծովերով ու ովկիանոսներով անդին դտնուող քաղաք մը, Նիւ Եորք:

Զորս տարի առ֊աջ էր ու անմոռանալի իրիկուն մըն էր Նիւ Եորքի մէջ: Գիշերը ժամադրուած էի ամուրի ընկերոջ մը հետ, Պրոտուէյի ճաշարաններէն մէկուն մէջ, հաճելի պիշերուան մը հեռանկարով: Գիշերէն առաջ, այցելութեան մը ընթացքին, ձեռքս անցաւ գիրք մը որ խանդարեց եւ պիշեր, եւ ժամադրութիւն: Պատահեցաւ այսպէս:

Գիրքը թեւիս տակ, շիւմ չուտակ եկած էի պանդոկ, մտածելով թէ ամբողջ ժամ մը ունիմ պետ ածիլուելու եւ տեղ հասնելու: Վերելակին մէջ, անվտանգ կը թղթատէի գիրքը, առանց կարդալու, որովհետեւ ընթերցումի չէին մղեր ոչ ընդհանուր տրամադրութիւններս, ոչ ալ պիշերուան յայտագիրը: Ակամայ կարդացի առաջին քանի մը տողերը, այնպէս, առանց մասնաւոր ճիդի, պատահաբար.

«Մայրս գնում է գոմ՝ կովը կթելու:

«Գնում է եւ երկար ժամանակ չի վերադառնում:

— «Քա աղջի, հապոն ի՞նչ եղաւ, — յանկարծ բացագանչում է հօրաքոյրս, — գոմ գնաց ու չեկաւ:

«Վազում են գոմ, տեսնում են մօրս՝ կովի մօտ նստած, գրկում՝ մի կապուտաչեայ երեխայ:

«Այդ երեխան ես էի»:

— Է՛յ, դո՛ւն, լսանդ մէ՞ջ ես…

Վերելակի Փօսթօ֊Ռիքոյի աղջիկն էր, որ նմանցնելով ձայնս եւ դիմագծի կապկումով մը ինծի կը վերադարձնէր նոյն առտուան իմ հեղնական դիտողութիւնս, իր մէկ անուշադրութեան համար: Այժմ կարդը իրն էր: Բայց վերելակին մէջ, տասներորդ յարկին վրայ, անշարժ կը մնայի տակաս, բայց պրքիս հետ: Դուրս ելայ վերե֊

լակէն, առանց դիրքը զոցելու եւ չարունակեցի կարդալ մինչանցքին մէջ։ Կը կարդայի՝ երբ բանալիս կը դառնար կղպանքին մէջ, կը կարդայի սենեակիս մէջ, ու արդէն 40–50 էջ անցած էի երբ հեռաձայնը հնչեց։ Զայրասխանեցի ու չարունակեցի կարդալ։ Քիչ յետոյ նորէն հնչեց ,երկար ու միօրինակ։ Շարունակեցի կարդալ։ Մոռցած էի Պրոտուէյի լոյսերը, բարեկամս, ժամադրութիւնս։ Կը կարդայի։ Ուշ դիշեր էր, երբ հասայ վերջին էջին։ Անհաւատալիօրէն պեղեցիկ դիրք մըն էր, զարմանալի ջերմութեամբ, պարզութեամբ, արուեստով։ Սառուն՝ կրկին կարդացի զանազան մասեր։ Ու այլեւս օրեր չարունակ կը խօսէի միայն ու միայն այդ դիրքին մասին, դրպէտ ընկերներու, դրասէր անձերու, մտաւորական բարեկամներու։ Ոչ ոք կարդացած էր դիրքը, ոչ ոք տեսած, ոչ ոք լսած։

Բեւի դիրքը հետս ու հրատարակեցի թերթիս մէջ, ապա հրատարակել տուի առանձին հատորով։ Ընթերցող զանգուածները մէ՛կ անդամէն գրկեցին, հիացան, սիրեցին։ Ինծի համար այդ դիրքը աւելին եղաւ քան գրական գլուխ–գործոց մը, եղաւ մտերիմ յիշատակ մը, դիպուածին ընծայած մէկ խոր ապրումը, սեփական ստեղծագործութեան մը չափ հարազատ, սիրելի։ Հայաստանէն եկած դիրք մըն էր, սայց դիտէի թէ պատասխանատուութեան տակ է դիրքը այնտեղ, քանի տարիներէ ի վեր, հեղինակին հետ՝ որուն եղերական ճակատագիրը կը պահէ ինք անհետ եւ անպարծ մեկնողներու չարքին...

Ու հիմա, Հայաստանի մէջ ուսմլին տեսած դիրքս կ'ըլլար այդ դիրքը, որուն կանայ կողքին վրայ ոսկետառ մեակ անուն մը — Վահան Թոթովենց...

— Այս մէկը երէկ ատացուեց...

Իսկ ես այսօր եկայ այստեղ...

Քիչ մը շատ չէ՞ արդեօք դիպուածին չռայլութիւնը, ուսմլին իսկ րոպէներուն, հրճուանքի եւ յուզումի իր լայն ալիքներով, ոնք կը չարժին կուրծքիս տակ։ Այս հրաշալի պատահարին պիտի յաջորդէ՞ նաեւ հրաչքը, ու պիտի տեսնե՞մ արդեօք, կանայ դիրքէն եաք, նաեւ, կապուտաչեայ հեղինակը...

— Պայուսակները տեղաւորուած են։ կարող ենք դնալ։

Առաքելեանն է։

Ինքնաչարժ մտած պահուս, կարծես դուռը բացողը Փօլ Թօ–Ռիքօցի աղջիկն է ու կ'ըսէ.

— Է՛յ, դո՛ւն, լուանի մէ՞ջ ես...

Այո՛, դուրս պանք լուսնային վերելակէն: Հրաշալի բաներ չատ կան կեանքի մէջ, բայց, այլեւս, հրաշքներ չկան:

Մեռնողները ետ չեն գար...

*
**

Ցրանսացիները իրաւունք ունին: Երբեք երկու անակնկալներ միասին չեն գար, առանց որ յաջորդէ երրորդը: Այս վերջինը նոյնքան հաճելի չէ որքան առաջինը երկուքը ու որպէս թատերավայր ունի սենեակիս առանձնութիւնը:

Դիւանապետը մեկնած է վարպետէն հետ, մինչեւ կէսօր հանդիստի ժամանակ տալով: կէսօրէն ետք սկսի երթանք էջմիածին, ներկայանալու վեհափառին: Դուրս բանալով կղպած եմ ետեւէն ու տարածուած մահճակալիս վրայ, աչքերս առաստաղին: Ոչ մէկ յոգնութիւն, քնանալու ոչ մէկ փափաք: Ի զուր կը փորձեմ կեդրոնանալ, ամփոփուիլ մտածումի մը շուրջ: Ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ կրնամ կարգաւորել մտքիս մէջ: Պաղ աչքերով կը նայիմ վեր, առանց տեսնելու: Տեսնելիք բան մը չկայ արդէն չոր ձեղունին վրայ:

Ժամերը կ'անցնին, կէսօրը կը մօտենայ, ու դեռ կը չարունակուի անիմաստ եւ ամուլ այս վիճակը: Բայց բան մը պէտք է ընել վերջապէս: Ամէն ինչով թօթափել այս սառած թմրութիւնը: Եւ ի՞նչ կարելի է ընել նման տրամադրութեամբ մը, եթէ ոչ պարպել ու անկիւն մը դիզել սա խոշոր պայուսակներուն պարունակութիւնը: Բերնէ բերան լեցուն են երկուքն ալ: Պայուսակներ չեն, այլ շրջուն փերեզակի անտուկներ: Հանողը բերաւ բան մը թխեց ճնոնց մէջ, որը ծրար մը, որը տուփ մը, կօշիկ մը, չիչերով դեղեր, տաբատներ: Բոլորն ալ նուէրներ են, մեծ մասը անծանօթներէ, ուրիշ անծանօթներու: կատարեալ բաբելոնային խառնակութիւն մըն է որ կը թափթփեմ դուրս, մէկէ աւելի մաքսային կեդրոններու մէջ չարչարուած, քրքրուած, իրարու խառնուած ծրարներ, որոնց մէջ, պատահաբար կը նշմարուին նաեւ... լինդի պատկանող զոյքեր: Անջատելէ ետք այս խառնակոյտին հազիւ մէկ քառորդը կազմող անձնական իրերս եւ հադուստներս, մնացեալը կը քշուի մահճակալին տակ, ձեռքի եւ ոտքի հարուածներով, որպէս ատժամեայ պահապան:

Վերջացաւ: Կրնանք այլեւս աչք մը նետել պատուհանէն

դուրս: Վարպետը կը բանամ՝ յուսախաբութեան մը վրայ: Զաւխորդ անկիւն մը կը ներկայացնէ դիտարանս: Մոշոր չէնքի մը կողմնակի մէկ պատը խափանած է ամբողջ տեսարանը փողոցին միւս կողմէն, բայց ճգելով հրապարակի մը մէկ պզտիկ մասը միայն: Անկարեւոր եւ անշահ պատկեր մը՝ դէմի ճակատը: Բայց հոս, ի՞նչ կայ այս կողմը, պատուհանիս տակ, կպած ուղղակի մեր պանդոկին: Կը սխալի՞մ արդեօք: Այս հին ու մին ՝տունը, որ ծեր ուղտի մը պէս չոքած նստած է մեր պատին տակ, չոլիքներու պէս պատուհաններէն վար կախուած խոնաւութեան հետքերով, դմբէթաւոր տանիքով՝ որ մաչած սապատ մը ըլլայ կարծես, պզտիկ բակով, խորտուփորտ քարերով, — ի՞նչ կրնայ ըլլալ: Ինչ ալ ըլլայ, յայտնապէս լքուած ու անբնակ տեղ մըն է, բայց իրապէս ի՞նչ կրնայ եղած ըլլալ: Բաղնիքի կը նմանի՝ բայց բաղնիք չէ: Հաստկայ: Հին ...մզկիթ մըն է: Իսկ եթէ մզկիթ է, ո՞ւր է հապա մինարէն: Մեղք մը չգործած՝ հարցնենք մէկուն:

Կ'ինջնեմ վար, սրահը, եւ կարճ ղրույցէ մը ետք վանեցի տնօրէնին հետ այլ նիւթերու շուրջ, դժուար չ'ըլլար նաեւ կատարել ատուգումը: Այո՛, մզկիթ է: — «Պարսկական հին մէչէդն է», վանեցին խակ բառերով:

Վերն եմ, անմեակս, պարձնալ պատուհանիս առջեւ ու կը դիտեմ: Ամբողջ ամիս մը պիտի մնամ այս անմեակին մէջ, հետեւաբար վարժուինք տեսարանին: Քիչ մը տարօրինակ է թէեւ, էջմիածին այցի եկող հայու մը համար, էջմիածնէն առաջ տեսնել մզկիթ մը Երեւանի մէջ, բայց ոչինչ: Կը վարժուինք: Մնաց որ, ըստ վանեցիին, տարիներէ ի վեր անդրծածելի մնացող բան մըն է եւ շուտով պիտի վլցնեն, այդ հողին վրայ կառուցանելու համար պետական անթիւ հիմնարկներէն ոմն պիտի որ մէկը:

Մաղթենք: Եւ վարպետը քաշենք:

*
**

— Այսօր, ուրանդուհին է եւ օրկնք: Առաջին անգամ այցելող ուխտաւորը հարկ է նեղս մանի ատով, — Աստաքելեանին խօսքերն են, ուրկէ ճիշդ արդարացումը՝ որ ստիպուած ըլլալ կը կարծէ ընել, բացատրելու համար թէ ինչո՞ւ մեր ինքնաշարժը կանգ առաւ մեծ դարպասին առջեւ, երբ ահագին ճամբայ մը ունինք դեռ կտրելիք վանքին չրջապատէն ներս, եւ, մանաւանդ, երբ ներսը կ'երեւին

ուրիշ ինքնաշարժներ:

Ոչինչ: Իջնենք ու քալենք: Ուխտաւոր մը չեմ, բայց ամէն հայ, որ բախտը կ'ունենայ մտնելու Մուրը էջմիածնի պարիսպներէն ներս, լռելեայն ուխտավոնց մը չէ՞ արդէն: Կը քալենք: Կ'անցնինք Մայր Տաճարին առջեւէն: Ինքնաբեր մղում մը կայ ներս խաչ մը հանելու, բայց կը զսպեմ չաժուամս: Այս Առաքելեանը, որուն հանդէպ նախապաշարուած եմ հեռուներէն ու թերթերէն, զտարիւն համամնաւար մըն է, եւ, որպէս այդպիսին, հակառակ էջմիածնի դիւանապետը ըլլալուն, սկզբունքով՝ անկրօն մէկը: Հետեւաբար, իր ներկայութեան խաչականքելս կրնայ յետադիմական ցոյց մը համարուիլ... Ուրեմն, պատշաճութիւնները յարգենք, եւ, քալենք...

Վեհարանին սանդուխներուն վրայ, դռան առջեւ, արահին մէջ: Կը քալենք: Վաղդէն վեհափառը՝ ուրբի, ժպտուն, սեղանին ետեւ: Առաքելեանը, պարտականութիւնը լրիւ կատարած արարողապետի մը լրջութեամբ, պաշտօնական ու հանդիսաւոր՝ կը մեկնի:

Առանձին ենք:

Առաջին անգամն է որ կը հանդիպինք երանելոյն: Պէյրութի այցելութեան՝ չենք առնուած: Ժամանակ կա՞ր արդէն, պատեհութիւն կա՞ր, սիրտ կա՞ր այն օրերուն: Վեհափառին Պէյրութի շաբա՛թը... Ազգային հպարտութեան եւ ազգային ամօթի չաբաթ մը՝ գաղութահայ պատմութեան օրացոյցին մէջ: Ամբողջ հայութիւնը մէկ մարդու պէս ոտքի ելաւ, հաւաքական խանդավառութեամբ ու հաւաքական ապրումով, եւ ընդունեց հայրենական իր Հայրապետը թեւերուն մէջ, հոգիին մէջ: Եղաւ այնպէս՝ ինչպէս չէր եղած ոչ մէկ իշխանի ու ոչ մէկ թագաւորի համար: Իր անձին մէջ կաթողիկոս մը չէր որ կ'ընդունէր հայութիւնը, այլ հինաւուրց հայրապետներու եւ սուրբերու ամբողջ շարք մը, կ'ողջունէր մարմնացեալ ու մարդացեալ հայրենիքը, Անցեալին վիրաքը, Ներկային ուժը, Ապագային յոյսը:

Տարագիր եւ հայրենազուրկ հայութիւնը անձի մը մէջ կը տեսնէր իր խնդութեան խորհրդանիշը, ու երջանիկ էր, հպարտ էր, խանդավառ էր ու մեր քաղաքին այդ օրը այդպէս էր:

Ու մէկէն, քանի մը օրուան մէջ կապոյտ երկինքը պատռեցաւ ու ամէն ինչ վերիվայր շրջեցաւ, տնտղցաւ, պղտոր ու անանուն պատկերի մը վերածելով դեղեցիկ տեսարանը: Ո՞վ ըրաւ, ի՞նչպէս ըրաւ, ինչո՞ւ ըրաւ — ոչ ոք կրցաւ բացայայտել, ոչ ոք ուզե՛ց բացայայտել ու հասկնալ: Կարծես անծանօթ ու անտեսանելի մատրուակ

մը, մուխին մէջ, քացա՛խ լեցուցած ըլլար բոլոր բաժակներուն, քացախ՝ սրտերուն, քացախ՝ ղէմքերուն: Մէկ օրէն միւսը՝ տասնեակ հազարաւորներ ենթարկուեցան զանգուածային գինովութեան մը քմայքներուն, եւ հաւաքական զառանցանքը տիրեց ամենուրեք: Ատելութիւնը ձի նստաւ ու տխմարութիւնը եղաւ իր դրօշակիրը: Ու ասպարէզը, որ լայն բացուած էր մեծախորհուրդ եւ վսեմ հանդիսութեան մը համար, ի վերջոյ դարձաւ անհուն ճիարձակարան մը, ուրկէ սանձարձակ արշաւողները այս ժողովուրդին ու այս եկեղեցիին իրապէս հաւատացողները չէին անկասկած, եւ իրապէս սիրողները բնաւ չէին, ապահովաբար...

— Մայրս է, ծանօթացէք...

Մաքուր, ողորկ մորթով, համաչափ գիծերով դէմք մը, խոնջ այլ արթուն նայուածքով կլորիկ բարի կին մը՝ վեհափառին մայրը, որ հակառակ առաջացեալ տարիքին ու դանդաղ շարժումներուն, աշխոյժ կենսունակութեան մը բոլոր յայտարար նշանները ունի: Ներս կը մտնէ կաղմնակի դռնէ մը, խոհանոցէն, ու կը նստի, բարեւելէ ետք: Ընտանեկան խաղաղ պատկեր մը: Ճաշի մասին քանի մը հարցումներ եւ ճշդումներ, տեղ մը խանգարուած խողովակի մը համար բողոք մը, ապսպրուած բայց դեռ չստացուած բանի մը շուրջ դժգոհութիւններ, — տանտիկինի մը ամենօրեայ տաղտուկները:

Կը դիտեմ վեհափառին դէմքը: Ակնուական ու լուսաւոր երեսը աւելի պայծառացած է, երբ կը լսէ մօրը տրտունջները, համամիտ արտայայտութեամբ եւ իրաւունք տուող ցաւակցական ժպիտով: Այո՛, իրաւունք ունի: Ողովակը այսօր իսկ պէտք է նորոգեն, — հի՛մա հրահանգ կու տայ. ապսպրանքը չուտով բերեն, — հի՛մա կը պատուիրէ, եւ.

— Մայրիկ, կարծեմ այսօր շատ յոգնեցար, լաւ է որ՝ երթաս հանգստանաս...

— Հասկցայ, հասկցայ, առանձին խօսելիք ունիք, — կ'ըսէ մայրիկը դժդոհ, քրթմնչելով, ու կը դառնայ ինծի.

— Միշտ այսպէս է: Ամէն անգամ որ ճամբել ուզէ, յոգնութիւնս միտքը կ'իյնայ: Կ'երթամ, կ'երթամ... Ու ոտքի կ'ելլէ, երկու ձեռքերով ծունկերը կը չփէ ու կը չարժի: Վեհափառը կը բողոքէ,

— Ես ալ պէտք բան ըսի՞, մայրիկ, ընդհակառակն, կրնաս մնալ եթէ ուզես, — եւ լայն ժպիտով մը, որ աւելի մեղսակցութեան

նչան մըն է, դիս ցոյց կու տայ, որպէս վկայ։

— Գիտեմ, գիտեմ, միշտ այսպէս է, — ու մրմնջելով կ'երթայ դէպի մուտքի դուռը։ Տարաձուքիւն մը ունի կարճլիք, վեհարանին մէկ ծայրէն միւսը։

Փաղաքուշ եւ խանդակաթ ժպիտով մը վեհափառը կը հետեւի մօրը քալուածքին, դիտելով անոր կքած ուսերը եւ դանդաղ առաջացումը։ Եթէ չդիտնայի իսկ, այդ պահուն իր նայուածքը պիտի ըմբռնէր թէ այս կինը այս մարդուն մայրն է...

Դռան մօտ, դուրս ելլելէ առաջ, տիրամայրը նչան կ'ընէ ինծի որ մօտը երթամ։ կը մօտենամ։ Գաղտնիք մը հաղորդող մէկուն զգուշաւորութեամբ, եւ այնպէս մը որ վեհափառը չիմանայ, կ'ըսէ։

— Մազերուն ու մօրուքին այդ ճերմակները կը տեսնե՞ս, առաջ գրեթէ չկար։ Ամբողջ ճերմակները եկան այս երկու տարուան մէջ...

— Ձիւնը բարձունքները կը սիրէ, մայրի՛կ, — կ'ըսեմ մխիթարական չեշտով մը, կը հոյեմ ուսը ու կը վերտղտառնամ վեհափառին։

Արդարեւ, ճերմակի լայն շերտեր, լոյսի կտրուկ չեղբերու պէս կ'իջնեն վերէն վար, փարթամ մօրուքին մէջ։

— Ի՞նչ կ'ըսէր, կը հարցնէ վեհափառը ժպտուն։

— Ոչինչ, բան մը չէր, կ'ըլլայ պատասխանս, եւ լուռ, կը պրաւեմ տեղս, սեղանին առջեւ։

Ու կը յիշեմ ուրիշ մէկն ալ, ուրիշ տեղ մը, այսպէս լայն սեղանի մը ետեւ, որուն մազերը նոյնպէս խուճապային ճերմակութիւն մը ստացան այս նոյն տարիներուն... Մէկը, որ ճերմակներու ցուրտ արշաւանքին դէմ, դժբախտութիւնը ունեցաւ զրկուելու նաեւ մայրական ջերմացնող ներկայութենէն...

Միշտ այնպէս թուած է ինծի, թէ որքան ատեն որ մէկը մայր ունի, երիտասարդ է դեռ, նոյնիսկ եթէ տարիները արշաւեն ու ճերմակները դիզուին։ Անո՞ր համար արդեօք որ միշտ մանուկ ենք մեր մայրերուն համար, նոյնիսկ հասուն տարիքի մէջ, ու անդիտակցաբար վարժուած ենք անոնց հետ բաժնել իրենց հաւատքը մեր մասին, ու երբ մեկնին այս աշխարհէն, իրենց հետ կը կորսնցնենք, նաեւ, մէկ անգամէն՝ մեր իսկ հաւատքը մեր երիտասարդութեան հանդէպ...

7

Գիշեր է, վերադարձած եմ Երեւան, երկար ժամերու ըրոյեքթ մը եաք, վեհափառին հետ: Կը ջանամ խտացնել տպաւորութիւնները:

Գիտեմ, թէ մանաւոր նշնաակութիւն մը ունի այս տեսակցութիւնը: Առաջին հանդիպումը կը նմանի նկարիչի մը առաջին դիծերուն: Գոյները, երանգները, արտայայտութեան ներուժները եւ յատկանշական բոլոր մանրամասնութիւնները կու գան յետոյ, ամբողջացնելու համար դէմք մը, բայց հիմնականը, էականը՝ մատիտ առաջին հարուածներն են որով կ'ուրուագծուի պատկերը, կը տեղաւորուի պաստառին վրայ: Շատ կարեւոր յաւելումներ կրնան կատարուիլ յետոյ, անկարեւոր մասեր ջեղջուիլ՝ բայց գործին ճակատագիրը ճշդուած է թեւի լայն չարժումով մը նեառուած թուղթ, տարտամ, դրեթէ անորոշ քանի մը գիծերով, որպէս խորհրդաւոր նախատարերք՝ խլրտալ ստեղծագործութեան:

Այսպէս եւ առաջին հանդիպումը:

Եաքէն, յաջորդական բազում հանդիպումներու մտերմութեան մէջ կրնաք յայտնաբերել շատ մը թաքուն ջեղեցկութիւններ, կրնաք նշմարել տեսողութենէ վրիպած որոշ ատուներ, սրբագրել, ճշդել, ամբողջացնել՝ բայց այդ բոլորը կու գան աստիճանաբար գրաւել իրենց տեղերը, աւելի ճոխ ու աւելի ցայտուն դարձնելով պատկերը, առանց սակայն խախտելու նախատիպար ուրուագիծը: Փորձենք ուրեմն ամփոփուիլ եւ ամփոփել: Այսօր, էջմիածնի մէջ մեր կերածխմածներէն դուրս, խօսած-լսածներէն եաք՝ ի՞նչ բերինք մեզի հետ սա լքուած մզկիթին մօտ, այս պզտիկ սենեակին մէջ, վազդէն կաթողիկոսէն: Ճերմակ, անաղարտ պատուանին առջեւ ենք ու պիտի կատարենք առաջին հպումը առաջին պիծերուն համար: Հետեւաբար՝ ղպո՛յշ: Մոռնանք կաթողիկոսը, հանգամանքները, մեր հանդիսման պարտականները, մոռնանք միջավայրը եւ մթնոլորտը, ու նայինք մարդուն՝ որպէս մարդ: Ի՞նչ մարդ էր ուրեմն, ի՞նչ տպաւորութիւն՝ իր անձէն: Գոյներու եւ չուքերու պէտք չկայ: Ուշ գիշեր է արդէն եւ դեռ շատ ժամանակ եւ շատ օրեր ունինք: Քանի մը պիծ՝ ու պատկինք: Լեցուն օր մը եղաւ արդէն: Շատ մտածելու եւ լաւեր փնտռե-

լու ատենը չէ : Եթէ ամբողջ Հայկազեան Բառարանն ալ աչքէ անցնեմ էջ առ էջ, դժուար թէ կարենամ աւելի յարմար դոյականներով փոխարինել այն երեք հիմնական գիծերը, որոնք երեք բառերով անցած են Թուղթին, կարծես ինքնաբերաբար, ու կը մնան այնտեղ. — Յըստակութիւն, Պարզութիւն, Պայծառութիւն :

Յստակ՝ մտածումները :

Պարզ՝ արտայայտութիւնը :

Պայծառ՝ անձնաւորութիւնը :

Այսօրուան համար այսքանը կը բաւէ : Վերցնենք նկարը եւ դնենք իր անկիւնը : Շատ աշխատեցանք... Վաղը կը շարունակենք :

*
**

Մեքենական չարժումով մը քակած եմ փողկապս, բայց խակոյն կը կապեմ դարձեալ, ճիշդ այն պոհունակութեամբ, ինչպէս երբ կը շնորհաւորէք դուք ձեզ՝ անխոհեմութիւն մը կանխած ըլլալնուդ համար : Ժամը դեռ տասն է : Այս ժամուն երբ տուն դայլ, հաղուստիդ քացառութեամբ, մայրիկս կը մտահոգուէր, կարծելով որ... հիւանդ եմ : Հիւանդ չեմ ու Երեւան եմ : Աշխարհի բոլոր քաղաքներուն մայրերը չափելէ ետք ուշ դիշերներով ու տարիներով, քու մայր քաղաքի՞դ մէջ այսպէս կանուխ անկողին պիտի մտնես, անմի՛տ արարած : Այն ալ՝ առաջին դիշերը, այն ալ՝ այսպէս լիալուսնի դիշերով, բիւրեղի պէս թափանցիկ երկինքով : Դո՛ւրս, դո՛ւրս այս անենաակէն :

Վարը, սրահին մէջ, վանեցի հսկիչը թեւէս կը բռնէ, դեռ փողոց չելած, ու մտերիմ շեշտով մը.

— Ո՞ւր այսպէս :

— Պատյտի : Արդեօք մը կա՞յ...

— Այսպէ՞ս, առանց դլխարկի՞...

Կը կարծէ թէ դլխարկս մոռցած եմ վերը ու պատրաստակամութիւն կը յայտնէ երթալ բերելու : Ու երբ կը բացատրեմ թէ դլխարկ չունիմ, չեմ դործածեր՝ աչքերը այնպիսի արտայայտութիւն մը կ'առնեն, որ կարծես թէ տեսած ըլլայ մէկը որ կ'ըսէ — «Ես բանէդ կը մտնեմ հագուստներով եւ կօշիկով...» :

— Մոսկուա՞ էլ դլխարկ չունէիք...

Հաստատական պատասխանս աւելի չեշտած է դէմքին դարմացական արտայայտութիւնը : Չի կրնար ընդունիլ, որ կանդուն մը ձիւնի տակ թաղուած քաղաքէ մը կրնայ դլխաբաց անցնիլ մէկը : Այս

անգամ ալ կարծէք կը դիտէ մարդ մը որ ծով կը մտնէ... դվխարկով: Իր զարմանքը, սակայն, բարձրացուցած է տրամադրութիւններս եւ աւելքը պատճ ըլլալ կը կարծեմ պզտիկ ճառ մը խօսելու, վսեմ ու հանդիսաւոր.

— Ի՞նչ է դվխարկը: Գլխարկը, աւ հասարակ, կէս–ծպտում մըն է, որ կը ծածկէ ճակատը: Մինչդեռ, մարդ միշտ պէտք է բաց ճակատով քալէ, ուրկէ ալ քալէ, Մոսկուա ըլլայ թէ Երեւան: Համաձայն չէ՞ք, ընկեր տնօրէն...

— Ի հարկ է, ի հարկ է...

Համաձայն է, բայց այլեւս դժրմանք չկայ դէմքին վրայ: Ճակատկից, խղճացող նայուածք մը պարզապէս: Ցայտնի է, թէ ջերմօրէն յանձնարարուած ենք այստեղ՝ որպէս քիչ թէ շատ կարեւոր յանձնաւորութիւն մը, քիչ թէ շատ խելքը գլուխը մէկը, ինչպէս կը զգամ իր վերաբերումէն: Իսկ այս ուռուցիկ եւ վերացական ճառս, յայտնապէս կարեւոր ղեղչ մը կատարեց իր համարումին մէջ, անձիս հանդէպ: Եթէ փորձեմ կռահել իր մտածումները, կը ստացուի մօտաւորապէս հետեւեալը. — «Գլուխը գվխարկ չկայ, կը տեսնեմ, բայց եթէ այս երկրին մէջ ձիւն–ձմեռուկ որոշած ես այդպէս պտըտիլ՝ հասկցա՛նք, թէ ինչ կրնայ պատուիլ նաեւ... գվխուդ մէջ»:

*
**

Փետրուարեան գիշեր, Հայաստանի հողին վրայ, Երեւանի երկինքին տակ: Ցուրտ է, բայց ձիւն չկայ, հով չկայ, ամպ չկայ: Կը քալեմ լայն պողոտայէ մը, գեղի լայն հրապարակ մը: Տաքօրինակ, խառնակ, հակասական լոյսեր խճողած են ուղեղս: Որ՛ւր էինք, ո՛ւր եկանք: Եւ մանաւանդ ուրկէ կը քալենք եւ ուր կ'երթանք այս պահուս: Անծանօթ փողոցներ, մայթեր, մարդիկ: Ոչ մէկ ծանօթ այս անցորդներուն մէջ, ոչ ոքի տարբեր, ոչ մէկէն ժպիտ, եւ սակայն բոլորին աչքերուն մէջ, ամէն մէկուն հետ մտերմութեան պահ մը, լուռ եւ պաղտնի ժամադրութիւն մը: Անիրական վիճակ մըն է՝ բայց երազ չէ, երազական յափշտակութիւն մը՝ որ սակայն չօշափելի մասեր ունի, կայուն, թանձրացեալ գիծեր, ձեւեր, զանգուածներ...

Սա մեծդի եւ լայնանիստ չինուհին, օրինակի համար: Պարզ է, թէ կը տեսնեմ առաջին անգամ, բայց կը թուի թէ տեսած եմ բազմաթիւ անգամներ, ծանօթ եմ ձեւերուն, կրնամ առանց համրելու

ըսել թէ քանի աստիճան են մուտքի լայն սանդուխները, քանի հատ են սիւները... Ե՞րբ տեսած եմ, երազի՞ մէջ, դիրքերո՞ւն մէջ, չարժանկարի սրահի՞ մը մէջ: Այո՛, չարժանկարի ՝աներեւոյթ բեմադրիչէ մըն է որ կարծես յղացած, յարդարած է այս բոլորը անանուն ժապաւէնի մը համար եւ ՝անխօս դեր մըն ալ սահմանած է ինծի, պատուիրելով որ չխօսիմ, չմտածեմ ու միայն քալեմ, դիտելով չուրջս, քալեմ՝ դիտելով պատերը, երկինքը, աստղերը, ու յետոյ դարձեալ պատերը, դետինը, մայթերը, մարդերը՝ քալե՛մ...

Վե՛րջ սակայն ՝այս կախարդական մթնոլորտին: Տարինե՛րո՛վ-տարիներով՝ հայրենիքը երազ ըրինք: Ու հիմա որ կեցած ենք իրական հայրենիքին իրակա՛ն հողին վրայ, ճիշ մը ընենք, թօթուե՛նք ՝աներեւոյթ բեմադրիչին բռնակալութիւնը եւ ժապաւէնը դա՛ռձնենք մենք մեզի, մեր հաչոյն եւ համաձայն մեր ճաշակին: Ու յետոյ, ան-խօս դերերը երբեք չեմ սիրած արդէն, ըեմի վրայ թէ կեանքի մէջ: Աստուած խելք տուած է մա՛րդուն՝ որ մտածէ, լեզու՝ որպէսզի արտայայտէ իր մտածումները: «Լռութիւնը ոսկի է», — ահա՛ բանաձեւ մը, որուն հետ չեմ կրցած հաչտուիլ: Այդ պատուիրանը կրնայ ՝աղուէսի մը գիւտը եղած ըլլալ, ի վերջոյ դառնալու համար անմիտներուն ապաւէնը եւ սմսեղուկներուն թաքստոցը: Այս հրաշալի աշ-խարհը ստեղծելով ու պարգեւելով բանաւոր-անբան իր արարածներուն, Ստեղծողը ըսել ուզա՛ծ է պարզապէս. — «Գացէ՛ք վայելեցէ՛ք, եւ ձեր գոհունակութիւնը, դժգոհութիւնը, հրճուանքն ու դառնութիւնը մեծաձայն արտայայտեցէ՛ք, ամէն մէկդ այն լեզո՛ւով որ տրուած է ձեզի»: Ու կովը կը բառաչէ, երբ կանաչ մարգապետին մը տեսնէ. ու մարդը կը խայտա՛յ երանութեամբ, ամէն անգամ որ գտնէ հոգեկան իր արօտավայրը: Պատճառ մը չունի ուրեմն լռելու, բայց հազար պատճառներ ունի պոռալու իր երջանկութիւնը երկինքին, հողերուն, ծառերուն: Քանի որ հասանք ծա՛ռերուն, նայինք տեսնենք թէ ի՞նչ եղած են, ո՞ւր են, այս քաղաքին... աղջիկները: Ծանօթ մէկը չկայ անյորդներուն մէջ, որպէսզի հարցնենք: Ո՞ւր են աղջիկները...

Բայց որպէսզի դէշ տեղեր չերթան մտածումները, կենանք պահ մը ու բա՛ցատրենք:

Սա փողոցը ուրկէ կ'իջնեմ վերատարձի ճամբուս, անցնելէ ետք պանդոկիս առջեւէն՝ Աբովեանն է: Մէկը յիշեցնելու պէտք չունի այ-վեւս թէ ուր եմ: Երեւանի ամէնէն լայն պողոտան չէ, բայց ամէնէն հինն է: Գիտեմ այս փողոցին անունը, անցեա՛լը, հին անունը, ամ-

բողջ կենսապրուքիւնը: Գիտեմ նաեւ թէ ւ՞րբ ծառեր անկուեցան փողոցին երկու կողմերը: Գուրգէն Մահարի բանաստեղծը տարիներ առաջ երգած է անոնց մասղաչ հասակները՝ «տասնըվեցամեայ աղջիկների պէս»: Ո՞ւր են Մահարիի աղջիկները: Ուրախալի չէ անշուշտ, բայց պարզ է, թէ աղջիկները մայր դարձած են եւ նոյնիսկ թոռնիկներ ունին: Սա հաւատարուն ու ծեր ծառե՛րը պէտք է եղած ըլլան անցեալի քնքոյշ աղջիկները: Իսկ ի՞նչ օրի հասած է արդեօք խանդավառ իրենց սիրահարը, մրսահաններու կայտառ բանաստեղծը՝ հեռաւոր ձմեռներու ու ձիւներու ու տասնամեակներու աքսորանքէն ետք... Հանդիպինք՝ կը տեսնենք: Տեսնենք՝ կը հասկնանք: Հիմա՝ քալենք Աբովեանն ի վար, ամբողջ կեանք մը ապրելէ ետք Աբովեանն ի վեր...

Մահարիին հետ, աւելի առաջ՝ Զարեւոյը խառնած է այս փողոցին փոշիներուն իր ձանձրոյթը եւ խենդութիւնները: Այստեղ է որ կանգնած է Վարժապետ Սուրն եւ իր հնամեայ նետով դարերու մշուշին վրայ պրած է «Վեց Վիլայէթ»... Գրած է ճերմակ կաւիճով, Հայոց պատմութեան սեւ պրատախտակին վրայ — «Վեց Վիլայէթ», իսկ անառակ աշակերտ մը, յանկարծ, կռնակէն, ու այս փողոցէն, սրբած է տախտակը՝ կարմիր ու թաց սպունգով... Բայց ահաւասիկ որ չորցած է տախտակը, ու ճերմակ դիրերը կարծես պրուած ըլլան արիւնով... Վարժապետ Սուրն, ծեր այլեւս ու խոնջ այլեւս ու մոռցեր այլեւս՝ մոռցած ըլլալ կը թուի ի՛ր իսկ պրածը, բայց այս փողոցէն ու այս կէտէն չատ յստակ կը կարդայուի դեռ — «Վեց Վիլայէթ»... Աշխարհի մէջ չկայ ուրիշ տեղ մը, ուրիշ դիտարան մը՝ ուրկէ կարելի ըլլայ կարդալ հիմա Սուրն Վարժապետին կտակը: Ու ո՛չ մէկ անառակ աշակերտ այլեւս, որ ուզէ սրբել տախտակը...

Զար աշակերտներն ալ, Մահարիի աղջիկներուն պէս, հասուցած են հիմա, խոհուն ու լուրջ մարդ դարձած, ու առենը մէկ, կարօտաբաղձ յուզումով կը նային անցեալի ժպտուն պրատախտակին ու կը կարդան — «Վեց Վիլայէթ»...

Այս փողոցէն է որ կ'անցնի ճամբան անցեալ, ներկայ եւ գալիք բոլոր վիլայէթներուն, եւ այս փողոցէն է որ հասանք, ահաւասիկ, այս անհուն հրապարակը: Լո՛յս, տարածութիւն, ամայութիւն: Ծուրտ, լոյս, ամայութիւն:

Աշխարհի մեծ քալաքներուն մեծ մասը կը ճանչնամ, բայց որեւէ մէկուն մէջ չեմ տեսած հրապարակ մը որ այսքան ընդարձակ ըլլայ, այսքան ամայի ու այսպէս անտէր: Վերջին բառը ճիշդ չէ:

Ամայութիւնը կատարեալ է, բայց հրապարակը անտէր չէ: Տէրը կանգնած է հեռուն՝ արթուն, ժպտուն պահակի մը պէս: Երթանք քովը՝ հրապարակին չրջանը ընելով: Տարածութիւնը ուղիղ կտրել անցնելը թէեւ աւելի կարճ է, բայց խոհեմութիւն չէ: Ինքնաշարժները չեն վխտար հոս, բայց ինքնաշարժի արկածները անկարելի բաներ չեն, նոյնիսկ Երեւանի մէջ...

Հասած եմ քովը: Ինքն է, Լենինը, լայնանիստ պատուանդանին վրայ, ու բնականաբար, դիմացը փռուող այս անծայրածիր հրապարակն ալ կը կրէ իր անունը: Մինչեւ իրեն հասնելս ըրած եմ արդէն. կարեւոր գիւտ մը: Ամայի կտրծած հրապարակս երբեք ամայի չէ: Մինչեւ այստեղ գալս խաչաձեւած եմ հարիւրաւոր անցորդներ: Ըստ երեւոյթին, արգիլուած է կտրել հրապարակը ու մարդիկ կը քալեն չրջանը ընելով: Ահա թէ ինչու, տեսած բազմաթիւ նկարներուս մէջ այս հոչակաւոր հրապարակը միշտ ամայացած դուրս կու գայ լուսանկարչական թուղթին վրայ: Սորտը այն է, որ դեռ պետութիւն չունի ոչ մէկ լուսանկարի մեքենայ, որ կարենայ ընդգրկել ամբողջ հրապարակը, չրջապատող մայթերուն վրայէն անցնող բազմութիւններով:

Անվիճելի ճշմարտութեանց չարքին պատած կ'ի հետեւեալ ծանօթ պատուէրը. — «Լսածիդ մի՛ հաւատար, տեսածի՛դ հաւատա»: Այստեղ, շատ մը այլ իմաստութեանց կարգին, արտաքերելի է այդ մէկն ալ. — «Տեսածիդ մի՛ հաւատար... տեսածիդ պէս»: Հրապարակը ամայի կը կտրծէիր պահ մը առաջ: Հիմա կը տեսնես՝ թէ ամայի չէ: Ուրեմն, պարկեշտ նկիր եւ արձանագրէ՛. — Ինչ որ կը տեսնենք, միշտ իրականութիւնը չէ, ու մեր տեսողութիւնը երբեք ճշմարտութեան նկարիչը չէ, նմիկ իրեն հետ չունի պատողութիւնը...

Քաղաքավարութիւնը կը պահանջէ, որ քանի մը խօսք ըսենք սա մարդուն, որ տէր-տիրականն է այս հրապարակին, այս քաղաքին, այս երկրին: Ի՞նչ ըսենք: Նախ՝ ի հարկ է. — Բարե՛ւ, ընկեր Լենին: Բայց յետո՞յ: Ախուձներ կան, որ «բարեւ» կ'ըսեն, ու կը պապանձին: Շատ խելացի մէկը չեմ, բայց այնուչ մըն ալ չեմ: Ուրեմն ի՞նչ պէտք է ըսեմ, բարեւէն ետք, որպէսզի արդարացնեմ ինքզինքս: Բարե՛ւ, ընկեր Լենին, ուրախ ենք որ կաս, կը մնաս այստեղ, կը պահես, կը պաշտպանես այս պեղեցիկ հրապարակը, եւլն. եւլն. եւ ...ա՛յլն: Բայց այս բոլորը բարեւին մանրամասնութիւններն են, ու աւելի չեն արժեր քան ինքը, պարզ բարեւը: Ըսելիքդ ի՞նչ է, եւ ի՞նչ

կրնաս ըսել Լենինին: Ըսե՛մ: Սուտ չխօսիմ: Մարդ չխաբեմ, եւ, մանաւանդ, չխաբեմ ինքզինքս, որ մեծագոյնն է բոլոր խաբեբայութիւններուն: Այս մարդուն՝ ըսելիք չունիս դուն, ընկեր թրանզիթ: Ծանօ՞թ ես իր անձին. — Ո՛չ: Կրնա՞ս ըսել թէ կը ճանչնաս իր գաղափարները. — Ո՛չ: Կարդացա՞ծ ես իր գիրքերը. — Ո՛չ: Ուրե՞մն: Խօսիլ իրեն հետ, բանե՛ր մը լսել բան մը ըսած ըլլալու համար, վայել չէ քեզի: Իմաստակութեան պէտք չկայ: Ըսելիք չունիս այս մարդուն, որովհետեւ չես ճանչնար: Բայց ըսելիք մը կա՛յ անշուշտ այն մէկին համար որ կը ճանչնաս եւ որուն չափազիտական կարկինէն ժայթքած է այս հրաշալարակը: Ի՞նչ նորութիւն կրնաս ըսել մեծանձն, մեծարուեստ ու մեծալուրջ թամանեանի մասին: Ի՞նչ կրնաս ըսել՝ որ ըսած չըլլան ուրիշները քեզմէ առաջ: Ըսէ՛ եւ լսենք:

Ըսե՛մ եւ լսեցէք:

— Այն հոյակապ մեծ չէնքերը որ կանգնած են այս քաղաքին մէջ, չքեղ չինուածքները եւ փառաւոր յիշատակարանները՝ կը պատմեն մեծ ճարտարապետին տեսիլքը, արուեստը, ոճը, կը պատմեն՝ իր բազմերանգ հանճարին հարուստ այլաղանութիւնը: Որեւէ չինուածք կ'արտայայտէ չինողին տալանդը, ինչպէս որեւէ գիրք կը յայտնաբերէ գրողին հասակը:

Իսկ ի՞նչ ցոյց կու տայ հրապարակ մը:

Շէնքը սլացք է եւ ոճ: Հրապարակը՝ ուժ է եւ յանդգնութիւն: Ճանաչելի տալի առաջնան երեւո՛նը... Դժուար չէ պատկերացընել իր հին ու մին տուներուն կոյտերով, տնակներու եւ սմքած հիւղերու ամբոխնելով: Նման քաղաքի մը համար, ճարտարապետ մը կրնայ գեղեցիկ յատակագիծներ պատրաստել, ապագայ մեծ չէնքերուն տեղերը մատնանշել, նոյնիսկ չինե՛լ: Ու դեռ չչինած՝ կրնայ իր երազը յանձնել թուղթին եւ կտակել անոր իրագործումը սերունդներու հիացումին ու քրտնաթոր ճիգին: Բայց հրապարակը՝ որ դեռ ամայի տարածութեանց վրայ վտուած ուրիշ ամայութիւն մըն է՝ որպէսզի կարենայ պահել ճշդուած իր չափը, հարկ է որ ձեւուղին ուժը եւ տալանդը եւ հմայքը կարենան յաղթել չըջապատի թերահաւատ նայուածքներուն, յաղթեն՝ պէտքին յարմարուելու եւ կարիքին դէմ պաշտպանուելու իրապաշտ ու դրապաշտ միտումներուն:

Երեւանի փառքը կազմող չատ մը չինուածքներ մէջ կրնաք հաստատել թամանեանի հանճարը:

Այս հրապարակին վրայ է ո՛ր կը տեսնէք առասպելական իր կարկինին հսկայի չափերը: Ո՛ւժը:

Այս ալ՝ ա՛յսպէս:

Ճետոյ, ի՞նչ ընենք: Շարունակե՞նք քալել, թէ վերադառնանք պանդոկ: Ցուրտը լաւագոյն խորհրդատուն է: Դառնանք՝ պաղ մը չառած եւ... վանեցին չխնդացնենք վրանիս:

*
**

Տաքուկ աեղեակիս մէջ եմ հիմա: Զարմանալի քաղցրութիւն մը կայ ամբողջ մարմնիս մէջ: Եթէ ըսեն թէ մսիլը աւելի լաւ է քան տաքնալը... մի՛ հաւատաք: Բայց եթէ ըսեն, թէ կ'արժէ երբեմն լաւ մը մսիլ, պարզապէս յետոյ ըմբոշխնելու համար տաք բաներուն քաղցր հեշտանքը՝ հաւատացէք, եւ... փորձեցէք:

Ձերմակ, մաքուր սաւաններ: Ու ճեպ-ճերմակ, կակուղ բարձ մը ահաւասիկ: Բարձը, ինծի համար, միշտ եղած է «Հայր Մեր»ին յուշարարը: Մանկութենէ եւ որբանոցէն մնացած սովորութիւն մըն է: Առանց ջերմեռանդ հաւատացեալի հոգեր առնելու եւ մանաւանդ իմաստ մը տալու արարքիս, կրնամ խոստովանիլ, թէ ամբողջ կեանքիս մէջ չէ եղած օր մը որ մոռնամ «Հայր Մեր»ը՝ որ կ'ըսեմ մտքէս, մեքենաբար, երբեմն նոյնիսկ կխաւտ եւ սխալ, բառերը խառնելով առջեւ-ետեւ, բայց անպայման եւ անխափան, բացառութիւն հաշուելով անշուշտ այն օրերը, երբ ալքօլին ոգիները խախտած կ'ըլլան յայտաբերը...

Այսօր՝ կաթիլ մը բան խմած չեմ, բայց առաջին անգամը ըլլալով դիտակցաբար զանց կ'ընեմ «Հայր Մեր»ս...

Այս ճերմակ բարձին վրայ, ճերմակ հոգիով հանդչող գլուխը՝ աղօթելու պէտք չունի այսօր:

Հէյ Ջա՛ն Երեւան...:

8

Շաբաթ մը կ'ընէ ահա որ այստեղ եմ, ու կատարեալ տեղացիի մը հովերը ունիմ, գոնէ պանդոկին մէջ: Արդէն, տիպար երեւանցի մը հաամարուելու պայմանը, կը թուի թէ Երեւանէն տարբեր տեղ մը ծնած ըլլալն է: Ընդհանուր վարիչը վանեցի է — չաո քիչերը միայն

վանեցի չեն Երեւանի մէջ — ու կարծես աթովեանական չեշտ մը տալու համար իր անձին՝ կը կոչուի Աղասի: Օդնականներէն մէկը աշակերտցի է, մեւսը Թիֆլիսէն: Յոհարարապետը՝ իպտիրցի է եւ սպասարկողները, բնականաբար, քեսապցիներ: Պէյրութ պատահի, Տամասկոս թէ Երեւան՝ եւ նոյնիսկ... էջմիածին, անխախտ օրէնք է, որ սպասարկողները ըլլան քեսապցի, եւ անշուշտ՝ դաւանանքով բողոքական, եւ անշուշտ՝ համոզումով յառաջդիմական:

Փողոցին մէջ ալ պատկերը տարբեր չէ: Եթէ պահ մը աչքերնիդ պոցէք եւ միայն ձեր լսած խօսակցութիւններէն ուզէք հետեւցնել թէ ուր կը գտնուիք, կրնաք դուք ձեզ կարծել Աբեւելեան եւ Արեւմտեան Հայաստանի սրեւէ մէկ պատառին մէջ, բացի Աթոռեանի հայրենիքէն: Երկու Հայաստանները յիշեցինք, ու մոռցանք երրորդը, ինչպէս երբեմն ախորը կը մոռնան մեծ էշը, որ այս պարագային, էշ մը չըլլալուն, եւ կրտսերապոյնը ըլլալուն՝ նուազ իշավայել հանգամանքով մը չէ որ կը ներկայանայ, աւա՛ղ:

Կարդացէք եւ դատեցէք:

Հայաստա՛ն աշխարհին, Երեւա՛ն քաղաքին, Աթոռեա՛ն փողոցին արտի՛ն վրայ՝ այսինքն Հայոց Հայրենիքին ճիշդ կեդրոնը, երեք հոգի կը քալեն: Ու կը քալեմ ես, պատահաբար, իրենց ետեւէն: Անցորդներ են: Անցորդ մըն եմ: Կը խօսին, կը վիճին՝ բարձրաձայն: Երիտասարդներ են, դրեթէ պատանիներ, քսանի շուրջ, բայց երեքն ալ քսանէն վար: Կրնամ հետեւիլ իրենց խօսակցութեան: Բացակայ ձանձի մը դէմ է իրենց ջլայնութիւնը, հատկանաբար իրենց տարեկից եւ իրենց պէս նեղսպլխոց տղայ մը, որմէ դժգոհ են ու երեքն ալ համաձայն են՝ որ «փէզէվէնկ»ին մէկն է անիկա: Առնելիք-տալիքի խնդիր մը պէտք է եղած ըլլայ վէճին հանդոյցը, ինչպէս կը հասկնամ որոշ խօսքերէ: Կը խօսին թուրքերէն մը, պզուելի առոպանութեամբ եւ աորին բառերով լեզու մը, որ լսողը կը մեղքնայ ... Թուրքերուն: Բառախաղ կամ արամատութիւն ընելու վտիճ մը չկայ այստեղ, այլ կայ պարզ ճշմարտութիւն մը, որ ահաւասիկ, անկեղծ խոստովանութեամբ մը:

Ես կ'ատեմ թուրքերը: Ոեւէ հայ բացատրելու պէտք չունի թէեւ, թէ ինչու կ'ատէ թուրքերը, բայց կ'ապրինք տարօրինակ ժամանակի մը մէջ, ու ներկայիս հաշիւները այնքան նուրբ ու բարդ ու մանուածապատ դարձած են նոյնիսկ արիւնի՛ հաշիւներուն մէջ, որ լաւ է որ ամէն մարդ խօսի ի՛ր անունով եւ ի՛ր հաշուոյն, չխանգարելու համար ոմանց բարձրապոյն մաթեմաթիքի հաշիւները...:

Կ'ատեմ, որովհետեւ թուրքերը բանտին մէջ սպաննած են հայրս, առանց որ տեսած, ճանչցած ըլլամ իր դէմքը: Այս մէկը պարզ է, արիւնոտ հին պատմութիւն մըն է, որուն վերջին էջը դեռ չէ պրուաձ: Ու ոչ ոք կրնայ ըսել թէ ինչպէս պիտի դրուի եւ ով պիտի դրէ այդ էջը: Պիտի դրուի ուրի՞շ արիւններով, յափաղած արդարութիւններու եւ հատուցումներո՞ւ ճամբով, — ոչ ոք կրնայ ըսել, ու այդ չէր արդէն ըսելիքս: Ըսելիքս այն էր, որ թուրքերը չար են, գէշ են՝ բայց թուրքերէն լեզուն ալ մշակուած լեզու մըն է բոլոր լեզուներուն պէս, բառամթերքով ապքատ, արմատականութեան մէջ աւիշով տկար, բայց լեզո՛ւ մը վերջապէս, որ ունի իր անուշութիւնները, որ կը պրուի մաքուր եւ կը լսուի հաճոյքով: Ու հաճոյքը կրկնակի է ու վայելքը կատարեալ, երբ խօսողը թուրք մտաւորական մըն է, մանաւանդ պոլսեցի թուրք մը, եւ եթէ առաւել՝ երբ զարգացած թրքուհի մըն է խօսողը:

Իսկ երբ մեր կիլիկեցինե՛րն են որ թուրքերէն կը խօսին...

Հայերէնին կորուստը ողբալէ առաջ, ձեր չուրջը թուրք մը կը փնտռէք, ներողութիւն խնդրելու համար երթէ որ իր լեզուն այդպէս կը խաչեն, կ'ապտակեն, կը ոտնկայնեն:

Ֆալեղու ժժուարութիւն ունիմ, բայց պարտաճանաչ պաղտնի ատիկանի մը պէս, կէս ժամէ ի վեր կը հետեւիմ այս երեք լակոտներուն: Երեմն չատ մօտիկ եմ՝ ու կը լսեմ: Երբեմն տարածութիւնը կը լայննայ՝ ու կը մոռնամ: Այս երեքը, անվիճելիօրէն ներպաղթողներ են, ու դարձեալ անվիճելիօրէն՝ Հալէպէն են կամ Պէյրութէն: Տարիքներու եւ թուականներու պարզ հաշիւ մը անմիջապէս կը վերածէ դիրենք մանկապարտէզի աշակերտներու: Շատ բան կրնայի երեւակայել, բայց այս մէկն: Դեռ մատղաշ մանուկ՝ բերուած են ուրեմն Հայաստան, տպրած են, պարոյ պայած եւ մեծցած, բայց դեռ կը չարունակեն խօսիլ ու քալել այնպէս, ինչպէս կ'ընէին, կ'ընեն դեռ ուրիշներ՝ Պէյրութի կամ Հալէպի փողոցներուն մէջ: Եթէ հայրենիքն ալ չէ կրցած մաքրել աստոյ չորնալիք լեզուն, ո՛վ այլեւս հայերէն խօսող հայերու պիտի վերածէ աս տղաքը: Տղեղ պատկերը խորքին մէջ առաւել եւս կը մթագնի անոր, որ պատահական է թէեւ հանդիպումս այս խումբին, բայց դժբախտաբար, եղական չէ: Օրուան մէջ բազմաթիւ անգամներ առիթ կ'ունենամ լսելու թուրքերէն մը, ու աչքս պոյ կրնամ ըսել թէ խօսողը մեր բարի ծաղիկներէն մէկն է:

Հասած են, անծայրածիր թամանեան պողոտայէն, ուրկէ կը

քալենք, կէտ մը՝ եւ կանգ առած: Յայտնապէս, բաժանման պահն է: Կանգ կ'առնեմ ես ալ, իրենց չատ մօտիկ, թաքնի մը փնտռտոզ մէկուն երեւոյթով: Այլեւս քալելու ոչ ուժ ունիմ, եւ ոչ ալ դիրքեր լսելու տրամադրութիւն:

Բարեբախտաբար, ակնկալութենէս չատ աւելի կանուխ կը հասնի ինքնաշարժը: Այդ երեքը բացակայ «փէզէվէնկ»ին հաշիւը դեռ չեն մաքրած: Եթէ անյայտ չորրորդն ալ իրենց կը նմանի, կատարեալապէս համաձայն եմ իրենց...

*
**

Քանի որ այս լեռնական բաբելոնին մէջ ինկանք, յիշենք նաեւ զուարճալի պատկեր մը: Պատմողն է մեծահմուտ հնապէտը, Փրօֆ. Ղաֆադարեան: Պատկառելի գլուխով, տպաւորիչ աչքերով հուժկու մարդ մը, ուժի եւ քնքշութեան խառնուրդ անճնաւորութեամբ, որ կը յիշեցնէ հին, աստապելական մեր խալֆաները, որոնց հանճարեղ մտքին եւ անխոնջ ձեռքերուն կը պարտինք հարստալաթեսական մեր չքեղ լոթոլները:

Արդ, պեղումի մը ընթացքին, վերջերս, կը հանդիպին նախահայկական չրջանէն մնացած դանդուածեղ կարասի մը՝ մաքուր եւ անաղարտ: Հնախոյզներու արուեստին յատուկ հայզար ու մէկ հնարքներով եւ ծայրայեղ զգուշաւորութեամբ, խորունկ փոս մը կը բանան կարասին չուրջ, կը մաքրեն մէկի եւ չուրջի հողերը, պարաններով կը կապեն, կ'ամրացնեն՝ եւ կը պատրաստուին դուրս հանել, քաշելով վերէն: Փոսին երկու կողմը պարաններէն բռնած են երկու հսկաներ, բանուորական խումբին երկու ախոյեանները, ու կը քաշեն, վոհմ ի վոհմ, պզտիկ չարժումներով եւ միշտ չարժումները իրարու հետ նեղդաչնակելով, որպէսզի թանկագին անօթը պահէ իր հաւասարակշռութիւնը խորունկ փոսին մէջ: Բախտը այնպէս կ'ուզէ, որ այս երկու բանուորներէն մէկը երեւանցի եղած ըլլայ, իսկ միւսը՝ սեբաստացի: Կարասը սկսած է բարձրանալ, հասած է կէս ճամբան, երբ սեբաստացին պարանը քիչ մը աւելով կ'երկարէ, վտանգաւոր ցնցումի մը ենթարկելով կաւեղէն բեռը: Երեւանցին կը պոռայ միւս կողմէն.

— Զգի՛ր, ա՛յ մարդ, ձգի՛ր...

Սեբաստացին աւելի կը թուլցնէ, եւ, բնականաբար, կարասը աւելի կը հակի դէպի երեւանցիին պատը: Այս վերջինը, կատղած՝

կը չարունակէ գոռալ.

— Զգի՛ր ասում եմ, ախմա՛խ, ձգի՛ր...

— Իշտէ՛ ձգեցի, — կ'ըսէ խեղճ մարդը, թող կուտայ պարանը ու կը չոկէ մէջքը...

Վատահ եմ, թէ փշրուած կարաասը այնքան մեծ չարաչարով չինկաւ իր փոսին մէջ, որքան որ բարձր կը հնչէր Ղաֆաատարեանի առողջ ծիծաղը, երբ կը պատմէր ու կը կրկնէր, մեծաջրվէժ խնդուքներով ու չարժառանգներով.

— Իշտէ՛ ձգեցի...

*
**

Հիմա, կարդը եկաւ լուրջ բաներուն: Ո՞ւր են, ի՞նչ եղան արդեօք հարիւրաւոր ընկերներս, որոնք զգուանքո՛վ հրաժարեցան իրենց հին աշխարհէն ու հրճուանքով մեկնեցան հայրենի նոր աշխարհը...

Հանգիպած եմ իրենց, լաւ, խօսած: Կան որ մուքէն դուրս ժայթքող լոյսի պէս յանկարծ կը խուժեն սենեակդ ու կ'իյնան վզիդ: Արցունքի, ժպիտի, զարմանքի բոլոր վիճակները կը տեւեն ընդամէնը հազիւ տասը վայրկեան, որմէ ետք կը կրկնուի միեւնոյն յայտադիրը, նոյն պատմութիւնը, այն միեւնոյն բառերով՝ որ առջի օր լսեցինք Գէորգէն, առտուն պատմեց կարապետ մը ու հիմա կը խօսի Լեւոնը: Կան՝ որ կը հանդիպիք փողոցը, քսան քայլ հեռուէն կը ճանչնաք, կը ղպաք թէ ինքն ալ ճանչցաւ ձեզ ու կը պատրաստուիք ողջագուրուելու, բայց հազիւ քայլ մը մնացած՝ կը նկատէք թէ քնաշրջիկ մըն է ձեր քովէն անցնողը, որ չի տեսներ, չի լսեր ու կը քալէ հիտակ, պաղ, աչքերը յառած առջեւը տարածուող պարապին, կ'անցնի, կ'երթայ...

Ձեմ դիտեր թէ իրական քնաշրջիկները կը դառնան ու եռեւ կը նայի՞ն, բայց այս հանգիստումներուն ընթացքին յաճախ պատահեցաւ, որ ինք չճանչցող եւ բնաւ չառնող հին մտերիմ մը դառնայ եռեւ, հաւանօրէն ատուելու համար թէ... չի ճանչնար, եւ ապա չարունակէ ճամբան, դանդալ, պաղ, միօրինակ...

Յանդաւառ կարօտով եւ դրկարաց ընդառաջողները շատ են, բայց «քնաշրջիկներ»ն ալ քիչ չեն: Օրերով փնտռող եւ գտնելէ ետք ժամերով քովս մնացողները կ'ան, եւ օրը երկու անգամ տեսնելով հանդերձ չտեսնելու զարնողները կան: Ներգաղթող բարեկամներս կը դասաւորուին այս երկու յստակ բաժանումներուն մէջ, եւ մակա-

նուն չունեցող Յակոբ մըն էր որ ի վերջոյ կատարեց արդար վերլուծումը երկու խումբին ալ:

— Եթէ չիտակը կ'ուզես, ո՛չ իմ դալս թացատուկ քաջութիւն մըն է, եւ ոչ ալ Սարգիսին խուսափումը վատութիւն մը: Եթէ երեքչորս տարի առաջ ըլլար, հաւանօրէն ես ալ չհամարձակէի սեւեռակեր մնալ, ու դայի իսկ՝ մատաղնջութիւնն ալ պիտի դար հետս. — Պիտի կանչե՞ն արդեօք, պիտի հարցաքննե՞ն, պատժե՞ն... Անտանելի էր մթնոլորտը, այն Հրէշին օրով. (Հրէշին անունը չի տար, բայց հասկնալի է թէ որու կ'ակնարկէ, ու պարտք է նաեւ արձանագրել, թէ ակնարկը Սթալինին չէ որ կ'երթայ...): Հիմա՝ պայմանները փոխուած են եւ ազատօրէն կ'երթանք–կու գանք, ու ոչ ոք այլեւս կը հարցնէ թէ ինչու գացինք, ինչու եկանք:

Ուրիշ մը, «տեղափոխուած»ներէն, («տեղափոխուած»ը՝ աւելի նուրբ մէկ համանիշն է աքսորուածին...) կը պատմէ իր ողիսականը որ յատ եւ նման է իրեն պէս տասնեակ հազարաւորներու պատմութեան: կարեւոր է ճշդել, թէ «տեղափոխուածները» ներգաղթողները չեն միայն, այլ մեծ մասով նաեւ տեղացի բնիկ հայեր:

— Գիշեր մը, առաւօտեան ժամը երկուքին, եկան արթնցուցին եւ ըլլալ պահանջով տարին կայարան, հանդերձ ընտանեօք: Եցուեցանք պոյ վակօններու մէջ, դուրը գոցեցին եւ ա՛լ չբացին ամբողջ ճամբու ընթացքին, որ տեւեց երեսունըչորս օր... Ուտել, խմել եւ մնացեալ բոլոր պէտքերը՝ պոյ վակօնին մէջ: Բարձր մասէն յաջողեցայ տախտակ մը կոտրել, որպէսզի օդ բանի: Ինչպէս կ'ուզես երեւակայէ ու պատկերացուր, բայց եղածը այդ էր ու աւելի պէչ բան չտեսանք, երբ հասանք մեր տեղը: Սիպերիա չէր, այլ Հայաստանի կլիմային բաւական մօտիկ տեղ մը, կեդրոնական Ասիոյ մէջ, Պայքալ լիճին հարաւակողմը... Հոն աշխատեցանք եւ ապրեցանք, ու մեզմէ չատերուն ապրուստը Հայաստանէն վատ չէր: Այնպէս որ, երբ ընդհանուր վերադարձի հրաման եկաւ, ոմանք չէին ուզեր վերադառնալ, բայց Հայաստանի կառավարութիւնը պահանջեց եւ բռնի բերուեցան Հայաստան...

Խօսողը այս անգամ Զարեհ մըն է, կամ Զարեհի պէս բան մը, որուն հետ տարիներու արտակարգութիւն ունինք եւ հին, շատ հին ընկերներ ենք: կը խօսի այնպէս խաղաղ ու բնական, որ կարծես ամբողջ եօթը տարի աքսորի մէջ ապրողը ինքը չէ, եւ ուրիշի մը պըլխուն եկածներն են որ կը պատմուին իր բերնով:

— Իսկ հիմա՞ ինչպէս է կեանքը այստեղ:

— Հիմա՝ բաղդատելով նախկինին հետ, դրախտ ենք։ Գառ-
կա՜ծ ատենդ վախ չունիս, թէ դիշերը կ'արթնցնեն ու կը տանին...
Ուտելիքը, աչքովդ կը տեսնես ալդէն, առատ է եւ ազատ կը վա-
ճառուի։ Դեռ շատ բանի նեղութիւն ունինք, հապուստ-կօշիկը չա-
փազանց սուղ է, բայց կեանքերնիս անտանելի չէ այլեւս...

— Իսկ ի՞նչպէս կը վա՜րուի կառավարութիւնը, ինչպէս կ'ը-
սէք, «տեղափոխուածներուդ», աւելի ճիշդը... տեղ-տեղափո-
ուածներուդ հետ...

— Պաշտօնական վերաբերումները աւելի քան սիրալիր են
մեզի հանդէպ։ Բնակարանի բաշխում, աշխատանքի հայթայթում եւ
այս կարգի շատ մը առիթներով՝ նախապատուութիւնը կը տրուի
մեզի։ Ընդհանրապէս, կը դիտուինք որպէս անարդարութեան մը
զոհեր, քան թէ նախկին պատապարտեալներ։ Կը պատահի երբեմն,
որ սրիկային մէկը անձնական նկատումներով ուզէ չահա՜գործել մեր
խախուտ կացութիւնը, բայց անմիջապէս որ հարցը դրուի աւելի
գերադաս մէկուն առջեւ, իրաւունքը մերն է։ Ձորս ամէս առա՜ջ եա
ստացայ նոր բնակարանս։ Շուտով երբայրս ալ կը ստանայ, երբ
դիտենք թէ մեզի հետ կարգ ունեցող շատ տեղացիներ կան, որ դեռ
կը սպա՜սեն...

Գօտեպնդիչ են Զարեհին պատմածները, հակառակ իրենց ող-
բերգական յատակին։ Գիտեմ թէ Զարեհը խնդալս, առնական տղայ
մըն է ու մնացած է այդպէս, եւ ըլուխն իսկ կտրեն՝ չի պա՜դրիր
ճշմարտութիւնը ըսելէ։ Առողջ, կայտառ, չարքաշ աշխատաւոր մըն
է նաեւ, ու կ'ապրեցնէ իր ընտանիքը։ Բայց կան ուրիշներ, բաւա-
կան մեծ թիւով, դժբա՜խտաբար, որոնք չունէին Զարեհին տոկու-
նութիւնը, չեն կրցած տակաւ աքսորի տառապանքներուն եւ հիմա կը
չրջին տեղահան ու անհաստատ։ Կտրանցուցած են կեանքին համը,
ու այլեւս դժուար թէ վերադա՜ռնան ու գտնեն ապրելու հաճոյքը...

Տխուր էջ մըն է, որ կարելի չէր չբանալ, բայց ջանանք փա-
կել կարելի եղածին չափ շուտ, որովհետեւ բաց պահելով ոչ տող
մը կ'աւելնայ, ոչ տող մը կը պակսի։ Ու փակելէ առաջ, լուսանցքին
վրայ արձանագրենք հետեւեալը։

Այս մասին խօսնցայ Հայաստանի ականաւոր դէմքերէն մէ-
կուն հետ, հարցնելով թէ որքան ճշմարիտ են պատմուածները, եւ
թէ, վերջ ի վերջոյ, ի՞նչ յանցանքով կը մեղադրուէին աքսորեալ-
ները։ Ձծածկեց։ Չհերքեց լսածներս, այլ անհաւատալի անկեղծու-
թեամբ մը կրկնեց, դրեթէ բառ առ բառ.

— Պատահեցաւ, ինչ որ պէտք չէր պատահեր: Կարելի չէ թաքցնել եղածը ու պէտք ալ չկայ թաքցնելու: Գիտցէք միայն, որ մեր ուժերէն վեր էր արդիլել չարիքը, եւ արդէն, զանգուածին հետ, մեր ղեկավարութիւնը եւս, առաջաւոր մտաւորականութեամբ, տուաւ իր հերթական զոհերը ընդհանուր աղէտին, լայնօրէն բաժնեկից դառնալով իր ժողովուրդի բախտին: Մեր վրայ հաչողեցուն՝ չենք պատասխաններ երբ այս հարցը կը յուզուի թեթեւութեամբ, շատ յաճախ ամբոխավարական նկատումներով: Բայց երբ մեզ հետ կը խօսին լրջօրէն, մանաւանդ հայ մարդու սրտով եւ հասկացողութեամբ, պատրաստ ենք եւ լսելու, եւ խօսելու: Այսպէս, ձեզ հետ կարող ենք ունենալ հետեւեալ զրոյցը, հարց-պատասխանի ձեւով: Կարող էք հարց տալ. — «Ի՞նչ մարդ էք դուք, ի՛նչ հայ՝ որ թոյլ տաք հալածուր հայեր աքսորեն ձեր աչքին առջեւ, եւ զոց վակօններով ղրկեն հեռու-հեռու երկրամասեր»: Կարող եմ պատասխանել. — «Թէ ինչ մարդեր ենք մենք եւ ինչ հայեր՝ հարցը այդ չէ. հարցը այն է՝ որ այդ բոլորը պետականաւն պարտադրանք էր, եւ ուզէինք իսկ, չէինք կարող դնացքները արդիլել... Կը հասկըննա՞ք...»:

Պահ մը կանգ առաւ, իրական վրդովումով ու բացայայտ յուզումով, եւ առանց հաշուելու ներկայութիւնս, առանց փոյթ ընելու թէ «կը հասկնամ-չեմ հասկնար»՝ վճռեց ինք իր մասին.

— Մէկ խօսք միայն կը մնայ ըսել մեր մասին, մէ՛կ՝ եւ ոչ երկու խօսք: Կարող էք ըսել. — Եթէ ի վիճակի չէիք արդիլելու աքսորները, չէի՞ք կարող դուք եւս միանալ աքսորեալներուն...

Մարդը դունատած է բոլորովին, ու սիկառէթը վառած պահուն, լուցկին կը դողայ մատներուն մէջ: Հայաստանի ղեկավարներուն առաջինը չէ այս մէկը, երկրորդն ալ չէ, երրորդն ալ չէ: Բայց եթէ տասը դէմք առնէք Հայաստանէն, որոնց խօսքը ծրծէք ունի եւ կշիռ, կրնաք վստահաբար այդ տասին մէջ համարել նաեւ զինք: Լուրջ, ծանր, պատասխանատու դիրքով եւ հանգամանքով անձնաւորութիւն մը, որ վերջապէս կրցաւ զսպել իր յուզումը, վերադանելով արժանաւոր կեցուածքը, ինքնավստահ եւ հեղնող: Իր եզրակացութիւնը՝ աւելի մենախօսութիւն մըն է, քան թէ ինծի ուղղուած ճառ մը:

— Եւ ինչո՞ւ ոչ... Գուցէ եւ լաւ կ'ըլլար այդպէս... Գուցէ եւ հաւատարիմ եղած կը լինէինք Հայոց պատմութեան կրաֆիկայէն (իր բառն է): Կ'ուրճանադրուէր եւս մի պանծալի դրուագ: Թէ՝ ինչ

որ խառնակ եւ մութ ժամանակի մէջ, Հայոց ազգի ղեկավարները արժանի եղան իրենց ժողովուրդին, ժողովրդից առաջ նահատակուելով իրենք, ինչպէս պատահեցաւ Պոլսոյ մէջ, 1915ին, Մէկ Մխլիոնից առաջ...

Փոխուած մարդ մըն է այլեւս, որ ոչ մէկայն գտած է իր պարբերութեան դիմակը, այլ կը փորձածէ սինիզմին հատու գործիքը: Ու լաւ է որ այս պարագային, բառերուն հետ պահուի նաեւ իր խօսքին բարբառային հարազատութիւնը.

— Ընկեր բանաստե՛ղծ, դուք հաւատում էք՝ թէ մարդ պէտք է մեռնի հայրենիքին համար: Մենք հաւատում ենք՝ որ մարդ պէտք է ապրի՛ հայրենիքին համար: Թոյլ տուէք խոստովանել եւ խոնարհաբար ընդունել՝ թէ գալոց սերունդները հիացումով կը խօսեն ձեր հերոսների մասին, եւ ծանր, խարանիչ խօսք կ'ասեն մեր մա՜սին: Իսկ մենք, ապագայ մեղադրեալներս, այժմից կ'ասենք, որ հպարտ ենք հէնց նրանով՝ որ նոյն այդ սերունդներին կ'ապահովենք կեանք՝ ապրելո՛ւ, եւ մի օր մեզ... դա՜տապարտելու...

Ըսի՛ արդէն, թէ փակուելիք էջ մըն էր այս մէկը, տառապանքով, արցունքով եւ անզօր կատաղութիւններու տաք չունչով ու ծանր ընչաւորութեամբ գրուած էջ մը, որ երանի թէ չբացուէր, բայց որ չէր կրնար չբացուիլ, ու բացուելէ ետք լաւ է որ փակուի եւ չուտ փակուի, քանի որ ինչքան բաց մնայ, այնքան պիտի խորանայ եւ մռայլի: Փակենք՝ մաղթելով որ նման էջ այլեւս երբեք չբացուի ո՛չ այս էջերուն մէջ, եւ ոչ ալ Հայրենիքին մէջ...

*
**

Ապրի՛լ: Ահա՛ Հա՜յաստանի ղեկավարներուն կեանքի փիլիսոփայութիւնը: Ապրիլ՝ եւ ապրեցնել Հայրենիքը իր ժողովուրդով: Վաեմ ու հերոսական ոչինչ ունի այս փիլիսոփայութիւնը: Ու ճիշդ է, որ մեռնիլը աւելի դիւցազներգական արարք մըն է, աւելի ներշնչող ժեսթ մը, քան ապրիլը: Բայց ճիշդ է նաեւ, որ մեռելներով ազգային պատմութիւնները եւ վէպեր կը հարստանան թէեւ, բայց ամայացած հայրենիքներ, ափսոս, ա՛լ չեն չէննար...

Ու ժողովուրդ մը, որուն կէսը բառաչող ոչխարներու պէս մորթած են օր մը, միւս կէսով բնական է որ հասած ըլլայ իմաստութեան մօտիկ աստիճանի մը, երբ հաւատայ, թէ նախամեծար պէտք է համարել գլխահակ կեանք մը Հայրենիքին մէջ, վաեմական

ու խրոխտաբէին մահերէն՝ նոյն այդ հայրենիքին համար, բայց հայրենիքը եւ կեանքը լ սպառ կորսնցնելու եւ կորսուելու գնով...

Ուզողը կրնայ ուզած լարին վրայ նուագել իր սիրական եղանակը, ըստ ճաշակին եւ համաձայն իրեն ունկնդիր ականջներու պահանջին: Իրողութիւնը այն է, որ Հայաստանի ներկայ ղեկավարութիւնը կ'ապրի, կ'ապրեցնէ իր ժողովուրդը եւ իր ժողովուրդով կը չէնցնէ մայր երկիրը: Տառապանքով, քրտինքով, երբեմն նոյնիսկ համաւոր անշքացումով եւ խոնարհումներով, բայց, — կ'ապրի'...

Կարեւորը այն է, որ Հայոց Պատմութիւնը կը շարունակուի, եւ Արարատը իր տեղն է մշտ...:

9

Էջմիածին եմ նորէն, ամբողջ օրը, գիշերն ալ միասին: Ընթրիքէն ետք, ճեմարանի տեսուչ Հայկազուն Սրբազանը կը փափաց ականջիս, վեհափառէն ծածուկ.

— Լա՛ւ որ եկար. գոնէ առենի մը համար ես կ'ազատիմ չարչարանքէս...

Բացատրութիւն ուզելու սէտք չի մնար: Բարի եւ պճլտուն աչքերուն մէջ կեղծ-դաւադրական փայլում մը — Երուսաղէմի աւանդական մթնոլորտէն մնացորդ վերջին յիշատակ մը անշուշտ — կը շարունակէ, յաւիտենական կատակասէրի զուարթութեամբ.

— Ընթրիքէն ետք, անխուսափան սովորութիւնն է, քալելով շրջանը ընել Մայր Տաճարին՝ առաջ, քսան, երեսուն անգամ... Միշտ մէկը կ'առնէ հետը, եւ սովորաբար գոհը ես եմ: Այսօր դուն ես... Ես պացի: Տէր ընդ քեզ...

Ապա հրաժեշտ կ'առնէ վեհափառէն, կը խոնարհի ու կը մեկնի, չմոռնալով դուրս ելած պահուն ձեռքերը պատնօրէն չփել իմ ուղղութեամբս, ելլանիկ գոհունակութեամբ: Եթէ ճիշդ է ըսածը, փայլուն չէ կացութիւնս: Արդարեւ, յոգնած եւ տկար այս սրունքներով այնքան ալ դիւրին բան մը պիտի չըլլայ քայլ պահել քաջառողջ մնացած այս նախկին մարզիկին հետ որ վազքէն վեհափառն է: Ելք չկայ սակայն: Սկսած եմ նախապատրաստուիլ դողդոջայիս, ճակատագրապաշտ հաւանականութեամբ:

Լման օր մը ականատես եղած եմ արդէն իր տենդալին դո-
ծունէութեան: Տեւաբար երթեւեկ կայ ղէպի իր լայն սեղանը: Դի-
ւանապետը կու գայ՝ ղեկուցում կու տայ, հրահանգ կ'առնէ ու
կ'երթայ: Մատակարարը կու գայ՝ հաշիւներ կը ներկայացնէ, վա-
ւերացնել կու տայ ու կ'երթայ: Շինութեանց եւ նորոգութեանց
հսկող ճարտարապետն է քիչ յետոյ, որ անհամբեր կը սպասէ թըղ-
թածրարները լանալու, եթէ աշակերտներուն համապետական համար
ապահրանք առնող դերձակը վերջացնէ... Ու այսպէս ժամեր, օր-
ուան բոլոր ժամերը, որոնց ընթացքին դեռ ճեմարան պիտի անցնի՝
դասաւանդելու, ու վերադարձին պատրաստ պիտի ըլլայ անհամար
ուրիշ այցելուներ ընդունելու: Երեւանէն խումբ մը մատուռական-
ներ եկած են — ճաշի ժամն է, բայց կարելի չէ չընդունիլ: Մեծ
ինքնաշարժ մը լեցուն ուխտաւորներ կան դուրսը, ժամանակը ուշ
է, բայց սառնք եկած են թիֆլիսէն մինչեւ այստեղ աջահամբոյրի
ու նոյն դիշերը պիտի վերադառնան — ուրեմն թող նեղս գան: Կու
գան, կը մնան, կ'երթան, ուրիշներ կու գան...

Դիտողը կը յուզնի դիտելէն, իսկ ինք կը շարունակէ ընդու-
նիլ, խօսիլ, լսել՝ իսպառական ծանրութեամբ այլ միշտ արթուն,
աշխոյժ եւ պատրաստակամ: Իր նուիրական պաշին եւ վարչական
բարձր դիրքին վրայ կանոնաձ հսկիչ մը չէ վեհափառը, առաքդող
մը եւ վաւերացնող մը չէ միայն, այլ ծրագրող մը, նախաձեռնող
մը, իրագործող մը: Ներքին տինամիզմը հազիւ թէ կը բաբեխաո-
նըն կաթողիկոսական հանդամանքին չուքովը: Ծայրայեղօրէն ակ-
տալիր բոլորին հետ, մեծին ու պզտիկին հանդէպ հաւասարապէս
ջերմ ու մտերմական ըլլալու աստիճան, առանց սակայն մոռնալու,
եւ թոյլ տալու որ մոռնան, սահմանագիծը՝ ուր կանգ կ'առնեն մը-
տերմութիւնները, անհատական յարաբերութիւնները ու արժէքնե-
րը, եւ ուրկէ անդին կը սկսի անսահման վեհութիւնը Ամենայն Հա-
յոց Հայրապետութեան...

— Սուրճ մը եւս առնե՞նք...

Լա՛ւ որ ինք եղաւ ընդհատողը: Վրձինը տեղը դնենք եւ ծած-
կենք նկարը, որուն վրայ ներկը առատօրէն պրծածուեցաւ այս
անգամ: Ուրիշ նիստով մը կրնանք մեղմացնել եւ ամբողջացնել պոյ-
ները... Գալով սուրճին, երբ Սպատը — վեհափառին անձնական
մատրուակը, եւ, ըսելը աւելորդ է, քեսապցի մը — կը դնէ առջեւս,
սատանան կը դրդէ որ ըսեմ.

— Սպա՛տ, կը ներես, բայց այս անգամ սուրճդ... Թերի եւ

անընդունելի է...

— Ի՞նչ... ինչո՞ւ... ներողութիւն, ինչ ըսի՞ք...

Խեղճ տղան այլայլած է, եւ լուրջ դիտողութիւն մը համարելով կատակս, չուարուն, փոխն ի փոխ կը նայի ինծի եւ վեհափառին:

— Քեզի չէր ուղղուած խօսքը, Ազա՛տ, կրնաս մեկնիլ, — կ'ըսէ վեհափառը ժպտելով եւ ճամբու կը դնէ չփոթահար տղան, որ վատահ եմ թէ մեկնած պահուն բարի զգացումները չունի ինծի հանդէպ ու կը մտածէ, թէ ի՞նչպէս կարելի է «թերի եւ անընդունելի» վճիռ արձակել սուրճի մասին, որեւէ բանի մասին ու ոեւէ մէկուն մասին՝ դեռ ումպ մը չառած... Եթէ բարձրաձայն յայտնէր իր մտածումները, կրնայի ըսել թէ կատարեալապէս համամիտ եմ իրեն...

— Այդ բանաձեւին իրաւական ոչերը ես եմ, բայց հեղինակի իրաւունքը ինծի չի պատկանիր, — կ'ըսէ վեհափառը ժանմեղունակ մանուկները յիշեցնող իր այն ժպիտով, որ կը յայտնուի միայն բացարձակ հանդիստի եւ անդորրութեան պահերուն: Յետոյ ինծի կ'երկարէ արտասահմանեան թերթ մը, թելադրելով որ կարդամ մատիտով նշանակուած սիւնակ մը: Կը սկսիմ կարդալ, ներքնապէս պոհ՝ որ վտանգը անցուցինք, քալելու խօսք չկայ:

Ամերիկայի մէջ Յորէն Սրբազանին խօսած բազում ճառերէն մէկուն արձանագրութիւնն է թերթին գեկոյցը, որուն ամփոփումը մօտաւորապէս հետեւեալն է.— «Մենք էջմիածինը կը սիրենք եւ բոլորիս հոգիներուն մէջն է Մ. Էջմիածինը, եւն. եւն. եւայլն, բայց այնքան ատեն որ սովետական անաստուած իրաւակարգը կը տիրէ այնտեղ եւն. եւն. եւա՛յլն՝ պիտի պայքարինք էջմիածնի ոտնձգութիւններուն դէմ, եւ այդպէսով պիտի պաշտպանենք նոյնինքն էջմիածնի շահերը յանուն էջմիածնի եւն. եւն. եւ...ա՛յլն»:

— Կարդացի՞ք, կ'ըսէ վեհափառը մեզմէ, չատ մեզմէ, մրմունջի նմանող եւ հազիւ լսելի ձայնով մը, կարդացի՞ք... Տեսա՛ւ թէ կարդացի, եւ կարդալէ ետք, հինգ վայրկեանէ ի վեր լուռ ենք ահա դէմ դիմաց, բայց ըսելիք չգտնելուն, կը կրկնէ բառը — կարդացի՞ք...

— Կարդացի, վեհափառ...

Յետոյ՝ դարձեալ լռութիւն: Յետոյ՝ վերստին լռութիւն...

Պատահա՞ծ է որ անել եւ անախորժ կացութեան մը մէջ գըտնըւիք տեղ մը, եւ ըսելիք-ընելիք չունենալով, միա՛կ մաղթանք մը, միա՛կ փափաք մը յաճախէ ձեր մտածումը, թէ՝ ի՛նչ լաւ կ'ըլլար,

եթէ այդ պահուն... ուրիշ տեղ մը գտնուէիք...

Գոնէ ցերեկ ըլլար, եւ անխուսափելի այցելուներէն մէկն ու մէկը ծանուցուէր դուրսէն, խանգարելու, խզելու համար այս անտանելի լուռութիւնը: Այդ կողմէն ոչ մէկ յոյս սակայն: Գիշերը կ'առաջանայ ու մեկնած է նոյնիսկ վերջին պահակը՝ տիրամայրը, կրկնելէ ետք ամենօրեայ իր անձկալի պատուէրը. — «Շատ ուշ մի մնաք, քունն ալ պէտք է... Խօսիլը վերջ չունի...»:

Բարի մայրիկը չի փութեր այս մէկը: Երանի՛ թէ «խօսիլ» ըլլար՝ ու կերպով մը կարելի էր վերջ դնել: Բայց ինչ որ անվերջանալի է, ու պարզապէս տաժանելի՝ այս ծանր լուռութիւնն է, որ մեր երկուքէն ոչ մէկը կ'ուզէ խզել: Ի վերջոյ Վեհափառն է դարձեալ խօսողը, ահաւոր պալարիւնութեամբ մը եւ դառն ժպիտով մը, որ այլեւս ոչինչ ունի մանկական.

— Ուրեմն, եթէ հաշտութեան եւ համերաշխութեան պայմանը այն է եղեր, որ սովետական իրաւակարգը փոխուի, բարի եղէք ընդունիլ՝ որ իմ ուժերէս քիչ մը վեր է այդ բանը...

Ոչ մէկ տեղ, ոչ մէկ դրքի մէջ ու ոեւէ մէկուն բերնէն տրուած է ինծի լսել խօսք մը, որ առնչաբար իր պարագային՝ կարենայ խըտացնել իր մէջ սրամտութիւնը, հեգնանքը, վրդովումը, դառնութիւնն ու կսկիծը նոյն ատեն...

Շարունակութիւնը՝ կարեւոր չէ այլեւս: Հատու չեղբի պէս կտրող այդ խօսքին ընդլայնումն է, վերլուծումը, կրկնութիւնը՝ մինչեւ իմ անսպասելի պիւտս, որ համազօր է պերպէոյն զոհողութեան մը: Արդարեւ, ես որ բախտաւոր կը զգայի քալելու հարկէն զազատած ըլլալուս, ուրիշ միջոց չեմ գտներ դուրս դալու այս ծանր, ճնշող մթնոլորտէն՝ եւ յուսահատական ճիգով մը կ'առաջարկեմ.

— Քիչ մը քալե՞նք, Վեհափառ...

— Քալե՛նք...

*
**

Մութ, խայթող, խածնող ցուրտ մը կայ դուրսը, բայց, տասնօրինակ՝ առաջին աշրսուռներէն ետք ա՛լ չեմ մսիր: Լուռութիւնը, խաղաղութիւնը եւ Մայր Տաճարին գորշ զանգուածը, լայնատարած չրջաբակին կեդրոնը, պայծառ երկինքը վրան ու աստղերը վրան՝ ստեղծած են տասնօրինակ աշխարհ մը, արեւադարձային կայք մը կարծես, գաղջ ու անուշ: Կը քալենք ու կը քալենք եւ... յոգնած չեմ: Ընդհակառակն, երկար, շատ երկար տարիներէ ի վեր

մոռցուած բան մը, խանդարուած ու լքուած հին մեքենայ մը անակընկալօրէն սկսած է աշխատիլ մէջս համաչափ կշռոյթով, այնպէս ներդաշնակ ու այնպէս սահուն՝ որ կարծես նոր ըլլայ բոլորովին, թարմութեան եւ ուժի խորհրդաւոր բաշխիչ մը՝ որուն տուած կայտառութիւնը կը ղրկամ բոլոր անդամներուս երկայնքին, մկաններուս եւ արիւնիս մէջ: Ահա, այո՛: Վերջ ի վերջոյ չմոռնանք, որ մենք ալ մարդիկ եղած ենք առեներին, եղած ենք, տարիներով... Ֆութպոլիստ մը — եւ ոչ բոլորովին արհամարհելի խաղարկուքեամբ, ինչպէս կրնան վկայել — ծառայելով նոյն առեն «ազնուական» համարուած արուեստի մը, որ ոմանք հանապարհ բառով մը կը կոչեն... պօքս: Այլ բոլորէն հեռք մը, բան մը մնացած պէտք է ըլլայ հարկաւ, որպէսզի օգնութեան հասնի այսպէս դժուար կացութիւններու:

Ուրեմն կը քալենք, խոշոր քարերով սեւ սալայատակին վրայէն, բոլորելով Տաճարը: Խօսակցութեան նիւթը չէ փոխուած, բայց կորսնցուցած է ծանր, մռայլ բնոյթը: Վեհափառը երբ կը քալէ՝ իր տարրին մէջ է, եւ իր հարատած տարրը՝ էական, բնութենական բարութիւն մըն է, որմէ կը լեխին, ձեւ ու ղրոշմ կ'առնեն իր բոլոր զգացումները, մտածումները, ապա կը յորդին, ծաւալ կը ստանան, չարժում կը սանձեն եւ հոսանք կազմելով կը հոսին, կ'երթան՝ իւ վերջոյ վերադառնալու համար բարութեան նոյն աւազանին:

Կը քալենք: Այս կող ու թափանցիկ պիշերին մէջ, դարաւոր Տաճարին չուքերուն ու ստուերներուն վրայէն լայն ու համաչափ քայլերով առաջացող մարդը, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետն է, կը պատմէ իր կեանքը երբ Հայրապետ չէր, վարդապետ չէր, վարժապետ չէր... կը խօսի իր մանկութենէն, պատանեկան տարիներէն, ապրումներէն, ապրածներէն: Եւ ի՜նչ փայփայուկ չնորհով, փափկանկատ համեստութեամբ իր ապրած կեանքը եւ իր անձը կը յաջողի վերածել սոսկական պատրուակի մը՝ լայնօրէն պարզելու համար անանձնական պատգամները, ապրելու ցաւերը, համապարին խոհանները, համամարդկային դալափարները: Կը քալէ ու կը խօսի: Կը քալեմ ու կը լսեմ, բայց մէջընդմէջ մտածումս վախուստ կու տայ ժամանակին մէջ պէտի ետ, ու մոլորած թռչունի մը պէս կը թեւաբախէ, չվնտանալով ընելիքը ու չգտնելով իր թառը...

Այսեղէ՞ն էր ուրեմն որ Պարսից Շահ Աբաս արքան քարեր հանեց տարաւ, որպէսզի տարտղրած հայերը կարենայ պահել իր մականին տակ, օտար հողի վրայ, արբտան քանի մը քարերու կախարդանքին զօրութեամբ... Իրապէս այդքան ուժ, այդքան խոր-

հըրդաւոր համայք կրնա՞ն ունեցած ըլլալ սեւ դիշերին մէջ կրկնապէս սեւցած այս քարերը...

Ժամանակին սլաքը խանդարուած է, եւ մտածումներս ոչ մէկ կողմնացոյցի կը հպատակին այլեւս, ժամանակագրական ոչ մէկ տախտակի: Սուրբ Մեսրո՞պն ալ քալած է ուրեմն այս տեղէն, վռամշապուհ թագաւո՞րն ալ, հայրապետները, իշխանները, զօրավարները... Մեծն Ներսէս այստե՞ղ օրհնած է Հայոց Սպարապետը, ու այստեղէ՞ն սաստած է սայթաքող նախարարները... Ինչեան Հայրիկը յետոյ, տասնեակ ու յաւելի դարեր ետք յայտնուած ուրիշ մեծութիւն մը, որ ճի՛շդ այստեղէն ու այս սեւ սալաքարերուն վրայէն քալելով դնաց հասաւ ամենասօր Ցարերու մայրաքաղաքը, եւ իր պզտիկ ժողովուրդին մեծ հպարտութիւնը արտասանեց Մոսկուայի պալատին մէջ, արիւնոտ գաւեշտի մը ողբերգական որպէս դերակատարը, վսեմ, հանդիսաւոր եւ մխամխո՝ ինչպէս Դաւիթը Գողիաթին դէմ, ինչպէս Դաւիթը Մելիքին դէմ... Այստե՞ղ էր որ եկաւ փլաւ Վասպուրականի պաղթականներուն հնչելը՝ այս դեռիններուն վրայ, այս պատերուն տակ, որպէսզի ժոխասին Զարենցին — դա՛րձեալ ինքը — սարսափահար աչքերը տեսնեն ու պատմեն.

Եւ այնտեղ՝
ժամերի հիւրընկալ բակում,
կիները շների նման ցնկնում են, ցնկնում...

Եւ Գուրգէն Մահարին ապա — երբ Զարենցը կու գայ, չի կրնար չգալ Գուրգէն Մահարին — որ ամէն առաւօտ պիակ հաւաքող Փուրկօնին վրայ նստած կը չրջի պաղթականներուն մէջ ու կը կանչէ — «Մեռել կա՞յ», ինչպէս մեր քաղաքին մէջ օրն ի բուն կը կանչեն — «Քափիւղ կ'ուզէ՞ք», կամ, «Հին հագուստ ծախող կա՞յ...»:

Կ'ըլլայ պահ մը, երբ կը թուի, թէ ամէն մէկ քարը խտացած դէմուագ մըն է Հայոց պատմութենէն, ու այդպէս ըլլալուն համար անշուշտ սեւ է, եւ այդպէս ըլլալուն համար անշուշտ՝ ամուր եւ տակուն...

Դիշերը խտացած է պէպի ժօռնգող առաւօտը, ու դեռ կը քալենք...

Հաշուիչ մեքենան, որ ուզեցի է այլ պահուն, դժուար թէ կարենայ կատարել ուղիղ հաշուեկշիռը փառքի եւ թշուառութեան, հաւատքի եւ արիւնի այն չռեմարանին՝ որ էջմիածինն է, եթէ յանկարծ չյայտնուի տառերը ամենայն Հայոց բանաստեղծին, որ այս-

տեղ ստացաւ անմահութեան իր մկրտութիւնը... Ամենայն Հայոց բանաստեղծը չկայ այլեւս, չկայ ոչ մէկ ամենայն Հայոց բանաստեղծ, ոչի՛նչ չկայ ամենայն Հայոց՝ այլ կան հայեր ամենայն տեղ, կոտորակուած համրանքներով ու կոտրտուած երաղներով... Աչխարհը բաժնուած է երկու մասի, ամէն մէկ մասը քանի մը մասի, եւ իւրաքանչիւր մասին մէջ հայերը բաժնուած են տասը մասի... Ու բոլոր բաժանումներուն, մասերուն ու կոտրտանքներուն մէջ՝ մնացած է միա՛կ թել մը, նուրբ, անտեսանելի եւ անկրկնելի միակ կապ մը՝ որ դեռ կը կոչուի Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւն, եւ որուն խորհրդանիշն է ահա այս մարդը որուն հետ կը քալեմ, մարդը որ կը տագնապի, որ կը տառապի, որ կը պայքարուի իր ջիղերուն եւ արիւնին յետին մազերակները մինչեւ՝ թէ ինչպէ՛ս կրնանք չհասկըննալ, ինչպէս կրնանք չզլա՛լ՝ թէ պարտինք խնայել, պարտինք պուրպուրալ մեզի մնացած այս միակ սրբութեան վրայ որ Ամենայն Հայոց Հայրապետութիւնն է, հոգեկան այն միակ կապին՝ որ դեռ կը միացնէ բոլոր հայերը, հին հայերը, նոր հայերը, հեռաւոր եւ մօտիկ հայերը, կը միացնէ՝ Աչխին համար մեռնող եւ խաչ հանելը մոռցած հայերը...

Երբ հեռուն էի ու չէի տեսած՝ էջմիածինը միշտ կը թուէր ինծի հաւատքի խորան մը, պատմական արտաքայլ մը, նուիրական անուն մը եւ այլքան: Երբ մէջն եմ ահա ու կը դիտեմ իր գանգուածը՝ Հայոց պատմութիւնը կը խուժէ վրաս, ու էջմիածինը աղօթավայր մը չէ այլեւս, կրօնական արքատեղի մը չէ միայն, այլ նաեւ այլ մանաւանդ՝ մեծադոյն ներչնչարանը, ցեղային մեր հաւատարտկըշռութիւնը պահող կեդրոնական սիւնը, մեր ազգային արեւածագին ու մայրամուտներուն ընթացքը ճշդող կէսաւոր միջօրէականը՝ որմէ կը մեկնին, որուն կը յանգին հոգեկան մեր քարտէսներուն բոլոր գիծերը: Ծունկ ու մոմ ըլլալէ առաջ, եւ աղօթք ու հաւատք ըլլալէ եառք՝ էջմիածինը Հայոց մշակոյթին է մանաւանդ, երկաթափոր մեր գիրքերը, երկաթուղի ու արհունով յատեցած Աւարայրը, Սարտարապատը... էջմիածինը ուժ է նոյն աստեն, իմաստութիւն եւ հպարտութիւն յետոյ, եւ դարերէն եկող եւ մեզ պահք դարերուն կապող յոյսն է իր վերջոյ...

Կը քալենք: Վեհափառը կը չարունակէ խօսիլ, իսկ ես այս բոլորին շուրջ մտովի ճառեր կը պատրաստեմ, որ երբեք պիտի չխօսուին: Ինչ իմաստ ունի այլեւս խօսիլը, երբ հասկցող չկայ, հասկըննալ ուզող չկայ: Մնաց որ, հասկնալ-չհասկնալու խնդիր մը չէ ար-

ղէն, այլ զգալու, ապրելու...

— Կ՚արծեմ այլեւս կրնանք ներս երթալ...

Ի՛նչ լաւ եղաւ, որ նահանջի փողը ինք հնչեցուց, երբ սրունքներս սկսած են զգացնել հեռաւոր արշաւանքներուն խոնջէնքը: Ձենք խօսիր հիմա: Կ՚առաջանանք դէպի վեհարանին դուռը, ու կը բաժնըւինք դէպի մեր սենեակները:

— Գիշեր բարի:

— Գիշեր բարի, վեհափառ:

*
**

Առաւօն, անկողնիս պլուխը անկուած է տեսուչ սրբազանը, չարախինդ ժպիտով ու մեծապէս երջանիկ:

— Ի՞նչ ըրիք, քալեցո՞ւց...

Որքա՛ն ուրախ պիտի ըլլայ, եթէ ըսեմ թէ քալեցինք ամբողջ երկու ժամ ու բոլոր մրցանիշները կոտրեցինք, անթիւ անգամներ կատարելով Տաճարին չրջանը: Ըսի՞ թէ այս մէկն ալ վանեցի է: Վանեցի մը խաբելը դիւրին գործ չէ անշուշտ, բայց ուրիշին դըժբախտութեան վրայ խնդացող մարդիկը պատժելու միակ կերպը՝ ցամքեցնելն է ուրախութեան իրենց աղբիւրը: Կը փորձեմ:

— Ի՛նչ քալել... նստանք, նստանք, հա՛ նստանք...

Ժպիտները կը թօչնին: Գոհ չէ եղածէն: Ցաջողութիւնս լիուլի օգտագործելով, կու տամ մահացու հարուած մըն ալ, անտարբերութիւն կեղծելով եւ յօրանջելով.

— Շատ նստանք, բայց բարեբախտաբար բայատիկ եւ հաղուագիւտ ուտելիք մը կայ... Սպրեցա՛նք...

— Ի՞նչ, ի՞նչ էր...

— Մէկը Պաղտատէն տուփ մը մանանայ ղրկած էր, հեռեւեալ երկտողով. — «Վեհափառ Տէր, քանի մեր թեմն ալ չեն խզած Ս. էջմիածնէն, եւ դեռ իրաւունք ունինք կապ պահելու, համեցէք ընդունիլ այս համեստ նուէրը, քանի ուշ չէ...»:

— Կատակը մէկդի, դեռ կա՞յ, տեղը բան մնա՞ց...

— Շատ չէր արդէն... Բայց կարծեմ վահափառը կտոր մը պահեց քեզի...

Կը մեկնի, երջանիկ...

Իսկ ես, հազիւ վեհարանէն իջած, օրուան առաջին սուրճին հետ կ՚ունենամ առաջին անակնկալս: Ժամ մը վերջ երեւան պիտի

երթամ: Այցելուները սկսած են քակուիլ, եւ օրուան առաջին այցելողը ո՞վ կարծէք որ ըլլայ: Մէկի դէմ հարիւր հազարի բախտով՝ չարձեալ չէք կրնար դուշակել: Պահ մը նոյնիսկ այնպէս կուզայ ինծի, թէ այդ մէկը պարզապէս ինծի համար եկած է էջմիածին, դիչերուան վերյիչումներուս ճամբով:

Եկողն է... պօքսի ախոյեան Ինքիպաբեանը:

Կը պարզուի, թէ Սովետ Միութեան եւ Եւրոպայի ախոյեանութիւնը պահող այս հռչակաւոր կուիամարտիկը՝ նաեւ ջերմ... հաւատացեալ մըն է: Իրոլոր մեծ մրցումներէն առաջ կու գայ էջմիածին, կը համբուրէ կաթողիկոսին աջը, օրհնութիւնը կ'առնէ ու յետոյ կ'երթայ:

Պարզուկ, համեստ, համակրելի տղայ մը, որ չճանչցողը կրնայ կարծել արձակուրդի եկած ուսանող մը: Կը խօսի ախորժակով, մեծ խանդավառութեամբ ու չարժումներով, հա՛յ՝ մազերէն մինչեւ եղունգներուն ծայրը, ջերմ հայրենասիրութեամբ եւ ազգայնական իւր ապրումներով: Երբ կը ներկայացուինք եւ կ'իմանայ արտասահմանէն ըլլալս, յանկարծ մը դառնալ սկսաւ օճիքիս.

— Ինչո՞ւ ձեր մարզիկները չէք ղրկում Մոսկուա: Աչխարհի ամէն կողմից գալիս են, ամիսներով ապրում պետութեան հաչուին, սովորում են, մարզւում, պնում: Գալիս է Զինացին, Մալայացին, Եգիպտացին... Ինչո՞ւ չի գալիս Հայը եւ օգտւում տեղից... Դուք յանցաւոր էք...

Իր մարզիչը, որ հետն է, կը ժպտի: Կը ժպտի նաեւ վեհափառը: Քանիցս խօսած էր ինծի այս ուղեն մասին, պատմած, նկարագրած, ու հիմա կարծես Ինքիպաբեանը եկած է անձամբ հաստատելու վեհափառին խօսքերը: Վայրկ պիտի մեկնի Թեհրան, կարեւոր մրցումի մը համար:

Ոտքի է հիմա, ղեկտակ, խոնարհ՝ ու վեհափառը կ'օրհնէ...

Տեսարան մըն է, հոգեւոր պատկեր մը, որուն պիտի հաւատայ, առանց տեսնելու: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը, եւ իր օրհնութեան ապատող քանամեայ տղայ մը՝ որ ծնած-մեծցած է սովետական աչխարհին մէջ, որուն հա՛յրն ալ պէտք է աչք բացած ըլլայ նոյն երկրին մէջ ու կարգերուն տակ...

Մեկնած պահուն, կ'ըսեմ, կատակելով.

— Պարսկաստանի մէջ երբ ոինկ բարձրանաս, յիչէ՛ վարդա-

Նանց պատերազմը եւ... խփի՛ր...

Բարձր ծիծաղ մը, եւ, կը պատմէ.

— Անցեալ տարի, Պերլինի միջազգային մրցաշարքին, ինձ քաժին ընկաւ, առաջին հերթին, Թուրքը:

— Ի՞նչպէս վերջացաւ:

— Շալակած տարին...:

10

Նախակրթարանի երկրորդ դասարանէն սկսեալ, եւ ամբողջ երկու տարի, լափելով կը կարդայինք ասիկանական վէպեր: Առաջին հերոսներս եղած են Նիք-Քարթըր, Նաթինքերթըն եւ Շերլօք Հօլմս, մինչեւ որ բացուած է Րաֆֆիի հերոսական աշխարհին դուռը: Արդիւնած էին այդ դիրքերը, խնամ պատիժ կար անդառնողներուն, բայց ուսուցիչները քիչ անգամ կը յաջողէին յանգաւոր մը քաշել իր յանցանքին վրայ ծառայող դիրքով մխային: Մեր կարգացած արկածախնդրական դիրքերէն բան մը տրված էինք անշուշտ, անվտանգ անցընելու համար անակնկալ խուզարկութիւններու փորձանքը: Շատ անճարակ մէկը ըլլալու էր, որպէսզի ձեռք տար օձիքը եւ ուսուցիչը թաթը նետածին պէս պոնէր ու դուրս հաներ պատկերասլաստ կոլքով Նիք-Քարթըրը աշակերտական պայուսակէն: Տարրական խոհեմութիւնը կը պահանջէր, որ նոր պրակը այցելուածին պէս կապոյտ կոլք մը անցուի եւ վրան գրուի... «Թուաբանութիւն»: Մեզնէ ապահով կարելի էր կրնել արդիլեալ ապրանքը մեր տեսակներուն հետ եւ նոյնիսկ, դասի պահերուն, — մանաւանդ ամէնէն ապուշ եւ անիմաստ դասին, որ, ըսենք աւելորդ է, թուաբանութիւնն էր — կարդալ ուսուցչին քիթին տակ, առջեւէ նստողը պատնէշ ըլլած, վնտռտուքի համար թէ սաղայէլական հանճարով օժտուած Նիքը ի վերջոյ ի՞նչպէս պիտի ձերբակալէ Օնթարիոյ Լիճին աւազակները...

Աւելի քան երեսունըհինգ տարիներէ ի վեր, մոռցած էի Նիք Քարթըրը եւ իր սխրագործութիւնները, բայց ահաւասիկ որ օրերէ ի վեր եւ օրը քանի մը ժամ լծուած եմ, կատարեալ գաղտնապահութեան մէջ, խորհրդաւոր աշխատանքի մը, որ կը փոխադրէ զիս

հին, մանուկ օրերու նաթփինքերթոնեան աշխարհը: Ի՞նչ է ըրածս: Մէ՞կը կը հետապնդեմ: — Ո՛չ: Մէկը ի՞ս կը հետապնդէ: — Ո՛չ: Ըրածս այն է, որ պարզապէս կ'ուզեմ ճշդել... հացին, չաքարին եւ պանիրին գիները...

Հաւատաք կամ ոչ, հետեւեալը բացարձակապէս ճշմարտութիւն է. — Ես չեմ գիտեր, ու պատրաստ օր մը հարցնելէ եւ իմանալէետքն ալ մոռցած եմ, եւ, հետեւաբար այսօր իսկ չեմ գիտեր, թէ մեր Պէյրութի քաղաքին մէջ ի՞նչ կ'արժէ մէկ քիլօ հացը, պանիրը, չաքարը: Ամէն օր թերթ կը կարդամ, հացի քիլոյին վրայ հինգ դահեկանի յաւելում մը կամ նուազում մը կը ծանուցուի աւելի մեծ տառերով՝ քան Մեքսիքոյի երկրաշարժը կամ Գուպայի ապստամբութիւնը, այսուհանդերձ չեմ գիտեր, թէ ինչ են գիները յիշեալ աննդեղէններուն: Մա՛րդ թող չխնդայ վրաս: Ապահովաբար ես մինակ չեմ, իմ անտեղեակութեանս մէջ, բայց միս մինակ մարդ մըն եմ ահա Երեւան քաղաքին մէջ, որ կը կարծէ խիստ կարեւոր ձեռնարկի մը լծուած ըլլալ, թափառելով փողոցները եւ գրպանին մէջ պարզացնելով տետրակ մը, ուրուն մէջ կրնային քերթուածներ գրուիլ, բայց ուր կը գրուին թուանշաններ:

Բանաստեղծին տետրակը դարձած է նպարավաճառի ձեռատետր մը...

Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ հետեւեալ կերպով. — կը մտնեմ խանութ մը, մէկ քիլօ հաց կ'ուզեմ, կը վճարեմ ու դուրս կ'ելլեմ: Ինչ մը քալելէ ետք, ուշադիր ըլլալով որ մարդ չտեսնէ, ծխարը կը նետեմ անկիւն մը, կը մտնեմ ուրիշ խանութ մը, կ'առնեմ չաքար, օճառ, երշիկ, պտուղ... կ'առնեմ, կը վճարեմ, կը թափեմ... Յետոյ՝ թաքսի մը, եւ հեռաւոր ուրիշ թաղամաս մը, կրկնելով նոյն գործողութիւնը — միս, պանիր, կարագ եւ նոյնիսկ ... ա՛ղ: Եւ ինչո՞ւ ոչ: Թո՛ղ վիտցուի նաեւ աղին գինը, եթէ ոմանց քիմքը կորսնցուցած իսկ ըլլայ աղին համը...

Պարզ ու սովորական բան մըն է ըրածս, օրինաւոր եւ բնական պնումներու չարք մը, բայց ինչո՞ւ այս խորհրդաւորութիւնը, Շերլօք Հօլմսեան այս զգուշաւորութիւնները: Որո՞ւն հոգը՝ թէ ես ինչ կը պնեմ, ի՞նչ կ'ընեմ: Բայց նախապաշարումներ կան, քարացած կասկածամտութիւններ, տարիներու փորձառութեամբ դիզուած մտածումներ՝ որոնց դժուար է յաղթել: Շատ աւելի դիւրին էր անշուշտ հարցնել վստահելի մէկուն այդ բոլորին գիները, արձա-

հագրել ու անցնիլ, բայց կը նախընտրեմ անձամբ ստուգել, ի գին ֆիզիքական յոգնութիւններու եւ նիւթական մախսումներու:

Եւ ինչո՞ւ կ'ընեմ այս բոլորը: Ալիւրի վաճառականո՞ն եմ, ճաւի գործարանատէ՞ր, չաքարի միջնո՞րդ: Այս տեսարանին մէջ երբ կարելի էր ոտանաւոր մը գրել ճօնուած Արարատին որ դէմս է, կամ Սեւանին՝ որ քիչ մը անդին վերն է, ի՞նչ պէտք կար նպարավաճառային այս թուանշաններուն: Կ'ընեմ, կը գրեմ՝ որովհետեւ հետեւներէն եկած եմ հայրենի աշխարհս, ու պիտեմ թէ վերադարձիս ի՛նչ պիտի ուզուի ինձմէ: Ծնած եմ հայրենիքէն դուրս, ու մեծցած պարզութիւններու մէջ: Իմ անձիս պէս կը ճանչնամ գաղութահայ մարդուն հոգին, հոգեբանութիւնը: Արարատին համար՝ արցունք ունի, էջմիածնին վրայ՝ օրհնութիւն ունի, սէ՛ր եւ պաշտամունք ունի, Ծերեւանին համար՝ կարօ՛տ ունի, բայց իր բոլոր արցունքներուն եւ սէրերուն եւ կարօտներուն տակ՝ վերջին միակ հարցում մը ունի.— «Ի՞նչպէս է ապրուստը այնտեղ...»:

Արարատը՝ անշո՛ւշտ: Սեւանը՝ ի հա՛րկ է: Հայրենիքը, Հայաստանը, գարաւոր երազները, էջմիածինը, սուրբերը, արբուքիւններըը, հայ պետականութիւնը՝ ամէն բանէ վե՛ր, բայց.— «Ի՞նչ կ'արժէ այնտեղ մէկ քիլօ հացը...»:

Գաղութահայ մա՛րդ, կը ճանչնամ քեզ:

Գաղութահայ մա՛րդ՝ կրնաս հանդէսներուդ, բեմերուդ եւ ակումբներուդ մէջ հայրենիքիդ համար մեռնիլ, — ու անպայման սուտ չեն զեղումներդ — բայց կը բաւէ որ իրական քայլ մը նետելու ժամը հնչէ դէպի իրական հայրենիքդ, ու արդէն իսկ մխրճուած եմ պախալի թուանշաններուդ մէջ: Ի՛նչ կ'ուզես ըսէ եւ ըրէ, բայց, Աստուծո՛յ սիրոյն, պայլի ծանօթ աւետարանէն էջ մը մի բանար ինծի, յիշեցնելով թէ հացը չէ վնտուածդ, պանիրն ու չաքարը չեն, թէ սիրո՛վ կը հրաժարէիր բարեկեցութենէդ, հայրենիքիդ սիրոյն յանձն կ'առնէիր ամէն զրկանք ու տառապանք, միայն թէ թոյլ տային քեզի ազա՛տ ապրիլ, հպա՛րտ ապրիլ, պլուխդ բարձր կրնդնիլ հայրենիքին մէջ: Այդ բոլորը յուզիչ են, զեղեցիկ են, բայց եւ բացարձակապէս անիմաստ են: Ու կրնաս ծառայել, շատ շատ, ընդարեակով յօդուած գրող ու սիւնակի հաշուով գանձում կատարող խմբագիրներուդ, ճառախօսներուդ, գործիչներուդ պահեստին:

Բռնակալները կ'ատես, բռնութեան տակ չես կրնար ապրիլ՝ բայց կը բաւէ որ ապրած երկրիդ մէջ բռնակալ մը յայտնի ձեռք առնել պետութիւնը, ու արդէն իսկ մրցումի մէջ ես ուրիշներուն հետ,

ժամ առաջ չնորհափորելու համար նորին վսեմապատուութիւնը՝ հաստատմութեանդ խորին հաւատիքով եւ ընդմիշտ իրեն ծառայելու հանդիսաւոր երդումով, մինչեւ որ դիշեր մը նախորդը պնդակառարուի եւ ուրիշ բռնակալ մը անցնի անոր տեղը, ու միւս օրն իսկ դուն վերսկսիս յաւիտենական հաւատամնեցուդ: Վատութիւն չէ անշուշտ ինչ որ կ'ընես, որովհետեւ հայրենապուրկ ու տարապիր ժողովուրդ մըն ես, որուն համար խոհեմութիւնը վատութեան ցուցանիշ մը չէ անպայման: Բայց ինչ որ վատութիւնէն աւելի բան մըն է, վատթարագոյնը բոլոր կեղծիքներուն, այն անամչ կարպախօսն է, որով աշխարհի բոլոր բռնակալներուն առջեւ սողալը ողջամիտ ընթացք կը համարես, իսկ Հայրենիքիդ տէրերուն ու պաշտպաններուն առջեւ պլուխ չծռելը՝ Բարբարոսներուն տոհմէն ուղիղ քեզի անցած ցեղային ժառանգ եւ առաքինութիւն...

Գաղութահայ մա՛րդ, կը ճանչնամ քեզ...

Ու պիտեմ, թէ վերսկսիմ, բոլոր ճառերէն ու վայրկեան հանդէսներէն ետք, ծափահարութիւններուն ու ողջակիզումներուն տակ՝ սիտի փնտռուի այս պզտիկ տուրակը. — «Ի՞նչպէս է ապրուստը այնտեղ»:

Ահա թէ ինչու, օրեր չարունակ Շեյլօք Հօլմս նկայ, հարիւրաւոր ռուպլիներ ծախսեցի, բազում ծրարներ չալիեցի ու պաշտպական պզտիկութիւններով տղին–աղջին նեւեցի, որպէսզի կարենամ ըսել ահա.

— Այսօր, Հայաստանի մէջ, անօթի մարդ չկայ այլեւս: Այն ալրոդներ կան, նեղ ալրոդներ կան, բնակարանի տաղնապ կայ ոմանց համար, հագուստ–լօշիկի նեղութիւն կայ այլոց համար, բայց մարդիկ, ի՛նչ պատահիլն ալ պատհականին, վրայի աւելածու ըլլան թէ գործարանի բանուոր, վերջ ի վերոյ ըլլան թէ բեռ կրող՝ այլեւս կ'ապրին մարդո՛ւ պէս, կուշտ կը պառկին եւ խաղաղ կը քնանան...

Թէ ի՛նչ զրկանքներու գնով, տառապանքի, քրտինքի եւ նոյնիսկ արիւնի լի՛նչ ճամբաններով հասած են այստեղ՝ այդ մէկը մի՛յ մը Աստուած պիտի, մէկ ալ ինք, Հայաստանի ժողովուրդը: Անիկա իր պատմիչն է: Եւ իր հպարտութիւնը:

Գալով քեզի, գաղութահայ մա՛րդ, դուն չարունակէ ունկընդրել գաղափարական մունետիկներուդ յանկերգը, ծափահարելով օր մը այլին, օր մը ձախին: Ես գիտեմ, թէ Հայրենիքէն քեզի բերուած բոլոր նուէրներուն մէջ, ու Հայրենիքին գէմ քեզի տրուած կարպախօսներուն գէմ՝ խոր պոհունակութեամբ պիտի պահես մըտ–

քիչ մէջ այս մտածումը՝ որ վաճառական ոչինչ ունի, հերոսական ոչ մէկ պատկեր կու տայ քեզի, փոխարէնն տալով այն ապահովութիւնը, որ օր մը եթէ Հայրենիք կ'ունենաս, վտանգ չկայ այլեւս, թէ այնտեղ անօթի կը սատկիս...

Ուստի չխօսինք եւ եկուր խոստովանինք, պարզութեամբ մա՛րդ: Երբ «ոդեղէն հայրենիք»ին կը կը հաւատաս, — աւելի ճիշդը՝ քու տեղդ ուրիշներն են որ կը բարբանջեն թէ կը հաւատաս, որովհետեւ դուն բաւականին ոլջամիտ ես ու դեռ բաւականին հա՛յ՝ որպէսզի նման տխմարութիւնները չկարենաս անունիդ — ընդդէմ չօշափելի եւ հողեղէն հայրենիքիդ, ծածուկ եւ անխոստովանելի վախ մըն է որ այդպէս ընել կու տայ քեզի: Վախը՝ թէ կրնաս այնտեղ կուշտ չապրիլ: Ուրեմն, մի՛ վախնար: Հայրենիքը հաւասած է տեղ մը, ուր, կրկնե՛նք, այլեւս անօթի մարդ չունի իր ծոցին մէջ:

Մայիս 28ի տօնական օրէդ եաք, ընդունէ՛, որ ասկէ աւելի դեղեցիկ օր մը չես ունեցած որ քեզի տան ասկէ աւելի դեղեցիկ լուր մը:

Գալով «ոդեղէն հայրենիք»ի տեսաբաններուդ, անոնց ալ ակը մըն է անշուշտ, որ սակայն պէտք է ամչնայ իր անունը տալէ: Սէր մը, որ եթէ անպայման ուզենք կոչել իր բուն անունով, դժուար չէ տեսնելը, թէ ոմանց համար, այլ «ոդեղէն հայրենիք»ն ալ ուրիշ բան չէ, վերջին հաշուով, եթէ ոչ, նւրայոտուկ հայկեղէն հայրենիք մը...

***

Զախաւեր գալտնի–ասոիկանի դերով մը սկսանք այս պրոխը, ու պիտի չարունակենք նրական ասոիկանի պատկերով մը: Սրեւոտ իրիկնապահ մըն է, հանդարտ, խաղաղ յեռմիջօրկ մը, ու կանգնած եմ պանդոկին առջեւ: Անկիւնի կօշիկ նեղկողին հետ դրծը վերջացուցինք, մեւս կողմի սափրիչէն ալ ազատագրուեցանք, — բաւը չափազանցութիւն չհամարուի, սափրիչի հաղուստով ծպտուած թուրք մըն էր կարծես այդ մէկը, որ երեսներս կտոր–կտոր ըրաւ, — հիմա ի՞նչ ընենք: Այս այն պահն է, երբ մտանաւոր ընկերիք մը չկայ, եւ մարդ չդիտնալով թէ ուր երթայ, տասը տեսակ ծրագիրներ որոճալէ եաք, դարձեալ զամուած կը մնայ կեցած տեղը:

Երեւանցիները, խումբ–խումբ կը չրջադային, առաւելաբար յամենալով պզտիկ հրապարակին վրայ, որ ամբողջովին ոլորուած

է ամեռնային պալչ արեւով: Ինձմէ քանի մը քայլ անդին կեցած են երկու համազգեստաւոր ոստիկաններ, անփոյթ, անտարբեր. կարծես իրենք ալ չուարձած են եւ ուր երթալնին չեն գիտեր ինծի պէս ու կը մնան այդտեղ, դիտելով անցորդները, իրենց կարծին պատյտի ելած անցորդներու պէս:

Մեր մայթէն, երկու տղաք կ'անցնին: Մէկը պատանի մըն է, միւսը՝ տղայութենէ նոր ելած կայտառ մանչուկ մը: Մեր սինեմաներուն առջեւ սլքտացող տղաքը կը յիշեցնէ մեծը, խնամուլ հապուած, մազերը ծեփուած ու կզակին վրայ մօրուքի պէս բան մը: Կապոյտ թղթիկ մը կայ ձեռքը, հաւանօրէն թատրոնի կամ սինեմայի գործածուած տոմս մը, որ անփոյթ կը պատռտէ, մանր կտորներու կը վերածէ եւ ճիշդ մեր առջեւէն անցած պահուն, ափը կը բանայ ու կը փչէ թուղթի փշրանքներուն վրայ, որոնք օրօրուելով կը թափթըփին, պարահանդէսի խայտանքով:

Ոստիկաններէն մէկը կը կանչէ ետեւէն.

— Կա՛ց:

Տղան կը դառնայ ետեւ, բայց ղալով հանդերձ թէ իրեն ուղղուած է հրամանը, չհասկնալու կը զարնէ ու չփացած երեւոյթով մը շուրջը կը դիտէ, իբր թէ տեսնելու համար, թէ որուն հետ կը խօսի ոստիկանը:

— Քե՛զ եմ ասում, արի հատե՛ղ...

Տղան դեռ կ'օրօրուի, հաշտարար շարժումներով սուտ խեղդի ձեւեր մը կ'ուզէ առնել, բայց չի յաջողիր: Բաւական թիւով չրջապայտղներ կանգ առած են եւ չրջանակ մը կազմած: Զուարճութեամբ կ'ըմբռչխնեն տեսարանը, սպասելով ելքին, փոխն ի փոխ դիտելով ոստիկանը եւ դէպքին հերոսը: Այս վերջինը կը փորձէ ժպտիլ, անուշի կապող բարեկամական ժպիտներով, բայց չի կրնար բնականութիւն մը տալ իր ժպիտին: Ոստիկանը արձակաձ է իր վերջնական հրահանգը, խիստ եւ վճռական.

— Հաւաքի՛ր էդ թղթերը...

Տղան տատամսումի մէջ է: Ցայտնապէս նուաստացում կը համարէ գետին ծռիլը: Թուղթերը մայթին վրայ ցրուած են քանի մը մեղր տարածութեամբ: Նեղ տաբատ մը հագած է, հասուն նուռի պէս վառ դոյնով փողկապ մը կը կրէ, կուրծքի գրպանէն դուրս՝ թօշնած չուշանի պէս ճերմակ թաշկինակ մը կը կախուի: Այս բոլորով՝ ի՛նչպէս կարելի է ծռել մէջքը եւ մէկիկ մէկիկ հաւաքել այդ անիծեալ կապոյտ թուղթերը, որոնք եղունգի մեծութիւն ունին:

Անցորդ–անծանօթ դիտողներէն աւելի, բացայայտօրէն հաչուի կ'առնէ մանաւանդ քովը կեցած փոքրաւորը, որ յայտնապէս իր վըրայ հիացող մըն է, եւ որուն ամենօրեայ հերոսն է ինք: Ժպիտները տեղի տուած են աղաչական նայուածքի մը, ուղղուած ոստիկանին, եւ այդ նայուածքը կը թարգմանուի մօտաւորապէս սա խօսքերով. — «Կ'ընդունիմ թէ ըրածս ճիշդ չէր, բայց կը խոստանամ ուրիշ անգամ չկրկնել, միայն թէ թող տուր օձիքս, այսքան մարդու առջեւ պիս մի խայտառակեր»:

Բայց չի կրնար նահանջել նաեւ ոստիկանը, որուն վարկը խնդրոյ առարկայ է հանդիսատես բազմութեան առջեւ: Ու մտածելով անշուշտ, որ արդէն իսկ խախտելու վրայ է այդ վարկը, որուհետեւ հրահանգին դործադրութիւնը ուշացաւ եւ դիտողներուն մէջ հեգնանքի խօսքեր կը լսուին անորոշ հասցէներով, ձեռքը կը տանի մէջքէն կախուած կաշի պայուսակին ու կը դոռայ.

— Հասաքի՛ր, թէ չէ քսանըհինգ ռուբլով կը տուգանեմ...

Այդ կաշի պայուսակին մէջ, տուգանքի տետրակին տեղ եթէ ատրճանակ մը ըլլար, հաւանօրէն այնքան արագ խոնարհումի մը չմղէր միւսը, որ ելեքտրական հոսանքէ մը լուռուեցաւ կարծես: Ծռած է դետին, ու կը հաւաքէ ածապաղանքով, մէկիկ–մէկիկ, ապակ–ապակ: Ոստիկանը պէտք չունեցաւ տետրակը դուրս հանելու: Դիտողները, հետզհետէ աւելի զուարթ, սրամիտ խօսքեր, կեղծքաջալերանքի բառեր կ'լսեն տղուն, որ սակայն ուշադրութիւն չի դարձներ չրջապատին, այլ ամէն ծռելուն եւ ամէն չոկուելուն՝ չանթահարիչ նայուածքներ կը նետէ ոստիկանին ուղղութեամբ: Զարմանալին այն է սակայն, որ այս վերջինը, փոխանակ բաւարարուած ըլլալու իր հրամանին գործադրութեամբ, աւելի բորբոքած եւ անհանդիստ, ջղային երեւոյթ մը կը պարզէ: Ինքն ալ երիտասարդ է, ինչպէս քովի ընկերը, որ բացարձակապէս անմասնակից է անցուդարձին ու միայն կը դիտէ կատարուածը:

Տղան վերջացուցած է իր տաժանելի հունձքը, եւ, տեւական նայուածքով մը կը պատրաստուի մեկնիլ, երբ ոստիկանը կը պոռայ.

— Էդ մէ՛կն էլ...

Արդարեւ, մնացած է վերջին կտոր մը, ինկած՝ աւելի մեծութեամբ կասկածելի խոնաւութեան մը ճիշդ կեդրոնը, փակած դետին: Տղան կը մերժէ ձեռք տալ, եւ առաջին անգամ ըլլալով նայուածքը կը պտըտցնէ չրջապատողներուն վրայ, ներկանները վկայ բռնելով իրեն հանդէպ ցոյց տրուած անարդարութեան: Իսկ ոստի-

կանը, ձեռքը բարձրացուցած, սպասակելու պատրաստ՝ կը դոչէ.

— Յատկապէս է՛դ մէկի համար եմ հաւաքել տալիս, վերցրո՛ւ, խուլիգա՛ն...

Տղուն վերցնել երթալը մէկ կ՚ըլլայ, իսկ աստիճանին ընկերը կը քաշէ թեւէն, հանդարտեցնող շարժումով մը, ու կը սկսին քալել դէպի վեր, հեռանալու համար հետաքրքիրներու բազմութենէն, որուն ուշադրութեան կեդրոնը իրենք են այլեւս:

Երեւանի մէջ, աստիկանները դիտեն յարկել տալ օրէնքը եւ խոնարհեցնել անսաստողները, բայց իրենց կարգին տեւաբար կ՚ապրին սպառնալիքի մը տակ, որուն դէմ անզօր է իրենց եւ համազգեստը, եւ տուգանքի տեորակը:

Երեւանցիներուն հեգնա՛նքը, ծա՛ղրը՝ որուն ամենօրեայ զոհերն են խեղճ աստիկանները: «Միլիցիայի պէս տգէտ»՝ տարածուած խօսք մըն է: «Միլիցիան»՝ աստիկանին երեւանահայերէնն է, ու չարախինդ ատոյթին հեղինակը, Երեւանցի մը, որ այդ կերպով կարծած է լուծել իր վրէժը խեղճ քաղաքային բարի աստիկաններէն: (Քաղաքական չըսի՛նք, լաւ կարծացէք...):

*
**

Անախորժ լուր մը այսօր, ոչ լսելուին անսպասելի, ոչ լսելուին անակնկալ, եւ սակայն ժամերու ժամեր այդ լուրը խաթարեց տրամադրութիւնները: Օրերէ ի վեր սեղանիս վրայ անձեռնմխելի մնացած դոնեաքի շիշը այդ առիթով բացուեցաւ, բայց ժամ մըն է, որ դեռ առաջին բաժակը չէ պարպուած: Սուտ են բերէ անոնք, որ կ՚ըսեն թէ տխրութիւնը մարդս կը մղէ դինովութեան: Իրական տխրութիւն մը երբեք առիթ չի տար ոչ խմելու, ոչ խօսելու: Երբ մարդ խմել կ՚ուզէ, պատճառը այն է որ պարզապէս ...խմել կ՚ուզէ: Պէտք չկայ վիշտը կամ տխրութիւնը պատրուակ ընելու: Եթէ ճիշդ ըլլար տարածուած կարծիքը, այս շիշը պէտք է կէս եղած ըլլար մինչեւ հիմա, մինչդեռ կէսն բաժակն իսկ կէս չէ եղած ու քանի մը ումպ միայն առած եմ, պատնհամ պնդ մը խմելու պէս:

Ինդիրը հետեւեալն է. —

Քիչ առաջ իմացայ, պատկառելի հեղինակութեամբ եւ անվճռելի վստահութեամբ անձէ մը, թէ ինձմէ առաջ երկու հեռագիրներ եկած են իմ մասիս, ամէն մէկը զոյգ պատճէններով, մէկը էջ-

մխածին, մխալը կատակարութեան: Երկուքն ալ պէյրութէն, ինծի համար ջերմ «յանձնարարութեամբ»: Հեռագիրները կը բողոքեն՝ որ Հայաստան մուտքի վիզա կը տրուի ինծի, վրդովում կը յայտնեն, իմացնելով թէ «չատ պէշ տպաւորութիւն» կը թողու այս բանը Արտասահմանի հայրենասէր հայութեան վրայ, եւ թէ ամէն կերպ պէտք է զգուշանալ ինձմէ, որպէս «կեղծաւոր եւ չատ խորամանկ յեղափոխականի մը»: Այդ հեռագիրներուն վրայ, չարաթ մը առաջ պէյրութ ղրկուած վիզան կ'առկախուի Մոսկուայէն քաշուած երկրորդ հեռագրով մը, եւ Հայաստանի կառավարութեան մէկ ներկայացուցիչը կու գայ էջմիածին, պէյրութէն ստացուած հեռագիրները կը դնէ սեղանին վրայ, ու կ'ըսէ.

— Վեհափա՛ռ, այն անձը, որի համար վիզա ուղարկեցինք ձեր պահանջով, առիթ տուած է այս հեռագիրներուն: Մենք ուղարկուած վիզան կապեցինք առայժմ, բայց ի՞նչ անենք...

Վեհափառը.

— Ես ալ ստացած եմ նոյն հեռագիրները: Ես պինք անձամբ չեմ ճանչնար եւ տպաւորութիւնս կազմած եմ իր գործունէութենէն: Ազատ էք վիզայն ջնջելու, եթէ այս հեռագիրներուն հեղինակները, որոնք անծանօթ են ինծի, կը վայելեն ձեր վստահութիւնը...

Մարդը կը մեկնի, չարաթ մը վերջ կրկին գալու համար.

— Գիտէ՞ք ինչ, Վեհափառ: Երկար խորհրդակցելուց յետոյ եկանք հետեւեալ եզրակացութեան. — Ինքա՛ն պերմանացի, Փրանսացի, եգիպտացի եւ ամենալրի գործնեայ պալիս են Մոսկուա, ուտում, խմում, պնում՝ եւ մեզ դէմ գրում: Մի հատ էլ հա՛յ թող պայ Երեւան, ուտի, խմի, պնայ՝ եւ մեզ դէմ գրի: Քակեցի՛նք էդ մարդու վիզան...

— Լաւ գրիք: Շնորհակալ եմ...

Առանձնապէս տխրելիք բան մը չէր գուցէ լսածս, եւ, նոյնիսկ որոշ անկիւնէ մը դիտուած՝ յաղթականի թաքուն գոհունակութեամբ մըն ալ դեռ կարելի էր մտածել այդ հեռագիրները տուող մարդոց մասին, բայց ինչո՞ւ թաց հատուտի մը պէս այդ լուրը փակաւ մարմինիս, ու կ'անդամալուծէ զգայարանքներս:

Ինչո՞ւ տխուր եմ այսքան:

Անո՞ր համար արդեօք, որ պոնէ Հայաստանի հողին վրայ կը կնճռծէի առեն մը ամբողջովին խզուած ըլլալ ապականած մեր մթնոլորտէն, ու այդ հեռագիրներուն պատմութիւնը յանկարծ վերադարձուց զիս եւս, ողորմելի մեր միջավայրին, որմէ հեռու եմ հի-

մա, բայց որուն պիտի դառնամ կըկին:

Պատմողը, ի հարկ է, անուն չտուաւ, ու ես չհարցուցի, թէ ո՞վ են բծախնդիր ու սրտցաւ այն մարդիկը, որոնք հեռուներէն արթուն պահակի դեր կը կատարեն հայրենիքի պատուին եւ ապահովութեան վրայ: Չհարցուցի, ոչ թէ կասկածելով որ կը մերժուէի ու պզտիկ կը մնամ, այլ աւելի չատ վախնալով, որ յանկարծ կը լսեմ անուններըը մարդոց՝ որոնք մա՛րդ կը կարծեմ, բարեւ կու տամ, բարեւ կ'առնեմ...

Այս դաւաթը որ առջեւս է, տխրութիւն մը ունի մէջը եւ դոհունակութիւն մը նոյն ատեն: Հետզհետէ տխրութիւնը կը պակսի ամայն, եւ կ'աճի, կը փրփրի դոհունակութիւնը: Պարպենք, քանի չէ թափած: Իսկ Հայաստանի մէջ, կարելի չէ բաժակ պարպել, առանց մէկուն կենացը խմելու: Քովս մարդ չկայ: Գաղափա՛ր մը: Պարպենք այս բաժակը հեռապրական անծանօթ հեղինակներուն կենացը, այլ մանաւանդ կենացը ա՛յն մեւս անծանօթ մարդուն, որ իրենց պատասխանողն է: Ու մաղթենք այս պզտիկ բաժակաճառով, որ գաղութահայ մեր հայրենասէրները դիտա՛ն դաս առնել այն պատասխաններէն, որ կը տրուի իրենց, առանց նամակի եւ հեռագրի, կը տրուի պարզ խօսքով մը եւ պարզ ժեսթով մը, խաղաղական խոր իմաստութեամբ.

— Մի հատ էլ հա՛յ թող պայ Երեւան...

11

Մեծ օր մըն է այսօր: Իմ առաջարկովս, վեհափառը կարգադրած է որ մխասին այցելութիւն մը տանք Աւետիք Իսահակեանի դեռ թարմ հողակոյտին: Որոշուած էր, որ երկուքով կատարուած մտերիմ ուխտագնացութիւն մը ըլլար, պարզ, անաղմուկ, եւ պաշտօնական ամէն կարգի ճեւակերպութիւններէ դուրս: Եղաւ ճիշդ հակառակը: Ու յայտագիրը սկսաւ խանգարուիլ էջմիածինէն իսկ: Երբ վեհափառը կը տեղափոխուի, կ՚երեւի բան չէ որ քանի մը եպիսկոպոս եւ տասնեակ մը վարդապետ ու սարկաւագ ոտքի չելլեն:

Երկու հոգիով կատարուելիք «Հայր Մեր»ը, ուրեմն, վերածուեցաւ երկու լեփ-լեցուն ինքնաշարժներով տեղ հասնող հոգեհան-

գիսաի բալմամարդ պաշտօնէութեան մը:

Էջմիածինէն մինչեւ Երեւան, ճամբու ընթացքին, բնականաբար խօսակցութեանց միակ նիւթը ինքն է, Իսահակեանը: Բազմաթիւ մանրավէպեր իր կեանքէն, իր սրամտութիւններէն, կատակներէն, կամ, կատակով ըսուած կծու-լեղի (եւ անո՛ւշ...) իր պատգամներէն: Եթէ չգիտնաք թէ ո՞վ էր Իսահակեանը եւ լսէք Հայաստանի ժողովուրդին բերնէն իր մասին խօսուածները, այլ մանաւանդ իրե՛ն վերադրուած խօսքերը, պիտի տարուիք մտածելու թէ, Աւետիք Իսահակեան Հայաստանի մեծ բանաստեղծը ըլլալէ վերջ, դարձած է նաեւ, իր վերջին տարիներուն, Հայաստանի... Նահատին Հօճան: Ամէն մարդ անձնական յիշատակ մը ունի իրմէ, սրամիտ պատրաստաբանութիւն մը, թելադրական պատուէր մը՝ որ կրկնուելով, բերնէ բերան տարածուելով, յղկուելով եւ բիւրեղանալով, ի վերջոյ կը վերածուի փիլիսոփայական կարգախօսի մը՝ ժողովուրդին բոլոր խաւերուն մէջ անխտիր, գործարանի բանուրէն մինչեւ համալսարանի դասախօսը, համեստ գիշերապահէն մինչեւ ամենազօր կեդրոնական Կոմիտէի քարտուղարները: Ու բոլորը կը պատմեն, մեծ ու անվիճելի հեղինակութեան մը ամենօրեայ մեննախօսութեանց որպէս վկաները: Իրենք՝ պա՛րզապէս կը կրկնեն իրենց լսա՛ծը, Վարպետին խօսքե՛րը: Իրենք՝ .կարծիք չունին, ոչ հակառակ են ըսուածին, ոչ համամիտ, այլ պարզապէս — «վարպետն է ասել, էլի...»:

Սա մէկը, օրինակի համար.

Մեռնեմ՝ չտեսնեմ
Սեւանը չորացած.
Չմեռնեմ՝ տեսնեմ
Արարատը հայացած...

Ըա՞ծ է թէ չէ ըսած Իսահակեան այս խօսքերը, կամ, եթէ ըսած է, ե՞րբ ըսած է, որո՞ւն ըսած է: Շէյքսփիրի առեղծուածը թերեւս օր մը լուծուի, բայց այս մէկը դժուար թէ պարզուի: Պանդոկին ծերուկ դռնապանը կրնայ կրկնել այդ քառեակը եւ երդում ընել... Ձեր գլխուն վրայ, թէ միայն ինքն է հարազատ աղբիւրը, այս ականջներո՛ւն էր որ Վարպետը — «ողորմի հոգուն» — ըսաւ այդ խօսքը. — «Երբ մի օր նրա հետ գնում էինք Քաղկեդոնակոմ՝ ինչ որ բնակարանային հարց կարկատելու իմ վեպի համար, գլխո՛վը եմ ասում...»:

Երեւանցիներուն համար երդումը նուիրական է: Դիւրին-

դիւրին երթում չեն ընել, բայց նաեւ խոհեմութիւնը երբեք ձեռքէ չեն հաններ: Կ'երդնուն՝ ձեր գլուխը դրաւի դնելով: Այդ չի նշանակեր անշուշտ, թէ սուտ երդում կ'ընեն, բայց եւ այնպէս, ո՛վ գիտէ, եթէ փորձանք մը պատահի եւ սատանան հաշիւ պահանջէ, յամենայնդէպս, իրենց գլուխը չէ որ պիտի վտանգուի....

Կը մնայ, սակայն, հարցականը: Ըսա՞ծ է թէ չէ ըսած, կամ, եթէ ըսած է, այլպէ՞ս ըսած է, եւ որո՞ւն ըսած է: Ուրիշ օր մը ականատես վկան էք վէճի մը, նոյն հարցին շուրջ, Հայաստանի ամէնէն հանրամանաւոր եւ արժէքաւոր դէմքերէն երկու հոգիի միջեւ: Մեկը՝ մեծատաղանդ գրագէտ Հրաչեայ Քոչարն է, որ գլանաձեւ ծանր գլուխը ցնցելով առողջ եւ ամրախարխուլ վիզին վրայ, գրոհ կու տայ... Չեկայի ամրոցին դէմ: Դիմացը ունի Հ. Մարգարեանը, կեդրոնական կոմիտէի բ. քարտուղարը, իր անհուն իրատեսութիւններըը եւ պետական մարդու բարձր հանրամանքը համեստութեամբ կրող ուրիշ տիպար մը՝ առողջ, արթուն եւ ամուր: Այս երկուքին միջեւ արամատութիւնները կ'երթեւեկեն թէնիսի գնդակներու պէս: Հ. Մարգարեանը, որ յայտնապէս Իսահակեանի պաշտամունքին մէջ վերջիններէն չէ, կ'ուզէ արթնցնել.

— Վարպետը էդպէս չասաց, մահից երեք օր առաջ էր, այլ ասաց.

Ջմեռնեմ՝ տեսնեմ
Կարսն ու Արտահանը հայացած...

Քոչար խակտն կը պատասխանէ, բայց ռամէքի հարուածը այնքան ուժգին է — այս Քոչարը կրնայ ցուլ մը խեղդել — որ գնդակը կ'երթայ կ'իյնայ սահմանէն դուրս, կ'երթայ, կ'երթայ ու կը հասնի մինչեւ... Ալաշկերտ: Մխիթը կը ժպտի: Վստահ է թէ այս կխաղարտը վերջացաւ ի նպաստ իրեն: Բայց Քոչար մէկէն աւելի գնդակներ ունի գրպանին մէջ: Կը հրամայէ Հ. Մարգարեանին, որ եղէ ու... երկէ: Ու որոշ տատամսումէ մը նշմարելով անոր ընթացքին մէջ, կը սաստէ.

— Այս սեղանի վրայ, պետական հանրամանքները ի գործ չեն: Թամատան է հրամայում, պէտք է կատարուի:

Կը կատարուի:

Հայատանի թիւ 2ը, հրա-հնազանդ թիւ 1 թամատայի հրամանին, ոտքի կ'ելլէ ու կը սկսի՝ ճշդելէ ետք թէ ողբացեալ Վարպետին նախասիրած քառեակներն են՝ արտասանել... Նահապետ Քոչակէն: Քովը նստող Մարտիրոս Մարեանը, նուիրական մագա-

ղաթի պէս անուշ մարդ մը, որ Խահակեանի մահէն ետք որքի նման մինակ մնացած է իր խակ մեծութեան հետ, նայուածքով հեռուն է արդէն եւ կարծես մտածումով ալյներ կը զետեղէ Գուչակի բառերուն վրայ...

Մարգարեան կը չարունակէ արտասանել անթելի առոպանութեամբ, խոր հասկացողութեամբ եւ ապրումով: Հետացած եմ նաեւ ես, Խահակեանէն, Գուչակէն, Գոչարէն՝ բոլորովին ուրիշ աշխարհ մը: Ու մտքիս մէջ հաչիւներ, բաղդատութիւններ կ'ընեմ, կատարեալ խղճի քննութիւն մը՝ ես ինծի հետ: Չախիս նստած է պատկառելի տեսքով, մարդարէի խոշոր պլուխով մարդ մը, Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք Համայնավար Կուսակցութեան անդրանիկ առաջին քարտուղարը՝ Աշոտ Յովհաննէսեան: Ճիշդ իր դէմը, սեղանին միւս կողմն է որ կանգնած է Մարգարեան: Այս երկուքը իրարմէ բաժնող սեղանը մէկ մեծ լայնք մը կայ կոչ տայ, բայց քառասուն տարիներու անջրպետ մը ունի եւ կ'ընդգրկէ Սովետ Հայաստանի ամբողջ պատմութիւնը: Երբ Աշոտ Յովհաննէսեան կ'իջխէր, Մարգարեան հազիւ ծնած էր կամ թերեւս չէր ալ ծնած: Ու հիմա, եկած են միեւնոյն ճաչասեղանին չուրջ, որ բայսւած է Խահակեանի երկիքին տակ: Հինը եւ նորը միեւնոյն սէրը ունին, նոյն պատրիոտութիւնը, նոյն ապրումը՝ անմահ ննջեցեալին յարկէն ներս, ու ես՝ որ խորթ ապրած, խորթ մեծցած եմ իրենց պատմականութեան, ու հաւատարմագիր հետս եմ հինին, ինչպէս նորին՝ կ'ապրիմ իրենց հետ միեւնոյն պահը, ներսիկնոյ յուզումով ու պերպոյն վայելքով, երազական մթնոլորտի մը մէջ ուր ոչ հին կայ ոչ նոր, ոչ ձախ կայ ոչ աջ, պայպխարներ չկան, տեսակէտներ չկան, պայքարի կարգախօսներ եւ պրօշներ չկան՝ այլ կան հայ մարդիկ, հայ հոգիներ, որ իրար կը պահեն ու կը մխաձուլուին մեծ հոլիի մը մէջ, որ դեռ նոր մեկնած է այս աշխարհէն, բայց որ յաւիտենօրէն պիտի ապրի Հայաստան Աշխարհին մէջ...

Ու յետոյ, այս ապրա՛ծ մարդը՝ որ Աշոտ Յովհաննէսեանն է, (արեւուն այծեամեւի պէս քնքոյշ իր սիկնոջ հետ, որ ուրիշ մէկը չէ եթէ ոչ նշանաւոր արձանագործուհի Այծեմնիկ Ոսկանեան) ու պէտք կանգնած երիտասարդ Մարգարեանը, որ ապրողն է, ապրելիքը: Երկուքն ալ գործին համայնավարներ են, հետեւաբար եւ պաղեստինահայու մեր ըմբռնումով՝ ապիկ, հայրենիքէ հեռացած մարդիկ, որոնցմէ սակայն առաջինը մեծարժէք ու մեծակշիռ ուսումնասիրութեանց հեղինակ է, իսկ միւսը, ան դա այսոնց, նահապետ գու-

չակին ոսկորները կը խայտացնէ իր անյայտ ներեզմանին մէջ...

Այսպէս չէի պատկերացներ ես այս մարդիկը, տեսնելէ առաջ։ Ու պիտեմ, թէ ինծի հետ եւ ինծի պէս հազարաւորներ կան, որոնց մտքին մէջ այս մարդոց անուններըը առնչուած են մեռյլ պատկերներու, վերածելով զիրենք հայութենէ պարպուած ու միջազգային փքոցներուն տիկ դարձած կերպարանքներու։ Կը պարզուի սակայն, որ ամէն բանէ առաջ մա՛րդ են նախ, մարդ ըլլալէ ետք հա՛յ են ու հայ ըլլալէ ետք... սատանան միայն գիտէ թէ ինչ են։ Ու բացարձակապէս նշանակութենէ զուրկ է այլեւս, թէ մէկը լաւ մարդ ու լաւ հայ ըլլալով մէկտեղ կ'ըլլայ նաեւ լ՛ինչ, կը հաւատայ ո՞ր կրօնքին կամ կը ծառայէ ո՞ր դաղափարին...

Իսահակեանի յիշատակով տարուած, մոռցանք Իսահակեանի ներեզմանը, որուն չուտով կը հասնի մեր ինքնաշարժը։ Իջնելէ առաջ, վաւերական յուշ մըն ալ կը պատմէ Վեհափառը.

— Տարիներէ ի վեր, վինուորական կոկաո մը իրեն բնակարան ըրած էր վանքին շէնքերէն մէկը, մեր հրջաթակին մօտ։ Դիմեցինք կառավարութեան, եւ երկար բանակցութիւններէ ետք որոշում տրուեցաւ, որ վինուորները պարպեն շէնքը ու յանձնեն վանքին։ Վարպետը, ամէն չարաթ էջմիածին գալուն, կը հարցնէր.

— Էդ մարդիկ դեռ էստե՞ղ են...

— Որոշումը վերջնական է, վարպետ, խոստացած են, պիտի մեկնին՝ անմիջապէս որ յարմար շէնք մը գտնեն։

Պատահեցաւ, որ պարպումը մէկ–երկու ամիսով ուշանայ։ Ու անգամ մըն ալ երբ վարպետը կրկնեց իր սովորական հարցումը — «էդ մարդիկ դեռ էստե՞ղ են» — եւ տրուեցաւ նոյն պատասխանը, յանկարծ փրփրեցաւ, բարձրացուց գաւազանը Մասխի ուղղութեամբ եւ գոչեց.

— Բնակարա՞ն են փնտռում... Ա՛յ, էնտեղ, կ՚արսում դատարկ բնակարաններ չատ կան... Գնա՛ն վերցնեն... Մինչեւ վան ճամբայ ունեն...

Չարկաւ գաւազանը գետին, ու գնաց...

Այո՛, Հայաստանի կառավարութեան պետերէն մինչեւ հայ եկեղեցւոյ պետը, ծերուկ ու անուս դռնապանէն մինչեւ բազմավաստակ գրագէտը, ամբո՛ղջ երկիրը՝ Իսահակեանացած է, ու թերեւս այդպէս ըլլալուն համար՝ իսկակիանացա՛ծ...

*
**

Հողաթումբին չուրջն ենք հիմա: Սխալ բառ մը գործածեցինք դարձեալ: Հողաթումբը լսելու ձեւ մըն է, որուվհետեւ տեսնելուածը ծաղիկներու, ծաղկեպսակներու բլուր մըն է, մարդահասակ բարձրութեամբ, որուն տակ անհետացած է բանաստեղծին հողակոյտը: Երկու ամիս անցած է թաղումի օրէն, բայց միմոզաներու փարթամ խուրձերը դեռ կը պահեն իրենց հարազատ դեղինը, որոնց մէջ կարմիր ժապաւէններու խառնիխուռն ոլորքներէն տեղ տեղ կը յայտնուին, ճերմակ գիրերով բառեր, երբեմն ընդհատեալ նախադասութիւններ:

Այտեղ թաղուած է մարդ մը, որ ժամանակապրական տարբեր տախտակի մը վրայ եւ ուրիշ պայմաններու մէջ կրնար համարուիլ մեր լաւագոյն բանաստեղծներէն մէկը, աշուղական լարերով եւ իմաստութեան խորհուրդներով հարուստ, սիրուած դուսան մը, խոհուն քերթող մը, բայց որ կը դառնայ ահաւասիկ, Հայոց Պատմութեան այս ժամանակին ու այս դարձակէտին վրայ՝ ամբողջ Հայութեան սիրտը, միտքը, կը դառնայ՝ Հայութեան անցեալը ներկային կապող կամուրջը, մեր դարաւոր ոսմանթիլմը այս դարուն իրապաշտ ոգիին հետ հաշտեցնող ոգեղէն համադրութիւնը, կը դառնայ — դիւրաճա՛ծ է արդէն — Թորգոմայ Տունին հոգմաածեծ նաւը ապահով նաւահանգիստ առաջնորդող կողմնացոյցը...

— «Հայր մեր որ յերկինս ես...»:

Վեհափառն է, որ կը փակէ հոգեհանգստեան արարողութիւնը, ճակատը բարձր, մականը ձեռքին, նայուածքը վերջալուսային երկինքին...

Բայց ի՞նչ է այս բաղմութիւնը մեր չուրջ: Կէս ժամ առաջ, տասը հոգիով մտանք այս Պարտէզ–Պանթէոնը, բայց հարիւրաւորներու բաղմութիւն մը խմբուած է անդադարաբար, չրջապատած է մեզ եւ լուռ կը հետեւի կատարուածին: Կը դիտեմ: Ամէն տարիքի եւ սեռի մարդիկ կան.— Ծերուներ, պատաներ, մանուկը թեւին տակ պահող մայրը, զպրոցական աղջիկը: Ընդհանրապէս լուրջ են եւ յարգալիր: Շատերը հանած են գլխարկնին աղօթքի պահուն, բայց կան, երիտասարդները մանաւանդ, որ կը դիտեն անտարբեր, կրօնական պաշտամունքէ մը աւելի, տարօրինակ տեսարանի մը պատահական հանդիսատեսները որպէս: Իրենց ուշադրութիւնը կեդրոնացած է առաւելաբար եկեղեցականներու զգեստին վրայ: Հաւանօրէն առաջին անգամն է որ կը տեսնեն... Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ճիշդ դիմացը, քասքէթը գլուխը եւ ձեռքերը գրպանին մէջ կեցող

ան տղան, ոչ մէկ առիթ կու տայ այլեւս պատրանքներ անուցանելու կրօնական իր ըմբռնումներուն մասին...

— «Տէ՛ր ողորմեա՛...»:

Զայնը կու գայ քիչ մը անդիէն, Կոմիտասի արձանին քովէն:

— «Տէ՛ր ողորմեա՛...»:

Այնպէս յուզիչ, բարձր, այնպէս հարուստ ու նոյն ատեն տաք է այդ ձայնը, այնպէս խռովիչ ելեւէջներ ունի եւ սիրտ ճմլող չեշտ մը, որ կարծես նոյնինքն Կոմիտաս Վարպապետն է, որ պահ մը դուրս ելած է քարին տակէն — «Տէ՛ր ողորմեա՛...»:

Կոմիտաս մըն է արդարեւ այդ հրաշալի երիտասարդը, բայց Վարպապետը չէ, այլ եպիսկոպոսը, Թիֆլիսի երիտասարդ առաջնորդ Կոմիտաս Սրբազանը: Եթէ այդ պահուն Վարպապետը դուրս գայ, վատահ եմ թէ պիտի համբուրէ երկտողին ճակատը ու խաղա՛ղ վերատին պիտի մտնէ իր գամբարանը, հրճուելով, որ թէեւ ինք կը ննջէ, բայց իր ձայնը դեռ կը հնչէ...

Բազմութիւնը երթալով լ'ուճի առնէ: Պարտէզին մօտիկը, ակումբի պէս բան մը կայ, ուրկէ նոր հասանք մը դուրս կը թափի: Ընտրական մրթինկ մըն է: Ճառախօսները աւարտած են եւ ժողովուրդը կը ցրուի: Անոնցմէ եւս կարեւոր մաս մը կու գայ կը խառնըւի մեր խումբին, որ այլեւս սկսած է խանգարուիլ: Հրմշտուքներ կան եռեւէն, առաջ անցնիլ ուզողներ: Մրջնի տարիքով երկու կիներ մանաւանդ, հրելով, ճամբայ բանալով կը ճեղքեն բազմութիւնը ու կը հասնին ուղղակի մեր եռեւ: Անոնցմէ մէկը·

— Աղջի Սիրանո՛յշ, տեսնո՞ւմ ես ինչ լաւ եղաւ: Երկու անգամ էջմիածին դնացինք, չտեսանք... Իսօր կարող ես տեսնել Վազգէնին...

Սիրանոյշ կոչուողը կը պատասխանէ·

— Լա՛ւ եղաւ: Գոնէ պարտքի չանցաւ տանից դուրս գալը...

Մրթինկէն ելլողներն են: Օրուան բանախօսը, ո՛վ որ էր, իր վրայ հիացողներուն ցանկին մէջ կրնայ չհաշուել ընկերուհի Սիրանոյշը...

Վեհափառին հետ կեցած ենք քով-քովի ու այս երկու կիները կը խօսին մեր կռնակէն: Կարմնակի թեթեւ ժպիտ մը կ'իմացնէ, թէ լսած է ինքն ալ ու կը հետեւի անոնց զրոյցին: Վերջացած ենք, ու կրնանք մեկնիլ, բայց Վեհափառը ոչ մէկ աճապարանք ցոյց կու տայ: Երեքէն չորս հարիւր հոգինոց բազմութիւն մըն է, աստիճանաբար եւ ինքնաբերաբար կազմուած: Կրնան քիչ մը աւելի պիտել

եկեղեցականներու այս պատկառելի խումբը, որ ամէն օր պարզուող տեսարան մը չէ ժողովուրդին աչքերուն...

Դանդաղ, անկանոն չարքով եւ անվոյթ՝ կ'ուղղուինք դէպի պարտէզին ելքը: Բազմութիւնը մեր ետեւն է, առջեւը, չուրջը: Աչխարհական–եկեղեցական խառնուածք են իրարու: Յանկարծ, երիտասարդ կին մը, որ առանց քովի երախային դպրոցական աղջիկ մը կրնայի կարծել, կը կեցնէ ինծ, աղաչական պնդումով.

— Ախբէր Ջան, ի՛նչ կ'ըլլիս, խօսէր՝ օրհնէ եղէխիս...

Հազիւ երեք տարեկան մանչուկ մըն է, սեւուլիկ, խայտուն աչքերով: Ինչ մը արտայայտելով, կը հասկնամ վեհափառին, որ քանի՛ մը քայլ առաջ է: Կանգ կ'առնէ: Հասած է նաեւ կինը, պզտիկը գրկած: Կը դնէ վեհափառին առջեւ: Բազմութիւնը, պարճեալ, կազմած է բոլորակը: Վեհափառը կը չոյէ մանուկին գլուխը: Աղօթք մը կը մրմնջէ: Դեռատի մայրն ալ ծունկի եկած է զաւկին քով, գլուխը միացուցած անոր ուսին, կարծես ժամին մըն ալ ինք ստանալու համար զաւկին տրուած օրհնութենէն...

Պատկեր մըն է:

Մայր ու զաւակ, երկուքը միասին՝ քանի–քանիերկու տարեկան հազիւ կան, ու կը պարզեն, աչքերուս առջեւ, հի՛ն, քրիստոնէական առաջին դարերը յիշեցնող այս պատկերը, երբ նոյն դէպքին ականատես ուրիշներ կան, տարեկից երիտասարդներ, որոնց քաղաքէթը երբեք վար չ'իջներ կաթողիկոսին առջեւ, եւ որոնց գլուխը այլեւս ոչ մէկ խորանի առջեւ պիտի խոնարհի, — պատկեր մըն է ա՛յս մէկն ալ — բացի Լենինի արձանէն...

Սե՛ւ ու ճերմա՛կ Հայաստան...

*
**

Մեծ օր մը լսինք, ու մեծ օր մը եկաւ արդարեւ, բայց երբեք չէի կրնար երեւակայել, թէ Հայաստանի հոգին վրայ ապրած ու ապրելիք օրերուս մեծագոյնը պիտի ապրիմ նոյն գիշերը: Այնպէս ուժգին տպաւորած է զիս այդ պահը, այնքան խոր ցնցած է հոգիս այն ինչ որ պիտի պատմեմ, ինչ որ ապրեցայ՝ որ այս պահուս իսկ երբ կը գրեմ, գրիչը երկար վարանումներ կ'ունենայ, ու մէկէ աւելի անգամներ ես ինծի դադար կու տամ, հարտազատօրէն վերապրելու համար այդ գիշերը:

Ճշդուած էր, որ նոյն իրիկունը ընթրիքի հիւր ըլլանք Իսահակեանց տունը: Ամէն ինչ կ'ընթանար նախատեսուածին պէս: Տիկին Իսահակեանը՝ իր սուգին մէջ, խոցուած բայց արժանաւոր, զաւակը, հարսը, թոռնիկը եւ աղդականական պարագաները՝ բոլորն ալ իրենց տեղը եւ իրենց դերին մէջ, պարզ ու բնական: Գերդաստանին անդամներէն եւ մէկ-երկու բարեկամներէ զատ, ուրիշ մարդ չկար: Եկեղեցականներու խումբը անշուշտ, Վեհափառին դլխաւորութեամբ, ու նաեւ եկեղեցական խորհուրդի նախագահ՝ Սարգիս Գասպարեանը: Զուարթ պահ մը ստեղծուեցաւ նախ, երբ Վեհափառը պատմեց Գասպարեանին, մխիթնկէն ելլող կիներուն գրոյցը:

— Պարոն Գասպարեա՛ն, ըստ երեւոյթին, ձեր ընտրական ժողովներուն ունկնդիրները խանդավառ տրամադրութեամբ չէ որ դուրս կու գան:

— Ի՛նչ անենք, Վեհափառ, երբեմն այնպէս է պատահում, որ մի կարկ ճառախօսներ չափից դուրս երկարում են, եւ, բնական է, ունկնդիրը ձանձրանում է:

Համեստութեան եւ բարեկրթութեան մարմնացում մըն ալ այս Գասպարեանը, որ հակառակ բարձրագոյն ուսումին եւ բարձր պաշտօնին, — դուցէ անո՛նց իսկ պատճառով — տիրացած է նաեւ աննըշմարելի անցնելու արուեստին: Ինչ որ ամէնէն աւելի կը տպաւորէ արդէն այցելու մը՝ Հայաստանի պետական մարդոց պարզութիւնն է եւ լսուած խօսքը իր լսուա՛ծ իմաստին մէջ առնելու եւ ըստ այնմ պատասխանելու իրենց պարկեշտ կեցուածքը: Ինաստովանիմ՝ որ երբ Վեհափառը սկսաւ պատմել անծանօթ ընկերուհի Սիրանոյշին միջադէպը, անհանգիստ զդացի: Գասպարեանը, վերջ ի վերջոյ, պետութիւնը կը ներկայացնէ եւ նման գրոյցի մը կրնայ անտեղեակ մնալ: Բայց երբ լսեց ու շատ անկեղծ ձեւով հանեց իր եղրակացութիւնը, իմ կարգիս եղրակացուցի, թէ վերջին հաշուով, միշտ եւ ամէն տեղ լաւագոյնը անկեղծ ըլլալն է:

Ուրեմն, երեկոյթը չարունակուեցաւ մինչեւ ուշ պիշեր, յաւուր պատշաճի՝ խօսքերով, բաժակաճառերով, ոգեկոչումներով: Յարգելով աւանդութիւնը, սեղանակիցները մէկիկ մէկիկ խօսք առին, որոնց կարգին եւ օրուան հիւրը, Վեհափառէն ետք, կը թուէր, թէ այլեւս ոչ խօսող մնաց, ոչ խօսելիք՝ երբ ձայն ուղեց ու ոտքի ելաւ Ա. Իսահակեանի եղբօրորդին, Նիք Իսահակեանը: Բարձրահասակ, առնական պիծերով եւ ուղիղ նայուածքով մարդ մը, որ Ամերիկայէն իր տիկնոջ հետ նոր եկած է Հայաստան, հօրեղբօրը մահ-

ուան առիթով: Կանուխէն՝ խօսած վերջացուցած է արդէն տանուտէրի իր խօսքը, եւ ամբողջ սեղանը, զարմանքով լարուած, հետաքրքրութեամբ կը սպասէր թէ ինչ նոր բան ունի ըսելիք: Մարդը յուզուած կ'երեւար, եւ քանի մը րոպէ իր խօսքը ուշացաւ: Ու մէկէն, ցուցամատը թափ տալով իմ ուղղութեամբս, բայց առանց նայելու ինծի, խօսեցաւ.

— Այս մեր հիւրը երբ ներս մտաւ մեր տունէն ու ներկայացուեցանք՝ անմիջապէս զգացի, թէ չճանչցաւ զիս եւ տիկինս: Մինչդեռ,, առաջին անգամը չէ որ մենք կը տեսնուինք իրեն հետ...

Պահ մը կանգ առաւ, դիմաճաւ ինծի եւ վեհափառին, գործած մէկ յանցանքին համար ներողութիւն խնդրելու արտայայտութեամբ մը, ու չարունակեց.

— Գուցէ չիտակ բան չէր ըրածս, բայց, ներեցէք, սատանայն ըսաւ ականջիս. — Նի՛ք, դո՛ւն, չորս տարի առաջ, Նիւ Եորքի փիթիըն թէմփլի սրահին մէջ, լսեցիր այս մարդուն մէկ բանախօսութիւնը, Տատուր Տատուրեանի նախագահութեամբ: Այնքան գոհ մնացիր, որ յետոյ բեմ ելար եւ համբուրեցիր ճակատը: Հիմա այս մարդը եկեր է Երեւան, եւ այս սեղանին դարձեալ պիտի խօսի: Եկուր ձայն մի տար, ծածուկ մնացիր եւ տեսնենք՝ թէ Նիւ Եորքի մէջ խոստդը ի՞նչ պիտի խօսի Երեւանի մէջ, երբ վատահ է թէ ոչ մէկ վկայ կայ այստեղ...

Նորէն կանգ առաւ, իր մեծ, յանցանքին համար կրկին ներողամտութիւն հայցող նայուածքը պտըտցուց ներկաներուն վրայ, եւ դոչեց.

— Ամբողջ այս ժամերուն, անհամբեր սպասեցի իր խօսելուն: Ու հիմա որ խօսեցաւ, կարող ենք վկայել Շուշիկի հետ (իր տիկինը) որ այստեղ նստած այս մարդը յայտնեց այն միեւնոյն գաղափարները, միեւնոյն տեսակէտները՝ ինչ որ խօսեցաւ չորս տարի առաջ, Նիւ Եորքի մէջ եւ Ամերիկայի բոլոր քաղաքներուն մէջ: Միակ ամերիկացին եմ այստեղ, եւ իմ վրայ խղճի պարտք կը համարեմ իմացնել ձեզի թէ ինչ կը խօսէր Ամերիկայի մէջ, ու նաեւ պարտք կը համարեմ պատմել Ամերիկայի բարեկամներուս՝ թէ ինչ կը խօսէր Երեւանի մէջ...

Լսաւ, նստաւ:

Լռութիւն:

Մէկը փորձեց սրամիտ խօսքով մը խզել լռութիւնը բայց չյաջողեցաւ: Երեկոյթը վախճանին մօտ էր արդէն: Վեհափառին դէմքը

կը ճառագայթէր: Ես, յուզումով լսելէ ետք այդ անակնկալ վկայութիւնը, անմիջապէս չկրցայ հասկնալ անոր ամբողջ տարողութիւնը: Կամաց-կամաց, եւ աստիճանաբար միայն ըմբռնեցի, այլ մանաւանդ ահնձիա հանդէպ ուրիշներու վերաբերումէն կրցայ հետեւցնել, թէ իրապէս ինչ կշիռ պէտք է ունեցած ըլլային նիք Խահակեանի խօսքերը:

Յաջորդ օրն էր որ կը վատահէին ինծի, պալէս երկու չաքաթ վերջ, Հայաստան մուտքիս յատաջաբան ծառայող հեռագիրներու պատմութիւնը...:

12

Օրերը կը յաջորդեն իրարու՝ խիտ, լեցուն եւ անակնկալներով հարուստ: Երեք օրուան մէջ՝ Հայաստանի մէկ կարեւոր մասին չըրջանը ըրինք, հասնելով նախ Սեւան, ապա Կիրովական եւ Լենինական, կանգ առնելէ ետք բազմաթիւ գիւղեր եւ ուանններ: Տեսանք Օշականը, Ս. Մեսրոպի գամբարանը, յետոյ Գառնի աւերակ վանքը եւ յատկանշական անուանք Գեղարդը, հատուածքի եւ առեղծաղործ ոգիի մեր եզական խորհրդանիշը, որ ժամանակին ուներ ուղիղ կանգնի ժայռեղէն հեղնանքի մը պէս...

Ամէն մէկը պատմութեան էջ մըն է, գարնուն ծանրութեամբ եւ հազարամեակի մը խորհուրդով: Ու ամէն մէկը կրնայ առանձին գլուխ մը կազմել այս ըլքին մէջ ու պիտի կազմէ, բայց օրուան դէպքը թոյլատու չէ դէպի անցեալը թափառումներու: Օրուան նիւթը՝ ահազանգի սուլիչ մըն է, որ բոլոր աչքերը կը բանայ եւ ականջները կը սրէ:

Մկոյեանը եկած է Երեւան...

Մկոյեանը երբ Հայաստան գայ, Զանգուի կուրերը կանգ չեն առներ անշուշտ, բայց ամբողջ երկիրը չունչը բռնած կը սպասէ: Պիտի մնայ քանի մը օր, ընտրական ճառ մը պիտի խօսի եւ վերադառնայ Մոսկուա: Երկրի մը մէջ, ուր մարդիկ կ'երթան քուէ տալու նեղ կայացուած միակ թեկնածուին, երբ ընտրելու իրաւունք ունին բայց ընտրութիւն կայացնելու հնարաւորութիւն չունին՝ ծաղրանկարային բան մը կրնայ թուիլ այս բոլորը, սահմանափակ երեւակայութեամբ

թատերապրի մը դասատուած մէկ արարը. բայց երբ կը տեսնէք մար-
գոյ լրջութիւնը, խանդավառութիւնը, կրօնական ջերմեռանդութեամբ
հանող մոլեգին հաւատքը՝ ստիպուած էք այլեւս դուք ալ լրջանալ,
եւ ճիպ մը ընել, ըմբռնելու համար կատարուածին իմաստը:

Միկոյեանը եկած է Երեւան:

Կու գայ հորս տալին անգամ մը, ճառ մը կը խօսի, կ'ընտրուի
ու կը մեկնի: Կանխորոշուած իր ընտրութեան համար, կրնար թեկ-
նածուքիւնը դնել անծայրածիր Ռուսաստանի որեւէ մէկ չրջանին
մէջ, — պարզ ձեւակերպութիւն մը — եւ ատով նուազ փայլուն չէր
ըլլար իր ատտղը Քրեմլինի համատեղութեան մէջ, բայց իրողութի-
նը այն է, որ եկած է Հայաստան, որովհետեւ ինքն է որ Հայաստանի
Ժողովուրդը կը ներկայացնէ Գերագոյն Սովետին մէջ, — ազգերու
եւ ցեղերու կազմակերպեալ այլ բաբելոնին, որ առաջելի աշխա-
րակէն կ'առնէ իր այլալանութիւնը մնայն, եւ հոգեմտական փաղանգ-
ներէն՝ պաղափարական կուռ եւ հաստու կարգապահութիւնը:

Հրաւիրուած ենք, վեհափառին հետ, ներկայ ըլլալու հանդի-
սութեան, որ տեղի կ'ունենայ Օփերայի մեծ դահլիճին մէջ: Պզտիկ
բախտաւորութիւն մը չէ ինծի համար: Բացառիկ մեհնաշնորհ մը
պարզապէս: Երեւանի կեանքին մէկտեղ բնակչութիւնը պիտի լսէ եւ տեսնէ
դուրսէն, խմբուած հեռատեսիլի պատատներուն առջեւ, իսկ մենք
հանդիսատ պիտի բազմինք սրահին մէջ, ուր մուտք ունին վարչակար-
գին իշխաններն ու իշխանիկները միայն:

Հսկայ բազմութիւն մը, անհաշուելի հարիւրներու մարդկային
ծով մը, մակընթաց ալիքներով պաշարած է Օփերայի շէնքը, մինչեւ
հեռաւոր պողոտաները: Երբ մեր ինքնաշարժը կանգ կ'առնէ պաշտօ-
նական մուտքին առջեւ, բնազդաբար կը զգամ թէ այստեղ ականա-
տես պիտի ըլլամ խիստ կարեւոր եւ յատկանշական իրադրութեան մը:
Տօնական իրենց համազգեստներուն մէջ շողացող ոստիկանական սա
չարքերը, որ կը կազմեն Սովետական Հայաստանի ներքին զրահը եւ
այս պահուս կը խորհրդանշեն ամբողջ սովետական իրաւակարգը,
ի՞նչ վերաբերում պիտի ունենան արդեօք Ամենայն Հայոց Կաթողի-
կոսին հանդէպ: Որոշապէս՝ յուզուած կ'երեւի Վեհափառը ինքն ալ,
եւ հաւանօրէն իր մտածումներն ալ շատ հեռու չեն իմ խոհերէս:

Տասնեակ հազարաւոր աչքեր կը պիտեն տեսարանը, եւ դժուար
չէ գուշակել, թէ անոնք եւս անհամբեր սպասումի մէջ են պատահե-
լիքին: Քիչ անգամ ներկայացող եւ շատ հազուադէպ առիթ մըն է
Հրապարակով եւ պաշտօնապէս պիտի նուիրագործուի Հայ Եկեղեց-

ւոյ պետին նուիրապետական կարգը՝ պետութեան ներկայացուցիչներու չարքին մէջ: Ինքնաշարժէն իջնելու այդ կարճ պահը կը թուի անհունօրէն երկարիլ, ճակատագրական վճիռի մը նախորդող անձկալի սպասումին պէս: Այս պահը փորձաքար մըն է իմ աչքիս, հայ եկեղեցին եւ հայ պետութեան դաշինքը դրոշմող եւ այդ դաշինքին իրական տարողութիւնը ճշդող վճիռ մը՝ որ սխտի արձակուի ոչ թէ հրամանագրով մը, առաւել կամ նուազ քաղաքական չարժառիթներ ունեցող որոշումով մը՝ այլ սխտի հաստատուի բազմահազար ժողովուրդի մը առջեւ կատարուած խորհրդանշական արարքով մը, ու մեծնոյն ատեն սխտի հանդիսանայ ուղեցոյց մը, անուղղակի թելադրանք մը՝ ուղղուած նոյն այդ հանդիսատես ժողովուրդին եւ ամբողջ երկրին:

Կ'իջնենք:

Արագ, գրեթէ վազելով մեզ ողիմաւորողը համազգեստաւոր Հերքիւլէս մըն է, մխակտուր, զանգուածային եւ ուղիղ հսկայ մը,— նոյն ինքն Երեւանի ընդհանուր ոստիկանապետը — որ կարծես թուխ ժայռի մը մարդկային ճեւաւորումը ըլլայ: Ցարդանքով կը բարեւէ վեհափառը, թեթեւ մը կը խոնարհէ գլուխը եւ աջ թեւը կը բանայ դէպի մուտքի սանդուխները: Այդ թեւը՝ ուղղութիւն տուող հրաւէր մը ըլլալէ աւելի, կարծես կամուրջ մըն է, որուն վրայէն սխտի քալենք ու մտնենք նեղս... կը քալենք: Ինք ալ մեզի հետ: Երկու կողմերէն՝ ոստիկաններու պոյտ չարքերը զինուորական բարեւ չեն բրտներ — կոմունիստ մը երբեք բարեւի չի կենար կրօնաւորի մը առջեւ... — բայց կը չոկուին, կ'անչարժանան եւ... գլուխ կը ծռեն: Գիւտ մըն է: Իրենց դասալիարական համոզումին մէջ հաստատ, այլեւ իրենց սիրոյն մէջ անկեղծ մարդիկը միայն ընդունակ են նման գիտերու: Այսպէս կը չարունակուի նախասրահէն մինչեւ դահլիճին դուռը, ուր ոստիկանապետը կրկին կը բարեւէ, կը խոնարհի ու կը վերադառնայ:

Ներսը՝ թիւրիմացութիւն չվերցնող եւ խորապէս յուզիչ անակընկալ մը կը սպասէ մեզի: Սրահը բերնէ բերան լեցուն է: Պետական, կուսակցական, մտաւորական ամբողջ ընտրանին, եւ այն ամենը ինչ որ արժէք մը կը ներկայացնէ Հայաստանի մէջ՝ այստեղ են, ու բնական է որ այդպէս ըլլար: Նախարարներ, զօրավարներ, ակադեմականներ, գիտնականներ, գրագէտներ, փրօֆեսէօրներ, աստղագէտներ, արուեստագէտներ, մասնագէտներ,— բոլո՛րը, բոլո՛րը այստեղ են եւ գրաւած են իրենց տեղերը, ու զարմանալի ոչինչ կայ

նաեւ այդտեղ: Բայց զարմանալին ու հրաշալինը պարզուի ճիշդ այն պահուն, երբ վեհափառը կը պրաւէ իր տեղը:

Իր տե՛ղը...

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին վերապահած են Պատուոյ Օթեակը, դահլիճին ճի՛շդ կեդրոնը...

Տեսարանը կը բացատրէ ինքզինք եւ վերլուծման չի կարօտիր, քայց անպայման որ դասաւորումի կը կարօտին մտածումներս, որոնք այդ պահուն եռացող մելուններու պէս կը ցնցեն չշմած ուղեղս: Ուզողը թող հասկնայ եւ մեկնաբանէ իր ուզած ձեւով, բայց ես այս պիրքը կը գրեմ ինծի՛ համար եւ ինծի պէս զգացողներուն ու ապրողներուն համար, հետեւաբար եւ պէ՛տք է ըսեմ թէ ինչ կը զգա՞յի եւ ինչ կը մտածէի այդ պատկերին ի տես:

Ո՞ւր ես, ա՛յ մարդ, հա՛յ մարդ՝ կը հարցնէի ես ինծի: Հինգերորդ դարու վաղարշապա՞տն ես, տասներորդ դարու Անի՞ն, թէ քառասներորդ դարու Մովսեսական Երեւանը: Հին օրերու արքունական դահլի՞ճ մըն է այս չորչորուն սրահը, թէ արդիական մայրաքաղաքի մը ոճաւորուած ու նրբաճաշակ մէկ Օփերան: Եւ այս մարդիկը որ հաւաքուած են այստեղ եւ ճիշդ իրենց դլխուն վերեւ կը բազմեցնեն Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը — ինչպէ՞ս օրէնք էր Արշակունեաց եւ Բագրատունեաց օրերուն — ո՞վ են, ի՞նչ են: Ծաչի եւ Աւետարանի միջոյն ոսկեմատեաչտ լծնող այն հին սերունդներուն վերյայտնուած չառաւիղնե՞րն են, թէ Ատոմոծոյ պոյութիւնը ժխտող եւ կրօնքին չհաւատացող վարդապետութեան մը ուխտակ հետեւորդները:

Հա՛յ են:

Մարքսիստ են — հա՛յ են: Կոմունիստ են — հա՛յ են: Միջազգային եղբայրութեան պրօչակիրն են — հա՛յ են: Ատոմոծոյ չեն հաւատար — հա՛յ են: Լենինին կը հաւատան — հա՛յ են: Ահա թէ ինչու, եկեղեցի չմտնելով հանդերձ՝ Հայ Եկեղեցւոյ վեհական պետը վեր կը դասեն աշխարհական իրենց պետերէն, որովհետեւ անոր մէջ կ'ընդունշմարեն անցեալ ու կորսուսեալ վեհութեանց եւ վեհափառութեանց մէկ խորհրդանիշը, կը զգան անոր անձէն եկող եւ ցեղային իրենց խոկութիւնը ցնցող խոուվիչ սարսուռը որ կու գայ դարերուն խորքէն ու կը խլրտի նաեւ իրենցմէ չատերուն ներսը, տոհտաւական մթին ճամբաներով եւ արիւնին անկապտելի օրէնքով: Հա՛յ են...

Ու հայ է նաեւ սա մարդը որ լեմ եկաւ ահա խելացնոր ծափերու փոթորիկի մը մէջ, հայերէն լեզուով քանի մը կատակներ ըրաւ, սրամիտ մէկ–երկու խօսք ըսաւ ու հիմա կը չարունակէ կարդալ ուս-

սերչն քաղաքական մեծ ճառ մը, որ անվերջանալի կը թուի: Բառ չեմ հասկնար, բայց պիտեմ թէ աշխարհի բոլոր մայրաքաղաքներուն բոլոր ղեկավարները ականջնին սրած եւ ջիլերնին պրկած՝ կը հետեւին իր խօսքերուն: Առջեւը դյուռզ ճայնասփիւռի ընկալուչներուն առտառը իր ամէն մէկ բառը կը տանի երկրագունտի բոլոր ժողովուրդներուն ու կը թարգմանուի բոլոր լեզուներով: Արեւը չծագած՝ այդ ճառը նոյնութեամբ տպուած պիտի ըլլայ Սովետական աշխարհին հաղարաւոր թերթերուն մէջ եւ տասնեակ միլիոն օրինակներով պիտի կարդացուի Մոսկուայէն մինչեւ Փեքին, մէկ միլիառ համրանք ունեցող մարդկութեան մը կոլմէ: Խօսուածը ռուսերէն է, բայց հայ մըն է խօսուլը ու Երեւանի Օփերային այս բեմը այս պիշեր դարձած է աշխարհի կեդրոնը:

Միկոյեան անվերջ կը կարդայ: Սեւելի քան ժամ մըն է որ սկսած է, բայց առջեւի թուղթերուն ծրարը դեռ հաղիւ կէսին կը հասնի: Ու պզտիկ տաժանք մը չէ առանց հասկնալու ժամերով ճառ լսելը, նոյնիսկ երբ Միկոյեանն է խօսուլը: Թերեւս նահանջի ճամբայ մը կը յարդարեմ եւ աննշմար՝ դուրս կը սահիմ օթեակէն, ծխելու համար: Կորուստ մը չունիմ: Վայրը կը կարգամ թերթին մէջ:

Ծանօթ պրպէտի մը ժպիտը՝ միջանցքին մէջ.

— Ի՞նչ է, ձանձրացա՞ր:

— Ո՛չ: Հասկցուած բաներն են որ կը ձանձրացնեն: Չհասկըցուած բաները պարզապէս կը յոգնեցնեն, ու այս պարտպային մեղքը ոչ յոգնեցնողինն է, եւ ոչ ալ յոգնողին...

— Վարժութեան հարց է:

Փորձով պիտեմ, թէ Հայաստանի մտաւորականները կատակը սիրող եւ կատակ վերցնող մարդիկ են: Այնպէս որ, չեմ քաշուիր ըսելէ.

— Ինծի՛ նայէ, եթէ մեր մօտ երեսփոխանական թեկնածու մը այսքան երկար խօսի, քուէ չենք տար իրեն...

— Այս մէկը արդէն ապահով է իր ընտրուելուն, դրա համար փոյթը չէ՝ թէ ով ինչ է լինում....

Իրապէս, այս մարդիկը խօսքի տակ մնալ չունին եւ միշտ կը յաջողին ջուրին երեսը ծփալ, պինաթափող պատրաստաբանութեամբ մը:

Ներսն եմ կրկին: Ճառը կը շարունակուի, երբեմն ընդմիջուելով բուռն եւ երկարատեւ ծափահարութիւններով: Գրաւած եմ տեղս, եւ որովհետեւ մտիկ ընելիք բան մը չունիմ, դարձեալ կը տարուիմ

ներքին մենախօսութիւններով: Զպացական ոչինչ կայ այլեւս մտածումներուս խորը, այլ չոր, առարկայական վերլուծում մըն է, որ կ'ընթանայ այսպէս. — Սա մարդը, որ Սովետական կայսրութեան կարեւոր քանի մը լծակներէն մէկն է, իր անհուն ուժէն եւ անհուն կարելիութիւններէն ի՞նչ բաժին հանած է Հայաստանին: Կատարելով հանդերձ սովետական ղեկավարի իր դերը Պետութիւնը վարող մեքենային մէջ, ինչո՞վ կրցած է առանձնապէս օգտակար ըլլալ իր պզտիկ հայրենիքին, որուն մեծագոյն մխակ ղէմքն է այսօր, Հայոց Պատմութեան այս անկիւնադարձին:

Առաջին ակնարկով, չոր հարցումին ղիմաց կու գայ չոր պատասխան մը — ոչինչ: Բայց քանի խորանաք, եւ մանաւանդ չփուիք Հայաստանի ժողովուրդին հետ, կը պտաք թէ Հայ ժողովուրդը, իր անխախտական բնազդին ուժով Միկոյեանի անձին մէջ կը տեսնէ իր հարազատը, որ կը սիրէ՝ բայց չ'արտայայտեր, կը գործէ՝ բայց չի խօսիր, կը պաշտպանէ՝ բայց չի յուցադրեր: Ու եթէ ոճը մարդն է գրականութեան մէջ, դարձեալ ոճը մարդն է քաղաքականութեան մէջ եւ ամէն բանի մէջ: Աւելի քան երեք տասնամեակներէ ի վեր կանգուն մնացող մարդ մը՝ որուն շուրջ ամէն ինչ կը փլի, երմէ մեծեր կը տապալին եւ երմէ փոքրեր կը տրտնջին՝ ունի՛ անշուշտ իր սեփական ոճը, որուն հայերէն թարգմանութիւնը դժուար է հասկնալ, առանց կարդալու...ռուսերէն բնագիրը: Արդարեւ, Մոսկուայի մէջ կ՚անգուն մնալուն պատճառը ո՞ւր փնտռել, եթէ ոչ մէջտ այդ ոճին մէջ, որ կը ծառայէ՝ բայց չի պահանջեր, որ կ'իրապործէ՝ բայց չի փայլիր: Երկրին համար անհրաժեշտ մարդ մը՝ որ երբեք չի չահագործեր իր անփոխարինելիութիւնը, որ կ'ապրի փառքի վերնապատառներուն մէջ՝ բայց յաւիտենօրէն հետու կը մնայ փառասիրութեան բոլոր փորձութիւններէն: Այո՛: Առանց ճանչնալու Մոսկուայի մէջ ապրող Անաստաս Իվանովիչ Միկոյեանը, երբեք կարելի չէ ճանչնալ նաեւ սա պահուն ղիմացը խօսող հայ մարդը, կամաւորական կռիւներուն մասնակցած եւ Անդրանիկ Փաշայի պինուոր եղած Գէորգեան Ճեմարանի նախկին սանը...

Երկու օրէ ի վեր Երեւան կը պտնուի ու վաղը առաւօտ պիտի վերադառնայ Մոսկուա: Երէկ դիշեր, երկու խոշոր եւ լեփլեցուն ինքնաշարժներ Երեւան հասան Թիֆլիսէն, շուրջ քառասուն մարդ: Եւ ի՞նչ հանգամանք կ'ուզուի որ ունեցած ըլլային այդ եկողները: Ջոյր հանրապետութեանց ղեկավարնե՞ր — ոչ: Կուսակցական մարմիններու ներկայացուցիչնե՞ր — ոչ: Վրացիներու կողմէ առ ի քա-

գաքսավարութիւն (եւ... աո՛ւ ի խոհեմութիւն...) ճամբայ հանուած պատգամաւորութի՞ւն մը — ոչ: Եկողները՝ Ներսէսեան Վարժարանի նախկին աշակերտներն էին, իր դասընկերները, մեծ մասով համեստ աշխատաւորներ եւ աննշան քաղաքացիներ, որոնց հետ անցուց ամբողջ գիշերը ուտել-խմելով, պարել-երգելով եւ... աչխարհը մոռնալով:

Իր նկարներուն եւ պաշտօնական կեցուածքներուն մէջ ցուրտ ու խոժոռ դէմքով նայող մարդը, մեծապէս ընկերական է եւ զեղուն՝ մտերմութեան մէջ: Ըսինք թէ Միկոյեան ընտրութեանց առիթով չորս տարին անգամ մը կու գայ Երեւան, եւ սուտ խօսած չեղանք: Բայց եթէ հարցնենք թէ Հայաստանէն ստացած քուէներուն փոխարէն ի՞նչ նուէր կը բերէ ինքն ալ այստեղ՝ դժուար կ'ըլլայ պատասխանել, որովհետեւ այս պահուս ձեռքերուն մէջ իր թուղթերէն զատ ուրիշ բան չի տեսնուիր: Չորս տարի առաջ ալ՝ ա՛յս դահլիճին ա՛յս բեմէն էր ուրեմն որ խօսեցաւ, այս նոյն ուսւսերէն ճառը: Չորս տարի առաջ՝ ես այստեղ չէի ու չլսեցի, բայց նշանակութիւն չունի այդ մէկը, որովհետեւ հիմա որ կը լսեմ, զարձեալ բան չեմ հասկնար: Այդ ճառին մէջ էր որ Միկոյեան յիշեց, դուցէ ճառին սկիզբը, դուցէ վերջը, թերեւս քաղաքական իր տեսութիւններուն յուսանցքին վրայ ու հայերէն խօսքով մը, բայց կարեւորը այդ չէ, այլ կարեւորը այն է, որ այսօրուան առիթովն էր որ Միկոյեան յիշեց — եղիչէ Չարենցը:

Ու Չարենցի անունը եւ գործը՝ որ մինչ այդ կապանքի տակ էր, յանկարծ դուրս ցայտեց իր արկելարանէն, եւ մէկ օրէն մխաը ողողեց ամբողջ Հայաստանը երկու անգամ քսանըհինգ հազար հատորներով, արձաններով, Չարենցական ազրիւրներով, Չարենցանուն դըպրոցներով:

Հողը պատրաստ էր անշուշտ եւ պայթելու սահմանուած առուղջ սերմը չէր կրնար դուրս չզալ յատակէն: Բայց իրողութիւնը այն է, որ աւելի քան տասնըհինգ ձմեռներու եւ պարուններու չրջանի մը մէջ, Չարենցը կը մնար թաղուած, եւ Միկոյեանի այդ ճառէն անմիջապէս ետքն էր որ եկաւ Չարենցի ամառը... Ու երկրի մը մէջ, ուր բնութիւնն իսկ պատապարտուած է ննջարկուիլ ընկերային կարգապահութեան մը երկաթէ օրէնքին, մէկ հատիկ ցուցամատ մը երբեմն կրնայ հրաշքներ գործել, ինչպէս աւերներ...

Միկոյեան երբ Հայաստան գայ, հոսող ջուրերը կանգ չեն առներ, բայց խափանուած աղբիւրներ կրնան վերստին կարկաջել եւ

խոշտանգուած եւ ուրացուած եւ չքացուած բանաստեղծները՝ կրնան դուրս գալ հողէն եւ յարութիւն առնել...

*
**

Ո՞ւմ մը պայթեցաւ:

Ոչ, Միկոյեան աւարտեց ճառը:

Եթէ այս անգամ ալ չփլաւ Օփերայի այս չէնքը ծափերու այս զարհուրելի պայթիւնէն, ա՛լ չի փլիր:

Վերջացուցած է: Ու կը սկսի դարձեալ հայերէն խօսիլ, զբաւարթ, աչխոյժ, սրամիտ: Կարծես ամբողջ երկու ժամ ուրիշ մը, որուն հասցէին եկած է չնորհակալութեան քանի մըխօսք ըսելու եւ հանդէսը փակելու: Բեմէն աւելի, կը դիտեմ սրահին դէմքերը, որոնք բոլորն ալ օրացոյցի մխատեսակ էջ մըն են հիմա, որուն վրայ գրուած է — Զատիկ:

Քանի վայրկեանի դադար մը կայ, որմէ վերջ պիտի սկսի երեկոյթին երկրորդ մասը, նուագի եւ պարի ճոխ յայտագրով մը: Բեմը պարպուած է եւ հաղարաւոր հանդիսականներու աչքերը այժմ դարձած են եւս, երկրորդ բեւեռին: Կը դիտեն Վեհափառին օթեակը...

Մեքենական, բնազդական բան մը կայ նայուածքներու այս կեդրոնացումին մէջ: Պետական եւ ընկերային իր պատմամխօսէն եւս, քաղմութիւնը կը դառնայ իր հոգեկան աւանջնորդին, ամբողջացնելու համար օրուան իմաստը: Վեհափառը անդիտակից եւ անտարբեր չէ կատարուածին: Խօսք չունի ինք այտեղ, բայց դիտէ թէ իր լուռ ներկայութիւնը այս պատուոյ օթեակին մէջ նուագ խօսուն չէ դիտողներուն համար: Իր պաչտօնն է մնալ հո՛ն ուր որ է, եւ դառնալ տաճնամեակներու ցուրտն ու սառոյցը մեղմացնող ճառադայթուն պատկերը...

Օթեակէն ներս մտնող երկու մարդիկ կ'աւրեն կախարդական պահը: Իրենցմէ մէկը հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ.

— Վեհափա՛ռ, ընկեր Միկոյեանը կ'ուզէ ձեզ հետ հանդիպում ունենալ: Ինք անձամբ պէտք էր գար ձեր մօտ, բայց վարը պատրաստ պիւֆէ կայ եւ խնդրուած է որ իրեն հետ հրամմէք այնտեղ...

Գիւտ մըն ալ ա՛յս մէկը, որ կը կրէ հարատաւոտ ըրջմը Միկոյեանական ոճին: Պատշաճ էր՝ որ ինք բարձրանար Վեհափառին մօտ: Բայց ի՛նք... այո, ի՛նք՝ Ա՛–նա՛ս–տաս–Ի՛–վա՛–նո՛վի՛չ–Մի՛կո՛յեան՝ ամենազօր, ամենիշխան եւ ամենայաղթ Պարտիայի ղեկավարը, Սո-

վեհ Ռուսիոյ եւ բոլոր հանրապետութիւններուն պարծանքը, Քրեմլինի երկու սիւներէն մէկը՝ ի՞նչպէս ուզը երթայ կրօնաւորի մը։ (չմոռնանք՝ որ «կրօնը մօրթին է» եւն. եւն. եւ... ա՛յլն)։ Միւս կողմէ՝ այս հազարաւոր ուչիմ մարդոց բազմութիւնը կը բաղկանայ հայերէ։ Բոլորն ալ Պարտիայի անդամ են, պտարիւն եւ մաքրամաքուր պոլշեւիկներ են, եւ սակայն հայ են, եւ նոյնիսկ կոմունիստ հայերու աչքին ՝առջեւ՝ վար իջեցնել եւ իր ուզքին բերել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ կապ մըն է, որ կրնան չատեր գործել, բայց դիւանապետութեան նրբաւուեստը իր ծայրագոյն նրբութեան հասցուցած Միկոյեան մը՝ չի գործեր։ Ուրեմն, — «Ինք անձամբ պէտք էր դար ձեր մօտ, բայց վարը պատրաստ պիւֆէ կայ եւ խնդրում է որ իրեն հետ այնտեղ հրամմէք»։

Երեւոյթները փրկուած են։ Ոչ մէկը միւսին ուզքը սիտի երթայ, այլ միասին սիտի երթան... պիւֆէ։ Պարզ է, թէ երեւոյթները միշտ կը փրկուին, երբ մարդ խելք ունենայ եւ գործածէ խելքը։ Կը փրկուին ոչ միայն երեւոյթները, այլեւ չատ կարեւոր եւ էական համաշրուող բաներ, որոնք գուցէ այնքան ալ կարեւոր չըլլան, որքան կը կարծենք։ Երեւոյթներու եւ երեւութական ճղճիմ ձեւակերպութեանց համար չէ՞ որ, օրինակի համար, երեք տարիէ ի վեր Հայ եկեղեցին երկու կտոր ըրած ենք Աթտասահմանի մէջ եւ կը չարունակենք մեր կիրքերը պայթուիթէ պաղուիթ որպէս իմաստուիթիւն վաճառել...

Ա՛խ, եթէ մարդիկ խելք ունենային, այլ մանաւանդ գործածէին, գո՛նէ, Աստուծոյ տուած քիչը՝ ի չգոյէ չատին...

*
**

Պիւֆէ՛ն...

Կը պարզուի, որ Միկոյեան նոր չէ որ կը տեսնէ Վազգէն Վեհափառը։ Կը յիշէ, թէ եօթը տարի առաջ, հանդիսացած են Պուքրէշ, Ռումէն կաթուալիկութեան կողմէ ի պատիւ իրեն տրուած ճաշկերոյթի մը ընթացքին։

— Այդ օր պարմայայ, որ հիւրերի մէջ մի հատ էլ հայ վարդապետ կայ...

Բեմի վրայ՝ Միկոյեանի հայերէնը այն տպաւորութիւնը կը թողու, թէ թոյլ է, վարանոտ, բառերը կը փնտռէ։ Մտերիմ զրոյցի մէջ՝ կատարելապէս սահուն է իր լեզուն եւ դիւրահոս, աշխոյժ։ Ո-

դեկոչումներ կ'ընէ իր ուսանողական կեանքէն, Գէորկեան ճեմարանէն, դինիի բաժակը ձեռքին.

— Էն ծերուկ վարդապետը շատ յոգնեց ինձ վրայ... Ուզում էր ինձ էլ կրօնի մարդ չինել... Է՛ն, էն վարդապետը...

Անունը կը փնտռէ յիշողութեան մէջ, դէմքը լրջացնելով եւ քունքը չփելով, եւ վերջապէս կը գտնէ, յաղթական.

— Ա՛յ, Գարեգին վարդապետը...

Ուրախ է՝ որ յիշեց կէս դար առաջ դէմքն ալ անունը, բայց խակոյն կ'անդրադառնայ՝ թէ իրեն ուսուցիչ եղող Գարեգին վարդապետը վախճանեցաւ ու հող իջաւ որպէս Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ...

Յաւակցական չեշտով մըն է այլեւս, եւ նոյն տղբիւրէն հոսող ժպիտով մը՝ որ կը չարունակէ.

— Էդ թաղի մարդը շատ աչխատաեց, բայց ինձանից բան դուրս չեկաւ: Խօտան դուրս եկայ...

«Խօտան»՝ կը նշանակէ վրիպած, աւրուած, անպէտք. եւ այս բոլորը խտացնող մօտաւոր իմաստ մը ունի ու աստանո՛ն միայն դիտէ, թէ Հայաստանի գրողները ուրկէ՞ գտած են այս խոտեղէն բառը, որ այնքան յաճախակի է իրենց գրչին տակ:

Վազգէն Վեհափառը, իւ մեծ խնդութիւն ներկայաներուն եւ նոյնինքն Միկոյեանին, վստաւոր պատասխանով մը կը սրբապղծէ վրիպակը.

— Պարոն Միկոյեա՛ն, երանի՛ թէ բոլոր խօտան դուրս եկողները ճեղի պէս դուրս գային...:

Այսեղ հիմա պիտի պատմուի դէպք մը, պրտաղ մը՝ որ եթէ հարտպատ արձանագրութիւնը չըլլար իրական պատահարի մը, կըրնար համարուիլ անանձ երեւակայութեամբ գրի առնուած միջակ վէպի մը մէկ հատուածը: Պատմեմ եղելութիւնը այնպէս ինչպէս պատահեցաւ, եւ ընթերցողին կը մնայ այլեւս գտնել, թէ կեանքի մէջ ո՞րն է իրապէս տարօրինակն ու անհաւատալին, — գրագէտներուն յարդարած վէ՞պը, թէ կեանքի չոր իրականութիւնը:

Ուրեմն, Վարդգէս Թէվէքէլեանը Երեւան կը գտնուի:

Վստահ եմ, թէ այս անունը ոչ ոքի բացարձակապէս ոչինչ կ'ըսէ, ինչպէս ոչինչ կ'ըսէր ինծի, երբ գրպէտ Գարեգին Սեւունցը կը պնդէր, թէ պէտք է դառնանք պանդոկ ու ներկայանանք իրեն, Վարդգէս Թէվէքէլեանին, ի յարգանս իր պաշտօնին եւ արժէքին: Էդ. Թօփչեանի փուճկոտ համամտուքիւնը կասկած չէր թողուր այլեւս, թէ խօսքը կը դառնայ վարկ եւ կշիռ ունեցող անձի մը շուրջ: Գրողներու Տունէն մինչեւ պանդոկ, — բաւական երկար տարածութիւն մը — կը քալէինք երեքով, դանդաղ, ծանր, երբեմն կանգ առնելով եւ վերստին չարունակելով քալել, ըստ հերթական գրուցողին տրամադրութեան եւ թափին, առանց ուշադրութիւն դարձնելու Էդ. Թօփչեանի սեփական ինքնաշարժին, որ հաւատարիմ ծառայողի մը պէս կը հետեւէր մեզի, միշտ պատրաստ ընդունելու յոգնած ուղեւորները եւ միշտ յուսախաբ՝ տեսնելով որ կը չարունակենք վիճիլ եւ քալելով չարունակել:

Մեր գրոյցին չահեկանութիւնը եւ տարողութիւնը այնպէս էր, որ, իմ մասիս, կրնայի դեռ երկար քալել այդպէս, ու արդէն դժգոհ էի որ կը մօտենանք պանդոկին: Ըսի.

— Ինծի նայեցէ՛ք, այդ Վարդգէս Թէվէքէլեանը ով որ է, կըրնանք վաղն ալ տեսնել: Եկէք այդ մարդը դեռ ձեռքերնիս չանցած... գանե՛նք՝ ու չարունակենք մեր ճամբան...

— Չի կարելի... Ամօթ բան կը լինի...

Ու պարզուեցաւ, հետեւեալը. — Վարդգէս Թէվէքէլեանը ռուսերէն գրող հայ գրագէտ մըն է, որուն գործերը թարգմանուած են բազմաթիւ լեզուներու: Մոսկուա կը բնակի եւ առաջին անգամն է որ կու գայ Երեւան, ուրիշ ոուս գրողի մը ընկերակցութեամբ: Բացի դուտ գրական իր արժանիքէն, Վարդգէս Թէվէքէլեանը ունի նաեւ պատկառելի պաշտօն մը եւ մեծարժէք հանդամանք մը: Անդամ է Մոսկուայի Ռուս Գրողներու Միութեան: Աւելին՝ անդամ է նաեւ յիշեալ Միութեան վարչական կազմին, եւ, ա՛լ աւելին՝ գանձապահն է վարչութեան:

Հասկցուեցաւ: Տեսակ մը գրական... Միկոյեան:

— Ի՞նչ է իր անունը, կը հարցնեմ Թօփչեանին:

— Ասացինք, էլի՛ — Վարդգէս Թէվէքէլեան:

— Ասացիք՝ ես ալ լսեցի: Ի՞նչ է իր գրական անունը, ծնածկանունը, այսինքն ի՞նչպէս կը ստորագրէ իր գիրքերուն վրայ:

— Վարդգէս Թէվէքէլեան:

Պարզ է, ու պարզ չէ նոյն ատեն: Հայ գրող մը որ ռուսերէն կը գրէ բայց կը ստորագրէ Վարդգէս Թէվէքէլեան, որ ամբողջ կեանքը Մոսկուա կ'անցնէ եւ առաջին անգամ ըլլալով ոտք կը դնէ Երեւան, որ անդամ է Մոսկուայի գրական Փոլիթ–Պիւրոյին, եւ նոյն ատեն դանճապահն է, — այս ամէնը հաճելի երեկոյթի մը հեռանկարը չէ որ կը չողացնեն աչքերուս: Մռայլ նախատեսութիւնս աւելի մութ գոյներ կ'առնէ, երբ կը մտնենք պանդոկ, եւ այս երկուքը, փոխանակ ուղղակի հիւրին մօտ երթալու, կը բաժրանան պահ մը սենեակս, եւ առ ի քաղաքավարութիւն, հեռաձայնով կ'ուզեն տեղեկել թէ ի՛նչպէս է որպիսութիւնը ընկեր Թէվէքէլեանին:

Կը պատասխանուի՝ թէ ընկեր Թէվէքէլեան... բաղնիք կ'առնէ, եւ կէս ժամէն կրնանք իրար տեսնել ճաշարանին սրահը:

Մեռա–սատկեցա՛ւ այս պիշերը: Ինչո՞ւ էջմիածին չմնացի: Վազգէն Վեհափառին հետ վերստին fրou–fրնիթրի մը Տաճարին շուրջ՝ հազար անգամ նախընտրելի էր աչքերուս դէմ պատկերացող ճաշասեղանէն, որ պիտեմ թէ պատրաստելու վրայ են վարը եւ որուն շուրջ պիտի հաւաքուինք քիչ ետք, ռուսերէն գրող եւ անշուշտ ռուսերէն խօսող գրագէտի մը հետ: Պզտիկ յախտաւորութեամբ մը, հաւանօրէն տրուի նաեւ մեղի երջանկանալ, տեսնելով, թէ Վարդգէս Թէվէքէլեան չէ մոռցեր հայերէնը, վեհանձնութիւնը ունենայ դուցէ ճիպ մը ընելու եւ քանի մը բառ հայերէն արտասանելու: Ցիշէ, օրինակի համար, թէ այսպէս եւիած մխերուն «քէպա՛պ կ'ըսէինք», եւ այնպէս եւիած մխին՝ «լաւրմա՛» կ'ըսէր իր մեծ մայրիկը... Ու բնականաբար, սեղանակիցներս ալ պատշաճ է որ չնորհաւորենք մեր մեծազգեցիկ հիւրը, որ Երեւանի մէջ կը յարեհաճի յիշել թէ հայ էր...

Ու մտածել, որ այս օրը... երեքշաբթի է: Գրուած է եղեր ուրեմն որ Երեւանի՞ մէջ տրուի ինծի տեսնել անանկութիւնը իմ բախտաւոր օրիս: Միակ ներքին անկիւնը, ուր կրնամ ապաւինիլ, ճակատագրապաշտ համակերպութիւնն է դարձեալ: Թող պատահի ինչ որ պիտի պատահի: Մնաց որ, առանձին չեմ եւ դժբախտութիւնները միշտ տանելի են, երբ կը դիմագրաւենք ընկերներով:

Սեղանը՝ փայլուն, փարթամ ու լայնաբաց, ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս կը սպասուէր: Տասնեակ մը ծանօթ գրողներ շուրջը, որոնց մէջ կեդրոնական տեղը կը գրաւէ, բնականաբար, Հրաչեայ Քոչարը իր մեծդի դանդուածով եւ անթառամ ժպիտով: Ահա՛ մխիթարական կէտը երեկոյթին: Երբ Հրաչեայ Քոչարը ներկայ է, վտանգ չկայ

այլեւս թէ սեղանը տափակ կ'անցնի:

Կը ծանօթացուինք: Սահուն եւ մաքուր ֆրանսերէնով տարիքոտ ռուս պրագէտ մըն ալ կայ, ու քովը՝ վարդիկս թէվէքէլեանը: Հապիւ բերանը բացած՝ ինծի համար կարծես կը բացուի անակնկալներու ծորակ մը, որ անվերջ կը հոսի, մինչեւ որ... պայթի: Պահեմ տեսածներուս, լսածներուս եւ տպաւորութիւններուս կարգը, որպէսզի պատկերները դասաւորուին բնական զարգացումի ընթացքով:

Վաթսունի մօտ, բայց չատ աւելի երիտասարդ թուող, համակրելի դէմքով մարդ մըն է թէվէքէլեան: Քառասուն տարիէ ի վեր Մոսկուա կը բնակի ու տարին քառասուն հայ չի տեսներ, բայց կը խօսի մաքուր, կատարեալ... արեւմտահայերէն մը: Զարմանքս դեռ չէ փարատած, ու արդէն իսկ ուշադրութիւնս գրաւած է այլապէս տարօրինակ իրողութեամբ մը: Այս մարդուն հայերէնը բոլորովին տարբեր է իմ լսած հայերէններէս: Բառերը մեր բառերն են, շարադասութիւնը կը հպատակի լեզուական մեր օրէնքներուն՝ բայց իր լեզուն ունի չնչտ մը, առոգանութեան մասնաւոր չես պիտեր ինչ մը՝ որ հարազատութեան, անաղարտութեան անբացատրելի բոյր մը կու տայ իր խօսքին, կու տայ համ մը՝ որուն մենք անծանօթ ենք, բայց որ կը պանք թէ այլպէ՛ս պէտք է խօսած ըլլան հարիւր տարի առաջ Քարճր Հայքի հայերը: Կամաց կամաց, յանկարծական չփոթս կը սկսի դանել տրամաբանական բացատրութիւն մը:

Թէվէքէլեան Շապին Գարահիսարցի որդի մըն է: Զարդէն եաք, ինկած է Կովկաս, բայց վտխանակ Երեւան մնալու, չարունակած է ճամբան մինչեւ Մոսկուա, ու այնտեղ եղած է այն, ինչ որ է այսօր: Ուրիշ հայերու հետ չփում չունենալով, իր լեզուն պահած է տոհմիկ հարազատութիւնը եւ չնորհը: Տաք, մարդամօտ եւ առինքնող բան մը կայ իր անձին վրայ, վարակիչ հաղորդականութիւն մը, որով անմիջապէս մտերիմ կ'ըլլաք հետը, կարծես տարիներու ծանօթ եւ բարեկամ:

Խանդավառ եւ ճեպընթաց սեղանին վրայ — պոնեաքի չիշերը կը պարսպուին հարուածային կարգով եւ համամիութենական մաչտապով — հետզհետէ կը բիւրեղանայ կացութիւնը եւ որոշ կ'երեւի, թէ հիւրին հետ առաւելաբար երկուքս ենք որ իրար կը փնտուենք ու տարուած ենք իրարմով: Այս կարգի նուրբ բաներ Քոչարին աչքէն չէ որ կը վրիպին: Կը դառնայ սեղանակիցներուն եւ մատնացոյց ընելով երկուքս.

— Տեսնո՞ւմ էք արտասահմանից եկողները ոնց անբաժան են

Քարէն։ Մէկը եկել է Մոսկուայէն, միւսը Պէյրութէն՝ եւ արդէն հեռացել են Երեւանէն...

Քոչարին արուեստը պատասխանը թէվէքէլեան կը փոխանցէ իմ խոզովակով, եւ անոնց ոսկեմանուած խօսքը կ'ուզէի ինծի, իր անկրկնելի չեչտով եւ ժպիտով.

— Հայրենակի՛ց, այս կոմկոտացիներուն մէջ դարիպը միայն մենք երկուքս ենք։ Ամօթ ըսենք էրտր, թէ չէ պատ պատ կ'ատնեն, եւ հում հում կ'ուտեն...

Հրաշալի մարդ մըն է, եւ արդէն պզտիկ անուռով կը կոսէ հետս մեծ եղբօր մը պէս, պնդելով որ ես ալ միայն վարդէս բաժակ խմեմ։ Կատակներուն եւ կենսախմի խրախճանքին մէջ, կզցած եմ արդէն հաւաքել անհրաժեշտ տեղեկութիւնները իր մասին, քանի նստող Մեւունցէն։ Սիրուած եւ վնասուած դրիչ մըն է թէվէքէլեան ասա պրակտիքեան մէջ, ու նաեւ բնդուն արտադրող մը։ Իր գործերը կը տպագրուին հինգ-վեց լեզուներով միաժամանակ, եւ պիտուածի արդիւնք չէ որ Մոսկուայի պրոնեղու չըլճանակին մէջ նման բարձր դիրք մը կը պահէ։

Տաղտկալի հեռանկարով մը պատկերացուցած երեկոյթս, ուրնին, նախ փրկեց... Երեքշաբթիս վարկը, ու յետոյ գարձաւ ամէնէն հաճելի հանդիպումը, որուն իմաստին վստահ եմ թէ հասկացողը կայ եւ ընթերցողը, բայց նաեւ պիտի, թէ մինչեւ հոս ոչինչ կայ իրապէս ստորնակ եւ վիպային։

Վէպը եւ վիպայինը կը սկսի այս կէտէն անդին, ու կը պարզուի նաեւ թէվէքէլեանին երեւան գալուն չարժառիթը։ Վերջերս, մեր հեղինակը կը պէտք մը — անշուշտ ոուսերէն — որուն նիւթը վիպական առնչութիւնէն մը չէ այս անգամ, այլ Շապին Գարահիսարի հետաքրքրութիւնը։ Ձեղքիս պոյնեղով կը նկարագրէ քրքական վարպետութիւնները, ջարդերը, հայերու յուսահատական դիմադրութիւնը, յետոյ նահանջը։ Կը նկարագրէ իրենց տունը, ընտանիքին անդամները, հօրը, մօրը, քոյրը — բոլորն ալ ջարդին գոհ եւ անձնատուր։ Գիրքը, այլ հեղինակներ կարդին, կը թարգմանուի նաեւ հայերէն, բայց կը տեսնէ երեւանի մէջ եւ կը սպասէ... քանի մը օրէն։

Առաջ մըն ալ, դողդոջ, յուզուած, տակնուվրայ եղած կին մը կը ներկայանայ Քոչարեանց տունը ու կ'ըսէ.

— Ես Վարպետս թէվէքէլեանը իր գրքին մէջ նկարագրած է մեր տունը, իմ հօրը, իմ մօրս։ Ես փոքր էի, բայց յստակ կը յիշեմ

որ ունէի նաեւ մեծ եղբայր մը... Գրէ՛ իրեն նամակ մը եւ յայտնէ թէ ես իր քո՞յրն եմ արդեօք...

Թղթակցութիւնները կը սկսին Երեւանէն Մոսկուա, Մոսկուայէն Երեւան: Հարցումներ, ճշդումներ, նկարներ, նկարագրութիւններ: Եւ, անվիճելիօրէն կը հաստատուի, թէ իրապէս քոյր-եղբայր են Մոսկուայի պրապէտը եւ Շահումեան աւանին բնակիչ այս պարզուկ հայ կինը...

***

— Ընկեր վարպետ՛ս, ի՞նչ բանի մէջ որոնել պատնիքը այն փաստի, որ դու քառասուն տարի չարունակ Մոսկուայում ապրելով մէկտեղ, այնուամենայնիւ հայերէնդ չես կորցրել, — պարհուբելի ֆոչային է պարձևալ, որ անմիջապէս հետաքրքրուած է խնդիր մարդուն, ինչպէս կուտհելու կը մղէ իր մաքիավէլեական ժպիտը: Բայց Շահին գարահխարցին ցոյց կու տայ... գարահխարցի ըլլալը, եւ անոնք մըն ալ կը հաստատէ, թէ գարահխարցիները ոչ միայն պիտի պաշտպանուիլ, այլեւ յարձակուիլ, ի պահանջել հարկին: Գարձեալ ես եմ իր միջնորդը.

— Ծօ՛ մեր տղայ, բացատրէ սրտոնց, թէ ինչպէս մոռցար պատահած եմ մայրիկիս լեզուն...

Ապա դառնալով բուն հարցին, անձամբ կը յանձնէ պատասխանը, որ ուղղուած է ամբողջ սեղանին, տալահոլապրեալ նամակի մը պէս.

— Գալանիքը՝ պարզ է: Գալանիքը՝ ձեր մէջը չապրիլս է: Դուք մարդը տիւէն-իմանիէն ալ կը հանէք, լեզուէն ալ...

Փաստօր կօլ մըն է, դաշտին ճիշդ կեդրոնէն քաշուած: Մէկը այն կօլերէն, որոլ եթէ նշանակոցը տարօր է, առացոլն ալ նուազացած չէ: Ֆոչայի՝ լա՛ւ նշանակոց — հետեւաբար եւ առացածը մարսելու ընդունակ — երբէք չի վարձիր նուազեցնել խաղին արժէքը, ու կը չարունակէ իր անհատնում զրախօսութիւնները:

կը մտածեմ:

Մեծ եղեռնին յաջորդող տարիներուն, եւ, տարիներ չարունակ, հայ թերթերը ունէին ծանօթ սիւնակ մը, համաշրջական սիւնակին պէս անխուսափելի, եւ որ կը կոչուէր «Կը փնտուի»: Արիւնէ հեղեղը քշած տարած էր վերապրող խլեակները աշխարհի բոլոր ծագերուն, Սուրիական անապատներէն մինչեւ Յունաստան, Ֆրանսա, Ամերիկա: Ու առենը մէկ՝ հայր մը իր զաւակը կը փնտուէր «Կը փնտ-

տղուն»ով մը, կին մը ամուսինը, եղբայր մը քոյր մը, եղբայր մը՝ եղբայր մը, անուն–մականուն կու տար, քաղաք–գիւղ կը յիշէր, հասակ–տարիք կը ճշդէր: Տարիները անցան, տասնամեակները թաւալեցան: Գոնողը պատւ, ու կորստաբեր անյայտ գերեզմանին վրայ խոտերը բուսան, խոտերը չորցան, ու կամաց կամաց, հայ թերթերու սիւնակներէն ալ «Կը փնտռուի»ները անհետացան: Ու մըննաց, դաղթաշխարհի մէկ միլիոն հայերու սրտին մէջ, մէկ միլիոն մեռելներու յիշատակը, պատկերը՝ որ տարուէ տարի կը նուազի բնական սլաքներուն թիւին հետ, ու հասնող նոր սերունդին համար կ'ըլլայ պատմական դիւտ մը, ինչպէս Վարդանանց Պատերազմը, ինչպէս Արարատեան Արշաւանքը Հայոց Պատմութեան մէջ...

Բայց ո՞ր սիւնակին մէջ գրել սա անհատատալի պատահարը: Քառասուն տարի ետք՝ նկարագրի մը Մոսկուայէն Երեւան կու գայ տեսնելու համար կորստած ու գտնուած իր քոյրը...

*
**

Բոլորս ալ գինով ենք սեղանին չուրջ ու մեզմէ ոչ ոք անհաղորդ չէ պատահածին, այլ մանաւանդ պատահելիքին խոր ու ցնցող իմաստին: Վարդգէս Թէվէքէլեանը այս իրիկուն հասած է Երեւան, ու վաղը առաւօտ պիտի երթայ Շահումեան՝ տեսնելու իր պզտիկ քոյրը, քառասուն տարի ետքը...

—

Կէս գիշերը երկու ժամ անցած է: Սեղանը կը նեղկայացնէ... Անթի աւերակները: Սեղանակիցներս ալ աւելի փայլուն պատկեր մը չենք ցուցադրեր: Ամէն ոք պատած է իր չափը ու եղած է ըլլալիքը: Թէվէքէլեանն է.

— Եաւրո՛ւմ Անդրանիկ, տուուն ինծի հետ կու գա՞ս, մխաչեն երթանք քոյրիկիս քով... Ես քնկի չատ սիրեցի, կու գա՞ս ինծի հետ քոյրիկիս քով... ինծի մինակ մի թողուք...

Տիրապետողը գինովութի՞ւնն է թէ յուզումը՝ դժուար է ճըշդել: Տրամադրութիւնը փոխելու համար, կը փորձեմ պատմութիւնալ, թէեւ շատ ձախաւեր կերպով.

— Երբ Գոչարը հետդ է՝ ա՛լ մարդու պէտք չունիս, ապահով ձեռքերու մէջ ես:

Միւսները կը մեկնին հետզհետէ ու կը մնանք առանձին: Սանդուխնեըէն, դանդաղ, օրօրուելով եւ իրարու կոթնելով կը բարձրանանք վեցերորդ յարկի մեր սենեակները: Թէվէքէլեան տեւաբար կը նայի թեւի ժամացոյցին:

— Ժամը երեքն է: Պոշտալը պիտի գայ ժամը ութին: Դեռ հինգ ժամ կայ...

Մի քանի րոպե մեկ, մեր լռությունն պատուեն.

— Եավրո՛ւմ մոլեգնա, գուն քույրիկ ունի՞ս, ուսնեցա՞ծ եսես.

— Ոսնեցած եմ, բայց չուտնիմ:

— Ի՞նչ եղաւ:

— Եղաւ ճիշդ այնպէս՝ ինչպէս որ դուն կը կարծէիր թէ նշած քոյրդ քառասուն տարիներէ ի վեր... Մեր երկուքին տարբերութիւնը այն է, որ դուն վաղը առաւօտ պիտի երթաս գոնեա քոյրդ Շահումեանի մէջ, իսկ ես ոչ մէկ առիւօտ ու ոչ մէկ քառակի մէջ պիտի տեսնեմ քոյրս, որովհետեւ աշքովս տեսայ թէ մնաց արտաքան ատպաներուն տակ, երկու թիզ խորութեամբ փոսի մը յատակը...

— Ես ալ մեռած կը կարծէի, բայց մեռած չէ նշանը, — ձայնին մէջ մխիթարական այնպիսի շեշտ մը կայ, որ կարծես յոյսի բաժին ձգեն ալ ինծի կ'ուզէ հանել, առնարելի հրաշքի մը ճամբով: Ու մէկ կէն.

— Քառասուն տարին բան մը չէ, պիտի ուր բանի մը ժամ մը անցնինք...

Կ'ընկերանամ մինչեւ իր անիւակին դուռը: Ժամ առաջ կ'ուզեմ բաժնուիլ: Վայրկեան վայրկեան՝ կրնայ լլկիլ: Յուզումի խառնուած եւ դադրած փոթորիկ մըն է այլեւս մարդը, որ վառուն եմ թէ պիտի պայթի, երբ առանձին մնայ...

***

Իմ վիճակս տարբեր չէրաւ, երբ իմ կարգիս առանձին մնացի անիւակիս մէջ: Հեռացած, մոռցուած, կորսուած հարիւր տեսակ պատկերներ խուժեցին երեւակայութեանս ու անկարելի եղաւ քնանալ: Կրկին՝ ջարդերը, կրկին՝ անողոք ու կրկին՝ մղձաւանջային դիշատանքներ, մոռնալներ, ապրումներ: Ու այն րոպէն՝ որուն երբեք չեմ մոռնար, բայց որուն մասին երբեք չեմ փորձած պրկել, վախնալով որ կը նահանջայ այն ինչ որ պատուելի է, անպատմելի է... կը պատմեմ թէ մարդկայինին դէմս բան մըն էր մարդոց ձեռքով պղծուած այդ Ոճիրը, ու_ամէն անգամ մարդկայինն ձեռքս կը դողայ, պատմելու համար անպատմելին, գոլանիքի մը պէս՝ որ թէեւ քաղաքը պիտեն, բայց որ կը դողա թէ պիտի խոթարուի, պիտի պղտոռի ու հառաչակ դառնայ՝ երբ սկսիս պրկել ու պատմել...

Մղձաւանջային դիշեր մը եղաւ այդ դիշերը, ու անցեալին տա-

տասնքէն վեր վերկոտը նկատ... Ամեմ Հայկոտը: Թէ՝ մտածումնե-
րու ինչ կատակցութեամբ Ամեմ Հայկոտը հասած ընծի, ասելի ճիշդը
եա հասոյ լրին՝ ի՛մմանք պուք ալ, եթէ հետեւիք մեզի թաւո-
ւումնուտս:

Առաջին իսկ վայրկեանին նկատած կի ալլին՝ թէ վատբէկա թէվէքէլեանը բազմաթիւ նմանութիւններ ունի Ամեմ Հայկազին հետ, ֆիզիքական, հոգեկան եւ մտաւորական նեակի կոմմեթով, եւ դեռ շատ մը ուրիշ-ուրիշ բաններով...

Երկուքն ալ՝ Շապին Գարահիսարցի են: Երկուքն ալ՝ տարեկից: Երկուքն ալ՝ պոյաճի: Ու երկուքն ալ, մինչեւոյն օրը մինեւոյն ժամուքէն անցնելէ քառասուն տարի ետք — դեռ անցեա՛լ տարի, — կը գրեն Շապին Գարահիսարի հերոսամարտին պատմութիւնը, այնպէս՝ ինչպէս տեսած-տպրած են իրենց պատանութեան, անցեալի այդ դէպ-ժոխքը:

Որպէս զուտեսուպէս ու պոյական տղայոց՝ ապահովաբար Ամեմ Հայկազը վար չի մնար վատբէկա թէվէքէլեանէն, բայց մինչ ուսանելէն Շապին Գարահիսարը հինգ տեսանելով եւ երկու հարիւր հազար օրինակներով կը տարածուի Գերմանիայէն մինչեւ Զինաստան ու Հայաստան, Ամեմ Հայկազի վիրքը պարզապէս տպագրուելու հա-մար նիւ Եորքէն Պէյրութ բարի ուտով բարերարի մը պէտք կ'ունե-նայ, որպէսզի վրքին թուղթը տպահովուի...

Հակառակութեան, պուպակչոի այս եղանակը տեսի պայծառ խոհերու չի մղեր անշուշտ քուն վնասող ու չգանող դէմքս, բայց դարձեալ, այս ճամբով եկող-անցնող պատկերները բիւրեղյա նախա-դեծար են, քան անապատներու եւ մեռելներու յաճախանքը...

Կը մտածեմ Ամեմ Հայկազին նամակ մը գրել — որ, անշուշտ չեմ գրեր — եւ սկսիլ այսպէս.— «վատբէկա թէվէքէլեանը երեւան եկաւ ու գոնէ հարիւրատ քոյր մը: Դուն ալ եթէ օր մը Մոսկուա իյ-նաս, այնտեղ կրնաս գտնել հարիւրատ եղբայր մը...»:

— Տեսնո՞ւմ ես թեքակռկիլ... Աշխարհագրական այս երեւոյ-թի կնքահայրը դուս ես կարծեմ, քո թեքթով...

— Եթէ կնքահայրը ես եմ, յամենայնդէպս, ծնողքը ես չեմ, դո՛ւք եք...

Տեսարանը՝ Սեւանայ լիճին բարձրադիր մէկ ափը: Գարծող

անձինք՝ Հայկ Առաքելեանը եւ ես: Կան ուրիշ երկու անձեր եւս, վաթսուն Գրիգորը եւ ուղեկից երիտասարդ մը, որոնք դիտողի եւ լսողի դեր մը միայն ունին:

Առաջին հանդիպումներուն՝ չափազանց եւ անորոշ տպաւորութիւն մը կ'առնէք Առաքելեանէն: Հանդիսաւորութեան հասնող իր քաղաքավար ձեւերը, չափուած ու կշռուած խօսելակերպը, տաշուած բառերը, եւ՝ այս բոլորը հերքող յանճախական ժպիտ մը շրթներուն անկիւնը՝ տեւապէս հարցականի մը առջեւ կը պահեն ձեր մտածումը.— Ո՞րքէ է մարդը այդ պահուն, թէ հեգնող, եւ, առնասարակ, անկե՞ղծ է ոխպարը, թէ վերապահ ու թաքնամիտ: Բայց քանի մտերմանաք ու մօտէն ճանչնաք, կը հաստատէք, թէ արտաքին նշաններէը անպայման հարազատ արտայայտիչը չեն նէրքին մարդուն, եւ իր նեղաշխարհը տակաւին հոլուտտ է ու կայուն՝ քան ցոյց կու տայ ֆիլիքանի իր պատկերը: Առօրեային մէջ տեսնուած իր կատարեալ անձը, ապահովապէս յատկանշական չէ պիտի ներկան իր անձնաւորութեան...

Արդէ, շրթներէն ծպտած ծիծաղ եւ չէզոք վեր պարպացող իր ամէնէն երկրիմի ժպիտներէն մէկը կայ ամբողջ այդին վրայ, երբ Առաքելեան մասին ցոյց կու տայ ինծի «իմ թերակրկիս»: Անհարկութիւնը պարզ է: Երկու տարի առաջ, Հայաստան այցելող մտաւորականի մը, իր ճամբորդութիւնը նկարագրելով, ըսած էր նաեւ, թէ ոտքով գացած ու պտըտած են Սեւանայ կղզին եւ վանքը: Բնական էր, որ հիմք ունենալով այդ վկայութիւնը, մէկին ալ ելէր գլէր մօտաւորապէս հետեւիլը.— «Ուրքա՛ն պակսած պէտք է ըլլան ուրեմն Սեւանայ Լիճին ջուրերը, որպէսզի կղզին մնայած ըլլայ ցամաքին: Մխիթարութիւնք տակաւին խորհելով, որ Հայաստանի աշխարհագրութիւնը կը հարստանայ նոր մեկնութիւնով մը, եւ այժմ ունինք, Լիճէն եւ կղզիէն նաք, նաեւ, Սեւանա՛յ... Թերակղզին»: Ես որովհետեւ բառը ելած է իմ գլխէս, այժմ ընկեր Առաքելեանը վերադարձն արդարամտութեամբ մը կ'ուզէ որ չմոռնամ կնքահայրութեան իրաւունքս...պատմութեան առջեւ: Բայց երբ կը տեսնայ պատասխանս, որ կնքահայրութիւնէն շատ աւելի մեծ իրաւունք մը եւ պարտք մը կու տայ իրեն, դէմքին վրայ տարածուած լայն ժպիտը կը սկսի հաւաքուիլ, ծոմը նետուած ու պատրաստ գալու քաշուած ուսկանի մը պէս...

Չիմա՝ լուռ է այլեւս:

Լուռ եմ:

Լուռ է ամբողջ աշխարհը, մեր շրջապատէն մինչեւ հեռաւոր

հորիզոնը՝ ջուրերուն մէջ, լեռներուն վրայ: Նստած ենք բարձունքի մը վրայ, լիճը եզերող ճամբուն մէկ կողմը, ու կը դիտենք: Պաղպաղուքիները կատարեալ է, բացարձակ, վերջնական: Երկինքը՝ մէկ կտորով անհուն բիւրեղ մըն է, ու ջուրերը կը թուին չարունակութիւնը ըլլալ երկինքին: Ամպի, մշուշի, ծուխի ոչ մէկ հետք, մօտն ու հեռուն, ոչ մէկ ալիք, ոչ մէկ խորշոմ ջուրին երեսը: Կարմիրի զարնող դիմացի լերկ լեռներուն վրայ, տեղ տեղ, ձիւնի չերտեր կան եւ անոնց սպիտակը, խառնուելով թոյլ պղնձագոյնին, կը ստեղծէ անկարելի մեղմութեամբ գոյներու երանգաւորում մը, ու ամբողջ լեռնաշղթան չքնաւած է լիճին մէջ, անթերի բծախնդրութեամբ պլուխ հանուած տպաւորութեան մը պէս: Դժուար է ըսել, թէ երկու պատկերներէն ո՞ր մէկը աւելի յստակ է, ո՛րը աւելի մաքուր — երկինքով չքնանակուած համաձնապատկե՞րը, թէ ջուրերուն մէջ նստած իր կրկնութիւնը:

Խախտը այնպէս բնաւ, որ այդ օրէն — աւելի ճիշդը այդ պահէն, որովհետեւ մէկ օրուան մէջ հարթ գոյն կ'առնէ Սեւանը — մնացած լուսանկար մը թուղթին վրայ յաւերժացնէ խտասիրուկ այլ իրական այդ տպաւորութիւնը: Լուսանկարին վրայ՝ անկարելի է պատնաղանել երկինքը ջուրէն, ու խաչտատյալով իսկ կարելի չէ ճշդել, թէ ինչով տարբեր են լեռները, իրենց չքամոյն գոլքէն:

— Կեանքումս ես Սեւանը այսպէս չեմ տեսել...

Վարիչ Գրիգորն է, իր տոմչին եւ վերջին մեկնակ նախատաւոքեամբ, ամբողջ օրուան համար:

Առաքելան պլիսով կը հասնայ, բայց որչափ իր մտածումները հեռու են տեսարանին կախարդանքով յափշտակուելէ: Նայուածքը քամուած կը մնայ յամառ երկար թեւերին, որ ի'նքնաշարժ լիճին մէջ, մինչեւ կղզին, աստղակաման հրէշի մը աստիճին պէս, եւ իր մոայլ պանդուածով ոչ մէկին կը խոթայ տեսարանին պայծառութիւնը, այլեւ կը կարմիր չարաչուք տպաւորութիւն մը տպաւորին համար: Ջուրերը կը պահեն, Սեւանը կը պարպուի, ու պարզ աչքով իսկ տեսանելի է իր ափերուն վրայ լայն սպիով գուպահեւ եւ յաջորդական պիծերուն, որոնցմէ իւրաքանչիւրը նահանջով եւ անվերադարձ ալիքի մը հետքն է հոլին մէջ: Ջուրերը կը պահեն տեսանելիօրէն, անվիճելիօրէն, եղերականօրէն: Զորապէտ ի վար տրոփող հակայ եղերքորակայաններու ցանցերը, հին հէքեաթէ մը դուրս փախած մեծադեայ ճիւաղներու խումբի մը պէս կը քամեն լիճը իր յատակէն, ու խորշոմներ ու խորչեր ու ծերութեան նշաններ ի'տա-

Ջացնեն մարմնի մը վրայ, որ յաւերժական երիտասարդութիւնը կը խորհրդանշէր լեռներուն մէջ, պարերուն մէջ, յաւերժական կայտառութիւնը, պնդեցկութիւնը, յաւերժական՝ կեա՛նքը, եւ կեանքի պարտքը: Ու հիմա, պարտէնին մէջ, պարտէնին դէմ՝ աչնանայլին այթ սարսուռը որ կու գայ եղերքի պարպուած ակօսներէն, կու գայ «իմ թերակղզիէս», — քանի որ մենք պատանք այլ չըլլալո՛ք աշխարհամասը, տէր ըլլանք պոնէ մեր կալուածին — եւ կու գայ, մանաւանդ ... Առաքելեանին դէմքէն:

Ո՛ւր են այլեւս մարդուն հնդկական ժպիտները, յլկուած, դաստերուած բառերը, արարողական չարժումները եւ ճեւերը: Կարծես դիմակ մը վար ինկած է երեսէն, ու երեսէն հանած իրական դէմքը՝ լուրջ, մատոդ եւ անկեղծ: Ոչ մէկ ճիպ կ'ընէ այլեւս ծածկելու իրականութիւնը, ոչ մէկ փորձ՝ պահելու իր ներքին խառնվքը: Կը նմանի անվտանգ ու զուտրճասէր մարդու մը, որ հակառակ լեցուն տարիքին եւ մոխրացող մազերուն, թէեւ կը չարունակէ երիտասարդական իր խենդութիւնները հրապարակի վրայ, հաւատալով իր թարմութեան եւ հաւատացնելով ուրիշներուն, բայց անմիջապէս որ մինակ մնայ հայելիին առջեւ՝ կոպերը կը սարսռան եւ ուսերը կը կքին, իրական տարիքէն չատ աւելի ծանր ճնշումի մը տակ:

Հայկ Առաքելեան կը պոռնկի մինակ՝ հայելիին առջեւ: Ես ի՛նչ հայելի: Ամրողջ Սեւանը, հալած բիւրեղի եւ խտացած արեւի խառնուրդ այս տարածութիւնը՝ որ երկինքին պոյնը ունի բայց երկինք չէ, ծովերուն լայնատարած հեզքը ունի բայց ծով չէ, հէքեաթային կը թուի բայց պատրանք չէ:

— Որչուած է, անպայմա՛ն, փրկել Սեւանը: Ամէն կերպ, ամէ՛ն գնով՝ պիտի փրկուի Սեւանը: Ո՛չ մէկ պոռոտութեան առջեւ կանգ չենք առներու...

Այս վճռական խօսքերը, ինծի տրուած հաւատամքներ ըլլալէ աւելի, կը թուին առնմանուած ըլլալ թօթափելու իր խոկ տխրութիւնը: Հայելիին կոնակ դարձուցած է այլեւս, ու վճռական ցնցումէ մը ետք, մատը կ'իր պերին մէջ, բայատրելու, տրամաբանելու, համոզելու յայտնի ճիգով:

— Շուտով կը հասնի Ատրպէյճանէն բնական կապը, եւ կիսով կը խնայուի ելեքտրականութեան սպառումը: Մոլոկանների գետեղումը աւարտած է արդէն երեք քառորդով: Մինչեւ 1962 թիւը՝ կ'իրագործուի նաեւ հիւլէական ուժի օտուպործումը ճարտարարուեստի մէջ, ու Սեւանը չուներ կը քաշի...

Ատրպէյճանի կապը, հիւլէական ուժը, բոլորը, բոլորը՝ Սեւանին համար: Դեռ կայ քիչ մը մշուշոտ ծրագիր մը՝ լեռներուն ետեւէն անցնող գետ մը լեռներուն տակէն դէպի լիճը հասեցնելու, քառասուն քիլոմէթր երկարութեամբ թիւնէլով մը եւ... քառասուն մէթր ուժգնութեամբ ջրվէժ մը... Դեռ կան՝ պիտնականներուն եւ մասնագէտներուն մշակած ու պիտէ քանի՛ տեսակ ծրագիրները, բոլորն ալ — փրկելու համար Սեւանը: Սոսկալի այն է, որ այս լիճը, հայաստանի ժողովուրդին համար չատ աւելին կը նկարագրէ, քան բնութեան պեղեցկութիւններուն եղական մէկ հրաշալիքը, աւելին՝ քան հարստութիւն մը, աւելին՝ քան նկարային պանոյ մը:

Սեւանը, տեսանելի եւ չօշափելի իր բոլոր գեղեցկութիւններէն վեր, առաւօրէն բաշխած նիւթական բարիքներէն անկախ՝ առաւել եւս ղդայական տեղ ունի հայ հոգիներուն մէջ, եւ հոգեբանական խոր արմատներ: Ազգային ոգիի վերածայր ապրումներու եւ խոհանքներու խորհրդանիշն է, լեռներու եւ ցամաքներու մէջ խեղդուած հայաստանին համար՝ Սեւա՛նը, արձակ տարածութիւններու եւ հեռաւոր հորիզոններու կանչն է, անյայտ աշխարհներուն տարտաւրը, ձիւթ բազատուամի ներքին ճամբայ մը, ներքին պոհտյուամ մը, ի չդոյէ անծանօթին տանող իրական ճամբաներու, ազատ թեւարկումներու...

Հայաստանի մէջ մարդիկ Սեւանը տեսնելէ եւ սիրելէ չատ առաջ, կը վարժուին Սեւանը ապրիլ, օրօրոցէն սկսած: Սեւանը ընտանեկան անդամ մըն է՝ լիճ մը ըլլալէ տեր, պատմեն ակը մրն է՝ գեղեցկութիւն մը ըլլալէ առաջ, չրացատրուած եւ միայն պատգուստ երեւոյթ մըն է՝ չօշափելի իրողութիւն մը ըլլալով մեկտեղ:

Մեր մօտ, երբ անխոհեմ պզտիկները մոռնան սեղմել կոճակը եւ լոյսը բաց թողուն, միշտ կը գտնուի յանդիմանական արտայրիչ մը, որ գոցած պահուն մրմնայ. — «Վառեցը գիտէք, մարելը չէ՞ք գիտեր», եւ կամ, «ձրի՞ կը կարծէք թէ կոս պոյ էլէքտրականութիւնը»: Նոյն գէպքը եթէ Հայաստան պատահի — եւ անշուշտ կը պատահի, որովհետեւ ամէն տեղ պզտիկը պզտիկ է, ու մեծը մեծ — մեղադրանքի բանաձեւն է. — «Սեւանի՞ն էլ չէք մեղքանում...»:

Պարզ է, որ ջուրերը նուազած են ու կը շարունակեն նուազիլ, անուղղակ ճակատագրականութեամբ մը, բայց պարզ է նաեւ, որ ամանց օգտագործելու այս երկնատուր ջրամբարը, երբեք կարելի պիտի չըլլար երկիրը հասցնել հոն, ուր հասած է այսօր: Գաղափարականի չարաշահութեանց տեղ չկայ այս հարցին մէջ, եւ ոչ ալ զգայականի մարդանքներու ասպարէզ: Կա՛յ Սեւանը, եւ կան, քիչ անդին,

հարեւտաւոր ոլորձաւորներէն որոնց մէջ հարիւր հազարաւոր մարդիկ կ'աշխատին ու կ'ապրին իրենց աշխատանքով: Ձեռքի մէկ չարժումով՝ կարելի է փակել Սեւանը պարպող ջրանցքին դուռը եւ թոյլ չտալ որ կաթիլ մը ջուր պակսի, բայց ձեռքի այդ նոյն չարժումը վայրկեանապէս պիտի անդամալուծէ ոլորձաւորները, որոնց մէջ աւելի քան քառորդ միլիոն բանուորներ կ'աշխատին ու կ'ապրեն:

Եթէ կրնաս՝ երկարէ ձեռքդ...

Բայց կատարելէ առաջ վճռական չարժումդ, անգամ մըն ալ կարդա Տանիմարքայի իշխանին պատմութիւնը եւ յիշէ, թէ «լինել-չլինելու» հարցականին պատասխանելու կոչուած է ոչ թէ խռովայոյզ Համլէտ մը, այլ ամբողջ ժողովուրդ մը, ամբողջ երկիր մը:

— Երեւակայէ անգամ մը, — Սոֆոքլեանն է խօսողը, որ ինծի համար պահ մը արեւմտահայոցած է իր լեզուն, ու չեմ պիտեր յարգա՞նք մը պէտք է անենք այս լեզուափոխութիւնը թէ հեգնանք մը, որովհետեւ երկուքին ալ հաւասարապէս ընդունակ է մարդը — երեւակայէ անգամ մը, որ հիւանդ պառակ մը ունենայիր, թժիշկի եւ դեղի դրամ չունենայիր, եւ քովդ մնացած ըլլար, հօրմէդ յիշատակ՝ միա՛յն, ոսկի խաչ մը: Թայլ կու տայիր որ պառակդ մեռնի՞ր աչքերուդ առջեւ, թէ կը ծախէիր խաչը ու կը փրկէիր պառակդ: Ի՞նչ կ'ընէիր: Պատասխան տուր այս հարցումին...

Հայրցում մը չէ տուածը, ոչ խոկ բացատրութիւն մը, այլ արդարացումը եղածին, ըլլալիքին:

Այս մարդուն հանդիպած առաջին օրէն մինչեւ բաժանումի վայրկեանը՝ զինք չեմ տեսած այքան անկեղծ, յուզուած եւ հաղորդական: Իր բառերուն մէջ կը խօսի ամբողջ երկիրը, մեծով ու պզտիկով, կը խօսի պետական մարդը, դիւանագին, բանուորը, մտաւորականը, ուսանողը, կը խօսի — Հայաստա՛նը:

Կը մնայ, որ քանի մը տող յառաջաբանի փորձեմ տալ մտածումներուս. — Մենք ալ կը սիրենք Սեւանը, բանաստեղծութիւննե՛ր եւ կարօտի յուզիչ նամականի կրնանք գրել Սեւանին եւ յայտնել մեր սէրը աշխարհի բոլոր ծագերէն, բայց, որքան ալ սիրենք, ինչպէս ալ սիրենք ու երգենք՝ երբեք չենք կրնար սիրել այնպէս, ինչպէս կը սիրէ Հայաստա՛նցի հայը իր Սեւանը: Հետեւաբար, անիմաստ է, եւ ծիծաղելիին բաւական մօտիկ կացութեան մը կրնայ մատնել մեզ փորձը, եթէ ուզենք Հայաստանի ժողովուրդին բացատրել թէ ի՛նչպէս պէտք է պահէ իր արտին հասորը, ինչպէ՛ս պէտք է պաշտպանէ: Պիտի նմանէր ազակիր ընտանիքի մը այցելել, եւ փոխանակ

պատշաճ ու բնական ցաւակցութիւն մը յայտնելու, թատերական ողբուկած մը փրցնել տունին մէջ, պարտադէպ ցոյց տուած ըլլալու համար՝ թէ մենք աւելի՛ կը սիրէինք ողբացեալը, քան իր հարազատ ծնողքը, աւելի կը սիրէինք քան իր քոյրը, եղբայրը, հայրը... իմաստութեան սկիզբը՝ Աստուծոյ վախն է անշուշտ: Բայց պատահի, որ մարդիկ ա՛լ չհաւատան Աստուծոյ եւ չվախնան Աստուծմէ՝ ծիծաղելին զգացումը կրնայ պատասխանատուութիւնով մը կազմել եւ սանձահարել բոլոր տեսակի յամառութիւնները: Աստուծմէ չվախցող մարդէն՝ զգուշացէ՛ք: Բայց ծիծաղելի ըլլալէ չվախցող մարդէն՝ հեռո՛ւ փախէք: Առաջինին հետ կրնաք վիճիլ, բացատրուիլ, կռուիլ, հաշտուիլ, հաշտցուիլ: Մխանեցէն՝ հեռու փախէք: Մի վիճիք, մի կռուիք, մի՛ բացատրէք — փախէ՛ք...

Սեւա՛նը...

Աստուծոյ մեծարոց աչքը երկրի վրա՝ ուրկէ Մոնպծոլը կը դիտէ իր անհուն փառքը երկինքներն ի վեր...

Սեւա՛նը...

Հայաստանի աչքին լոյսը, եւ Հայաստանի արտին մարմարը...

Սեւա՛նը...

*
* *

Ըստ ընկալեալ սովորութեան, առտնէին խօսելու հրաւէր մըն ալ ինծի ըրին: Ըրած չըլլային: Այդ դէպքը կտրմէց Հայաստանէն կրած քանի մը անախորժ տպաւորութիւններէս մէկն է: Քանի որ սկզբունք ըրինք այս էջերուն մէջ պատմել եղածը եղածին պէս, ուրեմն պատմենք, առանց դիծ մը պակսեցնելու պատկերին վրայէն եւ առանց դիծ մը աւելցնելու, ճիշդ այնպէս, ինչպէս պատահեցաւ:

Քանի մը էջերու մէջ խոստացուած՝ յատուկ պատշաճի խօսք մըն էր ըսելիքս, որուն կցուած էր նաեւ երեւանին մայթանքներ ընող բանաստեղծութիւն մը — «Թուղթ առ Երեւան»ի վերջին հատուածը: Երբ պիտի խօսիմ նիւթ մը, սովորութիւն ըրած եմ նաեւ գիրքն ալ յանձնել մխային, որպէսզի չմոռնայ չհատնիլ ու որեւէ թիւրիմացութիւն առաջ չգայ:

Երկու օր վերջ, հետաքննեցին, յայտնելով որ քննուած եւ ընդունուած է խօսելիքս, հետեւաբար պէտք է երթամ առտնոյն հինգը, ժապաւէնի վրայ արձանագրութեան: Գացի: Ձայնագրութեան խուցին մէջ՝ առջեւս դրին գրութիւնս, հարցազօտին մեքենա-

պրուած : Ոչ մէկ բառ պակչուած էր ու ոչ մէկ արտայայտութիւն կատարուած : Ինչ ևաք, փորձի համար լսեցինք նաև կարդացուածը, ու պատն, որ արձանագրութիւնը յայտնի է, եւ շուտով մտա կը կապմէ պիշերային յայտարարի մը : Եւ ապա, տնօրէնին պրասեներակը, պոհուենակութիւնը տրուեցաւ ինծի առանալու նաեւ ջեմ չնորհաւորութիւններ խօսածիս, այլ մանաւանդ բանաստեղծութեան համար : Փափաքեցան՝ որ պէրքը թողում լրենց մօտ, որպէս յիշատակ, ինչ որ կատարեցի սիրով : Նոյն իրիկունը, պաշտօնեայ մըն ալ եկաւ պանդոկ եւ վճարեց վեց հարիւր ռուպլիի դումար մը, որպէս ընդունած վարձատրութեան սակ, ատոիսկայանէն : Երբ հարցուցի թէ ե՞րբ պիտի ձայնասփռուի խօսածս՝ պատասխանեց.

— Օրը եւ ժամը կ'իմացուի ձեզ հեռախօսով :

Ամբողջ հինգ օր ձայն չեկաւ : Ի վերջոյ յայտնեցին՝ ճշդելով թուականը :

Շարթի պիշեր մը, հաւաքուած ենք էջմիածին ու կը սպասենք : Ներկայ է նաեւ վեհափառը, ինչպէս եւ Մխիթարեանի մեծ մասը : Սոխպուած ենք սպասել մինչեւ կէս պիշեր, որովհետեւ Երեւանի ժամացոյցը երկու ժամ առաջ է Պէյրութէն : Ցայտաիրը կը սկսի : կարդը կու պայ ինծի : կը խօսիմ ու խօսածս մալիք կ'ընեմ նոյն առեն, ինծի հետ՝ նկարահանելը : Վարպետ մը, կը հետեւի մեքենադրուած բնագրին, որմէ օրինակ մը տուած են ինծի : Յանկարծ, հապաւ կէսին հասած՝ թրթռտյուտ մը մեքենային մէջ եւ... խօսողը կը փոխուի : Ժապաւէնը կտրուած է ճիշդ կէսէն, եւ այն կէտէն՝ ուրկէ կը սկսի «Հէյ Ջան Երեւանը»...

Նկարահանողս կրկնու նրես կը նայինք, չխոթ ու զարմացած : Վեհափառը, լուռ, մտայլ՝ ոտքի կ'ելլէ, եւ, անզամի մը համար կը մոռնայ «պիշեր բարի» ըսել, մնկնած պատուն...

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ պատահեցաւ, — կը պոչէ մէկէն բարեմիտ վարպետ մը, յայտնապէս քունէն արթնցուած եւ կատարածէն բան չհասկնալով :

— Բան մը չէ, պարզապէս մեքենայի խանգարում մը, կ'ըսեմ, զուարճանալով իր չխոթէն, բայց անփոյթ ու սրամիտ երեւելու փորձը, կեզծ կը հնչէ, իմ իսկ ականջիս...

— Բայց կը խօսի՛, խանգարուած չէ՛, — դեռ կը պնդէ երանելին, ցոյց տալով ատոիսն, որ անկիւնէն կը չարունակէ խօսիլ ու երգել :

— Խանգարումը խօսուածին մէջ մի՛ փնտռեր, այլ չխօսուա-

ձի՛ն, — ի՛ըսեմ, ուրբ ի՛նկլեմ, եւ իմ կարգիս կը մեկնիմ, վեհափառին օրհնակով...

***

Դուրսը՝ գոմ ու ախոռն դիշեր է, ամայութիւն եւ լռութիւն: Ձաղկը, լուսին եւ լռութիւն: Ցուրտ: Կը մոռնամ փորձ մը ընել քալելու, եւ մինակս կառարկու Տաճարին չըլլանը, թայց առաջին խակ քայլերս խոնդոտիս չեն եւ ուժ չունին: Քառատ, չիրթ, աւրուած տրամադրութիւն մը, անորոշ դառնութիւն մը՝ որուն չես դիտեր թէ ո՞վ է պատասխանատուն, ո՞ր նոպչին պէտք է ուղես բոլոքել, վրդովմունդ: Աչքս առջեւ կը բերեմ պաշտօնեութիւնը: Մէկը մէկէն ուելի ազնիւ անձեր, մանաւանդ՝ որոնց դիշեր «երեւանն է խօսում» ուեւտր սիրուն օրիորդները, պատասխանատու վարիչներէն մինչեւ ոտքէնը, օդնականները, փոխանորդները, որոնք բոլորը խմբուելցան ու պատիւ ըրին Տարցնելու որ յայտնեմ տպաւորութիւններս երկոց յայտարկութեանս մասին, եւ ընեմ քննադատանքներ, եթէ ունիմ:

Ունէի, ըրի:

Տարի մը առաջ՝ երեւանը կը խօսէր «Արտասահմանի ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ»: Մեծ բան մը չէ տարբերութիւնը, ու Տայերէն լեզուի քերականութեան ոեւէ ուսուցչէ Տարիւր թէ կարենայ բացատրել նորութիւնը որ կայ երկու երանգներուն մէջ, եւ ամէն Տանդիսատես կը զգայ՝ թէ ինչ է իրական տարբերութիւնը երկուքին...

Ամբան մտածեմ եւ ամբան խո՛ր տրտմութեամբ եղանք այդ մարդոց հետ, ու ամբողջ չարաթ մը ժամանակ ունէին խմացնելու՝ թէ կ՚ուզեն ջնջել այդ մուր, կամ վոխարինել ուրիշ գործաւորով մը, կամ, աստուա՛ծ տանի, գիւանագիտական որեւէ դործաւորքով մը կրնային յայտնել, վոխանակ այդպէս բիրտ մկրատի Տարուածով մը խզելու իրենց իսկ ընդունած, պնդուած, չնորՀաւորած եւ...վճռած մէկ գործիքը, գոլին Տանդէպ բացարձակ արհամարհանքով մը եւ մարդկային ազնուագոյնութեան մասին կատարեալ անտարբերութեամբ մը...

Ինչո՞ւ նոյն ատեն: Կրնար այդպէս չըլլալ՝ բայց եղա՛ւ: Այդպէս ընդը ունէր անշուշտ իր պատճառը, որ այնքան ալ դժուար

չէ կռահել: Հաւանօրէն հաշուեց, թէ այդ հատուածը, — ինքնըստինքեան անվնաս եւ անմեղ բան մը — ձայնասփռուելով պետական կայանէն, կրնայ եւ կայանը լռելեայն համախոհ ու մեղսակից դարձընել յիշեալ պլոքին նախորդ էջերուն մէջ արտայայտուած պայմաններուն, եւ հետեւաբար՝ մկրտուի հարուածով մը բախտը սեպեց վերջ տալ թիւրիմացութեան: Ու յատկապէս այդ կարգի մտածումով մըն էր որ ձեռագրին հետ յանձնած էի նաեւ պլոքը, որպէսզի քերթուածին այրիւրը ծածուկ չմնայ: Համամիտ ըլլաք կամ ոչ անծանօթ մկրտիչին արտրքին հետ, ստիպուած էք հաշուի առնել իր մտածումը, մտասեւեռումը, մտահոգութիւնը: Հաշուի առնէք՝ եւ քէն չպահեցնէք: Բայց կրնանք իր հաշուին եւ իր հասցէին — անծանօթ հասցէ մը, աւա՛ղ... — յղել հետեւեալ պէրը.

— Հայաստան երկրորդ այցելութեան մը բարեբախտ առիթով, մեզի տրուեցաւ պատեհութիւնը հրապարակով խօսք առնելու, երբ նեկայ էր Հայաստանի մտաւորականութեան ընտրանին, եւ, մանաւանդ՝ պետական նեկայացուցչութիւնը, լրիւ կազմով: Հարկաւոր անձերէ բաղկացած այդ պատկառելի հաւաքոյթին մէջ երբ պատիւը ունեցանք խօսելու, մեր խօսքէն ետք կարդացինք նաեւ այդ նոյն պլոքին այն նո՛յն էջերը՝ որ մկրտուած էին ձայնասփիւռի խորհրդաւոր մկրտիչէն...

Ի՞նչ պատահեցաւ, երբ կարդացինք մեծժուած տողերը: Ո՛չ Արարատ լեռը քիչ մը աւելի հեռացաւ Երեւանէն, եւ ոչ ալ Սեւանի ջուրերը կաթիլ մը աւելի պակսեցան, անշուշտ...

Ի՞նչ պատահեցաւ...

Ես անքուն պիշեր մը լուսցուցի, ու վստահ եմ նաեւ ինծի հետ դառնացած ուրիշ մեծ սիրտ մը՝ մտածելով, թէ ինչո՞ւ կրնան կըտրած ըլլալ Երեւանի մէջ Երեւանի՛ն ձօնուած բանաստեղծութիւն մը: Թո՛ղ պիշեր մըն ալ ի՛նք լուսցնէ, անյայտ պրաքննիչը, դառնալու համար աս հարցումին պատասխանը...

— Ի՛նչ կրնար պատահիլ, եթէ իր մկրտած տե՛ղը մնաք...

15

Քաղքանակի Այգին ենք: Հայաստանի մէջ երբ այգի ըսեն, պէտք է հասկնաք պարտէզ: Իսկ այս մէկը իրապէս ոչ այգի է, ոչ

պարտէզ՝: Բռունցքի պէս ցցուած բարձունք մը, որ կը տիրապետէ ամբողջ քաղաքին ու կը ծառայէ որպէս պատուանդան Մթալինի մեծադանդուած արձանին:

Կը հաւատաուի, թէ այս արձանը ամէնէն դեղեցիկն է բովանդակ Սովետական աշխարհին մէջ պոյուէթիւն ունեցող Մթալինի հարթաւոր արձաններէն: Պատճառ մը չկայ չհաւատալու: Մենք, հայերս, երբ բան մը ընենք, պէտք է որ ըլայ գերադանցը: Բոլորին հետ, բոլորին պէս՝ բայց անպայման կէտը կը պահենք բոլորէն առաջ անցնելու, մեր ցեղային անհատականութեան դրոշմը դնելու ամէն ինչի վրայ որ կ'իւրացնենք:

Յիսուս մը կու գայ եւ քրիստոնէութիւն կը քարոզէ մարդկութեան, — առաջի՛ն քրիստոնեան ենք, այլ մանաւանդ լուսաւորչակա՛ն քրիստոնեան, որմէ դուրս ուրիշ քրիստոնեայ չենք ճանչնար, եւ ժառանգութեան օրինքով Յիսուսի փոխանորդ ընդունուած Պապն իսկ խորթ է մեզի: Լենին մը եւ Մթալին մը կու գան եւ համայնավարութի՛ւն կը քարոզեն, — առաջինն ենք դարձեալ, ու ոչինչ կրնայ համոզել մեզ, թէ Մթալինի այս եզակի դեղեցկութեամբ արձանը կրնար այլ տեղ տանել պատշաճութեամբ ցցուիլ, օրինակի համար Թիֆլիս կամ Մոսկուա, քան այստեղ: Զո՛ւր ճիգ, եթէ փորձուիք համոզել մեզի այդ ուղղութեամբ: Այս արձանին տեղը հո՛ս է, Երեւանի ամէնէն խրտխռտ բարձունքին վրայ: Թող գա՛ն տեսնեն Թուան ալ, Վրացին ալ, եւ համոզուին՝ թէ մե՛ր Մթալինը իրենց ունեցածներէն չէ...

Ճար չունիք: Յիսո՛ւս ըլայ թէ Մթալին՝ անպա՛տ մը հայէն իւրացուելէ ետք, աշխարհին կը նկատուի հայկականութեան դրոշմով, ու այլեւս Մթալինի մայրն իսկ չի կրնար պահպին արձանը կորզել այս Հայերէն...

Յաղթանակի այլին ենք ուրեմն, թէեւ պոռ նեղս չենք մտած: Լայն դուռը բաց է, բայց մուտքին առջեւ դրուած նատարան մը կը փակէ ճամբան, ու մեր ինքնաշարժը պարտաւոր է կանգ առնել այդ նատարանին առջեւ: Պահակը, սովորական ծերուկ մը, քիչ մը անդին կեցած կը խօսի իրեն տարեկից մէկուն հետ: Ինքնաշարժին ձայնէն պահ մը գլուխը կը դարձնէ մեր կողմը, կը զննէ: Ընկերակից, — նոյնինքն Հայկ Աւագեանը — ձեռքի չարժումով նշան կ'ընէ եւ կը հասկցնէ որ նատարանը վերցուի ու մտնենք: Մարդը, անտարբեր եղած թեւատրանքին, կռնակը կը դարձնէ մեզի ու կը

չափունակէ իր խօսակցութիւնը:

— Ա՛, մոռացանք, պետ կէս ժամ ունենք, — կ'ըսէ բարեկամս ժամացոյցին նայելով, ու կ'իջնենք վար:

Մեծ բան մը չէ կէս ժամ սպասելը, մանաւանդ այս բարձունքին վրայ եւ այսպէս արեւուտ ու պայծառ օրով: Առաքելեան սէգ կը տեսնէ սակայն բացատրելու, որպէսզի պահակին վերաբերումէն չվիրաւորինք յարկանքի պակաս մը նշմարել, մեր անձերուն հանդէպ:

— Գիտէ՞ք ինչ. մեզ մօտ օրէնքը պէտք է յարգուի: Երբ նշանակուած է մուտքի պաշտօնական ժամ՝ անդրաժեշտ է յարգել կանոնը:

— Անշո՛ւշտ, անշո՛ւշտ, կը փութամ ուրախութեամբ, ամէն կերպ չանալով ցոյց տալ, թէ մեզի պարտադրուած այս սպասումը ոչինչով կը նուազեցնէ իր հեղինակութիւնը: Պահակը պահակ է վերջապէս, եւ օրէնքը օրէնք է, մեծին ու պզտիկին համար հաւասարապէս: Մանաւանդ մեծին, մեծերուն՝ որոնք պարտքին յարգել իրենց իսկ դրած կանոնները, օրինակ ծառայելու համար ժողովուրդին, եւն. եւն.:

Կը յուսամ այս կարգի տաժանութիւններով եւ հաստատակամութիւնով անցընել ժամանակը, երբ ուշադրութիւնս կը գրաւէ պահակին դէմքը: Ծանօթ կը թուի: Կը մօտենամ: Երկու ծերուկները կը խօսին... թուրքերէն: Մինեանց լեզուով բարեւ կու տամ եւ քանի մը բառ կ'արտասանեմ: Մարդը կը դառնայ, վերէն վար կը քննէ ու նայուածքը կը դամէ դէմքիս:

— Պէճ սէնի թանըյասիյըմ... (ես քեզ պիտի ճանչնա՛մ):

Թուրքերէնի ամբողջ պաշարս խտացնելով կը յայտնեմ, թէ եմ ալ ազատութիւնս այն է որ պինդ տեղ մը տեսած եմ: Ի վերջոյ կը պարզուի, թէ Հալէպէն ներկայացած մրն է եւ մեր ֆութբոլէ պաշտին պահակութիւն ըրած մէկը: Կը փորձէ նոյնիսկ յիշել անունս, եւ կու տայ այնպիսի մտերիմ մէկուն անունը, որ այլեւս կասկած չի թողուր թէ իրապէս ճանչցած է:

— Սէճ պարոն Նշան տէյի՞լ մի սին — (դուն պարոն Նշանը չե՞ս):

Կը յայտնեմ, որ Նշանը չեմ, բայց իր վիշտութիւնը մեծ ալեալ մը չէ որ պոծել կու տայ իրեն, որովհետեւ միշտ միասին եղած ենք Նշանին հետ ու գարմանալի չէ որ մեզմէ մէկը չփոթէ միւսին հետ:

Մարդը դեռ կ'ուզէ չարտահայտել, բայց ես կը գտնեմ որ քա-
ղաքավարութեան դէմ է ըրածս, բառական տեւեց արդէն զրոյցը,
ես հարկ է դառնալ Առաքելեանին, որ մեկուսի կը մնայ քիչ մը ան-
դին: Բայց, մեր Հայէպցին կը լռէ թեւէս, ոտքովը հարուած մը
կու տայ նստարանին, եւ կը գոչէ.

— Կի՛ր, եավրում, կի՛ր տէ՝ պապա՛ն կէօր — (մոխր, եավ-
րում, մոխրի՝ ես հա՛յրդ տեւս...): Թամկական թուրքերէնի մէջ՝
հեգնանքի համ ունի իր խօսքը:

— Ի՞նչ էր ատում, կը հարցնէ Առաքելեան, երբ մեր ինքնա-
շարժը ժամանակէն առաջ յարձակումնօրէն կը մտնէ Յարթանակի
խճուղին, մոռնալ տալով թէ «անդրաժէտ էր յարգել կանոնը...»:

— Ոչինչ, Հայէպէն ծանօթ դատս էր:

— Ձո պոպալի շաբիկ հարցում ատեկ: Ճանաչո՞ւմ է քո հօրը:

— Ո՛չ, հայրս ես չեմ ճանչցած, որ ինքը ճանչնայ: Խօսքը
Սթամբոլի հայրերի մասին է, եւ կարծեմ մեր այս պահուկը շատ կը
սիրէ ժպրավարպետս հայրերը...

Սիրէք կամ ոչ՝ հոգեկան դրժ մըն է այս արձանը: Հնոցէն՝
տապատրիչ է, մօտէն՝ պարտիզպան հրաշալի է, ճնշող, ճմլող եւ...
վերացնող նայի տանն:

Այսօր բառերը կը դարձուածքին իրենց ճշդիւր իմաստնե-
րով, բծախնդիր եւ դժուարամատ ընտրութեամբ: Սեւ կրանիթէ
պատառանդանին տակ մխոցին՝ պղնձեայ Սթամբոլը կոթողային հա-
ւասկ մը ունի, տպատրիչ լայնք մը ու բոլոր պարմանները կը լրացը-
նէ, որպէսզի ամրոցման դանդաղածին մօտեցող պատ իր մահ-
կանացու խնդաձեւներ, ճղճմութիւններ: Իսկ արձանը ինքը կարծես
մեռած չէ, այլ ոգեկոչուած հերոսներէ մը՝ որ երկինքին բանելք
ձը ունի, ու կը պատրաստուի, ճիշդ այս պահուն, բաժնել երկին-
քին հետ, երկինքին մէջ: Աստուած իմ, ինչ ուժ, կարողական ինչ
զօրութիւն պէտք է ունենայ բրոնզ պատեանը, որպէսզի կարենայ
հոգեկան պատրուած մը այդքան ժամանել, ու Սթամբոլին պէս կարծր
ու դաժան անհատականութիւն մը անդամ պատասխանել՝ որ յա-
ւերժութեան նայի այդչա մտածին բոլոր աչքերով, բոլոր ժպի-
տով ու անդրադարձիչներուն բնորոշ պատասխանութեամբ...

— Ո՞վ է հեղինակը այս գործին, կը հարցնեմ, պատահով որ

տրուի հայ արձանագործի մը անունը, եւ արդէն իսկ մտքիս մէջ նուիրագործած եմ իր բացառիկ տաղանդը:

Անորոշ պատասխան մըն է ստացածս, եւ չի համապատասխաներ ծանօթ հայ արձանագործներէն ոեւէ մէկուն անունին, բայց այլապէս կը բացատրէ արձանին արտակարգ յաջողութիւնը: Վրացի մըն է, հայկական ծագումով, ու այս մասին խօսակիցս այնքան ալ յստակ չէ իր ծանօթութեան մէջ, բայց մեծ նշանակութիւն մը չունէ այդ չափը: Կարեւորը այն է՝ որ վրացի մըն է, եւ արդէն վրացի մը կրնար այսպէս վսեմացնել Սթալինը, որովհետեւ վրացի արուեստագէտ մը միայն ընդունակ էր հասնելու այս խոր ներշնչումին եւ ապրումին, զգալու բնազդական այն սէրը՝ առանց որուն արուեստը կրնայ կատարեալ ըլլալ, բայց երբէք՝ ստեղծագործութիւն: Ինչուննկէն, մեր հոգեկան աշխարհին թաքուն յատակներէն եկող եւ յաճախ մեզի իսկ անծանօթ խլրտումներն են, չպատճառաբանուած եւ չբացատրուած վճռակնելը, որ կրնան մղել արուեստագէտը գործազանց արդիւնքներու, բայց ճակատագրական մօտիկ վճռակնելու՝ ուր նիւթը եւ արուեստագէտը կը կազմեն միութիւն մը, անդիտակից նոյնացումի մը մէջ, ու դժուար կ'ըլլայ այլեւս ճշդել, թէ արուեստի իրագործումին ո՛ր մասը կու գայ նիւթէն, եւ որը արուեստէն:

Վերջին հաշուով՝ արուեստը սէր է, պայմանական բոլոր կանոններէն անկախ եւ դեղեցկագիտական բոլոր օրէնքներէն դուրս: Ամէն իրաւ արուեստագէտ նախասահմանուած է բացառիկ ու մեծ սիրոյ մը, որուն հետ ճակատագիրը յարդարած է պայմանի ժամադրութիւնը, ճշդելով վայրը եւ օրը: Միչտաուր Աբուլեան կրնար դեռ հարիւր տարի ապրիլ եւ տասնեակներով հատորներ գրել, գրական ու գիտական պատկառելի վաստակ մը կուտակել, բայց գիտենք թէ իր մեակ սէրը Հայաստանն էր ու միայն Հայաստանի վէրքը կամ երգը կրնար կազմել իր կեանքին մեծ դործը: Նաբեկացին՝ բախտի տարբեր դասաւորումով մը, կրնար Արեւելքի կամ Արեւմուտքի կաճառներուն մէջ իմաստասէրի անուն մը թողուլ, բայց միեւնոյնն է, ուշ կամ կանուխ պիտի հասնէր երկինքի հետ իր ժամադրութեան, իր երկնային սիրեցեալին, Վանայ Ծովուն որեւէ մէկ ափունքին վրայ...

Կէս-հայ կէս-վրացի այս արձանագործը, որուն անունն իսկ անծանօթ է ինծի, չեմ գիտեր թէ ուր է եւ ինչ տուած է կեանքին մէջ, բայց կը զգամ թէ այստեղ է իր կեանքին մեծ թռիչքը, Երեւանի Ծաղկանակի Այգիին այս բարձունքին վրայ, որ կը նուի-

բազմածէ նաեւ յաղթանակը իր մեծ տաղանդին:

*
**

Մեկնելու վրայ ենք, երբ անակնկալօրէն կը հասնին երկու մեծ ինքնաշարժներ, լեփ-լեցուն մանուկներով: Գիշերօթիկ նախակրթարանի մը աշակերտներն են, իրենց վարժուհիներով եւ... կէսօրուան ճաշով: Մեքենաները հազիւ լռած՝ ճռռոցուն խուժանը կը սկսի վար թափիլ: Ձիչեր, վազվզուք, խայտանքի կանչեր: Ամէն մէկ՝ հինգ-վեց տարեկան մանչուկի մը լացուկոծը կը լսուի ընդհանուր զուարթութեան մէջ: Ա՛ճապարանքէն՝ ղլորած է գետին եւ հիմա կը մնայ ինկած տեղը ու կու լայ, սպասելով որ գան վերցնեն: Վարժուհիները՝ ականատես են, բայց անտարբեր կը ձեւանան: Պզտիկին օգնութեան հասնելու ոչ մէկ չարժում իրենց կողմէ: Գայթակղութիւնս կարճ կը տեւէ սակայն: Հասակաւոր երկու աշակերտուհիներ կը հասնին, կը վերցնեն լացող տղեկը, կը հանդարտեցնեն եւ ապա կը նային հսկիչ տիկինին, որ պնահատանքի թեթեւ չարժումով մը կը յայտնէ տեսած ըլլալը ու կը դառնայ ուրիշ կողմ: Ողոջ է, թէ մեծերը ինամատար կարպուած են փոքրերուն եւ վարժուհիները կը պահեն վերին հսկողութիւն մը միայն, ջանալով որ աշակերտութիւնը դառնայ ինքնաբաւ:

Ուղեկիցս տիպարական ժամադրութիւն մը ունի եւ կ'ուզէ որ աճապարենք, բայց իմ տրամադրութիւններս կը զարգանան բոլորովին ներհակ ուղղութեամբ: Ամէն օր ներկայացող առիթ մը չէ, եւ պիտեմ թէ միշտ չի պատահիր այսպէս անակնկալ հանդիպում մը: Քանի մը դպրոցներու տրուած այցելութեամբ երբեք հնարաւոր չեղաւ այնքան մօտէն ծանօթանալու եւ չփուելու աշակերտական կեանքին ու մթնոլորտին, որքան այս պատահական մօտիկութիւնը Ցաղթանակի Այգիին մէջ: Կը խնդրեմ, կը պնդեմ՝ որ գոնէ կէս ժամ մը մնանք եւ տեսնենք նաեւ ճաշի արարողութիւնը:

Մեծերը սկսած են արդէն մեքենայէն տեղափոխել խոշոր դոյլ մը, լեցուն պարկ մը եւ երկու մեծ կողովներ: Ուրիշ խումբ մը սըփռոցները կը տարածէ կրանիթեայ պատուանդանին իսկ վրայ, ուր հեռուհեռէ կը պարպուին ու կը չարուին ուտելիքները: Պարկը՝ ամբողջութեամբ հաց է: Մեւսներէն կը հանուին պանիրի եւ կարագի խոշոր կոյտեր: Մեւսայեայ մեծ դոյլէն՝ որ ամէնէն ծանրը կը թուի եւ երկու աղջիկներ դժուարութեամբ կը տեղափոխեն՝

զգուշութեամբ կը հանուին խաչած հաւկիթները, որոնք, որոշ խա-
էն մը անդին կը վերածուին խաչած պեռնախանձորներու:

— Ախկա իրենց ո՞ր ճաշն է, — կը հարցնեմ օրիորդին, ու անմիջապէս կը զղամ թէ աւելորդ էր հարցումս, որովհետեւ պիտեմ պատասխանը:

— Սա, ի հարկէ, փոքրերի նախաճաշն է:

Կէսօր է, ու դեռ ժամ մը ունին նախաճաշելու: Չեմ պարմա-
նար: Գիտեմ թէ Հայաստանի մէջ «նախաճաշ» բառը ըսելու ձեւ մըն է, եւ ճաշի անուններն ու ժամերը կատարեալ հանելուկ մըն են մեզի համար: Եթէ մէկը պիտանի ձեւ ճաշի հրաւիրէ, եւ, ըստ սովորականին նախապատրաստութիւնը մէկին կամ երկուքին ուղան նստելու, չհասած կը համոզուիք թէ շատ առաջ պայած էք ձեր... բաստեսու-
թեան մէջ: Խախտած էք, եթէ չորսին նստիք: Գալով ընթրիքին, ժամը դիտնալու պէտք չունիք այլեւս, որովհետեւ չորսին–հինգին ճաշասեղանին նստած մը համար ընթրիքի սեղանը ուրիշ բան չէ այլեւս, եթէ ոչ խրթայատուկ պոպոշայի մը հետամնատը:

— Ախ պզտիկները նախաճաշէն առաջ... նախաճաշ չե՞ն ը-
րած, այնինքն, բանի ի՛ուղիմ, բան մը չե՞ն կերած մինչեւ այս ժամը:

— Օ՛, ոչ: Առաւօտ՝ թէյ են առել նախաճաշիկի հետ...

Նախաճաշ, նախաճաշիկ, ճաշ, ընթրիք: Անգի՛նք, քանի անդերը աւելի չէ բարգացած ու մէկին ու մէկը լաւ չէ ըրած առաւօտեան, թէ կրնայ հոգւոյ մէջ պոռնկիլ նաեւ... նախընթրիք մը:

— Սա էֆկուրցիայի ճաշացուցակ է, ի՛րակ վարժուհին, չըբա-
ձեղանքի արտայայտութեամբ մը, եւ կը սկսի թուել թէ ինչ տեսակ կերակուրներէ կը բաղկանայ իր աշակերտներուն անունը, մանաւանդ չեչա դնելով որչ բառերու վրայ — հաւ, ձուկ, եւն., որոնք մաս կը կազմեն չարաթական ճաշացուցակին:

Յայտնապէս, հասկցած է այլեւս մր բլատ եւ կ'ուզէ անպատճառ պատճառել թէ դաշտային պատկեր մը ընթացքին տեսնուած այս չար բաներուն պէտք չէ դառնալ երեկոյ խոհանոցը:

Խելօք ապրիլ: Երեւի դու ամերիկահայ թուրիստ կը կարծէ...

Եթէ պիտայ, թէ ինծի համար տեսածս շատ սեղմն է ակընկատելի, թէ Հայաստանի հոգին վրայ հոգ մանուկներուն կուշտ քնանալը եւ ապահով երկիրներու տակ ածելը ինքնին պատճառ պատկեր մըն է որպանոցներու եւ ցուրտ խոհերու յաւտկեն աշխարհին հետ չվտանգ հոգիս համար, հասունցէն պէտք չտեսնէ իր թեւաձեռքեն...

*
**

Սխալուած ենք մնալով, այլ ի սիրտ: Զարմանալ գործածելու չեմ բարեկամիս անհաւատութիւնը: Կ'ուզեմ: Վերջին նայուածք մը եւս, բաւական հեռուէն, այս պարտուելի կռիւին: Մեքենային դուռը վրայէս գոցած պահուս, արտ, խռովախուռ բայց պարմանալիօրէն յստակ՝ ուրիշ պատկեր մը կու գայ մտքիս, որ կը չքեցնէ այս տրճանը, իր մեծախառն խոյանքին մէջ, կրանիթէ սեւ աշտարակին մահ հասակով: Մտովի նորեն կը մօտենամ երկու պատկերները, հասակով, ոգիով, կառոյցով եւ յղացումով նորեն նման, բայց նորմէ նոյնքան հեռու՝ նրենց խորհրդանշած գաղափարներով, մէկը մեռնի ժխտումը ըլլալու ատենին:

Գիտեմ, թէ ոչ ոք պիտի ուզէ հաւատալ, ու չատեր պրսկան պատրլ ընդհանրացում մը պիտի համարեն այս բացատրութիւնը, բայց պիտի հասկնան եւ ընդունին թերը անոնք որ տեսած են այդ երկու արճաններն ալ: Իսկ իմ անոգական տպաւորութիւնս այնքան ուժեղ է, պատկերներուն մօտիկութիւնը այնպէս ուշագրաւ եւ ակնթախ, որ կարելի չէ չարձանագրել, ընթերցողին թերահաւատութիւնը ծառացնելու խոկ պնով:

Սթալինի արճանը Յոլթոնակի Սկյլին մէջ, եւ... Ազատութեան Արճանը՝ Նիւ Եորքի նաւահանգիստին բերանը, երկուքեակ նմանութիւն մը ունին...

Եթէ ամերիկահայ բարեկամներս արձագանգութիւն չհամարեն, իրենց դաչէն կը ներկայացնեմ այստեղ մտածումիս մէջ կատարած աստղաբային ինքնաքննութիւնը, որ կը ներկայանայ ամրողջ երկրագունդը թեւերուն մէջ առած հսկայի մը տեսիլքով, որուն ձեռքը բռունցք կազմած է Նիւ Եորքի նաւահանգիստին մէջ, խոկ ձախը՝ Երեւանի այս բարձունքին վրայ...

Ա՛յ բռունցքը եւ ձախ բռունցքը...

Ու ամրողջ երկրագունդը՝ այս երկու բռունցքներուն մէջտեղ...

Կան՝ որ կը հաւատան ոչին, կան՝ որ նոյնպէս կ'ընեն միայն ձախին անունով:

Ուզողը թող հաւատայ ուզած կողմին, բայց եթէ կան նաեւ որ կը հաւատան թէ այս երկուքէն մէկն ու մէկը անպայման պիտի ճգմուի արկածի մեռնելով՝ այլ ներանելիները ի մի խմբեցէք,

չարք կազմել տուէք, եւ իրենց առջեւ լայն բացէք միջազգային մեծ յիմարանոցի մը դռները...

Կան որ ձլով կ'աշխատին, կան որ ձախով կը գրեն: Ես, ծընունդով ալ եմ եւ կը գործածեմ միշտ ալ ձեռքս: Շատեր գիտեմ՝ որ ձախլիկ են, բայց իրենց ձեռագիրը նուազ գեղեցիկ չէ իմինէս: Այլ մանաւանդ դեռ չեմ տեսած ձախլիկ մը, ու պատմութիւնը չէ արձանագրած դէպք մը՝ որ նոյն մարդուն ձախն ու ալը իրարու դէմ դանակ քաշեն նոյն մարմնին վրայ: Ու մարդկութիւնը հաւաքաբար, առնուազն մէկ մարդու չափ խելք ունի, որպէսզի չփորձէ իր մէկ ձեռքով սրիւն հանել միւս ձեռքէն...

*
**

Գիշերը, բանաստեղծ Գէորգ Էմինին հետ, պահ մը առանձին ենք սենեակս: Կառնկներու բանաստեղծին հիացողներ, Պէյրութէն, նուէրներ ղրկած են ու եկած է չնորհակալութեան նամակներ յանձնելու: Մտածող եւ իր մտածումները ապրող բանաստեղծ մըն է Էմինը: Խորապէս հայրենասէր, ու հաւատաւոր կոմունիստ մը նոյն առնէն: Զրոյցը, ինքնաբերաբար, կը դառնայ Սփիւռքի մեր պատակտումներուն եւ կռիւներուն շուրջ: Հազիւ զսպուած դառնութիւն մը կայ իր ձայնին մէջ, յատակէն եռացող վրդովումի ալիքներով, երբ կը դոչէ.

— Ախր ո՞նց կարելի է՝ մի հայ վեր կենայ եւ խփի ուրիշ մէկ հայի... Ո՞նց կարելի է...

Ի՛նչ ըսել, ի՛նչպէս լացատրել, ինչո՛ւ արդարանալ: Ու կարծես ես անձնապէս պատասխանատու ըլլամ Պէյրութի մէջ պատահած արիւնոտ խնդութիւններուն, ցուցամատը դէմքիս տնկած կը դոչէ.

— Վե՛րջ տուէք, ընկեր Ջան, վե՛րջ տուէք էդ բոլորին: Հայ էք, հայ մնացէք՝ ու պրծաւ գնաց: Ոչ ոք աւելին չի պահանջում ձեզանից: Հայ մնալ եւ չճուլուիլ, հասկանո՞ւմ ես, այդ պիտի լինի ձեր կարգախօսը, Հա՛յ մնալ....

Ըստ երեւոյթին, պարտաւոր եմ ճիշդ մը ընել, թէ «հասկանում եմ»: Բայց եկուր հասկցուր իրեն, Հայաստանի հողին վրայ ծնած ու մեծցած այս բանաստեղծին՝ լղճուկ մեր պայմանները, պաղութահոյ կեանքին փորձանքները, փորձութիւնները: Այստեղէն, Հայաստանէն՝ այնքա՛ն պզտիկ կը թուին մեր մեծ-մեծ խըն-

դէրները, այնպէ՛ս ճղճիմ՝ ճակատագրական համարուած մեր պայքարները, գաղափարները: Այստեղ՝ ամէն ինչ պարզ է եւ յստակ: Կեանքը այստեղ լուծելի բարդ խնդիրներ չունի հայուն համար, ու հայ բանաստեղծը պարզադոյն բանաձեւի մը կը վերածէ մեր ամբողջ ընելիքը. — «Հայ մնացէք, պրծաւ ղնաց»:

Գէորգ Էմին կը հաւատայ իր ըսածին, եւ խորունկ համոզումով կը վճռէ.

— Թող ինձ առիթ տրուի՝ եւ վե՛ց ամսէց կը հարթեմ ձեր պաղուքի բոլոր վէճերը...

Այնպէս խանդավառ է իր ծրագրով, այնպէ՛ս համոզուած է իր յաջողութեան, որ չեմ ուզեր թերահաւատ երեւիլ խօսքով խաթարել իր դեղեցիկ պոռթկումը: Բանաստեղծ է: Մաքուր, անարատ ակունքներէ ներչնչում առնող երկիչ մը: Չի պիտեր, որ մենք այստեղ արցունքոտ աչքերով ու կարօտի ատրտունքով կրնանք կարդալ իր «Կռունկ»ը, բայց օր մը վերջ կրնանք խնկատարի մատիւններով փզիկ-փզիկ ընել մեր նուիրական թռչունը, մինչեւ վերջին փետուրը: Չի պիտեր, ու լաւ է որ չպիտնայ եւ պահէ իր հաւատքը մեր հայութեան մասին...

Կը փորձեմ նիւթը փոխել, բայց յամառօրէն կառչած է նոյն մտածումին եւ կը պնդէ, թէ անպայման կարելի է վերջ տալ բոլոր տեսակի պատահարումներուն: Կը չարունակէ.

— Եթէ տղէտներ, մոլորածներ, չահամոլներ կան որ կամենում են յաւերժացնել վէճն ու կռիւը, դո՞ւք ինչ էք անում, դուք բանաստեղծներ, դրագէտներ եւ ողջ մտաւորականութիւն: Չէ՞ որ ձեր խօսքը կշիռ ունի: Ի վերջոյ ուժեղ խօսք ասացէք եւ բոլորին հասկացրէք իրենց չափը:

Կարծեմ ա՛լ չափը անցուց, եւ պարզապէս պիտի նչանակէր քնացնել զինք իր երջանիկ մխամտութեան մէջ, եթէ չըսուէր.

— Բանաստեղծի խօսք, մտաւորականի հմայք, — այդ բաները, մեր աշխարհին մէջ ձեր դրամով կոպէկ չեն արժեր: Եթէ Սողոմոն իմաստունն ալ այսօր յայտնուի մեր մէջ, շատ հաւանականութիւն կայ որ խենդի տեղ դրուի: Եւ, վերջ ի վերջոյ, ի՞նչ պիտի ընէ այդ իմաստունդ: Շատ շատ՝ պիտի կրկնէ դասական իր հնարքը, ապառնալով երախան երկուքի բաժնել: Դիւրին էր անցեալի այդ նչանաւոր դատաւճիռը, որովհետեւ մանուկը հարազատ մայր մը ունէր ու ոչ մէկ մայր կ'ուզէ իր աչքերուվը տեսնել հարազատին կիսուելը: Փոխադրէ՛ հիմա դատապարտդ մեր կեանքին մէջ ու վերածէ՛

վիճելի մանուկը, օրինակի համար, Հայ եկեղեցին: Բանաստեղծ մի լաւ պահ մը, եղիր Մովսէն Խոռնացին: Քաշէ՛ տուր եւ տար: Շա՛տ պիտի տարաս: Թեւդ պիտի յոգնի, բայց երբեք պիտի չկտրես հարթատար մօր ճամբէն...

— Դա, ասիկէն, զարհուրելի անկում է, հոգեկան աշխարհնե-րի փշացում...

— Եթէ կ'ուզես՝ զարհուրելին աւելի բան մըն է. պարզապէս զզուելի է, բայց այսպէս է եւ տակիտ մեր կեանքն է, գաղութահայ կեանքը, որուն իրական պատկերը անկարելի է տալ ձեզի, քանի չէք ապրած մեր մէջ: Անգամ մը այն չէ միայն որ մարդիկ գաղթին հայերէն խօսելէ: Կրնան նոյնիսկ գրաբար խօսիլ, գրաբարով աղօթել, բայց նոյն ատեն պարտուած ըլլալ հայ մարդուն նախաստաբեր-քը եղած այն պայմանէն, որ կը կապէ ամէն մէկ հայու խնդութիւն, անկախ իր քաղաքական համոզումներէն եւ դաւանական հատա-տակներէն: Իրական ողբերգութիւնը հոն է, որ այսօր, աստիճա-բար այդ անհետանալի պայմանին է որ կը խամրուի Սփիւռքի մէջ, օր ցերեկով, պաշտօնապէս, հանդիսաւորապէս եւ... փառա-տրապէս:

— Ես հաւատամ եմ հայ մարդուն...

— Ես ալ կը հաւատամ... հաւատալով: Բայց մեր հաւատալն ու չհաւատալը ոչինչ կը փոխէ կացութիւնին, երբ ամբողջ բազմու-թիւններ ունինք այսօր, որ իրենց կարգին կը հաւատան ուրիշ բա-ներու, որոնք հերքումն են քու հաւատիդ:

Կը մնայի՝ զժգոհ եւ տրտում: Դառն մէջ, կ'ըսեմ.

— Աւաղ մը պրոյնը՝ կամակերպուելէք եւ ելէք մեր մօտ, բայց ոչ թէ իրրեւ պատասխան այդ բոլոր, այլ ելէք մնացէք քա-նի մը ամիսով, ապրելէք քիչ մըն ալ պատմութեան մէջ, եւ ձեր ներկայութեամբ ու ձեր խօսքով դուէք կարենաք բարերար մթնոլորտ մը ստեղծել:

— Տեսնո՞ւմ ես... ուրիշն ձիշդ կը մտածուի, խոստո-վանում ես ահա, թէ անելիք կայ ձեզ մօտ...

— Կա՛յ, անշուշտ կայ, կը վստահ ուզեցնել, չանալով քաղց-րացնել սրինգիս ձայնը. ասիկա վերջին խօսքս է իրեն:

Ինչուս պէտք, որ բուն պէս ամէն ինչի վրայ վայեմ ու ամէն ինչ մտայղ ցոյց տամ իրենց: Թող պան եւ տեսնեն իրենց սեփական աչքերով:

Ուրիշ քանի մը ծանօթ պրոյներ հետ եւս կ'ունենանք պրեթէ

մխեանդ խօսակցութիւնը, շատ յաճախ: Բոլորն ալ տարբեր բառերով մխեանդ բանը կ'լսեն միշտ — «Հայ մնացէք, եւ պրծաւ գլեանց...»: Իրենցմէ մէկուն, որ կատակները սիրող եւ շատ սրամիտ տղայ է, մեր կեանքը կը նեղկատյանեմ հետեւեալ պատկերով:

— Արտասահմանի մէջ, բոլոր հայերը, առանց մէկ հատ խակ քաղաքական, համաձայն են, թէ «պէտք է հայ մնալ»: Հայ մնալու հարցը վիճելի չէ ոեւմէն, բայց խիստ տարակոյն են հայ մնալու եղանակները: Եթէ, ձեր բառամթերքով, խնդիրը վերածենք մաթեմաթիկական պրօպլէմի՝ կը տարօրեակ հետեւեալը. — Երկու առաւել երկու՝ հաւասար է չորս, եւ ոչ որ չորս ունի, բանք, հայ է: Կարդալ հանեցէք Սիլուքի հայերը, մէկիկ մէկիկ, ոեւ տախտակին առջեւ: Մէկը կը պիտ — երեք առաւել երկու՝ հաւասար է չո՛րս: Ուրիշ մը — տասը պակաս երեք՝ հաւասար է չո՛րս...: Բոլորին ալ պատասխանը չորս է, որովհետեւ ոչ ոք կը գիտէ իր հայութիւնը մեռնիլ, բայց եկուր տես ոեւ տախտակը ու ոեւ խայտառակութիւնները...

— Բա՛, ուսուցչ չկա՞յ ոեւ տախտակի վրէն...

— Ուսուցի՞չ: Ի տարկէտ կայ, եւ յաճախ «կը սրտագրէ»՝ պատասխանեմ. — «Ժողովուրդ Հայոց, լսեցէ՛ք. որպէսզի անվթար մնայ մեր սուրբ եւ նուիրական Հայրս՝ պէտք է իմ մէկ առնենք մէկը, երկուքը: Հայրսին սիրտն՝ պէտք է կատարեանք Հայրս: Կատարելով, կատարե՛լ մխայն կրնանք չորսը Հայրս պահել, ժողովուրդ Հայոց, մեր սրբանաո՛ւրբ Հայրս, որուն առջեւ կը խոնարհինք բոլորս...»

Ու կատակէն լուրջի անցնելով, կ'եզրակացնեմ.

— Ուսուցիչը՝ պո՛ւք է, Հայրենի՛քը: Տե՛ղ կը պատրաստէք, պայմաններ կը ստեղծէք, Սիլուքի հայութեան մէկ կարեւոր մասը կու պայ հայրենիք եւ... «պրծաւ գնաց»:

— Իսկ մնացեալնե՞րը:

— Մնացեալներուն համար մի՛ մտածէք: Ո՛չ. մէկ ուսուցիչ կրնայ բան մը ընել անոնց համար: Աւելի ճիշդը՝ կայ մխակ եւ անվիճելի ուսուցիչ մը, պաժան ու անկարելիր ժամանակը, որ սպասելը ճեռք առած պիտի սրբէ բոլոր թուանշանները, սուտ հաշիւները, կեղծ թիւերը, եւ Սիլուքէն, պիտի մնայ, Հայոց Պատմութեան մէջ, սրբուած ու մաս-մաքուր սեւ տախտակ մը, սեփ-սեւ վարագոյրի մը պէս...

16

Եթէ Հայաստանի մէջ այցելու մըն եմ, էջմիածնի համար հիւր մը, այլեւս այստեղ՝ տարինե՛ր–տարիներ առաջ ճամբայ ելած ուխտաւոր մը, որ կը հասնի, վերջապէս, իր երազին:

Ընդունուած ճշմարտութիւն մը կ'ուզէ, որ երազները գեղեցիկ մնան այնքան ատեն որ երազ են, ու պարպուին կախարդական իրենց հմայքէն, անմիջապէս որ ձեւ ստանան եւ մարմին: Այս մէկը ինծի համար բացառութիւն կը կազմէ, ու մարմնացեալ երազը, այս պահուս, Ս. Մեսրոպի դամբարանն է:

Կանգնած եմ ահա պարզ ու խոնարհ չիրմաքարին վերեւ, որուն արձանագրութիւնը կարդալու համար հարկ է մոմ մը վառել, ու դեռ պաշտպանել պլպլացող լոյսը՝ խուցին մէջ կուտակուած ստուերներուն դէմ, նեղ լուսանցքէն ներս սահող սառուցեալ հովի մը լեզուներուն դէմ, այլ մանաւանդ ներքին այն խռովքին դէմ որ մարդուս մէջ յանկարծ կը խլրտայ ու կ'ընէ մատները դողդոջ, չարժումները ձախաւեր:

Այստեղ կը ննջէ ուրեմն Ս. Մեսրոպը, այս դեռնափոր ու քարակերտ խոռոչին մէջ, այս քարին տակ...

Սեւ քարեր, սեւ պատեր, սեւ դարեր... Ամբողջ Հայոց Պատմութիւնը, Հայ ժողովուրդը՝ վերին է, լայնատարած ճիւղերով հսկայ ծառի մը պէս, արեւին ու լոյսին ու երկինքին մէջ յաղթ փուռւածքով, խայտուն, զուարթ ու կենսայորդ երանութեամբ, ու ես՝ կարծէք անկարելի եղելութեան մը ճամբով սահած եմ վար ճիւղերէն, իջած եմ յատակը լայնախարիսխ իր բունին, իջած՝ արմատներէն, եւ հասած սկզբնական իր խակութեան միա՛կ հունտին, հողերուն խոր ընդերքին մէջ, չօշափելու համար արարչական սերմը, որմէ ծնունդ առաւ, կ'առնէ աւիշ՝ ամբողջ Ծառը...

Երազ մըն էր այս պահը, տարիներով, հոգիիս մէջ, վայրկեանաւոր տեսիլք մը, եւ ահաւասիկ որ իրականութիւն կը դառնայ: Ինչո՛ւ մինակ չեմ եւ ուրիշներ կան քովս: Պիտի ուզէի ըլլալ մինակ, միս մինակ այս կիսամութ խուցին մէջ, այս հոգեվարք մոմին հետ, այս քարին առջեւ: Չեմ գիտեր թէ ինչ կրնայի ընել, ինչ կ'ուզէի ը-

նել՝ բայց կը զգամ թէ չվոթք, անորոշ այլ ուժգին մղումի մը դէմ, որ կու գայ ներսէն, արգելիչ ներկայութիւններ են քովս կեցող Օշականի այս բարի քահանան եւ ազնիւ ուղեկիցս:

Ու չարժանկարի անհուն ժապաւէն մը կը սկսի քակուիլ յիշողութենէս, անհամար պատկերներու եւ ապրումներու ներքին ալիօմ մը, թերթ առ թերթ կը թղթատուի մէջս, անծանօթի մը մատներով: Առաջին էջը եւ առաջին պատկե՛րը՝ մաշած, ուժգոյն, ընտանեկան հին նկարի մը պէս: Ե՞րբ էր, քսա՞ն, երեսո՞ւն, — քառասո՛ւն տարիներ առաջ թերեւս: Հողէ յատակով սենեակ մը, չոր խոխրի մը վրայ նստած մանուկներ, ու նուի-նուր քերական մը ամէն մէկուն ձեռքը: Նապաստակ մը իր ձագերով, հովիւ մը ոչխարներուն հետ, լիճի մը վրայ բաղեր, ծառ մը, իշուկ մը մեծ կողովի մը տակ կքած, ու բոլորէն ետք, վերջին երեսը, լման էջի մը վրայ, Ինքը՝ վարթամ մօրուքով ու անուշ աչքերով Մարդը:

— Օրիո՛րդ, ո՞վ է այս մարդը...

— Ատիկա մարդ չէ, Սուրբ Մեսրոպն է...

Հարցնողը քովս նստող տղան էր: Օրիորդին պատասխանը, խոժոռ նայուածքին եւ խիստ ձայնին հետ՝ կազմեց յանդիմանութիւն մը, — «Ատիկա մարդ չէ՛, Սուրբ Մեսրոպն է...»:

Տարինե՛ր, տարինե՛ր անցան, տասնամեակներ իրարու յաջորդեցին, աճեցաւ ու լայնցաւ հոդիս, կեանքն ու աշխարհը հրաշալի պատկերներ դիզեցին այնտեղ, թանկագին յիշատակներու հսկայական դէզ մը, որուն ծանրութեան տակ երբեմն քաղցր կծկումներ կ'ունենայ սիրտս, բայց յոլորին վրայ կ'իջնէ աւուրէն օրուան այս աւուրին պատկերը, խոխրին վրայ չարուած մանուկները, վարժուհին, քերականները — որոնք ապարակի մը կենդանիներուն նուիրուած ծանուցումի պատկերազարդ տետրակներ ըլլային կարծես — տղուն հարցումը, պատասխանը, եւ Մարդը... Մարդը՝ որ մարդ մը չէր ու սուրբ մըն էր...

*
* *

Ու պատահեցաւ, որ փորձուիմ բանաստեղծական գործի մը մէջ ներկայացնել Գիրերու Գիւտին խորհուրդը: Քսան տարի առաջ էր: Սկիզբները, ամէն ինչ լաւ կ'ընթանար: Գեղեցիկ տողեր, պատկերներ ու դիւտեր պակաս չէին, եւ ամբողջութեանը մէջ գոհ էի գործիս ընթացքէն: Կամաց-կամաց սպրդեցաւ սակայն կասկածը, դըժ-

ուարտնամաճուքիւնը, տեւտրտը պրիչը չիտքի մէջ պահտլ անուրչ այն-
վարանքը, որ օր մը առաջ հաւնած մէկ էջդ օր մը վերջ ի՛ընէ տկար-
ու անբաւարար աչքերուդ, յուսահատեցնել յամառութեամբ մը մեր-
ժելով ապրումներուդ ընծայել իրենց վայել ձեւը, կշռույքը, չեշ-
տը, բառերուն չնորհը եւ արուեստին անտեսանելի պոչմը: Քանի՛-
քանի անգամներ սկսած եմ, երբեմն ամբողջ տետրակ մը սեւցու-
ցած, լքած, պատռած, վերստին սկսած, ու այսպէս տարիներ շա-
րունակ, մինչեւ այսօր, ու չեմ գիտեր, պիտ մինչեւ երբ:

Ու տարօրինակը այն է, որ այս պոծին յամառանքը կը տիրա-
պետէ մտածումներուս, յիսակարծօրէն, ամէնէն անսպասելի պահե-
րու եւ անկարելի վայրերու մէջ, երբ հոգեկան ու ֆիզիքական բա-
ցարձակ անկատում մը կայ պրակտիկութենէն եւ հոյ միջավայրէն, ու
չըլսապատր հիմնական տարրեր մտածումներու, ուրիշ հարիզոններու
եւ այլ ապրումներու թևատրանքը ունի: Էյֆէլի աշտարակին վրայ,
Հռովմի աւերակներուն մէջ, Նիակարայի ջրվէժին պէտ, Բուլոնեուն
առջեւ, — ամէ՛ն տեղ ու ամէն անգամ երբ չկարցած աչքերս նոր
հրաշալիքով մը տարուեցան, այլ հին կտորվքը տրմծցաւ յանկարծ
անաւարտ մնացորդի մը կսկիծով, վայելքի պահու մը չիշեցուած ան-
կատար պարտքի մը պէս որ մինչ ուշած ես պարտք հանել քայլ չես
կրցած, տասն անգամ սկսուած ու միշտ կէս մնացած նամակի մը
պէս, որուն վրայ կու գայ դեռ բարդուիլ արդար դատնուքիւնը քա-
րեկամիդ, որ կը մնայ քեզ մոտցած, չտացած նամակին
համար, երբ դուն ինքդ յաճախդ կը տատանիս այլ մէկին յանձն
դրելու դժուարութեամբ...

Առենէ մը ի վեր, գտած եմ այլեւս պրիչս ծանրացնել եւ տա-
ղերուս ընթացքը խանգարող մտքերին պատնէքը: Հոգնեցու-
ցած ժրիչքի մը պէս՝ քնած, ճչցած, ընտրուած եմ ախտանիշին
քնոյքը, ծալուած՝ որ կու գայ շատ հինէն, անկասկած տարիքի մը
հասկցէն, այն խորհրդաւոր անհասկնալիէն, որմէ ոտն հար-
ցաքննել եւ վարժուհիին պատասխանել:

Մա՞րդ մըն էր թէ Սուրբ մը...

Ո՞վ էր երտպէս այս Մեսրոպ Մաշտոցը, առնական, հոյժկու
եւ խիզախ այս տպամարդը: Դարերը դարերուն կտակած են անուն մը,
սուրբի լուսապսակով եւ հրաշքի մը աուսպելով ոգեկնացած դէմք
մը, որուն առջեւ խաչ մը կը հանենք ու կ՚անցնինք, ինչպէս միւս
սուրբերուն: Սո՛ւրբ Մեսրոպ, Սո՛ւրբ Սահակ, Սուրբ Հայրապետ-
ներ, Սուրբ Թարգմանիչներ, Սուրբե՛ր... Ու դեռ, սուրբերու նախ-

գտակեսուքեան կարգուսարքին մէջ, սխալ մըն ալ գործուեցաւ։ Հարկ էր ըսել — ինչպէս կ'ըսուի — Սուրբ Սահակ, Սուրբ Մեսրոպ։ Նախ կաթողիկոսը՝ եւ ապա վարդապետը, եւ ապա օրացոյցի մեծ ու պզտիկ սուրբերուն ամբողջ շարքը, հլու-հլու իրենց յոյսէ պատկերով...

Մա՞րդ մըն էր թէ Սուրբ մը։

Տարինքը, կեանքը, վարձատրութիւնը, պետութի՛նը՝ ամբաւ հեռացուցած են մտածումս սուրբէն, սուրբերէն՝ որոնք կը կազմեն հրաշալի ոգեղէն մը մեր հոգեկան աշխարհին վրայ, ծխածանեփուռ պէս աղուոր, բայց անոնց պէս խռովասուկ եւ անիրական, ու մօտեցուցած, աստիճանաբար, մարդուն ու մարդկայինին։ Մարդը՝ բոլոր հրաշքներուն ծնունդըն եւ ինքնիրմով արդէն պետութեան հրաշագործութիւնը։

Մանկութեան այդ առաջին վարժուհիս այլեւս չեմ տեսած ու չեմ յիշեր անուն ու ձեւը, բայց ամէն անգամ որ ի՛մ փոքրիկիս ու աշխարհը մտնողով ի՛ւսկիմ շարունակել երազումը ի՛մ Մեսրոպս, կարծէք այն խոխրով անհնարին եմ գործել, ու տեղատար վէճի մէջ, իրեն հետ։

— Անկա մարդ չէ, Սուրբ Մեսրոպն է, — ի՛մ ականջիս։

— Ո՛չ օրիորդ, առնիկա մա՛րդ էր, եւ հրաշալի մարդ մը, կը կրնամ նայիլով անդադար վարժուհիս աչքերուն, վէճի եւ կռիւի պատրաստ, ու տեսնելով որ մնալ եմ, վերսկսիլ կը ի՛մ քարոզիչ քոյրերուս մէջ, ու կը ջանամ, տարնելէ ի վեր, ոգեւորել Մեսրոպը չարքաշին տեղերու համար ալ, բայց տպրդած մարդ մը, չօշափելի, խառնուածքի մը՝ որ երկինքէն տուած յոյսի չվայնութիւնքի տարերքին ու ինչ մարդ, մեսրոպականէն աւելի մեսրոպական, որ ամէն անգամ կ'ուզէ հաստատել իր ոգեղէնութեան, պնդելով որ տեսածը սուրբ է, քանի որ հրաշք մը գործած

է, եւ մարդ մը չի կրնար սրբանալ, այնքան ատեն որ հրաշք մը չէ գործած: Ուղղափառ չըլլալուս՝ չպատասխանեցի Թերթին, որովհետեւ իմ ապրումներուս հետ կապ չունէին իր տեսակէտները: Անիկա չէր պիտեր, թէ ուրիշներ՝ սուրբեր կը ստեղծեն եւ ապա կը փնտռեն հրաշքը անոնց կեանքին մէջ, ու չզտնեն իսկ՝ կը ճգնին գտնել հրաշքը այնտեղ, իսկ մենք՝ կը տեսնենք գործը, կը դիտենք մարդը, եւ չկրնալով գործին մեծութիւնը սահմանափակել մարդկային կարողութիւններուս սահմանին մէջ, գործին չչմեցնող տարողութենէն յափշտակուած՝ մարդը վեր կը հանենք իր գործէն, խառնելու համար երկինքի սուրեքրուն...

Մեր մօտ՝ սուրբերը երկինքէն չեն իջներ, այլ հողեղէն իրենց անձերը այնպէս կը պայծառացնեն իրենց անհասանելի գործքով, որ երկինքը վար կուգայ ու կը խլէ զիրենք...

Նարեկը գրողը՝ բանաստեղծ մըն էր, բայց ներչնչումի իր թափը այնքան ուժգին էր ու տաւտնաթեւ, որ Նարեկացիի մը տեղը աւելի պատշաճ էր յարդարել սուրբերուն շարքին, քան մահկանացու կամ անմահ բանաստեղծներուն: Մեսրոպ՝ տեսլահար ճանապարհորդ մըն էր, իր ստեղծագործ գալափարին տեսիլքովը տարուած երիտասարդ մը, որ հորիզոնները պրկելու չափ լայն սիրտ մը ունէր, անապատները եւ լեռները կարել անցնելու չափ զօրեղ սրունքներ: Կըտրեց, անցաւ, յաղթեց, տիրացաւ՝ իր երազին: Մարդ մը կրնա՞ր ընել այլ ամէնը, կրցա՞ծ է ընել: Այլեւս ինչո՞ւ չգայթակղէր մեր խելօք վարժուհին ու չյանդիմաներ անմեղ սրբապիղծը. — «Ատիկա մարդ մը չէ, Սուրբ Մեսրոպն է...»:

Ուրիշներ՝ երկինքին չնորհուն է որ կը վսեմացնեն մարդը՝ սուրբերուն քով հանելով: Մեր մօտ՝ վսեմական մա՛րդն է որ կ'երթայ, չքեղ իր անհատականութեամբ, զոյն եւ իմաստ ու ձեւ ու դէմք տալու երանեալ երկնայնոց անտեսանելի համայնքին...

Մարդ էր, սատանա՛ն տանի հին եւ նոր բոլոր վարժուհիները, մա՛րդ էր, ու հիմա հարցը կը կայանայ ցոյց տալուն մէջ, որ սուրբերուն սեղանակից ըլլալով մէկտեղ կը քնանայ մեր մէջ, կ'արթննայ մեզի հետ, կը խօսի, կը քալէ, կը տգնի մեզի հետ, մեզի պէս: Ճառ մը խօսիլը դիւրին է այս մասին, յօդուած մը գրելը՝ աւելի դիւրին, դժուարը, այս ամէնը բիւրեղացնելն է պայծառ տողերով, որոնք բառեր չըլլան, աղօթք եւ պաշտամունք չըլլան, այլ ըլլան այնպէս, որ զգացուի իր սրտին տրոփը, չնչառութիւնը, տեսնուի՝ արեւներէն այրած իր դէմքը, փոթորիկներէն խռիւ մազերը, առա-

բական ճամբաններուն վրայ մաշած տրեխները...

*
**

Շուրջ տասը տարի առաջ Բաբելոն գացի: Իրական եւ պատմական Բաբելոնին մասին է խօսքը եւ ոչ թէ փոխաբերական բաբելոնին, որ գիտենք թէ կը գտնուի քիչ մը ամէն տեղ, այլ մանաւանդ մեր ապրած քաղաքին մէջ: Ահաւոր, աննկարագրելի տաք մը կար: Արեւ մը՝ որ կարծես կ'իջնէր ոչ թէ վերէն, այլ կը բարձրանար հալած մետաղներու կաթսայէ մը, որպէս փայլուն չոգի: Մեւ կրանիթէ հրակայական առիւծը, խորհրդանիշ Բաբելոնի հզօրութեան, կանգնած էր խրոխտ, ու տակը, չորս թաթերուն մէջտեղ, փուռած էր մերկ դեղուհին, պարտուած Ասորեստանը: Չորս հազար տարինէրէ ի վեր այդ առիւծը հոն էր, դեղեցիկ իր դոհին վրայ, ու դեռ չէր յագեցած...

Հին դարերու հզօրապոյն երկու ազգերը, պարսեալն ու յաղթականը միասին, ահա թէ ինչ կտակած էին նոր դարերուն, — անասնական յագեցումի պատկեր մը, ուժի, տիրացումի արար մը եւ ուրիշ ոչինչ: Ո՛չ Բաբելոն կայ այսօր, ոչ Ասորեստան, որովհետեւ երկուքն ալ ուժ ունէին՝ բայց ոգի չունեցան, փառքի ծարաւ ունէին՝ բայց ստեղծագործ խտուվքը չճանչցան, կեանքը սիրեցին լոկ, ու կեանքին հետ փոշիացան: Գիտեմ թէ Մեսրոպ եկաւ տեսաւ այս առիւծը, քալեց կրակ այս աւազներուն վրայէն, ու թերեւս ճի՛շդ այս ճակատագրին ենթարկուելու սարսափն էր որ ուժ տուաւ իր խոնջ սրունքներուն, որպէսզի երթայ աւելի առաջ, հասնի Տիգրիսի ափերուն, ու քալէ՛, քալէ՛ անվերջ, Միջագետքի խանձուած տարածութիւններէն, մինչեւ որ հասնի իր երազին, ու հասնելէ ետք, մինչեւ որ հասնի, ահա, այստեղ, այս քարին տակ...

*
**

Դուրան ենք հիմա, այսինքն վերը, Օշականի եկեղեցիին մէջ, որուն խորանին տակ է դամբարանը: Կը պատրաստուիմ աննշմար կերպով նուէր մը տահեցնել քահանային ձեռքը, երբ ներս կը մտնէ պատկառելի տեսքով մարզոց խումբ մը, չորս-հինգ հոգի: Իրենց հաքուատէն պահ մը կը հետեւցնեմ թէ Արտասահմանէն այցելուներ են ինծի պէս, բայց չուտով կը պարզուի թէ այդպէս չէ, ու բախտը կը

Ժպտի անպատմելի մըն ալ, որ ակնարկես ըլլար, դարձեալ, հաղուագէպ պատահարի մը:

Եկողներէն՝ անուանի ճարտարապետներու խումբ մըն են, որոնց մէջ կը գտնուի նաեւ հնութեանց թանգարանի տնօրէնը, հռչակաւոր Կարօ Ղաֆատարեանը: Կը խօսին, իրարու կը բացատրեն, երբեմն կը վիճին ու կը չարունակեն իրենց քննութիւնը: Լուռ՝ կը հետեւիմ, եւ դարձեալ կ'իջնեմ դամբարանին սանդուխներէն, պարզապէս պիտի նայու համար թէ ի՞նչ ընելու եկած են այս բազմապրիսկ մարդիկը, այսպէս ցուրտ օրով մը, իրենց այնքան ծանօթ եւ ընտանի ուխտավայրէ մը ներս: Զոյգերէն յայտնի կ'ըլլայ, թէ եկած են ամբանէկ ի վեր տակաւ մնացած հարցի մը վերջնական լուծում տալու:

Հարցը՝ Մեսրոպի չիմաքարն է:

Այդ քարը, յայնքին Համատատասխան երկայնք մը չունի, քիչ մը կարճ է, եւ քառակուսի տպաւորութիւն կու տայ, ինչ որ, ըստ իրենց՝ անյարմարութիւն մը կը ներկայացնէ: Քարը չեն կրնար փոխել: Հետեւաբար տոխպուած են ուրիշ ելք մը գտնել: Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, ամբանը առաջ կ'որոշեն հետեւեալ լուծումը. — Չիմաքարը, որ անկիւնն է եւ վրաց է պատին, թեթեւ մը տաշելով առքին ուղղութեամբ, անջատել պատէն, հետացնել ութը–տասը մատնաչափ, եւ պարապը լեցնել չիմաքարին հետացրած կտորով մը:

— Ախր սա Մեսրոպի դամբարանն է, մաշուած հոգուտ չէ որ կարկատան ըլլանք, — կ'ըսէ ճարտարապետներէն մէկը:

Ուրիշ մը կը թելադրէ, քարը տաշելէ ետք թողուլ այնպէս, որովհետեւ նեղ բացուածքը, արդէն իսկ կիսամութ խուցին մէջ, աւելի մութ կ'ընէ եւ կրնայ տեսողական պատրանք մը տալ, թէ չիմաքարը կը չարունակուի մութին մէջ, մինչեւ պատ...

Վերջապէս կ'որոշեն, քարը խախտել ետք տեղն առնել արդիւնքը եւ ապա դրծադրել ծրագրուած յարդարումը: Այնքան մոմեր վառուած–հալած են չիմաքարին վրայ, պատերուն ամէն մէկ խորշին, որ քարն իսկ մաշած է, արդուկով–արդուկով: Տեղւոյն վրայ կ'որոշեն ամբողջ չիմաքարը ծածկել ապակիէ կափարիչով մը եւ ուխտաւորներու մոմին համար մատնաւոր տեղ ճշդել: Կը խօսին, կ'ուրճանային, կը մեկնին:

Եկած են փառաւոր ինքնաշարժով մը, որուն քով մեր համեստ Փօլետան կեցած է ապջառ ու խոնարհ: Մենք ալ պիտի մեկնինք: Բաժնուելէ առաջ, կը ծանօթացուինք իրարու եւ քանի մը խօսք կը

վիճանակենք: Այլ ոնց կ'իմանամ թէ իրենց այօրուան այցելութիւնը ինչ իմաստ եւ տարողութիւն ունի: Ինչ որ պիտի գործադրեն չուտով, որոշուած է արդէն երեք ամիս առաջ, բայց նոր միայն յատացած են կատարելագործման ոգեւորութիւնն:

Հնուքեանց Պահպանութեան Կոմիտէն բացարձակ արգելք դրած է փոփոխել Հայաստանի հողին վրայ պտնուող ո՛րեւէ պատմական յիշատակարան, եւ միայն պետական վաւերացումով կարելի է ձեռնարկել նման աշխատանքներու: Ու հարկ եղած է սպասել ամբողջ տասը չարաթ, որպէսզի ոգեւորեն Մեսրոպի տապանաքարը տալը մատ տեղէն խախտելու...

Ահա թէ ինչ կը նշանակէ՝ պետութիւն ունենալ, եւ մանաւանդ պետութիւն մը, որ պիտի մշակութին արժէքը եւ կը պաշտպանէ արժէքները: Ո՛վ պիտի հաւատար, ներէ, անցեալին, մեկը ըսէր, թէ օրին մեկը Հայաստանի մէջ պիտի իշխէ վարչաձեւ մը, որ Աստուած չի ճանչնար, եկեղեցիին հետ պրծ չուներ, կրօնական հաստատութիւններուն վրայ կը ծիծաղէր, բայց վրած տաճարներուն եւ դամբերով ոտնակոխուած խաչքարերուն վերեւ՝ պիտի պահակ կը դնէ, որպէսզի մարդ չմօտենայ ու մատ չդպցնէ հնամարմանի մատ մը տեղէն շարժել...

Անցեալին՝ ո՞վ պիտի հաւատար այս պատկերին:

Բայց ինչ հարկ, պիտի ուրանայինք:

Քի՞չ է կարծէք թիւը անոնց, որ կ'ապրին ներկային մէջ, բայց կը չարունակեն դեռ չհաւատալ...

***

Վերջին պահուն, ճարտարապետներէն մէկը, որ կը տեսնեմ առաջին ու վերջին անգամ, մէկ կողմ առնելով, կը հարցնէ ինծի.

— Տեսա՞ր բարեկամդ...

— Բարեկամս... այսինքն... ներկացէք, որո՞ն մասին է խօսքը:

— Բա չե՞ս հասկանում, քո միակ բարեկամը — գոչեց Արտվը...

Եւ առանց ապասելու պատասխանիս, շարժուածային խնդուքով մը կը մոնէ մեքենային մէջ, ու կը մեկնին:

Առաջին անգամը չէ որ կու տան այս հարցումը, երբեմն կատակով, չարախինդ ու սուր ժպիտով, մեղադրից խորհրդաւորու-

քեամբ մը — Աբուվը տեսա՞ր…

Զտեսանք, դժբախտաբար։ Ու գրուած է եղեր, որ ամբողջ ա-միս մը ապրիմ Երեւան, հազարաւոր մարդիկ տեսնեմ, բայց Աբուվին չհանդիպիմ։ Ու գրուած է եղեր դարձեալ — յետ գրութեամբ մը ան-չուչա — որ երկրորդ այցելութեան մը ընթացքին տեսնեմ վաստա-կաւոր բանաստեղծ–փրօֆէսօրը, հետեւեալ պարապաներուն տակ։

Ա. Իսահակեանի մահուան տարելիցին նուիրուած երեկոյթ մը կար, Գրողներու Տունին մէջ։ Դափարին, Մխուքեան ընդհանուր քարտուղարը, էդ. Թօփչեան, Թեւս մտաւ ու ըսաւ.

— Եկ ծանօթացնեմ քեզ նոր ընկերների։

Սրահին մէջ, շրջանակ կազմած կեցած էին տասնեակ մը ծա-նօթ դէմքեր, Սուլոմոն Տալոնցին, Սարմենը, վաղարշակ Նորենցը եւ ուրիշներ, որոնց կարդին նաեւ քանի մը անծանօթներ։ Տարաւ զիս ա-նոնցմէ մէկուն, ու ծանօթացուց, անունս տալով, եւ բաւական մը ուշացուց միւսին անունը։ Սովորական ձեռքի սեղմումը վերջացած էր, երբ Թօփչեան նոր միայն արտասանեց միւսին անունը.

— …Եւ՝ ընկեր Գէորգ Աբով։

Շուրջիններըը, յայտնապէս տեղեակ էին, եւ զուարճալի տեսա-րանի մը պոհունակութեամբ, կը սպասէին, չուզելով բաւ մը վախ-ցընել մեր խօսքերէն։

Լուրջ, համակրելի դէմքով եւ խոշոր կլուխով մարդ մըն է Աբ-ով։ Վաթսունի չուրջ, բայց քաջառողջ։ Աչքերը եւ պճլտուն աչքեր՝ ակնոցներուն ետեւ։ Ընթացիկ քաղաքավարութիւններէն ետք, յան-կարծ կը հարցնէ.

— Քո գրքի մէջ, մի տեղ ասել ես՝ «երջանի՛կ Աբով»։ Հիմա որ էատեղ ես, կարող ես տեսնել, երջանի՞կ ենք թէ ոչ…

Ինդիրը լրջացաւ։ Փորձիչ եւ լարծուն հարցում մըն է, հրա-պաստած անկիւնէ մը եկող ֆութպոլի գնդակին պէս, որ կրնայ իմ քերդէս ներս սահիլ։ Օրինաւոր չէ ըսածս, բայց նեղը մնացողը ուրիշ ելք չունի։ Գնդակը դուրս կը նետեմ… ձեռքի հարուածով։ Այսինքն, չհասկնալու կու տամ եւ չեմ պատասխաներ։ Աբով կը սկսի պատմել Խաչատուր Աբովեանէն, մտերիմ յուշեր, շատ սրամիտ եւ պատկերալից ոճով, ու մէկէն, դարձեալ կը դառնայ ինծի, այս անգամ ինք ստեղծելով առիթը, որ նշանակեմ իմ կոլս։

— Նոր բանաստեղծութիւն կը գրե՞ս, կը հարցնէ Աբով։

Պատասխանս.

— Նոր ներշնչում չկայ այլեւս…

Ներսէն, զանգակը կը զարնեն։ Երեկոյքը պիտի չարունակուի։ Ա. կխսախսաղը կը վերջանայ ուրեմն մէկէ դէմ մէկ արդիւնքով։ Գալով Բ. կխսախսաղին, այդ մէկը առանց հանդիսատեսի կատարուած ըլլալուն, տեղ չունի այս էջերուն մէջ ու տպագիր որեւէ այլ էջի մէջ....

Երեք երիտասարդ արուեստագէտներ ճաշի հրաւիրուած են էջմիածին, ու վեհափառին հետ սեղան կը նստինք հինգ հոգիով։ Մէկը մէկէն աւելի անուշ տղաք, աղբիւրի ջուրին պէս յստակ, թոնիրի հացին պէս տաք։

Առաջինը՝ Գուրգէն Հայրապետեանն է, պետական երաժշտանոցին վարիչը։ Իր թուխ դէմքին վրայ կայ արտայայտութիւն մը, խօսելու, ժպտելու եւ մանաւանդ լուռ դիտելու կերպ մը, որ բացառիկ ոչինչ ունի, մասնաւոր խառնուածք մը չի ցոլացներ, բայց կը կազմէ անբացատրելի այն չես դիտեր ինչը, որ երբ տեսնես մէկու մը վրայ, հազար մարդոց մէջէն կրնաս անջատել, վճռելով — «Ա՛յս մէկը հայ է», ու կը հաստատես, թէ չես սխալած...

Միւսը՝ տաղանդաւոր երաժիշտ Ալէքսանդր Յարութիւնեանն է, ճիշդ հակապատկերը առաջինին։ Սպիտակ մորթը, համաչափ դիծերը, բարեկիրթ չարժուձեւերը, ազնուական չնորհը ամբողջ անձին, խաժ աչքերուն հետ, կրնան մղել՝ որ մէկի դէմ տասով դրաւի դաք, թէ Օքսֆորտէն նոր չրջանաւարտ անգլիացի ճէնթլմէնի մը հետ գործ ունիք, բայց անմիջապէս որ բերանը բանայ..., դրաւը կորնցուցած էք։ Հա՛յ մը, եւ ի՛նչ հայ։ Ամէնէն դէշ եւ կծու տեսակէն։ Փոխանակ երաժիշտ ըլլալու, եթէ դրականութիւն ընէր, ապահովաբար իր հերոսը պիտի ըլլար Նաչատուր Աբովեանը...

Գալով երրորդին, քաջութիւն կը պահանջէ որ մէկը համաձակի ըսել թէ ուրկէ կրնայ յայտնուած ըլլալ այս տարօրինակ արարածը։ Հաւանօրէն, ենթադրութիւնները ասպարէզ ընտրեն հարաւարեւելեան Ասիոյ երկիրները — Քորէա՞, Ճաբո՞ն, թերեւս Հնդկաչի՞ն։ Ցցուն այտոսկրները, մանտրիկ աչքերը եւ ածիլուած պեխերուն տեղը դրաւոլ մնայուն ժպիտը՝ կրնան այս տղեկը զետեղել աշխարհի

որեւէ մէկ մասին մէջ, բացի Հայաստանէն, առաւել եւս՝ բացի էջմիածինէն, եւ եւս առաւել՝ Ամենայն Հայոց Հայրապետին սեղանէն: Նեփալի թաղաւորին մէկ պարմի՛կն է արդեօք որ աշխարհը կը չրջի ու եկած է նաեւ, ի միջի այլոց, տեսնելու Հայաստան աշխարհը եւ այսօր հիւրն է Հայոց Կաթողիկոսին, Սինկափուրի անգլիական թերթերէն մէկուն թղթակի՛ցը, կամ, ո՛վ դիտէ, հինական ծագումով Ամերիկա ծնած պատուելի՛ մը:

Օհան Տուրեանն է...

Պալեատին ծնած ու մեծցած, կէս-արաբացոտ այս երիտասարդը պէտք էր տեսած լլալու տասնըհինգ տարի առաջ, ու մէկէ աւելի պատճառներ կային որ հանդիպէինք իրարու Պէյրութ, Հալէպ կամ Փարիզ, բայց եկուր տես բախտին տարօրինակութիւնները, — այսօր, առաջին անգամ կը տեսնէինք իրար, այն ալ Հայաստանի մէջ եւ Վեհափառին սեղանին վրայ: Անծանօթ, աննշան դէմք մըն էր այն առեն Յովհաննէս Աճէաեանը, փայլուն ապագայ խոստացող բայց խոնարհ նեբկայի մը մէջ տապկուող պատանի մը, որուն մասին առաջին անգամ գնահատանքի յօդուած մը կրուեցաւ «Նայիրի» մատաղին մէջ, ու կարծեցինք արդարութիւն ըլած լլալ, հրատարակելով նաեւ իր նկարը, եւ մեր դրութիւնը վերնագրելով — «Խաչատուրեան թիւ 2»: Շնորհակալութեան նամակի մը կը սպասէինք իրմէ, ու եկաւ... բողոք մը:

— Մեր մանչուկը կատղած-վրնիպած է, կը պատմէր Ճրուանգէմեն եկող բարեկամ մը, ակնարկելով մեր դրութեան:

— Ինչո՞ւ, ի՞նչ ըսանէն...

— Կ'ըսէ. «Ես չեմ ուզեր թիւս երկու լլալ, նոյնիսկ Վարսամ Խաչատուրեանին երկրորդը լլալ»: Կ'ըսէ. «Կա՛մ առաջինն կ'ըլլամ, եւ կամ բա՛ն մըն ալ չեմ ըլլար...»: Կ'ըսէ...

Կը մտածէինք յամառ առիթով մը կանչել, քիչ մը ականջը քաշել եւ պատուիրել, որ ըլլալիքը ըլլալէ առաջ կամ վերջ, անհրաժեշտ է որ մէյտ հասկնա մնայ: Լա՛ւ որ չենք լսած, եւ չարաչար պղծալու ցաւէն անպատճառ ենք այսօր: Տղան ցայլ տուաւ, թէ պիտէ ըսածն ու ուղածը: Նախ՝ մականունին վրայէն ջնջուց «խաչ»ը ու եղաւ Տուրեան, ապէսպի սրեւէ հնոտք չմնայ առաջինէն, պինք յաւիտենական երկրորդի ճակատագրին պատասպարտող: Ապա Փարիզ անցաւ եւ արուեստներու դժուարհասած այդ կեդրոնին մէջ իսկ համբաւարեր անուն մը չհնեց եւ... սպասեց:

Ամէն մարդ բանի մը կը սպասէ, բայց չի պիտեր թէ իր սպա-

ածը ե՞րբ կու գայ եւ ի՞նչ ճամբայով...

Տուբեանինը եկաւ վարդէն կաթողիկոսին կերպարանքով, երեք տարի առաջ: Այլեւս վեհափառը ինքն է պատմողը.

— Վերադարձի ճամբուս վրայ, Փարիզ, օր մը երիտասարդ մը մտաւ սենեակս, խոնարհութիւն մը ըրաւ եւ խօսեցաւ այսպէս.— «Վեհափառ, ես Օհան Տուբեանն եմ. երաժիշտ եւ նուագախումբի ղեկավար: Տասը տարիէ ի վեր Փարիզ կ'ապրիմ, եւ ինչ որ կրնայի նել Արեւմուտքէն, առած եմ ու այլեւս տրվելիք բան մը չունիմ այստեղ: Կ'ուզեմ Հայաստան երթալ եւ հաստատուիլ այնտեղ, իմ հողիս վրայ եւ իմ ժողովուրդիս մէջ: Կրնա՞ք օգնել ինծի» : Աստուածանիմ, կը չարունակէ վեհափառը, որ ծանօթ չէի իր արժէքին եւ կարողութիւններուն, բայց, զարմանալիօրէն անմիջական ապաւորութիւն մը ձգեց վրաս, համակրեցայ իր անձին, եւ ըսի.— «Ես կրնամ օգնել, որ այցելէք Հայաստան, երկրին պայմաններն ուսանէք ձեր աչքերով, մտածէք, պատէք, կշռէք՝ եւ ապա որոշում տաք հաստատուելու: Կը խոստանամ ապահովել ձեր Հայաստան գալը, պայմանով որ... Փարիզ վերադառնաք կրկին, բարձրանաք էյֆէլի աշտարակին վրայ, ամբողջ օր մը ղետէք այս չքնաղ քաղաքը, բաղդատէք ձեր տեսած ու ապրած Հայաստանին հետ, եւ ապա որոշում տաք...» :

Ու կ'ըսայ այնպէս, ինչպէս պատկերացուցած էր վեհափառը: Տուբեան կ'երթայ Հայաստան, ամիս մը կը մնայ այնտեղ, կը վերադառնայ Փարիզ եւ պայուսակները չալկած՝ կը խոյանայ Երեան: Առջի օր, տրուեցաւ ինծի ներկայ գտնուելու իր վառաւոր յաղթանակին, եւ պատրաստ, թէ վերջիվերջոյ ի՛նչ բան էր որ մղեց այս վայրկեան երիտասարդը լքելու Փարիզի պէս նպաստաւոր քաղաք մը եւ գալու Երեան: Պետական Օփերային մեծ օրերէն մէկն էր: Հայաստանի պետական նուագախումբը — Մոսկուայէն եկաք լաւագոյնը ամբողջ Սովետ Միութեան — շուրջ հարիւր գործիք հաշուող մը իր կազմով, կու տար վականէրեան երեկոյ մը: Յայտարիրը՝ ամբողջութեամբ վականէր, Օփերան՝ րերնէ բերան լեցուն հայեր: Ամբողջ բեմը եւ դահլիճը յանձնուած էր մեր պուլիկ Տուբեանի բարեկ ճիպոտին ղեկավարութեան: Երբ վերջացուց, հազար հինգ հարիւր հոգինոց ընտրեալ բազմութիւնը, մէկ մարդու պէս յանկարծ ոտքի ելաւ ու խելայեղ ծափերով ողջունեց Տուբեանը...

Իր առաջին պաշտօնական երեւումն էր:

Երեւանցիները, աշխարհի ամէնէն այլամերժ ու ժխտասէր մարդիկը, որոնց դէմքին չէ մարդ հաւնեցնել, մոնաւանդ դուրսէն ե-

կող արուեստագէտ մը՝ մէկ ոստումով գրկեցին Օհանը ու տեղաւորեցին իրենց արտին մէջ...

Եկան, տեսան, յաղթեցին:

Եկաւ, տեսաւ, յաղթեց:

*
**

Մեր տղան երեւանցի է այլեւս: Ու մի զարմանաք, եթէ վաղը իր ձայնը Մոսկուայէն լսէք, ու քանի մը տարիէն Եւրոպա–Ամերիկա հրաւիրուի եւ համաշխարհային բեմերու վրայ տեսնէք մատիտի մը հասակով իր գաւազանիկը եւ երկու մատիտ իր մարմինը: Առայժմ խելօք մը նստած կը ճաշէ: Միւս երկու ընկերները՝ արթուն, հաւցասէր եւ ազգային կեանքով սերտօրէն ապրող, կարծիքներ կը յայտնեն, հարցեր կը չօշափեն: Իրենց ասպարէզէն դուրս, շատ բաներու տեղեակ են, եւ, քիչ անգամ պատահող պարագայ՝ բազմակողմանի զարգացում ունին եւ լայն հետաքրքրութիւն: Մէրինը՝ բացարձակապէս կղպուած ուղեղ մըն է եւ մխաներուն քով կը թուի մանկապարտէզի աշակերտ մը: Աշխարհին դէմ ամբօրէն կղպուած ուղեղ մը, ուրկէ ներս թափանցում ունին, մխայն, երաժշտական ձայները: Ծոսելու համար՝ բերանը բանալու պէտք չունի, որովհետեւ իրեն համար, խօսիլ՝ կը նշանակէ... թեթեւ մը սուլել, սիրած եղանակներէն մէկը: Երաժշտութենէն դուրս որեւէ նիւթի շուրջ որեւէ հարցում տուէք իրեն — կը ժպտի: Փորձեցէք բան մը բացատրել իրեն — կը ժպտի: Զինաթափող եւ անմեղունակ ժպիտ մը, որ իր մխակ պատասխանն է ընդդէմ բոլոր հարցումներուն, ու նաեւ չքմեղանքը իր ուղեղին... մաքրութեան:

Այս տղան երգ է մխայն ու ժպիտ: Երանելի՛ արարած՝ որ պիտցած է քաղել այս տհաւոր աշխարհին պեղեցիկ երկու բաները մխայն — երգ ու ժպիտ՝ եւ ուրիշ ոչինչ...

Բայց լաւ որ տարիներ առաջ ականջը չենք քաշած՝ համեստութեան շուրջ աւելորդ քարոզ մը կարդալով իրեն, որովհետեւ մարմնացեալ համեստութիւնն է արդէն: Ամբողջ Երեւանը սէր, գուրգուրանք եւ հիացում է իրեն հանդէպ, նիւթական ու բարոյական բարձունքի մը հասած է մէկ թռիչքով, բայց ինք, նորընծայ սարկաւագի մը պէս պարզ է եւ ամչկոտ: Մխայն մտիկ կ'ընէ ու... կը ժպտի:

Բացառիկ տրամադրութեան մէջ է այսօր նաեւ վեհափառը: Խոստու. յաջորդող այս կարգի մտերիմ կամ պաշտօնական անվերջա–

նալի սեղաններուն չուրջ, ոչ մէկ ատեն այսպէս չէն տեսած եմ զինք: Ականատես ենք նաեւ զրայացունց դէպքի մը — առջեւը գտնուող գինիի լեցուն բաժակը, իջած է... կէսէն ալ վար, ինչ որ աննախընթաց մրցանիշ մը կը կազմէ իրեն համար: Հասկնալի է այս մէկն ալ: Օհան Տուրեանի յաջողութիւնը մասամբ իր գործը չէ՞, ու ո՞ր պարտիզպանը գոհունակութիւն պիտի չզգար, տեսնելով մարդոց հիացումը, հեռու աշխարհներէն բերած զեղեցիկ իր մէկ տունկին առջեւ: Ու յետոյ, ընդհանրապէս արուեստներուն մօտիկ, վեհափառը մասնաւոր հակում ունի դէպի դասական երաժշտութիւնը, եւ խոր համոզում: Ու բնական է, որ ընտիր երաժիշտներու այս խումբը, այս պահուս, առնձած ըլլայ իր հարազատ մթնոլորտը:

Պարզ է, որ երաժշտական այս պզտիկ կառոյին մէջ միակ տըպէտը ես եմ: Զայնագրութեան նշանները ինծի համար եղած են հին մեհենագիրներու տեսակ մը, եւ առհասարակ այնքան մը կը հասկնամ դասական երաժշտութենէն, որքան որ սա Օհանը կը հասկնայ... 8. Օշականի դրականութենէն: Եւ սակայն, կերպով մը պէտք է փրկել արժանապատուութիւնը Սփիւռքի հայ մտաւորականութեան, որուն նեւրկայացուցիչն եմ իրենց մէջ, անարժանաբար: Մենք ալ բաներ մը ըսենք, բոլորովին տպավիկ չերեւնալու համար: Ալեքսանդր Յարութիւնեանը՝ նուրբ մելեդիներու երաժիշտ՝ այնուամենայնիւ հաւասար նրբութեամբ խօսելու դրականութեան մասին, Հայրապետեանը ցոյց տուաւ՝ թէ երաժշտանոյէն դուրս բան մը պիտի նաեւ... Երուանդ Օտեանի մասին: Մե՞նք ինչու պակաս մնանք:

— Ինծի նայեցէք, կ'ըսեմ այս երկուքին, դուք լա՞ծ էք բարեկեղ կանաչեանին անունը...

— Անունով, լսարկէ, իմացել եմ, կ'ըսէ Յարութիւնեան, բայց նրա գործերին ծանօթ չենք: Մխիթարեան պատասխանը ունի նաեւ Գուրգէն Հայրապետեան, բայց միւսէն աւելի լարուած եւ ուշադիր՝ կը սպասէ որ չարունակեմ:

Իակ ես կը մտածեմ, թէ մէյտ եւ ամէն տեղ նոյն պատմութիւնն է: Այս մեր մեծ կանաչեանը եւ իր պզտիկ ունակութիւնները, որոնք անշահ մամուռներու պէս կը ծածկեն իր պայծառ տաղանդին ցոլարձակումը: Ոչ միայն Հայաստանի մէջ, այլ Մէջին Արեւելքէն դուրս, արեւմտեան գաղութներուն համար իսկ կէս-ծանօթ կամ լման անծանօթ բան մըն է: Ֆրանսա՝ կայ ու չկայ, Գուրգէն Ալեմշահը կայ: Ամերիկա՝ կայ ու չկայ, Գրիգոր Սիւնին կայ: Անձամբ տեսած, ատուգած եւ... տատապած եմ կանաչեանին վիճակուած այս անար-

դար բախտին համար եւ ի վերջոյ պատուքիւնս վերապարծած է ի-
րեն, կանաչեանին: Քանիերորդ պարտ այս երկրորդ կ'ըսին, երբ ա-
մէն տուն ձայնափոր մեքենայ ունի եւ պիրքերէն աւելի սկատառակ-
ներ կը ծախուին, դու չունեցանք, չունինք՝ իր երգերուն արձանա-
պատուքիւնը, երբ պիտանք, քէ քանի տարուան մէջ հարիւր քան ան-
գամ երգուեցան անոնք ծաւալով եւ ոյակով կատարեալ երգչախում-
բերու կողմէ: Ո՞վ է պատասխանատուն՝ եթէ ոչ ինքը, ինքը, եւ
միայն ի՛նքը... Լսողները՝ պիտեն, կը ճանչնան, կը սիրեն: Զլսող-
ները ինչո՞վ յանցաւոր են: Մի՛շտ ինքը:

— Նրա գործերը ապարդուա՞ծ են, կը հարցնէ Գուրկէն Հայ-
րապետեան, որ չհապրիտուած է եւ կ'ուզէ որ չարունակեմ խօսիլ
կանաչեանի մասին:

— Տպագրուած են, սիրելիս, տպագրուած՝ եւ աւելի քան տա-
սը տարիներ առաջ: կարելի չէ որ Հայաստան պրկուած չըլլան,
եւ անշուշտ կը հանդիպին ձեր բարեկամներէն մէկուն մէջ, տեղ մը, որևէ մոռցուած պահակի մը խորը...

Կ'լսեմ, բայց եւ նակ ընտրուելին համոզուած չեմ ըսածիս: Մեր
մարդը կը ճանչնանք: Գուցէ աւելորդ տեսակ պրկիլ Հայաստան, եւ
կամ, ո՛վ գիտէ, թերեւս նամակատուներն շատ վարձք պահանջեցին
փոխադրութեան համար...

— կարելի՞ է ունենալ նրա գործերը, — այս անգամ Ալեքսանդր
Ծարուքիւնեանն է խօսողը, իր կարծիքն արձնցած:

— կարելի է, եւ կ'ունենաք, բայց կ'ուզեմ որ այս առիթով քէֆ
ընեմ: Ու կը սկսիմ՝ յանպատրաստակ ձառս, կանաչեանի մասին.—
«Կ'ուզեմ որ վկայ ըլլայ Վեհափառը այս պրոյեին եւ դուք մտք պա-
հէք ըստ եղելքեանը: Կոմիտասէն ետք՝ մեկ հայ երաժիշտը որ հաւա-
տարմօրէն չարունակեց անոր գործը՝ կանաչեանն է: Կը համարձակիմ
ըսել, քէ ոչ միայն չարունակեց, այլեւ ճոխացուց, ընդլայնեց,
խորացուց այն ամէնը որ հաւաքած էր Կոմիտաս, ու կանաչեան անու-
գործը պարտացուց ձիշդ այնպէս, ինչպէս պիտի ընէր վարպետը՝
եթէ ապրէր: Իսկ այս երկիրը որ Կոմիտասի պաշտամունքը ունի,
ի՞նչպէս կրնայ անպիտանալ կանաչեանը...»:

Շշմած՝ իրարու երես կը նայինք: Հաւանօրէն, խօսած պահուս
աւելի սեթեթօս էի քան կը պիտի այսուհետ, եւ շատ աւելի լայն: Ա-
րդէն տպաւորութիւն մը կրած են, բայց պէտք ունին համոզուելու:
Գործածած բառերս շատ վճռական են, յայտնած կարծիքներս՝ չա-
փազանց ինքնավստահ, չափանիշս՝ բացարձակ: Կ'անպիտանան եր-

ժըշտական կալուածէն ներս պանցառելի պիտուքիւնա, որոշ համառում մը ունին հասկացողութեանս հանդէպ եւ բնական է որ լուրջի առնեն խօսքերս: Մէկը՝ անուանի երաժիշտ է, միւսը՝ պետական եւ բաժշտանոցի տնօրէնը, եւ իր հանպամանքէն կարելի է հետեւցնել իր համուքիւնը: Կը պատրաստուիմ աննշմար նահանջ մը կատարել, խորհելով, որ թերեւս քիչ մը շատ աւաջ պացի, երբ սեղանին չուրջ կը պատահի մեծապոյն անակնկալը:

Տուբեան, որ մինչ այդ լուռ է, բացատրաբար կը բանայ բերանը ու կ'ըսէ.

— Կը հաստատեմ լսուածնիդը: Կանաչեանը մեծ, շատ մեծ երգահան մըն է...

Վե՛րջապէս: Խօսք մը լսուի, բայց ճիշդ տեղին ու առնին լսաւ, իմ խակ շրայլ կարծիքներուս բերը առնելով ուսէս եւ ինք չալկելով պատասխանատուքիւնը:

Ճաշը ժամեր տեւած է, բայց չենք մտածեր սեղանէն ելլելու մասին, ու կը շարունակենք խօսիլ: Հայրապետեանը կրկին ու կրկին անգամներ խոստում առած է որ պիտի գրկեմ իրեն կանաչեանի երգերը օգային թղթատարով, Յարութիւնեանը կ'ուզէ ճշդել՝ թէ «նեղաղթողներից մէկն ու մէկը չունի՞ արդեօք կէս տեսարաններից», երբ իր տեղէն, պարձեալ կը խօսի Տուբեանը:

— Ես ունիմ կանաչեանի ամբողջ գործերը... Ինք նուիրած է ինձ...

Երկուքը միասին գրեթէ վէր կը ցատկեն իրենց աթոռներէն; Ալեքսանդը Յարութիւնեանը մանուանդ, հակառակ օգաֆօրտեան իր բարեկեցութեան, քիչ կը մնայ որ խուժէ տղուն վրայ եւ միայն վեհասիտն նեղակայութիւնն է որ կը չափաւորէ իր եռանդը:

— Ինչպէ՛ս թէ... ունես՝ եւ մինչեւ այժմ պահում ես քեզ մօտ...

Տուբեան կը փորձէ արդարանալ, ըսելով թէ կը մնան դեռ չբացուած անուռիկի մը մէջ, թէ չուտով կը հանէ կուտայ: Եւ որպէս վճռած իր ըսածին... կը ժպտի:

Երբ ժպտեցաւ՝ ըսելիքը լսած եղաւ արդէն:

Այդ վայրկեանէն սկսած՝ սեղանը արդէ կ'ընթանայ այլեւս: Տրուած ժամադրութիւններ կը յիշուին, ստիպողական գործեր միտք կ'իյնան եւ խումբը կը մեկնի: Վստահ եմ, թէ կ'ելթան ժամ առաջ Տուբեանի անուռիկը քրքրելու...

Երբ օր մը Հայաստանէն լսէք Կանաչեանի երգերը, յիշեցէք Օ–
հան Տուրեանի անուանը…

Բախտը կը չարունակէ ժպտիլ: Երէկ, վերջապէս պատ փընտ–
ուած անձս եւ ամբողջ օրը անյուչինը մխասին, հազուադէպ պատե–
հութեամբ: Հանդիպման վայրը եւ պարագաները նշանակութիւն մը
չունին այստեղ, կարեւորը այն է, որ ի վերջոյ տեսայ, եւ ժամեր ու
ժամեր մնացինք զրուխ–զրկի, առանց խանգարուելու եւ ընդմիջուե–
լու երրորդի մը կողմէ: Սխալ չհասկցուիմ: Բարեկամ մը չէր փընտ–
ուածս, հին ծանօթ մը չէր, եւ ոչ ալ ուրիշ մը յանձնարարուած որուչ
մէկը: Երիտասարդ մըն էր, որ կը տեսնէի ու կը ճանչնայի առաջին
անգամ, եւ որուն հետ, չատ հաւանօրէն, երկրորդ հանդիպումի մը
առիթը երբեք չներկայանայ այլեւս:

Հայաստան ոտք դրած օրս, նոյնիսկ աւելի առաջ, զգաւոր
մտածումներուս առանցքը կը կազմէր հետեւեալ պատկերը.— Պաշ–
տօնական հանդիպումներէն եւ պայմանական չփումներէն դուրս,
զրոյցներէն, արուեստագէտներէն եւ անուանի մարդոցմէ հետք, զբօ–
նել մէկը, նախընտրաբար երիտասարդ մը՝ որ ծնած ու մեծցած ըլլայ
Հայաստանի մէջ, Մովետական կարգերուն տակ, ու երկարօրէն ու
անվերապահօրէն խօսիլ հետը, մանաւանդ լսել զինք, դիտել, տեսնել,
զգալ, չօշափել՝ հոգիին յատակները մինչեւ, հասկնալու համար թէ
վերջիվերջոյ ի՞նչ կերպարանք ունի, բարոյական ու մտաւոր ի՞նչ
դիմագիծ՝ նոր Հայը:

Ներգաղթող մը չէր կրնար ըլլալ այդ մէկը, որովհետեւ, ներ–
գաղթող հայը, ինչքան ալ ներդաշնակուած ըլլայ տեղական պայման–
ներուն ու դառնայ Հայաստանի օրինաւոր եւ օրինապահ քաղաքա–
ցին, այնուամենայնիւ երկրին ու վարչակարգին հարազատ պտուղը
չի կրնար համարուիլ, կրելով իր մէջ հետքերը այլ աշխարհներու ըն–
կերային կլիմաներուն եւ այլազգի բարքերուն: Զարգացած մտաւո–
րական մը եւս, մտայինն իր լայն հորիզոնով, յարմարագոյն թեկնա–
ծուն չէր մտքիս մէջ ճշդուած դերին, ինչպէս եւ սահմանափակ
բանուոր մը կամ պիւղացի մը, որոնց ներաշխարհը բնական է որ
խճողուած ըլլայ առօրեայ հոգերով, առաւելաբար անմիջական խըն–

պէրնեցրով: Մէջին, մէկակ ու մէջանկեալ մէկն էր ուզածս, ոչ չատ փայլուն, ոչ բոլորովին աննշան, բաւարար զարդացումով այլ զանպուսածին հետ մնայուն չփուսմով:

Գտայ մարդս՝ ճի՛շդ պատկերացուցած տիպարս, չափէ վրայ ապսպրուած եւ անթերիօրէն ճեւուած ու կարուած հագուստի մը պէս, որուն կերպասն ալ տոկուն ըլլալու առաւելութիւնը ունի: Քանանըեօթը տարեկան երիտասարդ մըն էր, յորդ առողջութեամբ, ուղիղ նայուածքով, համարձակ խօսուածքով:

***

Բնիկ Երեւանցի է, համալսարան աւարտած է որպէս անասնաբոյժ–գիւղատնտես ու հինգ տարիէ ի վեր սովխոզի մը տնօրէնն է... Մոսկուայէն հարիւր քիլօմէթր հեռու գտնուող վայրի մը մէջ: Արձակուրդով եկած է Երեւան, ու քանի մը օրէն պիտի վերադառնայ իր պաշտօնին: Զկայ հարցում մը որուն չուզէ պատասխանել՝ անկեղծ ու յստակ: Ու այնպէս կտրուկ են իր դատումները, մտածումները այնքան մտերիմ ու անվերապահ, որ կարծես կը խօսի իր ընկերներէն մէկուն հետ.

— Եկել եմ ծնողքիս տեսութեան, եւ էլի պնակրու եմ Մոսկուա: Զորս տարի է ինչ, գլուխս հազար քարի եմ խփում, չի լինում: Տեղ չկայ Հայաստանի մէջ: Էապէս, ա՛յ, լցուել է...

Ալ ձեռքը հորիզոնական չարժումով քանի մը անգամ կը տատրուքերէ շրթնեռուն մէջեւ, ճչելու համար չափը. — «Տեղ չկայ, լցուել է...»:

— Գոհ չե՞ս այնտեղի պաշտօնէդ:

— Ինչպէ՛ս թէ: Իմ սովխոզում աշխատում են եօթը հարիւր մարդ, ու բոլորի պետը ես եմ...

Այս ճչդումը կը կատարէ ինքնավստահութեան յայտնի չեշտով մը, որպէսզի հասկնանք իր անձին կարեւորութիւնը եւ սխալ չըսած ցատրենք իր գժգոհութեան պատճառը: Վճարումը՝ աւելի քան գոհացուցիչ է, իր կեանքը, այնտեղ, «համարեա իշխանական»: Ու յետոյ, — «Մի երեւակայիր, իմ հրամանի տակ գործում են եօթը հարիւր մարդ եւ մեծ մասը... կիներ: Մի երեւակայիր...»:

Կ'երեւակայեմ...

Կրնար անկարեւոր մանրամասնութիւն մը սեպուիլ այս վերջին պարագան, եթէ ըսուած չըլլար նշանակալից ժպիտով մը: Ժպիտը

ժպիտ կ՚առաջացնէ, եւ կարծէ մը մտածումներ անխուսափելիօրէն կը կապակցին որոշ մտածումներու: Այնպէս որ, իմ կարծիս, մեզսակից ակնարկութեամբ մըն է որ կը հարցնեմ.

— Ամուսնացա՞ծ ես...

— Հէնց էդ եմ ասում, էլի՛: Ո՞նց ամուսնանաս, կին ու երեխէք պահես Հայաստանում, եւ դու տալես Մոսկուայից հարիւր քիլօմեդր պէնըլ, տարին մի անգամ Երեւան գաս մայր ու երեխէք տեսնելու...

Աւելին ըսելու պէտք չունի: Գտած եմ Հայաստանի նոր սերունդին ամէնէն աւելի ներկայացուցչական տիպարներէն մէկը, որ իր անձով եւ հանդամանքով եւ ապրումներով կը խտրըտանչէ սովետական պարաչըլճանի Հայաստանցին: Յստակ ու պայծառ տղայ մըն է, եւ արդար է որ ես ալ ձիւղ մը ընեմ յստակ ըլլալու, եւ, աստիճանաբար, իմէ առած տպաւորութիւններս արձանագրեմ այնպէս, ինչպէս կու գան անոնք ու կը դիզուին մէջս, կատարելով անդրաժեշտ համակարգումը եւ թոյլ չտալով որ խառնակ խճողումի մը մէջ էական վաստակը խեղդուին մանրամասնութեանց կոյտին տակ:

Այսպէս, առաջին վաստակը որ կ՚անջատուի պատկերասրահէս, չեկուցումէն, այն չատ պարզ իրողութիւնն է, թէ «տեղ չկայ Հայաստանի մէջ»: Ամէնուն ծանօթ ու իրերին կարգէ մատնանշուած այդ երեւոյթն է սակայն, ինքնին բացատրութիւն չպահանջող այդ տեղի-հողի խնդիրը, որ պէտք ունի պարզաբանուելու:

Հողային հարցը, կամ դանդաղեալ Ատոլֆ Հիթլէրի այնքան չարաշահած «կենսական տարածութիւնը»՝ աւելի քան հրատապ եւ կենսական է Հայաստանի համար, քայց յստակօրէն այդ պակասը դարմանելու ճիգերն են որ պատճառ կը դառնան մտահոգ արտագաղթի մը, Հայաստանէն դէպի Սովետական Միութեան անծայրածիր տարածութիւնները:

Ինչ հողով չատ մարդ ապրեցնելու միակ միջոցն է՝ երկրին ճարտարարուեստականացումը: Ճարտարարուեստը կ՚ածի՝ գործարաններով: Գործարանները կը բազմացնեն՝ մասնագէտներով: Մասնագէտները կը պատրաստուին՝ համալսարաններով: Արդ, ի հաշիւ երկրին տպտպայ ճարտարարուեստական վերելքին, Հայաստանի համալսարանը ամէն տարի կ՚արտադրէ մասնագէտներու հոծ չարքեր, որոնց մէկ կարեւոր մասը օգտագործելի չէ պետ տեղւոյն վրայ, ի չգոյէ համապատասխան ձեռնարկներու: Հետեւաբար, նորվկայուած թարմ ու վայրկեան ելեքտրագէտը, պիւլատոնտեսը կամ

քժիշկը ստիպուած են Հայաստանէն դուրս պաշտօն վնտռել, երթալ Մոսկուա կամ Ղազախստան, Ուքրանիա կամ Մոնկոլիա՝ ուր մասնագէտներու հրամայական պահանջ կայ եւ կան գոհացուցիչ նիւթական պայմաններ:

Ոմանք կ'երթան, կը հաստատուին, կը մնան, եւ սէլ չեն գար, ամուսնանալով տեղւոյն վրայ, եւ ամէնքը համրանքը տալիս քաղաքացիներուն:

Ուրիշներ՝ կ'երթան, բայց աչքերնին միշտ հոն, տարին անդամ մը կը վերադառնան Հայաստան, ոտքի տակ մը պոռնելու յոյսով, բայց կը տեսնեն թէ միշտ նոյն կացութիւնն է,՝ «տեղ չկայ, լցուել է...»: Ու քանի չեն հաստատուած Հայաստանի մէջ, իրենց համար անկարելի է ամուսնանալ եւ ընտանիք կազմել, որովհետեւ անպարտ հայու անունը լմընտումով՝ կին ու զաւակ անքակտելիօրէն առնչուած են հայրենի հողին եւ հայրենական տունին հետ ու անդիմադրելի քան մըն է ամուսնանալ օտար հողի վրայ, օտար ալջկան մը հետ: Նորօրինակ պանդուխտներ են սոոնք, անմահն Մ. Կիւրճեանի դաւառացի տղաքը, որոնք կարծես վախուստ տուած ըլլան անցած պարսուն սահմաններէն ու վերստին դուրս պան աշխարհ, մեր դարուն մէջտեղը, Պոլիսին տեղ աստղիկ ընտրելով Մոսկուան...

Վերջիններէն է Սուվխոզի իմ երիտասարդ տնօրէնս, որուն հետ ունեցած զրոյցիս այս մասը եթէ ամփոփեմ, կրնամ նկրտակացնել այսպէս. — Հայաստանը, ծրագրուած իր պրծարաններով եւ տնտեսական իրատրծելի ճեռնարկներով՝ տասը տարի ետք ի վիճակի կը դառնայ աշխատանք եւ ապրուստ ապահովելու յաւելնալ մէկ միլիոն նոր բնակչութեան մը, աշխատոպրական իր ներկայ սահմաններուն մէջ: Բայց իրողութիւնը այն է, որ ներկայիս ի վիճակի չէ մարսելու իր իսկ արտադրած մասնագէտներուն մէկ կարեւոր մասը եւ պահելու իր ծոցին մէջ: Ու չեմ կրնար վանել մտածումիս մէջ ծփացող տարօրինակ պատկեր մը, որ կը խորհրդանշէ արդի Հայաստանը. — Պղտոր մարմինի մը վրայ տարտամ մնոլքն խոշոր պուխ մը, որ կը տատանի տակս ուսերու վրայ...

Ո՞ր տարին եղած է տակին այս անկարելի Հայաստանը...

Պզտիկ իր մարմինը դարեր ու դարեր տաժանքով կրած է իր մեծ պլուխին վսեմական բեռը: Հին դարերուն՝ Արտաշէսներու եւ Տիգրաններու անչափելի փառասիրութիւնը մղած է այս մարմինը իր ուժերէն վեր փառքեր չալկելու, եւ ի վերջոյ կքելու անոնց բեռան տակ: Այս նոր դարուն, ասիական իր խուլ անկիւնէն, երբեմնի կըր-

պակային իր աշխատանոցները ահաւասիկ կը վերածէ հսկայական գործարաններու եւ կատարելագործուած էլեքտրական մեքենաներ կ'արտադրէ ու կ'արտածէ աւելի քան քսան երկիրներ, մինչեւ Եւրոպայի սիրտը: Կատակի խօսքեր չեն ասոնք: Արեւմտեան քաղաքակրթութեան, այլ մանաւանդ ճարտարարուեստին յառաջապահ երկիրներէն մէկը, Պելճիքան, չարք մը մեքենաներ կը գնէ... Երեւանէն, իսկ չարք մը հայ մեքենագէտներ գործ փնտռելու համար ստիպուած են երթալ հաստատուիլ Մոսկուա...

Մեծ գլուխով եւ տկար ուսերով մարմիններուն յատկեանական ողբերգութիւնը: Ի՛նչ դժուարին ճակատագիր՝ Հայաստանցի հայուն: Այլեւս ի՛նչ հպարտութիւն՝ ապագային նայող խորունկ իր նայուածքին մէջ...

*
**

Մեր անասնաբոյժը դեռ ուրիշ չահեկան բաներ ունի Մոսկուայի առվխոզական իր կեանքէն.

— Հայերիս համար՝ մենք մեզ ասում ենք չարքաշ եւ աշխատասէր: Բա՛ս: Արի մի տես ռուսը: Նրանք աշխատում են գազանի պէս:

— Ի՞նչպէս է կեանքը ձեր ապարաններուն մէջ, աշխատանքի պայմանները, վարձատրութիւնը: Մէկ խօսքով մարդիկդ ի՞նչպէս կ'ապրին: Գո՞հ են թէ ոչ գոհ:

— Իհարկէ գոհ չեն, բայց էլի աշխատում են գազանի պէս, աւելի լաւ պայմաններ ստեղծելու համար:

Փորելով, փորփրելով, հարցումներու կրկնուած չարաններով՝ ի վերջոյ իսկակից կը յաջողիմ մղել որ տայ յստակ պատկերը իր ղեկավարած մեծ ձեռնարկին: Ահա՛ իր զեկուցումը, հարազատ արձանագրութեամբ:

— Մեր առջեւ դրուած է լուծելի երեք հարց. — Ցաղթել՝ քանակին, այսինքն շատ արտադրել: Ցաղթել՝ որակին, այսինքն լաւ դուրս բերել բարիքը: Ցաղթել դինին, այսինքն էժան գներով յանձնել շուկայ:

— Ո՞ւր հասած է ուրեմն յաղթանակային ձեր արշաւը:

— Առայժմս յաղթահարել ենք քանակին: Իմ մարզի մէջ՝ ինչ ուզում ես, առաւօրէն կարող ես վերցնել ողջ սովետական շուկաներից: Որակը՝ դեռ ոչ: Մի երկու-երեք տարուց, կը յաղթենք եւ որա-

կին : Իսկ պնեւրի մասին , դժուար է ասել ...

— Դժուար կամ դիւրին՝ կարծեմ միակ ըսելիքդ այդ պիտի ըլլայ : Ի՞նչպէս կ'ուզես որ հասկնամ , օրինակի համար , թէ ամէն տեղ ուսում միա եւ կաթ կը ծախուի , բայց այդ առատութիւնն իսկ պատճառ կը դառնայ որ այդ բաները սուղ ծախուին :

Երիտասարդը , որ մինչեւ այս կէտը խօսած է ինքնավստահ եւ պաղարիւն , վրդովումի յայտնի նշաններ ցոյց կու տայ , ձայնին մէջ աւելի ուժեղ եւ դառնագին չեչտ մը կը յայտնաբերէ ու կը չարունակէ :

— Իմ սովխոզում՝ երեք տարի առաջ ունէինք ինը հազար խոզ : Այժմ ունենք տասնըեօթը հազար խոզ : Նոյն համեմատութեամբ աճել են թադը , հաւը , կարագը եւ հաւկիթը , բայց աշխատաւորների ոռճիկը մնում է նոյնը ...

— Բայց ինչո՛ւ , ինչո՛ւ , մա՛րդ Աստուծոյ , ինչո՛ւ այդպէս է :

Մէկէն , տղուն ձայնը կը յածնայ , թեթեւ տխրութիւն մը կը պատէ դէմքը ու մեղմ չեչտով մը կ'ըսէ , կարծես աւելի ինք իրեն , քան թէ ինծի :

— Ախր չա՛տ ենք դուրս տալիս , չա՛տ ... Մեր բարիքը ուտում է Չինացին , ուտում է Ուէյթնամը , Արաբը , Մալայացին , ողջ աշխարհը ուտում է մեզանից , էլ ինչ ես սպասում ...

Եւ վարի չրթունքը կլորցուցած՝ կը չափէ ձիս վերէն վար ու լուռ կը չարժէ գլուխը , կարծես յիշեցնելու համար , որ ամբողջ աշխարհին հետ , ահաւասիկ եկեր եմ ես ալ , եւ պիտի ուտեմ իր խոզերը ...

Հրաշալի տղայ մըն է : Իր սիրտը եւ ուղեղը բարդութիւններ չունին , նուրբ զգացումներու եւ նրբին զգացումներու վարժութիւն չունի : Պարզ , յստակ , անմիջական : Անկեղծ , ուղիղ , արագ : Դժգոհ չէ որ բոլորը «ուտում են» իրենցմէ : Գիտէ թէ ինչու կ'ուտեն , ինչու պէ՛տք է ուտեն : Իր դառնութիւնը կու գայ ոչ թէ այն զգացումէն որ ինք հակառակ է տրուելուն , այլ այն մտածումէն՝ թէ կը տրուի չափազանցեալ քանակով մը — «ախր չա՛տ ենք տալիս» : Իր բողոքը վերջին բառին դէմ չէ , այլ երկրորդին :

Սովետ մարդն է այլեւս հետս խօսողը , Հայաստանցի սովետահայը , որ ինչպէս բոլոր կաթիլներովը հայ եւ ուղեղին բոլոր խորշերովը կոմունիստ : Եւ ինչքան ալ ուզեմ խուսափիլ կողմնակի մտածումներէ , անկարելի է սակայն չխորհրդածել :

Էապէս դրապաշտ եւ մեքին նիւթին հաւատացող վարդապե-

տուքեան մը հաւատալու այս գործադրիչը ամէնէն աւելի աննիւթական իտէալի մը ծառայողը չէ՞ արդեօք զոհողութեան իր ոգիով եւ այլասիրական պատրաստակամութեամբ: Կ'ուտէ Զինուցին՝ թո՛ղ ուտէ: Կ'ուտէ Արաբը՝ թո՛ղ ուտէ: Տանք՝ ուտէ: Միայն թէ — «ա՛խըր...» — այնքա՛ն մը տանք, որ մենք անօթի չմնանք:

Այս աշխարհէն չեղող բայց Աշխարհին համար խանչուած Մէկն ալ նոյն բանը լսած չէ՞ր արդեօք: — «Երբ երկու հատիկ ունենաս, հանէ՛ եւ մէկը չունեցողին տուր»: Ոտքերու եւ բաղերու իմ արտաքինէս ալ տարբեր բան լսած չունի: Տա՛նք մեզմէ աւելցածը, կիսանք մեր հացը չունեցողին հետ, բայց չըլլայ այնպէս, որ մեծ կտորը դուրս երթայ եւ մեղի մնայ անուտարար պզտիկ կտորը միայն...

Համայնավարը կը հաւատայ միայն նիւթին: Քրիստոնեան՝ կը հաւատայ ոգիին: Նիւթը եւ ոգին՝ երկու յաւիտենական թշնամիներ, ունին ահաւոր հանդիպման կէտ մը, ուր կանգ կ'առնեն դէմ դիմաց եւ կը ցուցադրեն բնական իրենց խառնուածքին բոլորովին ներհակ վիճակները: Այսպէս, մեր ժամանակին մէջ ականատես ենք հետեւեալ զարմանալի երեւոյթին. — Տուեալ պահու մը եւ տուեալ երկրի մը հանդէպ՝ նիւթապաշտ Համայնավարը կիտէ քրիստոնէական այլասիրութիւնը խորհրդանշել իր ունեցածին մեծ մասը տալով չունեցողին, իսկ ոգեպաշտ Արեւմուտքցին, որոշ պարագաներու տակ եւ որոշ երկիրներու մէջ, կրնայ ամբողջ ժողովուրդ մը ջարդել տալ ուրիշ ժողովուրդի մը ձեռքով, յանուն նիւթական իր շահերուն...

Կրնանք առաջինին դատափետներուն դէմ ըլլալ՝ բայց չենք կրնար ուրանալ որ իր չար մտածումները կը ճգնի իրականացնել բարի գործքով եւ բարիքներու շռայլումով: Կրնանք երկրորդին պաղափոքակից ըլլալ եւ հոգեկան գաշնակից, բայց եւ չենք կրնար ժխտել, որ իր վսեմ իտէալներով հանդերձ յուճախ յանձն կ'առնէ գիջանիլ նըւաճողին միջոցներու:

Այս ամէնը կրնան մտքի մարզանք թուիլ քաղցած ուղեղներուն: Բայց թող մէկը լուսանկարչական գործիքով մը առնէ մեր աշխարհին պատկերը ու եթէ տարբեր արդիւնք մը տայ իրեն իր մեքենան, մենք կը խոստանանք արձել մեր գրածը եւ բաց մնացած տեղին մէջ գետնդել... ի՛ր լուսանկարը:

Դառնանք սակայն մեր սովխոզին:..

Բաժնուելէ առաջ, պարտք կը սեպեմ ըսել, երբ Ախտին պատահած ենք ամերիկեան սիկառէթներուս վերջին ծրարը.

— Ես պրոտ մարդ եմ, եւ մեր տեսակցութիւնը հարթապատօրէն պիտի նկարագրեմ պրելիք պրքոյս մէջ: Անպատեհութիւն մը կը տեսնե՞ս որ յիշեմ անունդ:

— Ոչ մէկ անպատեհութիւն: Կարող ես պրել այնպէս ինչպէս թեւլաղրում է քեզ քո խղճմտանքը: Եւ ոչինչ ծածկելու պէտք չունես այն բոլորից, որ ասացի քեզ: Ես լինիկ Աշտարակցի եմ, ծնողքս այժմ ապրում է Երեւան, ինքս վկայեալ Երեւանի Համալսարանից եւ իմ ինքնութեան թուղթով կոչւում եմ Գուրգէն Արտահամի Գուլոյեան:

19

Աւելի քան ժամ մըն է որ պրիշս անշարժացած է թուղթին վրայ, ու չեմ կրնար ոյշել — պրե՞մ, չպրե՞մ այս մէկը: Մեծ բան մը չէ պատմելիքս, բացառիկ նշանակութիւն մը չունի, առանձնապէս յիշատակելի հանդամանք մը չի ներկայացներ, բայց առիթ կու տայ քաղաքական հայեացքներու եւ խորհրդածութեանց, շատ հետաքրքրական ճամբաներով:

Գրել-չգրելու հարցականը առաջին անգամ չէ որ կը ցցուի պէտքս: Յաճախ պտռտած եմ այս երկընտրանքին առջեւ, եւ միշտ յաղթած եմ լսաւելիքն ու չլսաւելիքը անջատել իրարմէ, չնորհիւ... պրչի ծուլութեան: Երբ պտռտիմ գժուար լուծելի խնդրի մը առջեւ — պրե՞մ այս մասին, չպրե՞մ — ձիս չեմ ընդ դատողութեան եւ որոշմանութեան ճամբով հասնելու պատասխանին: Նոյնիսկ կը սկսիմ մտածել ուրիշ բաներու մասին, ժամանակ տալով որ խառնակ գաղափարներու ժխորը մեղմանայ ինք իրեն, ուժգին ցնցում մը պըղտորած դինիի պէս, որ պէտք ունի հանդարտելու, բիւրեղանալու՝ մինչեւ որ գիտը հանդչի յատակին վրայ ու գինին պտռի իր բնական գոյնը:

Պարտականը կան, ուր գժուարը այն չէ թէ ինչ պէտք է գրել, այլ այն՝ թէ ինչ պէտք չէ՛ գրել: Տպագրելի գիրը եւ լեցուն արձանագիրը իրարու կը նմանին անով՝ որ արձակուելէ ետք ա՛լ ետ չեն դառնար: Տպագրական մեքենային գլանները որ կը թաւալին կապարէ տառերուն վրայ, եւ ճնշուած վրձակը որ արձանակէն կ'արձակէ կապարը՝ վրիպած ըլլան թէ հասնին իրենց նպատակին, միեւնոյնն

է, ունին հասարակաց բնոյթ մը, անվերապարծ ճակատագրականութեան դրոշմը: Գնդակը արձակողը կրնայ ղղջալ, բայց իր ղղջումը ի զօրու չէ կանխելու արարքին հետեւանքները: Գրիչը կրնայ յետս կոչել իր երկունան դրածը, բայց այլեւս ոչինչ կրնայ հատուցանել գործուած աւերը: կեանքի մէջ, չեմ կրնար պնդել թէ բոլոր արարքներս ալիսի ուշէի նոյնութեամբ կրկնել եթէ ծայրէն վերսկսելու առիթ ստեղծուէր, բայց դրչիս հետ, ղղջումին դառնութիւնը երբեք չենք ճանչցած: Չեմ յիշեր ստորագրած ըլլալ տող մը որ ուզեմ ջնջել այսօր, բացի դժբախտ յօդուածէ մը որ կը հանդիսի թերթի մը հին հաւաքածոներուն մէջ եւ որուն համար չարաչար պատժուած եմ արդէն:

Քանի առիթը ներկայացաւ, պատմեմ ու ձերբազատուիմ այդ ցաւցնող յիշատակէն: Տարիներ, չա՛տ տարիներ առաջ էր եւ դեռ նոր սկսած էի հրատարակչական կեանք ստորագրել թերթերուն մէջ: Քանի տարեկան էի: Թուրք թերթ մը, չես պիտեր ինչ առիթով, — հաւանաբար հայերը պատակտելու յետին մտքով — առաջին էջին վրայ հրատարակած էր վահան թէքէեանի նկարը, համակրանքի քանի մը տողերու վրայ: Օրին, կուսակցական մամուլը մեծ աղմուկ հանեց այդ դէպքին շուրջ եւ չատ մեւան հռաեցաւ, ինչպէս եւ մաղձ, տխմարութիւն եւ կիրք: Այդ չրջանին, հայերէնի թարգմանած էի Ֆրանսայի դասական պրպէտի մը մէկ վիպակը, ուր հայր մը իր ձեռքով կը սպաննէ տասնամեայ իր զաւակը, մատնութիւն ըրած ըլլալուն համար: Առանձին յօդուածով մը կը տարփողէի թարգմանութեանս դաստիարակչական բնոյթը ու կ'աւելցնէի թէ մեծապէս այժմէական է նիւթը, մանաւանդ երբ «միականի քերթողներ ունինք հիմա որ թուրք թերթերուն մէջ կը բաղմին եւ էֆէնտի կը կոչուին եւն. եւն.»: Կատա՛ծ ըլլար դրիչս, ու չդրէր այդ «միականի» բառը, որուն այրող ցաւը ղգալու համար հասուննալու եւ մեծնալու պէտք չունեցայ: Ընդհանուր պաղափարներէս եւ արտայայտած հիմնական մտածումէս չէր որ կու գար ղղջումը, այլ այդ հրէշային բառէն, որ հրաչէկ երկաթի մը վերածուեցաւ նոյն օրերուն իսկ, երբ կարդացի «Մէկ Հատիկս» անկրկնելի բանաստեղծութիւնը:

Բայց բառը մեկնած էր անդամ մը, եւ, աւա՛ղ, հասած ճիշդ տեղին: Քանի տարեկան ըլլալու չքմեղանքը պուճէ որոշ չափով մեղմէր կակիծս, եթէ թէքէեան, անողոք վրէժխնդրութեամբ չչարունակէր հալածել զիս, տարիներ չարունակ, իր հրատարակած իւրաքանչիւր գրքէն չմոռնալով օրինակ մը ղրկել, զեղուն մակագրութեամբ,

«սիրով եւ հիացումով»:

Ի՛նչ ծանր է բանաստեղծներուն պատիժը...

*
**

Ինչ որ պիտի ըսեմ, հաւանօրէն չարտաբայնէ այս չեղումն ու յառաջաբանը, բայց քանի որ սկսանք, պէտք է շարունակենք: Արդէն, գրեթէ մաս պէտք է կազմէր նախորդ գլուխին եւ այս երկարաձիգ տատանումն էր որ անջատեց զինք իր տեղէն եւ մթնոլորտէն: Օրեր անցած են, եւ այսօր ալ՝ ժամեր: Հետեւաբար, վատահ եմ այլեւս թէ պէտք է գրեմ:

Երիտասարդ դիւղատնտեսն է դարձեալ, եւ քանի որ դիտենք այլեւս իր անունը, խօսինք անունովը — Գուրգէն Աբրահամի Գուլոյեանը: Երկարատեւ մեր զրոյցէն ետք, ոտքի վրայ, դեռ կը շարունակէինք խօսակցիլ: Իմանալով, որ վերադարձի ճամբուս վրայ պիտի հանդիպիմ Փարիզ, հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ թէ ինչ տեսակ քաղաք է Փարիզը, որքան բնակիչ ունի, որքան հայ կ'ապրի այնտեղ ու յանկարծ, սա անհատատալի հարցումը.

— Փարիզում թրամուէյ կա՞յ...

Այսքան: Այս էր ըսածը եւ ասիկա էր գրել չկրցածս: Ինքնին անմեղ ու պարզ հարցում մը, որ սակայն մէկէն բացուող կափարիչի մը պէս ցոյց կու տայ թէ իր երկրէն դուրս գտնուող աշխարհը ինչ տահմանափակ տեղ կը գրաւէ սովետ մարդուն ուղեղին մէջ: Այդ նոյն հարցումը, որուած գրեթէ նման պարագաներու տակ, կարդացած եմ, աւելի քան տասնամեակ մը առաջ, ուրս ուսանողներու բերնով եւ Անտրէ Ժիտի գրչէն, համապատասխան խորհրդածութիւններով եւ կծու-լեղի եզրակացութիւններով: Միեւնոյն պատմութիւնն է ահա քսան տարի ետքն ալ, ու կ'անդրադառնամ ահաւասիկ, թէ պարզապէս ուրիշի մը ըսածը կրկնելու վախն էր որ մինչեւ այս պահուս կ'անդամալուծէր գրիչս: Բայց կը մտածեմ նոյն ատեն, թէ քանի մէջտեղն է չոր փաստը եւ անձնական փորձառութիւնը, իրաւունք չունիմ զուտ հեղինակի մտահոգութիւններով զանց ընելու խիստ յատկանշական երեւոյթ մը, որ մեծապէս կը լուսաբանէ սովետական քաղաքացիին մտայնութիւնը:

Անտրէ Ժիտին հարցում տուողը անանուն ուսանող մըն էր: Իմս անուն-մականուն ունի եւ հասցէ ունի: Զեմ յիշեր մեծ գրապէտին քանաձեւած բոլոր դառն մտածումները այդ առիթով, բայց յի-

չողուքեանս մէջ անջնջելի կերպով մնացած է կեղրոնական նախադասութիւնը: «Մովեանները, կը հարցնէր ժիտ հեղնանքով, ասա՞ծ են արդեօք երջանկութեան պատնէքը, բազպատական եղրերը ջնջելով»: Դժուար չէ այլեւս չարունակել եւ վերակազմել Թելպրակեան իր հարցումին պատասխանները:

Մարդս պժբախտ չէ անոր համար որ չունի, այլ պժբախտ է անով՝ որ ուրիշներո՛ւն ունեցածը ինք չունի: Հետեւաբար, երբ անիսանայ թէ ինչ ունին ուրիշները, մոռանալ երբ հաւատայ որ չունին նոյնիսկ իր ունեցածը, պարզ է այլեւս, թէ ինքնին բախտաւոր պիտի համարէ եւ ուրիշներէն դերադաս:

*Քաւարել պար առաջ, հասկնալի էր ճմլուիլ եւ բթացնուլ այդ անդամալը: Այն առեն, «երկաթեայ վարագոյրը» չկար որպէս քաղաքական եւ ընկերային սահմանապահ, բայց կար շատ աւելի ծանր երկաթէ մը, ամրոյջ երկրին սահմաններուն եւ բնականներուն եւ աչքերուն եւ ականջներուն վրայ: Հիմա՝ Թալինի դիւղերէն կամ Մոսկուայի բանուորական թաղերէն որեւէ մէկուն մէջ, բաւեւէցիկ աչխատասէր մը որ տանը մէջ ռատիօ մը ունի, կրնայ դարձնել կոճակը եւ լսել նոյնիսկ Ամերիկայի Ձայնը, առանց վախնալու որ այդ արարքին համար կրնայ օր մը Սիպերիա աքսորուիլ: Աւելին: Մոսկուայի փողոցներուն մէջ կը վխտան հարտարուղ Ամերիկացի եւ եւրոպացի պրոֆեսիոնալներ՝ իրենց անխուսափելի լուսանկարչական պրծիքներով, ընտիր կերպասէ հագուստներով եւ բարձրաձայն կենցաղի մը յայտարար բերը նշաններով: Ու դեռ, ամէնէն անհաւատալին, բայց նաեւ անվիճելիօրէն ճշմարիտը: — Մոսկուայի մէջ տեսայ չրջափակուած ընդարձակ տարածութիւն մը, որ յատկացուած է տարի մը վերջ կայանակիր ամերիկեան հարստարտուհատական ցուցահանդէսի մը: Ուրիշն տարիէ մը — աւելի ճիշդ քանի մը ամիսէն, որովհետեւ տարին կը բաղդի տրկէն — Մոսկուայի պետին վրայ եւ տակաւ մը վերադարձնելու աչքին առջեւ Ամերիկա պիտի բանայ իր հրաչալիքներուն կախարդական աչխարհը: Սովետական մարդիկ՝ պիտի դիտեն, յափշտակուին եւ մոռնան: Ի՞նչ պիտի մոռնան: Այդ ցուցահանդէսը ապացոյց կառուցուելուն համար չէ պատրաստ թէ ինչ պիտի դան եւ մոռնան իր քարտէյներէն՝ երբեք չէր պատրաստ նկատուելու մը ցուցադրութիւնն մը: Կ'ապրինք՝ կը նշանակէ՝ թէ վատահ է այլեւս որ ամեն մարդը պատասխանատու է առօրեայ ապրուստի դէմ, եւ իր խակ յաջողութիւններէն հաւցուցած են վերջ տեղ մը, ուրկէ կրնայ խորհրդին պիտի իմ վար պանդուղը, ինչպէս եւ

իմէ վեր դասուողը, ու մեկ պատճառը որ կրնայ արթննալ իր մէջ, աւելի բարձրին հասնելու եւ անցնելու ձգտումն է, հաւատալով իր ուժին եւ կարելիութիւններուն:

Այս ամէնը այսպէս լլլալով հանդերձ, դեռ կը մնայ համալսարանական՛ն իմ գիւղատնտեսս, որ չի դիտեր թէ Փարիզի մէջ իրապէս հանրակառք... դոյութիւն չունի հիմա, բայց իր կարծածէն բոլորովին այլ պատճառներով: Փոխադրական այդ միջոցը, որպէս ժամանակավրէպ հնութիւն, պատրաստ է ճիշդ ա՛յն օրերուն, երբ Մոնմարթրի մէջ կը դադրէին... ձիով կառքերը: Այդպէս ալ կ'ըսեմ իրեն: Խոշոր-խոշոր կը բանայ աչքերը, կը պոմպռայ, բայց խնդոյն կը դիմէ հակայարձակողականի.

— Իսկ ո՞նց է նրանց մերոնց, բաղդատմամբ մեզինին:

— Հի՛մա դուն ձեր գերատեսչութեան անվճռելի մէկ մարդը: Ո՛չ Փարիզինը, ո՛չ Լոնտոնինը եւ ո՛չ ալ Նիւ Եորքինը կը հաւասարին ձեր գեներալին: Զէրինը թանպարան է, անոնցինը՝ խա՛ն, ձերը պապուն արծաթ է, անոնցը՝ ժոլտոյն պղինձ, ձերը եղական դլուխդործոց մըն է, անոնցը՝ հին տպատրութիւն մը...

Երջանիկ է: Լայն ուսերը աւելի կը լայննան յանկարծ, ու կը թողում որ այդպէս ալ մնայն իր խոսելուն, բարեւուն եւ աչխատասիրական հարէմին: Սատանան կը պոռչ, որ կեցնեմ եւ ըսեմ վերջին խօսք մըն ալ, բայց կը զսպեմ ներքին մղումս: Այնքան ուրախութիւն կայ իր հաւատքին մէջ, որ ատոր չ'ուզեր մը պիտի ըլլար խանգարել այդ պերճիկ ինքնաբաւութիւնը: Կ'ըսեմ ատկան եա ինծի.

— Ձերը աւելի պերճիկ է, մա՛նչա, որովհետեւ վերջինն է եւ հաղիւ քանի տարուան մը կեանք ունի միայն: Անաւելութիւն մը տեսնել այլեւեղ, պիտի նմանէր որ այս յաղթ ուսերով եւ առոյգ երեւոյթովդ կանգնիլ ծնրադին հօրդ դիմաց եւ ուզէիր պատրաստուն այտերդ բաղդատել անոր խորշոմ երեսներուն հետ, մոռնալով, որ չատ ապրած ըլլալը եթէ կը մաշէ երեսն ու մարդիկը, ուշ աչխարհեկած ըլլալը ինքնին արժէք մը չի ներկայացներ, մանաւանդ անոնց քով, որոնց կը պարտինք մեր աչխարհ գալը...

*
* *

Նման դէպքեր եթէ ուժեղ լոյսի մը տակ կը մերկացնեն աւելորդ մարդուն ոչ այնքան հարուստ մտային աչխարհը, պէտք չէ ատկայն պատրանքներ աեղծեն անոնց կարծիքին եւ հոգեկան առողջութեան

մասին: Մէկը թեւլիլ կը տեսնէ ժամերը, օրեր եւ ամիսներ ցոյց տուող առաջնակարգ ժամացոյց մը: Կը հիանայ, կը շլանայ: Կը ղգաս աչքերուն մէջ բաղձանքը՝ չօշափելու, քննելու: Կու տաս: Կ'առնէ, կը դննէ, ու կը վերադարձնէ բաւարարուած: Յափշտակութիւնը տեւած է չատ կարճ եւ լրջութեան, ծանրութեան դիմակը իջած է դէմքին վրայ.

— Մի երկու տարուց, մեր Փապրիկները կարող են բաց թողնել սրանից...

Ի՛նչ հրաշալիք կ'ուզես ցոյց տուր իրենց: Չկայ բան մը, որ չտունենալով հանդերձ՝ չհաւատան թէ կրնան ի վերջոյ ունենալ: Անսահման է հաւատքը հանդէպ իրենց ուժին, կարողութեանց, կարելիութիւններուն: Չեն ծածկեր իրենց թերինները, չեն ամչնար ըսելու, օրինակի համար, թէ իրենց ձեռքի դրիչը չատ ետ կը մնայ մատներուդ մէջ չարժուղ ամերիկեան Փարքըրէն, բայց անմիջապէս կ'աւելցընեն — «Շուտով մեզանում կը սուացուի ընտիրը»:

Սփոփանքը՝ երկինքներու ճամբան հարթող հետախոյզը չէ իրենց համար, այլ ներաշխութեան իրենց դիացումը բարձրագոյն կէտին վրայ պահող ցուցանիշ մը, յաջողութեան ապահով երաշխիք մը, անվերապահելի դատաւճիռը իրենց գերազանցութեան եւ ապագայ յաջողութիւններուն: Դէպի աստղերը ճամբայ ելած ու եթերէն անդին չոգեացած այդ պզտիկ շունը, Լայքան, մարդկային դիտութեան տոմարին մէջ նոր դլուխ մը բանալէ առաջ, բացած է հաւատքի եւ ինքնավստահութեան աղբիւր մը սակայն մարդուն հոգեբանութեան մէջ, որ կը մղէ զինք բոլոր գրկանքներուն տոկալու, իրագործելի բոլոր խոստումներուն հաւատալու եւ հաւատքով սպասելու:

Հարկ է ճանչնալ ու մօտէն քննել սակայն մարդուն ներաշխարհը, ապրումները, երազները, կեանքի ըմբռնումը եւ աշխարհին հանդէպ իր կեցուածքը: Սխալ կ'ընեն բոլոր անոնք, որ կը խարուին արտաքինէն եւ անճնաոուր կ'ըլլան երեւոյթներու չարաչահութեան: Հասարակ կերպասէ դէշ կարուած հագուստ մը, տճեւ կօշիկ մը, կոշտ դուլպաներ եւ ըստ ամենայնի թափթփուած վրայ-դլուխ մը՝ չատ յաճախ սրատես քաղաքագէտներուն այնպիսի բաներ ըսել կու տան Սովետներու մասին, այնքան խորտ՛նկ խորհուրդներու եւ խոյանախոհուրդ գուշակութիւններու առպարէզ կը բանան, որ մարդ կը տարուի մտածելու, թէ չաղակրատ այդ մունետիկները Արեւմտեան աշխարհին մէջ, վերջին հաշուով, բալի՞ք են թէ չարիք՝ իրենց իսկ պաշտպանած դատին համար:

Այնտեղ, ամէնէ երկրամասին բնակչութեան առօրեային մէջ՝ ղրկանքը ժողովուրդին առաջացնող բան մը չէ, այլ մղիչ ուժ մը, յառաջդիմութեան աղբակ մը, ճիգի եւ քրտինքի հրաւէր մը: Մարդիկ վարժուած են այլեւս ճոճոան մահճակալներու վրայ պառկիլ ու նոյն առեղականային ղրութեան մէջ նոր քարտէններ ճեւեր: Սովորական է տեսնել՝ որ չորս ընտանիք միասնաբար եւ փոխն ի փոխ մեկ արդուկ մը գործածեն, բայց նոյն առեն էլէքտրօնիք մեքենաներու մասնագէտներ եւ բարձրագոյն մաթեմաթիքի ուսանողներ հաշուեն իրենց ծոցին մէջ:

Այդ մարդիկը եւ իրենց վարչաձեւը սիրելու կամ չսիրելու մասին չէ հարցը, այլ պարզապէս այդ մարդիկը եւ երկիրը ճանչնալու: Ու բոլոր անոնք որ երեւոյթներէն խաբուելով սխալ հաշիւներ կ'ընեն եւ քնարեր օրօրներով բազմութիւններ կ'երջանկացնեն, կըրնան վատահ ըլլալ, թէ օրին մեկը իրենց կը սպասէ կեանքին հերքումը:

Ամէնէն աւելի հանդիսատ քնացողներուն բաժինն է, անկասկած, ջէշ դարթնումներու անակնկալը...

*
**

Օրերը կ'անցնին, անցան, եւ մեկ չաբաթէն պակաս պայմանաժամ մը ցոյց կու տայ անցապրիս մէջ ճչդուած վիզայի թուականը: Երկարելու միտք չունիմ, բայց ծայրը ծայրին հազիւ կրնամ հասնիլ Մոսկուա եւ այնտեղ քանի մը օր անցընելու ժամանակ չի մնար այլեւս: Այս պարտքան կը յայտնեմ Սարգիս Գասպարեանին, որ անմիջապէս կը ճչդէ.

— Քանի օրով որ ուզէք, կարելի է երկարել ձեր վիզան:

— Հինգ օրը կը բաւէ:

Կ'առնէ իսկոյն անցագիրս եւ կը ղրկէ համապատասխան պաշտօնատունը: Գասպարեանը կրօնական գործերու նախարարութեան ներկայացուցիչն է, ի պաշտօնէ ազդեցիկ հանգամանքով եւ անթերի բիօրէն փափկանատ անձնաւորութեամբ: Այնպէս որ, վիզայի երկարաձգումս կարգադրուած խնդիր մը համարելով, երկարած եմ մահճակալիս վրայ ու կը ճչդեմ վերջին օրերու յայտագիրս, երբ դուռը կը զարնեն:

Առաքելեանն է: Անցագիրս ձեռքը, կը մտնէ, կը դնէ սեղանին վրայ, սիրալիր քանի մը խօսք կ'ըսէ ու կը մեկնի:

Մեքենարար, առանց որևէ մտածողության եւ կասկածի, կ'առնեմ տետրակը ու կը բանամ նոր կնքուած էջը: Պարզապէս կ'ուզէի ստուգել, թէ Երեւանի մէջ պարնուած կնիքը հայերէ՞ն է թէ ռուսերէն, երբ յանկարծ աչքերուս պարզուեցաւ անհաւատալի բան մը: Վիզան տրուած էր, կնիք, թուական, առարկութիւն՝ ամէն ինչ կատարեալ էր, բայց երկարաձգումը կատարուած էր... մէկ օրով: Չէի կրնար հաւատալ աչքերուս: Վիզայի ընդլայնում մը, որեւէ երկրի մէջ, կա՛մ կը մերժուի, կամ կը ջոհացնեն լաւ պահանջի: Մէկ օրը՝ վիզայի ընդլայնում մը չի կրնար համարուիլ, այլ հեգնանքի պէս բան մը: Մտածումներս ամփոփելու ժամանակ չունեցայ սակայն: Հետաձայնը հնչեց:

— Գառզաբեանն է խօսում:

— Հրամմեցէք, Պարոն Գառզաբեան:

— Ստացա՞ք ձեր անցագիրը:

— Այո՛: Շնորհակալ եմ:

— Քանի՞ օրով աւելցուած է վիզան:

— Մէկ օրով...

Այտուել, լուռեցաւ ռուսերէն բառ մը, որ հայհոյանքի չեշտ ունէր: Յայտնապէս, բարեհամբոյր եւ հնդ Գառզաբեանը իր կաշիին մէջ չէր այլ պահուն: Զայն սակայն իր վրդովմամբ եւ սովորական հանգստութեամբը չարունակեց.

— Ինդրում եմ մնալ պանդոկի մէջ: Քարտուղարուհիս չուտով կը լինի ձեր մօտ, բարի եղէք անցագիրը յանձնել իրեն:

— Ինչպէս Պարոն Գառզաբեան, չարժէր խնդիր ընել: Մէկ օրն ալ կը բաւէ:

— Ո՛չ, հինգ օր ուզեցէք, պէտք է հինգ օր տրուի: Ինդրում եմ, ապահէք, մինչեւ օրիորդը պայ:

Եկաւ: Յանձնեցի: Գնաց:

Դարձեալ երկարած եմ անկողնիս վրայ ու կը մտածեմ: Դժուար չէ գուշակել պատահածը: Գառզաբեանին պաշտօնատունը մօտիկ է պանդոկին: Շատ հաւանօրէն Սառքիսեան ինձմէ մեկնելէ ետք անցած քովը եւ յայտնեց իրողութիւնը, որուն վրայ Գառզաբեան հետաքրքրեցեր ինծի: Իր հեղինակութեան եւ իրաւունքներուն մարդէն ներս ոտնձգութիւն մը կը համարէ պատահածը: Ինք՝ նախարարութեան անունով բան մը կը պահանջէ, իսկ վիզայի պրասենեակը, առանց բացայայտօրէն դիրք բռնելու, կոլմնակի ճամբով մը կը կա-

տարէ անհեթեթ պեղէ մը, ինչ որ հաւասար է մերժումի:

Տեսնենք, ինչպէ՞ս պիտի վերջանայ երկու կարեւոր պաշտօնատուներու միջեւ մղուած այս խուլ պայքարը, որուն հետեւանքները զգալի են շատ մը այլ տեղեր, ինչպէս տեսայ, օրինակի համար, Թատրոյի վարչութեան մէջ: Ամէն տեղ կայ այդ երկուութիւնը: Հայաստան եկած լլլալուդ համար անկեղծօրէն ուրախացողներ կան, եւ ժամ առաջ կոլտուխլ-երթալդ մալթոցներն ալ կան: Առաջինները կը տեսնես, կը ծանօթանաս, կը խօսիս հետերնին, ու այնքան չուտ կը մտերմանաս՝ որ կը թուի քեզի, թէ եկած եկած ես ոչ թէ տունդ այնտեղ ձգած, այլ պարզապէս եկած գտած ես իրական տունդ այստեղ: Վերջիններըը՝ չես տեսներ, չես ճանչնար, բայց դիտես թէ կա՛ն անոնք, ներկայ են միշտ, ու ամէն քայլափոխիդ կը պատահիս անտեսանելի ներկայութիւնը չուրջդ, արիւնդ պղտորելու եւ տրամադրութիւնդ փճացնող մտածողութեան մը պէս...

Իրիկուան դէմ, աղջիկը վերադարձաւ, եւ, առանց բառ մը ըսելու, լուռ ու քաղաքավար, յանձնեց ու գնաց: Հասկնալի անհամբերութեամբ եւ դողդոջ մատներով գտայ փնտռածը:

Նոյն էջին վրայ, միեւնոյն մուսականը կրկին երկրորդ ինիք մը եւս... հինգ օրուան վիրայով:

Մէկ երեսի վրայ այդ երկու վիրանները կը մնան անցագրիս մէջ ու կը պատկերացնեն Հայաստանի մէջ տեղի ունեցած երկու տարբեր մտայնութիւնները, վերաբերումները, հոգեբանութիւնները: Երկուքն ալ կու գան համայնավար պատնէականներէ, վարչական բարձր դիրք ունեցող պաշտօնատարներէ, եւ կը խորհրդանշեն այնտեղ տիրող քայքայեալ երկու հոսանքները՝ կոմունիստական ծուլուն անշարժ մակերեսին եւ քիչ մը նուազ կայուն յառաջին: Այլամերժ, ինքնաբաւ եւ ինքնահաւան հինը՝ որ լրմէ դուրս մարդ ու աշխարհ չ'ուզեր ճանչնալ, որուն համար սեղեկութիւնը իր նաւած աթոռն է, եւ դէմառդէմ վերեւ բացուած երկինքը՝ կոմունիստական Պարտիան: Ապա անոր դէմ ցցուած նորը, որ նոյնքան ուղղափառ է կուսակցութեան հանդէպ ունեցած իր հաւատքին մէջ, բայց աւելի մարդու մօտ, մարդկային, մարդկօրէն հայ եւ իր հոգեբանութեամբը անապատ:

Այս երկուքն ալ փաստ են, չօշափելի իրականութիւններ՝ որոնց կը հանդիպիս Գրողներու Միութեան մէջ անդամ, Թատրոյի շէնքէն ներս, Պետական մեքենային բոլոր աստիճաններուն վրայ, վերէն վար, եւ նոյնիսկ փողոցին մէջ եւ ապրած պանդոկիդ մէջ: Նայուածքներ կան, որ լուռ կը պնդեն քեզ եւ որոնց մէջ կը տար-

ուխս ճանչնալ չունեցած հարտպատ մէկ եղբօրդ սիրտը, կարօտը, եւ ուրիշներ՝ որ կը կարծես ըսել կ'ուզեն — «ինչո՞ւ եկար, ի՞նչ գործ նիս այստեղ...»:

Բարեբախտութիւնը այն է, որ առաջիններըը աւելի չատ են քան վերջիններըը եւ ատոնց հեղինակութիւնը, եթէ ոչ համբանքը, երթալով կը պակսի: Եթէ կարենան, ոչ թէ օրով մը կ'աւելցնեն վիզաղ, այլ օրով մը կը պակսեցնեն: Բայց կա՛ն գտապարեաններըը, որոնք տէրն են իրենց վստահուած պաշտօնին ու դիտեն արժեցնել իրենց խօսքը եւ իրաւունքը ընդդէմ ծածուկ այլ յամառող ընդդիմութեանց: Վերջին խօսքը իրենց պիտի մնայ, անպայման, որովհետեւ իրենց թիւը կ'աճի օրէ օր եւ հասած է արդէն համեմատութեան մը, որ կրնանք վերածել մէկի դէմ... հինգի:

Ա՛ստ՛ս սակայն, որ Ռատիոյի չէնքին մէջ գտապարեան մը չկար, կամ աւելի ճիշդը, դեռ այնտեղ Մէկն է որ կը յաղթէ Հինգին...:

— «Յանուն Հօր, եւ Որդւոյ, եւ Հոգւոյն սրբոյ...»:

Վազգէն Կաթողիկոսն է աղօթողը, բայց Իջման Ուրանէն չէ որ կը լսուի իր ձայնը եւ ոչ ալ որեւէ ուրիշ եկեղեցիի կամարներուն տակ:

Այստեղ, կամարը երկինքն է, եւ պատարագի սուրբ սեղանը՝ անորոշ, պորչ, հողի պղտիկ տարածութիւն մը, որուն վրայ կանգնած ենք երկուքով, ծառերուն ու ծաղիկներուն մէջտեղ, վեհարանի պարտէզին խորը: Ոչ թաղ ունի, ոչ մականի, ոչ իսկ սեւ աքեմին ծիսական չուքը: Գրասենեակի մոխրագոյն պլեազին մէջ, միակտուր, յաղթ ու սլացիկ կաղապարումով, պլուխը թաց եւ լայն ճակատը դէպի վեր՝ վեհափառը այն պահուն կը թուի անյիշատակ դարերէն յայտնուած հեթանոսական քուրմ մը, քան թէ քրիստոնէական հաւատքին ուխտեալ ծառան, թաքնախորհուրդ կրօնի մը մենակատարը, քան թէ Քրիստոսի խոնարհ սպասարկուը եւ հաւատացեալ ժողովուրդի մը Հոգեւոր Պետը:

Եզական ու անուռվոր պատարագ արդարեւ, ուր պատարագիչը

Ամենայն Հայոց Հայրապետն է, բայց պատարագելը Քրիստոսի մարմինը չէ, արիւնը չէ: Ոչ հայ կայ, ոչ դինի: Կայ Հողը, Հայաստանի հողը, որ մեր պատմութեան եւ ամբողջ քրիստոնեայ աշխարհին պատմութեան մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը փոխարինէ Պատարագի սուրբ դինին եւ սուրբ նշխարը...

Հայաստանի հո՛ղը...

Եւ այդ հողին վրայ եւ այդ հողին համար կատարուած այդ պաշտամունքը, որուն պատմութիւնը այսպէս է:

Հայաստան գայդուկը ի՞նչ կ'ուզէ տեսնել առաջին անգամ, — հողը: Ու վերադարձին, ի՞նչ կ'ուզեն իրմէ, — հայրենիքէն ափ մը հող: Օրեր առաջ, մտերմական խաղաղ զրոյցի մը ընթացքին ծրագրուած էր այս արարողութիւնը հետեւեալ պարագաներու տակ. — Արդէն իսկ ինքն իրմով նուիրական հողը կրկնապէս սիտի չնուիրագործուէ՞ր, եթէ վերցնէինք էջմիածնի հողէն, ու երիցս սրբագործուած սիտի չըլլա՞ր այդ հողը, եթէ վերցնողը ըլլար նոյնինքն Ամենայն Հայոց Հայրապետը...

Բարի մայրիկը, որ ներկայ էր զրոյցին, անմիջապէս գնաց եւ պատրաստեց պզտիկ տոպրակ մը, քանի մը գրպանի մեծութեամբ, ու կէսօր չեղած բերաւ դրաւ մեր առջեւ, ընդհանուր պաղափարնեերով զարկացող մեր մտածումին որպէս չօշափելի բանաձեւումը, ու կանխելով՝ նահանջի կամ մոռացումի ամէն հաւանականութիւն:

Ու հիմա, հողն է որ կ'օրհնուի, անշունչ տարերքին մաս կազմող այս դետինը, որ պահ մը վերջ սիտի դառնայ հաղորդութեան կենդանի մասունքը հետուն, հայրենիքին կարօտովը ապրող ու մեռնող բիւրաւոր հոդիներու համար, ու բաշխուի, մաս առ մաս, բոլորին, ինչպէս կը բաշխուի այն միւս մասը, Զարչարեալին ու Յաչեալին մարմինէն:

Զարչարուած մարմին մըն ալ այս հողը չէ՞, խաչեալ մը, քանի՛ անգամ, քանի՛ դարերով ու սերունդներով...

*
* *

Վեհափառը կ'աղօթէ: Իր աղօթքին լսելի մասը վերջացած է, բայց դեռ կը շարունակուի երկիւղած վերացումը իր անձին, որ կը մնայ նոյն դիրքով, ու հազիւ նշմարելի սարսուռը չրթներուն, որոնց գաղտնիքը կը թաղուի այլեւս լռութեան խորհուրդին մէջ: Թերեւս հոգ մը կայ, անուշ արեւ մը՝ որ աննիւթացած մեղրի մը

պոլոըվիացող փոշին ըլլայ կարծես:

Մարտի կէսերն ենք ու դեռ երէկ, ձեռքերովս քաղեցի առաջին ձիւնծաւիկները Գեղարդի ճամբուն վրայ: Երկիրը կ'ուռի ամենուրեք, ու հակայական թոքի մը պէս կ'արտաշնչէ իր ընչաուութիւնը: Գարունը կրնայ պայթիլ յանկարծ, մէկ օրէն միւսը, մէկ ժամէն միւսը: Արարատը, դարաւոր իր իմաստուութեամբ հաւաքած է սպիտակ սաւաններըը վեր, վեր՝ մինչեւ անտուիկ սահմանապիծը յաւիտենական իր փառքին: Փոխուած է ջուրերու լեզուն. ձիւնհալը կը սկսի եւ հեղ մրմունջները մոնչիւններու կը վերածուին, վերէն անծանօթ թռչուններու երամներ կ'անցնին ու պզտիկ ճնճղուկներ կը ճռուողեն մեր շուրջը, ծառերուն մէջ:

Ի՞նչ կը խօսի պզտիկ վէհափառը իր սրտին հետ, լուռթեան լեզուով: Ի՞նչ պատուէր կու տայ այս հոգին, որ պահ մը եւս իր ձեռքովը պիտի յանձնէ ինծի: Զարմանալու՞ծ ինչ խօսք պիտի ծրարէ անոր մէջ, բառերով չարտայայտուած ինչ մաղթանք: Կը զգայ թէ իրմէ առաջ շատ մեծ պահանջներ ունեցած է այս աթոռը, շուքով սեւցի վանք ու փառքով սեւցի ծանր ղէմքեր, բայց եւ պիտէ, թէ անոնցմէ ոչ մէկը կոչուած է ճակատագրական այն դերին, որուն կը սահմանէ վինք Հայոց Պատմութեան նեղակաց անկիւնադարձը: Ինքն ալ ծնած, տպրած ու մեծցած է պայքարներուն մէջ, հաւատամքի դիմադրութիւնը կը մնայ մեր Հին Երապին, բայց եկած կանգնած է ահա հայրենի երկրին մէջ, ու կը տեսնէ յստակ աչքերով, պայծառ մտածումով ու խաղաղ սրտով այն Նոր Ուղին, մխակ ճամբան, որ կը տանի իր Երապին, մեր Երապին....

Օ՛ այս մարդուն ներքին տագնապը եւ ճակտին վրայ օրէ օր խորացող կնճիռները: Դիւրին է, նոյնիսկ վսեմ ու հերոսական՝ կանգնիլ պատմէ մը վրայ եւ արուեստով խօսք ըսել ղէպի միւս պատմէշը: Դժուարը, ներմարդկայինը՝ անհաչտ պատմէշներուն մէջտեղ ճչդուած իր դէմն է, տենը, վիրքը՝ ուրկէ պատասխանուած է խօսիլ ի պաշտօնէ եւ ի սրտէ, բոլորի՛ն: Ամենայն Հայոց Հայրապետ ալ, կը նշանակէ ամենայն հայոց ցաւը ընդունելու չափ լայն սիրտ ունենալ, բնազդը կրնայ ուսեր, երկաթով ու հուրով կիսուած աշխարհի մը մէջ, հայութեան երկու կէսերուն եւ բոլոր կռտորակներուն հոգեկան ուսապանը պահնալ եւ համադրող կայքը:

Մարդ մը, մի՛ մինակը, ի՞նչպէս եւ ինչո՞վ կրնայ իրագործել այդ հրաշքը: Ուժո՞վ — ոչ, ուժէ խնդիր մը չէ եւ առասպելի հերքիւնն անգամ պիտի կրէր այդ բեռան տակ: Խելքո՞վ — ոչ մէկ ի-

մատուռն Սուլոմոն պիտի կրնար խելք բանեցնել պատահածին, այլ մանաւանդ կանխել պատահելիքը:

Ինչո՛վ: Բայց ինչո՞վ կատարուած են ու կը կատարուին մարդկային մեծագործութիւնները, եթէ ոչ հաւատքով: Հաւատքը ամենայարթի իր պէնքն է, իր վահանը նոյն ատեն: Եւ իր լուռ աղօթքով, հիմա, պատնօրէն, այդ հաւատքին չունչը չէ՞ որ կը փոխանցէ արդեօք այս հողին...

*
* *

— «Ամէ՛ն...»:

Ինք իրեն, բայց հնչեղ ու տարօր ձայնով կ'արտասանէ բառը, ներքին իր ալեկոծութեան վրայ լծկոտ եւ խառնքը ծածկող ծանր կափարիչ մը պէս, ու կը նայի շուրջը: Խաղաղութիւն մը կայ դէմքին վրայ, յուղումի բոլոր նշաններէն ու վոխքերէն մաքրուած ոլորկութիւն մը ճակատէն ու այտերէն վար, ինչպէս նուիրանկող ալիքները կ'առաջացնեն ծովախիլ աւազին վրայ: Վերջացուցած է, հեռաւոր ճամբորդութենէ մը հասնող մէկուն պէս, որ վախճանակէտին աւրկեւ պահ մը կը մնայ շուարը ու չփոթ, յարուած իր կիրքերուն արձամբէն իրեն ալ պարմայած, անակնկալին կաչկանդող արտայայտութիւնը ողջ անձին վրայ:

Այս պահը եւ այս կնդուածքը սխալ մեկնուելը կան: Մէկը կը վախնայ ներկայացնել մեռոպեայ տախտակ տարրկայ մը, պզտիկ քիւի մը նմանող բան մը, հասնօրէն մոռնելով թէ վահափառին ապաստղական վիճակը այդ պոծիքն է որ կը վնասէ, որպէսզի ձեռքերը չպղտոտեն:

Մեզմ այլ վճռական չարժումով, մէկ կողմ կ'ընէ ներկայացուած մեռոդը, կը ծռի, եւ յայն բացուած ձեռքը ամբողջ ուժով կը խրէ կակուղ հողին մէջ... Անմիջապէս չի քաշեր մոտնելը, այլ առաջին մխրճումէն ետք կանգ կ'առնէ, կարծես չափելու համար հողին դիմադրականութիւնը, ու մանկութեան վրայ կը տանջէ երկարող ալիք մը եւս, աւելի խորացնելով խրումը եւ թափ տալով մատներուն, հողին մէջ: Ապա կը բարձրացնէ լեցուն ափը եւ խոնաւ ու դարչ հողը կը պարպէ տոպրակին մէջ, մխեւնոյն պարզութիւնը կրկնելով քանի մը անգամ, մինչեւ որ լեցուի...

Յուսամ մը երիտասարդ վարդապետներ, քիչ մը անդին կանգնած, կը հետեւին այս արարողութեան: Անոնցմէ ամէնէն աւելի ար-

թունը, Մեսրոպ Վարդապետը, վազած բերած է լուսանկարչական գործիքը ու կը պատրաստուի նկարել: Սովորական դէպք մը չէ արդարեւ տեսարանը, ու պժուար թէ անգամ մըն ալ առիթ ունենայ տեսնելու վեհափառը այս դիրքին մէջ: Զուարթ պոհունակութեամբ մը աչքով նշան կ'ընէ լինջի, հասկցնելով, թէ չատ պեղեցիկ եւ յաջող լուսանկար մը պիտի ունենանք:

Դիպուածի արդիւնք չէ, որ Մեսրոպ Վարդապետը ըլայ այդ մասին մտածողը: Բանաստեղծ հոգի եւ ուշիմ տղայ, չատ բնական է որ ուրիշներէն առաջ զգայ այդ հանդիսաւոր պահին խորհուրդը եւ ուզէ տեւականացնել պատկերը թուղթին վրայ: Բայց իր չարժումը կը հպատակի աւելի ներքին, հոգեկան մղիչներու: Իր ընկերները բոլորն ալ բնիկ տեղացիներ են: Ծնած ու մեծցած են Հայաստանի հողին վրայ եւ առհասարակ հողը իրենց համար երկնք չէ ունեցած այն կարօտի սարսուռը, որքան որ խորունկ ապրումներով տեղ կը գրաւէ արտասահմանէն եկած Մեսրոպի մը ներաշխարհին մէջ: Մի՛շտ իր հողին վրայ մնացող մարդը անկասկած աւելի կապուած է այդ հողին, բայց նոյն այդ հողէն հեռու ապրողն է որ իր արիւնին մէջ առաւել ներզօրութեամբ կրնայ կրել հողին կարօտը:

Անո՞ր համար է արդեօք, որ հայրենասիրական ամէնէն խոր-
րունկ ու ամէնէն քաղցր մեր երգերը գրուեցան հայրենիքէն դուրս ու հայրենիքէն հեռու: Վարուժան՝ ցեղին սիրտը առաւելապար հայրենիքէն հեռու ապրեցաւ, ու հայրենիքին մէջ հեթանոս երգերուն ակունքը գտաւ, յանգելու համար հացի երգերուն: Սիամանթոյի աչքերը կոտորածներուն արհաւիրքը աւելի յստակ կը տեսնէին հեռուներէն, քան Պոլսոյ հայկական միջավայրին մէջ, որ կէս-հայրենիք մըն էր ու բանաստեղծին քնարը կը պրկէր հեռուէ հեռու կէս-հայրենասիրական լարերէն, չունչ ու թռիչք տալով Սուրբ Մեսրոպի փառքին կամ Ասպետին երգին: Կրնա՞յ մէկը պնդել, թէ Նաչատուր Աբովեանի հայրենասիրական կրակը նոյնքան բորբ պիտի ըլար ու Հայաստանէն ստացած վէրքը այնքան խոր՝ եթէ երբեք դուրս ելած չըլլար Արարատեան դաշտէն ու սրտին մէջ չկրէր հեռուներէն իր մէջ արթնցած հայրենական մորմոքը, որ ի վերջոյ տարաւ զինք անվերադարձ հեռուներուն... Միքայէլ Նալպանդեանի ամբողջ կեանքը եւ գործը եւ մահը՝ բացակայ հայրենիքին յաղթանակն է, չօշափելի այլ անշունչ ու կայուն հայրենիքներու իրականութեան դէմ: Ու տանըլիններորդ դարու հայրենասիրական արձաթեայ մեր շեփորը, Ղեւոնդ Ալիշան, որ հայրենիքը երբեք չտեսաւ ու Վենետիկի ջուրե-

ըուն մէջ վնտռեց հայոց լուսինը եւ հայոց պերեզմանները...

Այո՛, հայրենիքը կորսնցնողը միայն կրնայ զգալ կորուսեալին լման ցաւը, ու այս Մեսրոպ տղան, դիտեմ թէ դտնելէ ետքն իսկ դեռ հոգիին մէջ կը կրէ կորուստին մնայուն վէրքը: Բնիկ ճէպէլ Մուսացի է, ու քնաւ զարմանալի չէ որ այստեղ, Արարատի պատկերին առջեւ լիանալէ ետք, դեռ սրտին մէջ պարապ խորշ մը պահէ հեռաւոր իր ծննդավայրին համար, որ ինքն իր մէջ պզտիկ Հայաստան մըն է եւ ի վերջոյ ենթարկուեցաւ մեծ Հայաստանի բախտին, նոյն անյապաղութիւն եւ անոպայ Յաւիտականին կողմէ...

Գտած է յարմարագոյն դիրքը իր առնելիք լուսանկարին համար ու վերջին նչանը կու տայ՝ որ ա՛լ չշարժինք ու մնանք այդպէս:

Ցանկարծ, քնազդական մղումով մը կրեթէ, կը բարձրացնեմ ձեռքս, արգիլելու համար: Երիտասարդ վարդապետը զարմացած է, չի հասկնար: Ես որ ապահ պահանջումով չրջապատէն այնքան լուսանկարներ կը հաւաքեմ ու կը մէկտեղեմ ամէն օր, ի՞նչպէս կրնամ փախցնել այս բացառիկ առիթը: Անշուշտ կը մտածէ, թէ անիմաստ քմայքի մը հետեւանք է մերժումս, որուն համար յետոյ պիտի զղջամ: Դժգոհ՝ կը ծալէ մեքենան, նչան առնելէ ետք դեռին խոնարհած հրացանի մը պէս, ու կը սպասէ բացատրութեան: Այդ պահուն, ինծի համար ալ այնքան յստակ չէր, թէ ինչո՞ւ կ'արգիլէի, բայց բոլոր քնական արարքներուն պէս որոնք իրենց մէջ իսկ կը կրեն իրենց պատճառական օրէնքը, այդ մէկն ալ պարզ էր ինքնին:

Գերազոյն պահեր կան ու իսր ապրումներ, մեր հոգիին բացարձակ մտերմութեան մէջ յայտնուող վիճակներ, որոնց վկան մենք ենք միայն ու պիտի չուզենք որ ո՛չ ոք տեսնէ ու ոչ ոք դիտնայ, որովհետեւ մեզմէ դուրս ուրիշ ոչ մէկ հոգի կրնայ հարազատօրէն ըմբռնել տուեալ պահը: Միշտ խաթարուած մաս մը եւ խանգարուած գիծ մը պիտի տեսնէ ուրիշը կայունացած պատկերի մը մէջ, որ մեզի համար ապրող ու չնչող իրականութիւնն էր միայն: Հաճոյք է գեղեցիկ տեսարաններու եւ տպաւորիչ վայրերու պատկերը ունենալ եւ պահել, առաւել եւս քաղցր վայելք՝ անոնց մէջ գտեղել նաեւ անձդ ու պահել որպէս յիշատակ, բայց աղօթքի պահեր կան ու համբոյրի պահեր՝ որոնք անպայման կը խեղաթիւրուին իրենց չրջանակէն ու մթնոլորտէն դուրս, եթէ առնուին թուղթի վրայ ու ճամբայ կտրեն միջոցին ու ժամանակին մէջ...

Վեհափառը, լուռ, երկու ձեռքով կ'երկարէ սրբազան ծրարը,

աւանդի մը պէս: Կ'առնեմ, լուռ, ու կը քալենք միասին, միշտ լուռ, դէպի վեհարանին դահլիճը...

*
**

Այդ հողը, վերադարձի ճամբուս վրայ, տեղ չհասած, քիչ մնաց պիտի բռնադրուէր... Միացեալ Հանրապետութեան կողմէ, գահիրէի օդակայանը: Այլեւս ու ձախին մեզմէ կորզած հողերը չբաւէին կարծես, մաքսային վիմատեսական արկածով մը յանկարծ վառանդուեցաւ Հայաստանի տարեկիր այդ մասնիկն ալ, հետեւեալ պարտականութեան տակ:

Պաշտօնեայ մը, վարժ մատնելով ակռած էր խառնել վերջին պայուսակս, որ հետս կ'առնէի Գահիրէ իջած պահուս, մխանեղը ձգելով մաքսատան մէջ: Անոնց մասին խօսք չկար, ինչպէս օրէնք է: Գոյ՝ կը յանձնես իրենց, եւ մեկնած պահուդ, դոյ՝ կը վերադարձնեն քեզի: Իսկ ինչ որ կ'առնես մխանին, պէտք է խուղարկուի:

Մտահոգիչ բան մը չկար պայուսակիս մէջ, եթէ չհաշուենք լուսանկարի նոր դրծիք մը, նոր պրամերնոյ մը եւ դեռ շարք մը այլ նուէրներ, որոնց մասին կրնար առարկութիւն ընել մարդը, բայց չըրաւ: Ինծի բարեացակամ կերպով, մէկ կողմ կ'ընէր առարկանելն ու հպուռտանքը, երբ ձեռքի հատու առպրակին, չօշափեց, անշարժ՝ հարցնելով թէ ինչ է:

— Թղա՛թ, թղա՛թ, — տո՛ղ է, իսկ իրմէ, այն վառահութեամբ թէ իրեն կը ներկայացնէի այն մեկ բանը որ աշխարհի բոլոր մաքսատուներուն համար ամէնէն անվնաս նիւթն է: Ու աւելի պատկերային դարձնելու համար բացատրութիւնս՝ դոյդ կու տայի դեռինը, որ դժբախտաբար առարկուած ըլլալուն, հոգի հետք չունէր, ինչ որ ծառայեց աւելի բարեացակամութեան:

Զբաւարարուեցաւ: Պնդեց որ քակեմ առպրակը: Կը կարծէի թէ չհասկցաւ բառս — նկարագրութիւններու արտերէնը փոխառնային խորհուրդներ ունի — եւ անխոյճ բացի, վառահ՝ թէ ոչ մէկ անպատեհութիւն պիտի տեսնէ: Փորձանքը սկսաւ ճիշդ այդ վայրկեանին: Շօշափելէ ետք հողը, մարդուն դէմքը փոխուեցաւ, խստացաւ եւ ուրիշ պաշտօնեայ մըն ալ կանչեց օգնութեան:

Իրարանցում մը սկսաւ հողիս շուրջ: Արագ-արագ եւ կտրուկ՝ խիստ հրամաններ կու տային ինծի, իսկ ես բան չէի հասկնար: Ցանցանքի մը վրայ բռնուած մէկուն պէս կը վարուէին հետս: Արկեօք

Քմրեցուցի՞չ կը կարծէին: Հանած էին արդէն տոպրակը պայուսակէն ու կը տանէին: Կառչեցայ Հոդիս: Ալ ձեռքով ճանկած էի տոպրակին մէկ անկիւնը ու ձախով ցոյց կու տայի բաց ու խառնակ պայուսակս, պոռալով.

— Առնցմէ ինչ որ կ'ուզես աս տար, առիկա չեմ տար, իրաւունք չունիք, Հոդ է, թող՛ափ...

Քաղաքացիի հպարտութով ուրիշ պաշտօնեայ մը միջամտեց: Այս վերջինը բարեբախտաբար Ֆրանսերէն գիտէր եւ լեզուս հասկցող մէկուն հանդիպելով, կարծես Ս. Մեսրոպը տեսայ այդ պահուն:

Ըսի իրեն՝ այս ոսկեները չեն հասկնար, թող բարի՛ ըլլայ բացատրել թէ Հոդ է, սուրբ է եւ ուխտավայրէ մը կը բերեմ: Հասկցաւ, բացատրեց անոնց՝ բայց մոխիկ չըրին եւ հրաւիրեցին որ ամբողջ խումբով երթանք մաքսատան տնօրէնին պրտանեակը:

Այնտեղ հանելուկը լուծուեցաւ: Պարզուեցաւ, թէ երկրագործական նախարարութեան չես գիտեր որ հրամանատրին հիման վրայ՝ նկատելով որ բոմպակի որդը կրնայ երկար տարիներ ապրիլ հողին մէջ, եւ նկատելով որ նկատուած է թէ կրնան վարակիչ մանրէներ նկատուիլ հողին հետ, ու դեռ բոլմաթիւ նկատելովներէ եաք՝ քացարձակապէս արդիլուած է օտար հողին մուտքը Եգիպտական հողէն ներս:

Ուրեմն հոդս չեմ կրնար հետս քաղաք տանիլ, բայց բախտաւոր եմ որ կ'արտօնեն գետնէ ի պահ տրուած պայուսակներս մէկուն մէջ: Այդ գործողութիւնը, վիճարանութիւնները եւ երկուստեք տրուած բացատրութիւնները ժամ մը խլած են ինձմէ ու արհ վերադարձիս, կիսաբաց պայուսակս երբ կարդի կը դնեմ, կը նկատեմ թէ քօնեաքի երեք չիշերէս մէկը կը պակսի: Հաւանօրէն պաշտօնեաններէն կամ վխտացող բեռնակիրներէն մէկը իմ կողմէս ինքնաբուխ նուէր մը ըրած է ինք իրեն, խնայելով ինծի անձամբ տալու ցոյնութիւնը...

Փափկանկատութիւններ կան, որ պէտք է հասկնալ եւ գնահատել գիտնալ...

21

Հանդիպում՝ Հրաչեայ Գրիգորեանին հետ եւ երկար ու տաք վիճաբանութիւն: Միջին սերունդին ամէնէն ներկայացուցչական դէմքերէն մէկն է Գրիգորեան, հայ եւ օտար գրականութեանց համուտ գրական քննադատ մը, լայն զարկացումով, բայց նեղ կարկինով: Ճաշակ ու անախալ քնորոշումով պիտէ վաւերական գրադէտը պատրաստել սովորական դրողէն, ճշդել իւրաքանչիւրին տեսակարար ծանրութիւնը, արուեստին եւ յաջողութեան չափը, բայց անմիջապէս որ սկսի անուններըը եւ գործերը դետեղել իրենց արժանաւորութեան պատուանդանին, նժարները իսկոյն կը փոխուին, ու կը նկատէք թէ հարիւր առ հարիւր Մարքս–Լենինեան չափանիշն է որ կը կիրարկուի իր դրչին տակ:

Միւուքի մեր գրականութեան մասագէտն է Հրաչեայ Գրիգորեան: Չկայ հեղինակ մը որ անծանօթ մնայած ըլլայ իրեն, եւ որուն գործերը չունենայ իր սեփական գրադարանին մէջ: Տարօրինակը այն է, որ իր աշխատասենեակին դարակներուն վրայ հատորները չարուած են անվճեղիօրէն բարձր ճաշակի մը պատասրումով եւ արժէքներու խիստ կարգապահութեամբ, բայց անոնց մասին իր կատարած ուսումնասիրութիւնները կը հպատակին ուրիշ կարգի եւ ուրիշ օրէնքի: Ինք չ'զգար սակայն, եւ մանաւանդ չ'ընդունիր այդ հակասութիւնը, որովհետեւ, նախ՝ անկեղծ է երկու պարագային ալ, ու յետոյ, իրեն համար օգտապաշտ ձգտումը եւ գաղափարական պինդը նոյնքան անհրաժեշտ տուեալներ են գրական գործի մը համար, որքան արուեստին մայր նրբակը:

Շուրջ տասը տարիներ առաջ, այս նոյն Հրաչեայ Գրիգորեանը, յօդուածով մը այս պահուս ձեր ձեռքին մէջ գտնուող հեղինակին հրատարակած թերթը կոչած էր «օտարերկրեայ հետախուզութիւններուն ծախուած գրչակներու օրկան», եւ թերթին խմբագիրը... «չէֆ աւազակ»: Հիմա, տասը տարի ետք, նստած ենք դէմ դիմաց, անթերի ճաշակով պատրաստուած ճոխ սեղանի մը շուրջ, իր տան մէջ, ու կը խօսինք մտերմօրէն: Տեսնողը պիտի կարծէ թէ հին բարեկամներ ենք:

Մեր երկուքէն ո՞րն է արդեօք փոխուածը: Ի՞նք թէ ես: Հաւանօրէն ո՛չ ինք, ո՛չ ես, այլ ... մթնոլորտային պայմանները, օդը որ կը շնչենք, ջերմաչափը որ պատէն կախուած է, ռատիօն որ կը խօսի դրացի տունէն, կեա՛նքը որ կը հոսի վարը, Երեւանի փողոցներէն....

Տասը տարուան չրջան մը բաւած է, — ընդամէնը մէկուկէս նահանջ Տարի — որ մեզ իրարմէ բաժնող հսկայ տարածութիւնը զեղչուի, պզտիկնայ-պզտիկնայ եւ վերածուի, այս սեղանին լայնութեան: Այսքան մօտիկ ենք իրարու, բայց նոյն ատեն դէմ դէմի, ամէն մէկս պահելով մեր համոզումները եւ դաղափարները, որոնց հեռաւորութիւնը աշխարհագրական անջրպետներով չէ որ կը չափուի, աւաղ, եւ ոչ ալ կրնայ լուծում ստանալ, ղպացական դեղումներով:

Կարեւորը այն է սակայն, որ այս պահուս «չէֆ աւազակին» ակնարկութիւն ընող չկայ, ու դարձեալ ես եմ, որ այս անգամ իրապէս աւազակային անքաղաքավարութեամբ մը — որուն մէջ որոշ դեր ունին նաեւ սեղանին վրայ երթալով նուազող քօնեաքի եւ վոտկայի երկու շիշերը — կը յիշեցնեմ իրեն այդ նշանաւոր յօդուածը, որուն մէկ անգամ դրուելն ու տպուելը կարծես բաւարար չըլլար, դեռ քանի մը տարի առաջ վերստին հրատարակուեցաւ իր մէկ հատորին մէջ: Պատասխան չի տար, թեթեւ մը կը ժպտի, ու յանկարծ, բոլորովին անսպասելի կերպով եւ խոժոռ.

— Սա՛ խնդրեմ, ի՞նչ պէտք ունէիր այնքան մեծ վրդովմունքով պրելու... Պուտափեշտի դէպքի մասին, նիւթ վերցրած ինչ որ Մաճառ Կոմսի առասպել...

Գէշ չէ ռազմավարութիւնը: Մէկը մէկ յանցա՞նքէ ցոյց տալու: Ի՞նչ պէտք ունիս երկար բարակ արդարացումներու դիմելու եւ վէճի նստելու: Դուն ալ մէջտեղ կը նետես... իր մէկ յանցանքը, եւ թող երթայ քու տեղդ ի՛նք տապլտկի ու փորձէ արդարանալ: Այդպէս ալ եղաւ, ու դերերը չրջուեցան: Ստիպուեցանք բացատրել, թէ հայ գրող մը, կամ որեւէ ազգի ոեւէ գրող, չի կրնարը չընդվզիլ, երբ կը տեսնէ թէ տեղ մը կիներ եւ մանուկներ կը ճմլուին հրապայքերու տակ:

— Դրանք ապստամբներ էին:

— Ինչո՞ւ ապստամբեցան:

— Անկլօ-ամերիկեան դաւադիրներէ զոհ գնացին:

— Դաւադիրները կը յաջողին այն ատեն, երբ նպաստաւոր

պետին պանեն: Ամեն քան տասը տարինէն ի վեր այդ երկիրը ճեղքկապուած պետութիւն մըն է: Ինչո՞ւ չկրցաք առելծել տանելի պայմաններ եւ առիթ տուիք որ պատերազմները պարարտ հող ունենան:

— Ուրեմն դուն պտնում ես որ ձի՞չդ էր քո պրածը...

Խնդիրը փոխուեցաւ: Կամաց-կամաց սահեցանք՝ եւ հիմա նստած ենք հաւատաքննական աթոռին վրայ: Ոչ մէկ առեն ինծի այնքան մօտիկ թուած են պարկեշտութիւնը եւ վատութիւնը: Պզտիկ պարճուածք մը, քաղաքավարական չեղում մը, խուսափողական բառ մը — «անչո՛ւշտ... բայց եւ այնպէ՛ս... այսուհանդերձ... ի հարկէ... այս րոլորով մէկտե՛ղ՝ եւ տուեալ պայմաններուն մէ՛ջ ...եան. եան.» — եւ փրկուած էք նեղ կացութենէ մը, կրցած էք պահպանել ձեր խօսակիցը, առանց պոռոտկոտելու ձեր խիղճմտանքը: Այս այն պահն է, ուր ամրողջ լսելիքը հարկ է որ խառնես «այո»ի մը կամ «ոչ»ի մը մէջ, ուր կանգնես համոզումիդ, եւ քաղաքավարութեան սիրոյն չզոհես արժանապատուութիւնդ: Հրաչեայ Գրիգորեանը զարգացած, սրատես ու հասկցող մարդ է: Եթէ իր ներկայութեան ալ պիտի չհամարձակիս մոռծուանելդ անկեղծօրէն արտայայտել, պէտք ինչո՞ւ եկար այս երկիրը, ի՞նչ պիտի տանիս հետդ այստեղէն, պէտք մանաւանդ քեզմէ ի՞նչ պիտի թողուս այստեղ: կ'լսեմ.

— Այո՛, ճիշդ էր պրածս: Ու ճիշդ այդպէս պիտի պրեմ, ամէն անգամ որ աշխարհի որեւէ մէկ կէտին վրայէն հրատարակեր անցնին մարդկային կեանքեր ճզմելով: Չկայ պատճառ մը, չկայ ընկերային վարդապետութիւն մը, չկայ կրօնք մը՝ որ աւելի արժէ քան կեանքը մարդ էակին: Ու պրպէտ մը այն չափով արժանի է իր դերին, որ չափով որ այդ դերը կը ծառայէ արդարութեան եւ բարութեան, կը ծառայէ մարդո՛ւն: Երբ թանք մը եւ մարդ մը կը ճահիճին իյտրես, ես մարդո՛ւն հետեւիմ եւ ոչ մեռոպեայ հրէշին, ո՛վ ալ ըլլայ մարդը, ո՛ր հանքէն ալ հանուած ըլլայ թանքին մեռոպը...

Մոայլ ակնքի մը պէս աչքերը կը սեւեռէ աչքերուս եւ լեցուն այլ յուզ ձայնով մը կ'ըսէ.

— Ուրեմն այդպէս...

Ես ալ կը նայիմ իրեն եւ նոյն չեշտով կը կրկնեմ.

— Ճիշդ այդպէս...

Երկուքիս բախտը միասին կը ժպտի առկայն: Հիւրեր կը հասնին. բանաստեղծուհի Մարօ Մարկարեանը եւ վիպագիր Անահիտ

Սահմանեանը՝ իր ամուսնոյն հետ: Եկան յարմար պահուն, վրկելով մեզ վիճաբանական անելէ մը, որուն ելքը լաւ չէր կրնար ըլլալ: Երեկոյթը կ'անցնէր ալեւս մտերմութեան եւ ջերմութեան այնպիսի մթնոլորտի մը մէջ, որուն պատկերը Երեւանցիները միայն ունին:

***

Ճիշդ ութը ամիս առաջ, ուրիշ հաւաքոյթի մը ընթացքին, Հրաչեայ Գրիգորեան ամբողջապէս այլ պիչեր տակին մնացած իր նախադասութիւնը, վճռական եղրակացութեամբ մը: Ներկաները, անշուշտ, չհասկցան թէ ինչո՞ւ այնքան չոր կը հնչէին Գրիգորեանի բառերը, պահին եւ պարագային բնաւ չպատշաճող խստութեամբ մը, որովհետեւ չէին պիտեր թէ իր ճաւը, յաւուր պատշաճի խօսքէ մը աւելի, կէս մնացած հին պրոյեկ մը չտրտնակութիւնն էր քննադատին համար:

Պատկերը՝ ճաշկերոյթի սրահ մըն է, ուր հաւաքուած են Հայաստանի պրոլներըը, ի պատիւ Ամառուհմանէն իրենց մէջ պտնուող խումբ մը պրոլներու եւ մտաւորականներու: Ներկայ են Գրողներու Միութեան աչքառու բոլոր անդամները: Հաւաքոյթը կը բանայ Միութեան քարտուղարը, Եղ. Թօփչեան, իրեն յատուկ կիրթ ու քաղաքավար չարժումներով, կշտուած բառերով եւ սրամիտ ակնարկութիւններով: Իր կապոյտ աչքերը, վարպետին մօտեցող ապատակ դէմքը եւ միշտ կոկիկ ու կոճկուած պատաքինը՝ եւրոպական երկիրներէ եկած պատահօսի մը նրեւոյթը կու տան իրեն, եւ վկաներու պէտք կայ, ընդունելու համար թէ ինքն Զանկեզուրցի հարազատ հայ մը ունինք մեր առջեւ:

Եղ. Թօփչեան ընդհանուրէն անցնելով մտանատրին, պնահատանքի կարճ խօսքերով կը նեկայացնէ հիւրերը, պրոտատելով Սեպան, Վահէ-Վահեանը եւ ուրիշներ: Ապա կը նստի եւ սեղանապետի իր լիազօրութիւնը բաժան բաժան կը փոխանցէ ու կը բաժնէ... բաժակներուն եւ բաժակաճառերուն:

«Բաժակ պարպել» — ան՛ա՛ ասոյթ մը, որ աչխարհի բոլոր ներկրնեռւն մէջ ու բոլոր լեզուներով՝ կը նչանակէ խմիչք մը կուտատալ, առհասարակ ոչեւից լմպելի մը, եւ այդքան: Հայաստանի մէջ՝ «բաժակ պարպելը», պարունակողէն եւ պարունակեալէն անկախ, ունի նաեւ երրորդ իմաստ մը, թէեւ լռելեայն հասկնալի,

քայց առաջին երկուքին պէս անխուսափելի : Այսինքն՝ պարպուած իւրաքանչիւր բաժակին պէտք է ընկերանայ նաեւ բաժակաճառ մը, երբեմն երկու ճառ, «կենաց» առաջարկողին եւ ընդունողին կողմէ միաժամանակ : Առանց բաժակաճառի բաժակ պարպելը նոյնքան անհեթեթ պիտի համարուի այնտեղ, որքան եթէ մեր մօտ մէկը ուզէ պարպել բաժակ մը որ արդէն... պարապ է :

Ու բնականաբար, նման հաւաքոյթներուն կամաւոր առաջին զոհը կ'ըլլայ Սողոմոն Տարօնցին, որ իմացեալ նուիրումով կը վերցնէ բաժակը, կը խօսի, կը խօսեցնէ եւ զոհողութեան բարձր ոգիով կը պարպէ : Իսկ երբ Տարօնցին կայ տեղ մը, ներկայ-բացակայ կարգալու պէտք չունիք, վստահ ըլլալու համար թէ չատ մօտիկն է նաեւ Վաղարշակ Նորենցը : Այս երկուքը անբաժանելիներ են եւ կը կազմեն Հայաստանի զրոյներուն... Լօրէլը եւ Հարտին : Սողոմոնը՝ կարմիր, լեցուն, առոյգութենէ տառապող այտերով, Վաղարշակը՝ հեզ, տառապած, պաղուքահայ չափահաս որը մը կարծես, որ միշտ ըսելիք մը ունի թէեւ, բայց հաշտուած է որ իրմէ առաջ խօսին ըսելիք չունեցողները, մինչեւ որ կարգը գայ իրեն, ինչպէս ճակատագիրն է որբերուն...

Մնայուն զոյգ կազմողները աւոնք չեն միայն : Նոյն ինքն Եղ. Թօփչեանը իրեն հետ ունի Գարեգին Մեւունց զրագէտը, որոնցմէ մէկը եթէ սանդուխին վերն է, միւսը անպայման կրնաք տեսնել սանդուխին վարէն : Բանաստեղծուհի Մարօ Մարզարեանը եթէ չդանէք իր տան մէջ, ապահով կրնաք հեռախօսել Անահիտ Սահինեանին : Բանաստեղծ Սարմենը... Ահաւասիկ մէկը, որ իր մնայուն զոյգը չունենալով հանդերձ, երբեք մինակ չէ, այլ բոլորին հետ : Զարմանալիօրէն բարի, բարեմոյն եւ բարեմիտ մարդ մը : կարծես մէկը տարած է ղինք անկիւն մը, լաւ մը ... ծեծած, եւ պատուիրելով ու սպառնալով որ մարդու բան չըսէ՝ նետած է մարդոց մէջ : Եթէ Վաղարշակ Նորենցը խոնարհ զաղուքահայուն տիպարը կ'անձնաւորէ Հայաստանի զրոյներուն մէջ, Սարմենը զաղուքահայն իսկ չէ, այլ զլխիկոր զաղթականը, որ հայրենիքին մէջ անգամ դեռ անձնական հայրենիքի մը կարօտովը կ'ապրի : Ու դիտելով ճմռթկուած ու չարչարուած իր դէմքը, չես զարմանար այլեւս, որ Հայաստանի պետական քայլերգին հեղինակը ըլլալով մէկտեղ — «Սովետական ազատ աշխարհ Հայաստան...» — միայնութեանը մէջ չարունակէ արտասուել.

Ես ֆեզ երբեք չեմ մոռացել
Հոգեհատոր հայրենի տուն,
Մերթ եկել եմ դուռդ բացել
Կրակ վառել ձմռան ցրտում...

. . . . . .

Վաճայ ծովին քարեւ արա
Նրան ես շատ եմ կարօտել...

. . . . . .

Ո՞վ է ապրում fո յարկի տակ,
Իրեն յաւէ՞տ տէր է կարծում,
Իմ զոհուած հօր շիրիմը թանկ,
Ո՞վ է այդպէս աւարտ պղծում...

. . . . . .

Քո փրկութեան օրն էլ կը գայ,
Իմ յօշոտուած հայրենի տուն...

Կու գա՛յ, կը հաւատա՛մ...

Առանձին ապրող ու մինակ չրջող դէմքեր ալ պակաս չեն անուշ: Սիլվա Կապուտիկեանը, օրինակի համար, որ ընկերներուն հետ է միշտ, բայց կը թաւէ որ նայիս աչքերուն, հասկնալու համար թէ այդ պահուն կրնայ դանուիլ ուրիշ որեւէ տեղ, բացի այն վայրէն՝ ուր կեցած է հիմա: Հրաչեայ Յովհաննէսեանը միշտ եւ ամէն տեղ չրթներուն վրայ կը կրէ իր բանաստեղծութիւնները, որով ոչ մէկ ուղեկիցի պէտք ունի այլեւս: Աչոտ Գրաչին իր անձով եւ բանաստեղծութիւններով այնպէս ձուլուած է իր ծննդավայրին հետ, որ երբ տեսնես, ըսելդ կու գայ. — «Ի՛նչ գործ ունիս այստեղ, եւլի՛ր գնա Ղարաբաղ. իսկ եթէ չես ուզեր Երեւանէն բաժնուիլ, այնպէս մը ըրէ որ Ղարաբա՛ղդ բերես մեացնես Երեւանին...»:

Հրանդ Թամրազեանը որ անգամ մը ճանչցար՝ մտքիդ մէջ կը ստեղծուի հանելուկ մը. — Այսքան զեղուն ու եռուն խառնուածքով, միշտ յուզուելու պատրաստ եւ միշտ պոռթկալու պատրաստ այս տղան, ի՞նչ հրաշք է որ չէ ուզած բանաստեղծ ըլլալ ու դարձած է խոհուն, խորունկ ու լայնախոհ ու լայնահուն ուսումնասիրող մը, զանգուածեղ արձակագիրներու զանգուածային վերլուծող մը: Ստեփան Կուրտիկեանը դեռ չտեսած՝ կը պատրաստուիս ընդունիլ հրաւայ մարդ մը, կարմիր բլուրի զեղին փոշին կօշիկներուն ու հա-

պուտին վրայ, ու յանկարծ ղէմդ ունիս տաշուած եւրոպացի մը, խնամով ածիլուած համաչափ պէմքէն մինչեւ փողկապին ու հապուտին մաքուր ներդաշնակութիւնը: Քրիստափոր թափալցեանը, կրակէ աչքերով տղայ մը, որուն երկարատեւ լռութիւնը՝ իր վաւերական տագանդին յայտնութենէն ետք՝ իր կարծին ուրիշ հանելուկ մը...

— Քու անունդ ինչո՞ւ Քրիստափոր դրած են, կը հարցնեմ իրեն, կամովին ապուշի ղեր մը առանձնով:

— Երեւի իմ նախահայրերուդ մէկն ու մէկը նկել է հինց այն նաւի մէջ, որով Քրիստափոր Կոլոմպոսը մեկնել է ղէպի անյայտը...:

Արդարեւ: Վկայ են իր բոցավառ աչքերը, թէ անյայտ հեռուներուն տարտամ կայ իր մէջ, հնուտար հորիզոններու ծարաւը...

*
**

Գուրկէն Մահարին...

Բարեւներդ, այլինկդ, պատուհանիդ ալ սպիտակ ուաերով պզտիկ ալջիկներդ — Գուրկէն Մահարին...

Վահան Տէրեանի հեղամբոնէն տուտակէն՝ Զաբելեցի չառաչուն ջրվէժը տանող ծածուկ կամուրջը — Գուրկէն Մահարին:

Վեռէնի երերուն շուքը Արովեանի մայթերուն վրայ, պիներուներու բարկ բոյրը մայերուն մէջ — Գուրկէն Մահարին...

Գալթի ճամբաներուն կորսուած չուն մը, լայն բացուած փոսերու մէջ պարպուող դիակներու կոյտը, արրանոցներ, փողոցներ — Գորկէն Մահարին...

Արիւնոտ եղելութիւններ, մթին ու մթամթոր ապրանքներ, հեռաւոր աքսորավայրեր, ու տալինի՛ւ-տալինի՛ւ-տալինե՛ւ — Գուրկէն Մահարին...

Նստած է, ու չի խօսիր: Երկի՛ւք չի բանար բերանը, այլ միայն կը դիտէ իր արթուն ու պճլտուն աչքերով, տաք ու անուշ նայուածքով: Այն քիչերէն է, որ խօսելու պէտք չունին, հասկցուելու համար: Ու ներկանները, միշտ, դիտեն յարգել իր լռութիւնը: Ընդհանուր համաձայնութեամբ մը կարծես՝ եկած են թաքուն որոշումի մը, այս մէկն ալ պահելու այնպէս, ինչպէս որ կայ: Զաւեշտներ, չպակսեցնել, պահել, դիտել, ընչել՝ եղածին պէս: Գէշ ձմեռի մը մէջ սառնամանիքէն դարնուած, չորցած-այրած այլերին փարթամ

ոլթևրէն՝ մնացած է այս հասուն ղկոյլը — ի՞նչ հրաշքով — թուփի մը տակ — Գուրգէն Մահարին...

Մխակ, մինակ ու մխայնակ մարդը ահա:

Մինա՞կ:

Բայց ո՞վ է որ չի տեսներ, Մահարիի աչքին ու ձախին, իր անձէն ու գործէն ու անունէն ու բախտէն անբաժան երկու ընկերները — Եղիշէ Զարենցը, Ակսել Բակունցը...

Ու դեռ քիչ մը անդին՝ վահան Թոթովենցը, ու դեռ ուրիշներ, նուիրական քանի դէմքեր իր շուրջը, սրտին մէջ, հոգիին խորը եւ ապրումներուն...

Ուրուականներու եւ արտասովի յիշատակներու թոհուբոհին մէջ ապրող առանձնութիւնը — Գուրգէն Մահարին...

***

Այս բոլորը, ու դեռ չյիշուած նոյնքան եւ աւելի պրոպներ, իրենց հիւթերով միասին կեցած-համած, խօսած-վերջացուցած են ու սեղանը կը մօտենայ իր վախճանին, երբ ոտքի կ'ելլէ Հրաչեայ Գրիգորեանը: Բոլոր բաժակները պարպուած են, բոլոր մալթանքները կատարուած: Ի՞նչ նոր բան ունի ըսելիք: Հաւանօրէն արամիտ խօսք մը, մանրավէպ մը, նոր պիւտ մը կատակներու աշխարհէն, ուր կը պտնուինք այլեւս ժամէ մը ի վեր: Բայց ոչ: Կատակի դէմք չունի, եւ չուտով ամբողջ սեղանին կը յաջողի փոխանցել իր լրջութիւնը:

Կէս-պրական ու կէս-քաղաքական ճառ մըն է, որ հետզհետէ զարկանալով ու աճելով, կը դառնայ-կը դառնայ՝ եւ յանկարծ կը փլի... ի'մ դէմս վրայ: Մինչեւ որոշ առ մը՝ ուշադրութիւնս այնքան արթուն չէր — անիծուա'ծ քունաք — բայց երբ անուններս տայ եւ կը սկսի ծանրակշիռ բառերով խօսիլ ու պատմել, այլեւս քունեաք-մունեաք կը ցնդին: Լարուած՝ մտիկ կ'ընեմ: Սիրալիր, դրեթէ չտայլ որակումներ ունի Գրիգորեան հանդէպ անձիս ու գործերուս, իր համակրանքը եւ համակրանքը չի պատճառ պակասումներուս եւ դատողութիւններուս, չատ աղնիւ եւ չոյող խօսքեր կ'ըսէ, բայց յանկարծ ձայնը կը բարձրացնէ, ցուցամատը քիթի կու տայ ամբողջ սեղանին ու կը գոչէ.

— ... Ե'ւ սակայն, ընկեր Ծատուկեանը պէտք է ճշդէ իր դիրքը: Կա'մ մեզի հետ, կա'մ մեզի դէմ...

Կը վերջացնէ, կը նստի:

Լուսթիւն:

Եկուր հիմա մէջէն ելլիր: Ի՞նչ ըսել, ի՞նչ պատասխանել, որպէսզի չսխալուինք նուիէն կաթը թափել, ու պատճառ չըլլանք որ այս աղուոր աեղանը եւ աղուոր պահը խաթարուին անհարկի վէճով մը: Իրապէս անկեղծ ու եղբայրական մթնոլորտ մը կը տիրէ սրահին մէջ: Ամէն մէկս արտայայտած ենք մեր զգացումները, մտածումները՝ հայ ղրողին վայել լրջութեամբ, փոխադարձ յարգանքով եւ հասկացողութեամբ: Ու յետոյ, խնջոյքի սեղանը այն միակ աոիթն է, ուր ոչ թէ դիրքեր կը ճշդուին, այլ դիրքեր կը մոռցուին, ու չմոռցուին իսկ՝ յամենայնդէպս, չեն յիշուիր ու չեն յիշեցուիր: Եւ սակայն, մարդը ըսաւ ըսելիքը, փայտի պէս կարծր բառերով ու դանակի պէս չիտակ նախատաուութեամբ մը — «կա՛մ մեզի հետ, կա՛մ մեզի դէմ»:

Չեմ կրնար հաւաստել, թէ ներկաները բացառիկ խանդավառութեամբ մը ընդունեցին Գրիգորեանի ելոյթը: Երկարաձգուող լուսթիւնը սեղանին վրայ — անսովոր պա՛հ Հայաստանեան քէյֆի սեղաններուն համար, մանաւանդ երբ ղրողներն են սեղանին շուրջ — մտածել կու տայ, թէ չուարտամի մատնուողը միայն ես չեմ:

Շուարտումն ու չփոթը երկար չեն տեւեր սակայն, ու այլեւս պէտք չի մնար միտք յոդնեցնելու եւ «դիրք ճշդելու», որովհետեւ կը պատահի երեկոյթին, ու օրուան ու թերեւս ամբողջ տարուան ու վերջին տարիներուն մեծագոյն անակնկալը:

Կը բարձրանայ տեղէն, դանդաղ-դանդաղ այլ հաստատուն, կը շտկուի, լայն չունչ մը կ'առնէ, եւ ամբողջ հասակովը իշխելով սեղանին՝ Հրաչեայ Գրիգորեանին կը պատասխանէ ինքը — Գուրգէն Մահարին...

Մահարիի խօսքը կարճ է, կտրուկ է եւ վճիռ: Կարծես իր իսկ ընտրած մէկ բնաբանը ըլլայ, նախ կը կրկնէ Հրաչեայ Գրիգորեանի խօսքը, բառերը անջատելով ու հատիկ-հատիկ չեչտելով, ապա քիչ մը դադար կ'առնէ ու կը շարունակէ:

— «Կա՛մ մեզի հետ, կա՛մ մեզի դէմ», — ես ինքս, նախ, դէմ

եմ նման արտայայտութիւններէ: Այս մարդը մեզ մօտ էր (կը նայի իմ կողմս) ոչ աւելի քան մէկ տարի առաջ: Եկաւ, տեսաւ երկիրը, ճանաչեց մեզ: Այժմ եկել է նորից: Եթէ չսիրէր մեզ, չսիրէր երկիրը, չուզենար լինել մեզ հետ՝ երկրորդ անգամ չէր գայ այստեղ: Եկել է: Իսկ մենք նրան կպցնում ենք պատին եւ ասում.—«Կա՛մ մեզի հետ, կա՛մ մեզի դէմ»: Ախր, դեռ մինչեւ ե՞րբ պիտի չարունակենք այս կերպ վարուել մարդկանց հետ: Թողնենք մարդիկը ազատ՝ որպէսզի իրենց ազատ կամքով լինեն մեզ հետ կամ մեզ դէմ: Ես ուզում եմ պարզել բաժակը նրա կենաց, եւ մաղթել որ նա ականջ տայ մեր ցաւին եւ մեր սրտի ձայնին: Հեռուներից նա պղում էր մեզ: Այժմ նա արդէն ապրո՛ւմ է մեր մէջ: Ես կասկած չունեմ, թէ ուր էլ լինի, ուր որ էլ գնայ, միեւնոյնն է, նա հոգով կը լինի մեզ հետ, մեր հայրենիքի հետ, ի՛ր հայրենիքի հետ: Կենացդ, ջա՛ն...:

Միակտուր չարժումով մը՝ լսաւ, խմեց, նստաւ: Թեւերը, արմունկներէն սկսած, վռեց սեղանին, իրարու դուդահետ, ձեռքերը բռունցք լրած, իրանը չիտակ, ուժ տալով բազուկներուն, կարծես պաշտպանելու համար իրեն բաժին ինկող սեղանին այդ մասը, եւ անթարթ սեւեռելով իր առջեւը...:

Լռութեան պահ մը: Մէկը անկիւնէ մը սրամիտ խօսք մը նետեց օդին մէջ, ուրիշ մը բռնեց, երկրորդ մը խնդաց՝ ու սեղանը վերագտաւ իր զուարթութիւնը, չէն ու վարակիչ: Ոչ ոք փորձեց այլեւս ակնարկել պատահածին, իբրեւ թէ ոչինչ խօսուած, ոչինչ լսուած ըլլար: Երեկոյթը արդէն մօտ էր վախճանին: Ոտքի ելլուներ կային ու ազատիկ խումբերով դէպի տուն մեկնումները կը կազմակերպուէին, չարունակելով մէկտեղ կատակներն ու ղրոյցները: Մենք, հիւրերս, աճապարելու պէտք չունէինք, որովհետեւ ճաշկերոյթը տեղի կ'ունենար մեր պանդոկին մէջ եւ պարապ այրքար օրուան տեղացիները մենք էինք:

Սեղանը սկսած էր նօսրանալ, ու հետզհետէ աչքի կը զարնէր Հրաչեայ Գրիգորեանը իր անսովոր լռութեամբ: Տուն չունեցող ու երթալիք տեղին մտահոգութեամբը պաշարուած մէկուն երեւոյթը կը պարզէր: Ճանկարծ ոտքի ելաւ, հիմնովին հակառնակ տրամադրութեամբ, եւ առաջարկեց որ ինքնաչարժով պտոյտ մը ընենք դէպի Զանգուի կամուրջը: Առաւօտեան ժամը երկուքէն ետք ու նոյեմբերի խաճնող դիշերին մէջ՝ Զանգուի փրփրուտ ջուրերը եւ խոնաւ ափունքը դրաւիչ զբօսավայր մը չէին կազմեր անշուշտ, բայց այնքան պնդեց, որ կարելի չեղաւ խուսափիլ: Արդէն, պարզուեցաւ

չուտով, թէ պոռյտը պատրաստակ էր լոկ, եւ թէ իր մտածումը կը պառնար բոլորովին ուրիշ ծրագրի մը շուրջը:

Ուրեմն, վեց–եօթը հոգի թիմուռեյանք ինքնաշարժի մը մէջ եւ մեծ ալմուկներով ճամբայ ելանք դէպի Զանգու: Լուռ, ամայի, բայց չորայլօրէն լուսաւոր Երեւանի պողոտաներէն՝ մեր ինքնաշարժը կը նմանէր պինդ պատանիներու խումբի մը, որ հպարտութիք մը կը պառնայ: Ուրկէ հոս, չես պիտեր որ ծակէն՝ մէջտեղ ելաւ վիշերա–պահ ոստիկան մը ու խանգարեց հպարտիքը: Կեցուց, աչք մը նետեց մեքենային մէջ ու պրպտեն հանեց տուպանքի տետրակը: Թաքնուելը իրաւունք չունին չորս հոգիէն աւելի առնելու, իսկ մենք երկու մեքենայի բաւով ճամբորդներ էինք:

— Ո՞ւր կ'երթաք բեռնատար, — լաւ ոստիկանը հեղնական, պատրաստելով թուղթ–գրիչը եւ իսկոյն ուզելով մեր վարիչին, ոչ իսկ պէտք տեսնելով բացատրութիւն պահանջել: Օրինապանդութիւնը բացայայտ էլլալուն, հարկ չէր մնար վիճաբանութեան: Վարիչը՝ լուռ էր, ճիշդ այն լռութեամբ, ինչպէս կ'ըլլան յանցանքի վրայ բռնուած մարդիկ: Լուռ չէին, ոսկան, ճամբորդները: Մարօ Մարդարեանը բանաստեղծութիւն մը կ'արտասանէր, Միլվա Կապուտիկեանը անվերջ կը խնդար, եւ Մահարին, կնիկ–յանդիմանական չեշտով մը կը յիշեցնէր.— «Ես քու հօր հին բարեկամն եմ, պէտք է ըլլաս լինես իմ նեկտյութեան»: Կապուտիկեան կը պատասխանէր, կանացի քմայքով ու երկմտած — «Վերջերս սկսել են չատանա՛լ իմ հօր բարեկամները...»: Ընդհանուր քրքիջ մը՝ որ ոսկան մեր կացութիւնը պարզացնելու չէր ծառայեր օրինքի պաշտօնեային հետ, որ դռրծի վրայ էր արդէն: Ոստիկանը արձանագրած էր մեքենային թիւը եւ պրպտած էր վարիչին թուղթերը քննելով: Երբեմն պահ մը, երբ վերջապէս բարեհաճեցան նկատի առնել, թէ կանոնակարգած են մեզ, եւ թէ պարտաւոր ենք լսել ի նպաստ հէպ վարիչին, որ մեր վրան է այդ պահուն:

Ըսի՛ն: Աւելի ճիշդը, կէս պինդ պինդ պատմելու այս խումբին մէջ պատահեցաւ մէկը, որ պզտիկ չարժումով մը ամէն ինչ կարգի դրաւ ու հարթեց մեր ճամբան: Գարեգին Սեւունցն էր, որ նստած էր առջեւը: Կուրծքի պզտիկ պրպանէն հանեց պզտիկ քարթ մը եւ յոյց տուաւ ոստիկանին: Այս վերջինը քարթը տեսածին պէս փակեց տուպանքի տետրակը, բարեւ տուաւ ու ճամբայ ելանք... Ի՞նչ էր Սեւունցին մոգական թուղթը: Գրողներու Միութեան անդամատետրը հասանօրէն, կամ թերեւս ուրիշ հանդամանքի մը մէկ նշանը — չեմ

պիտեր: Իրողութիւնը այն է, որ ուսուիկանը յարկանքով ճամբու պրաւ մեզ ու քաշուեցաւ իր անկիւնը:

Կը մտածէի — որովհետեւ կարելի չէր չմտածել, — թէ պաղեստինահայ կեանքի մէջ ի՞նչ վարկ ունին մեր պրպտումները, եւ ինչ պիտք տրուած է իրենց այստեղ, Հայաստանի մէջ: Մեր մօտ, Գարեգին Սեւունց մը օրինակի համար, կամ Գուրգէն Մահարի մը, լաւագոյն պարագային, Անդր-Նահարի վարժարաններէն մէկուն մէջ հայերէն լեզուի եւ պատմութեան ուսուցիչ պիտի ըլլային, պայմանաւ որ պիտանային պահել նաեւ սիրալիր եւ ծառայասէր յարաբերութիւն մը թագաւորութեան ատենապետին, կամ, առնուազն կոմիտէի մը հերթապահին հետ: Քիչ մը չըջահայեցութեամբ եւ բաւական մը ճկունութեամբ, նկատելի է յուսալ թէ պիտի յաջողէին պահել կրթական մշակի բարձր կոչումին հետ նաեւ ապրուստի իրենց աղբիւրը, չարունակելով առելծապրծել եւ ծառայել հայ պրակտութեան...

Ընթերցողը պարտաւոր չէ անպայման հետեւանք մը տեսնել այս անդրադարձումին մէջ: Հետեւանք՝ ինչո՞ւ, եւ մտածելով որո՞ւն դէմ: Գաղթականի մեր պայմաններուն մէջ, անկիւնի անդրպետ նպարավաճառը ինչո՞վ մեղաւոր է որ թագաւոր չհրաւիրած ենք զինք պրպտի մը դլխուն, եւ պաղափարական այն նկրտումը ի՞նչ ձեղք ունի, երբ կատարելէ ետք իր հանդիսաւոր նրպումը նուիրական պրօշի մը վրայ, ի՛ուխտ հայրենիքին նուիրարերել իր կեանքը, պահել ամէն ինչ հայրենիքին սիրոյն, եւ, ի չգոյէ հայրենիքին տանող ճամբաներուն, ի՛նքթայ կը խրի մուխթարներու, թագաւորներու եւ թագաւորական չավուշներու լպրծուն ասոյնի մը մէջ, իր կարգին հետզհետէ պառնալով պոլիկ չաւուշ մը եւ պուրպուրայով այդ հանդամանքին վրայ, ինչուսակ՝ ասպարէզին ու միջավայրին պահանջը կատմոլ բարոյական ու նիւթական բոլոր չարաչահութեանց, եւ մոռնալով խոպան, թէ ինք ճամբայ ելած կը մեծ խոհանոցի մը բարձունքին հասնելու համար, արհնով չահուած ու քրտինքով ածոլ հետաւոր հայրենիքի մը սիրոյն... Մեղքը իրը չէ անշուշտ, երբ ինք այստեղ է ու այսպէս կ, եւ իր խոհանոցը օրէ օր աւելի կը հետանայ իրմէ — կը հետացնե՛ն... — կը պառնայ մշուշոտ, չփոթ, անորոշ...

Մեր կեանքը այնքան տխուր դարձաւ, որ այլեւս սիրտ չի մնար ու տեղ չի մնար հեգնանքի: Կը մնայ միայն մխիթարուիլ, տեսնելով, որ եթէ այստեղ պրպտումը պատասպարուած է կիսապրպտի մարդոց առջեւ խոնարհելու, այնտեղ, հայրենիքին մէջ, ասոիկանն

է որ բարեւի կը կենայ գլուխին առջեւ:

Այսքան մը տարբերութիւն պիտի ըլլար անշուշտ իրական հայրենիքին եւ «հոգեկան հայրենիքին» միջեւ...

*
**

Զանգուի հակայ կամուրջին դէմն ենք ահա: Ճարտարապետական հիանալի կառոյց մը, որով իրաւամբ հպարտ են Երեւանցիները: Մոր գիշերին մէջ ջուրերը կը փչան, կը չառաչեն ու կ'երթան: Մէկը մէկուն հետ դրաւի գալու վրայ է, թէ կրնայ այդ պահուն հազուստներով ջուրը նետուիլ ու լողալ: Եթէ դրաւը լինձի առաջարկուած ըլլար, չէի ընդուներ, վստահ՝ թէ պիտի կորսնցնեմ: Քոնեաքը չատ բան ընել կու տայ, գիտեմ:

Ուրիշ խումբ մըն ալ եկած է տարբեր մեքենայով մը եւ կատարեալ խառնիճաղանճ մըն ենք այլեւս, մեր առջեւ խուճապող ջուրերուն պատկերով, նոյնքան աղմկող եւ նոյնքան փրփրուն: Մէկը կ'արտասանէ, ուրիշ մը կ'երգէ, խմբակ մը մխաբերան կը խօսի: Մեծ-պզտիկ չկայ այլեւս, խեղդը-խելօքը կարելի չէ զանազանել: Բոլորը իրարու կը նմանին եւ իրար կ'արժեն այդ պահուն:

Եթէ քոնեաքը արեան զարկերը արագացնող եւ տրամադրութիւնները բարձրացնող կախարդական խմիչքն է, որուշ է թէ այս մարդոց համար ներքին խռովքները համադրող, չափի եւ կշռոյթի վերածող գեկավար ճիպոտը՝ Զանգուն է: Ամա՞ծ են — չիտակ Զանգուի ափը: Ամե՞լ կ'ուզեն — Զանգուն յարմար է: Սիրային ժամադրութիւն մը Զանգուով կը սկսի, եւ ընտանեկան խաղաղ պատյտ մը Զանգուով կը վերջանայ:

Զանգուն իր հնչուն ալիքներէն մէյմէկ պզտիկ զանգակ գետեղած է կարծես հոգիներուն մէջ ու միշտ կը հնչէ ու կը կանչէ...

Միակ մարդը որուն զանգակը չի հնչեր այդ պահուն, Հրաչեայ Գրիգորեանն է: Աւելի ճիշդը, ինքը զանգակ դարձած, աչ ու ձախ վազելով կը հաւաքէ խումբը որպէսզի միւսներուն չխառնուին, կը լեցնէ մեքենային մէջ ու ճամբայ կ'ելլենք դարձեալ, բայց ոչ դէպի պանդոկ: Պատուէրներ կու տայ վարիչին, եւ յաջորդաբար քանի մը պողոտաներ չափելէ ետք վեր ու վար, ի վերջոյ կը յաջողի տեղէ մը գտնել վինտուածը, որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ... չիշ մը քոնեաք: Ամէն կերպ կը ջանայ որ երեկոյթը չարունակուի անպայման եւ կարելի եղածին չափ ուշ թաժնուինք իրարմէ:

Կամաց–կամաց կը սկսիմ հասկնալ, երբ նոր չիչերով ու նո–րոգուած տրամադրութիւններով ամէն ինչ ծայրէն կը սկսի, Սիլվա Կապուտիկեանի սեղանին չուրջ: Ժամը երեքը կ'անցնի, բայց դեռ նոր չիչեր կը բացուին ու բաժակներ կը լեցուին: Տանտիրուհիէն ա–ւելի, այս յաւելուած–սեղանին կազմակերպիչը եւ խանդավառ ոգին Հրաչեայ Գրիգորեանն է: Կը դիտեմ: Կը մտածեմ: Կ'ամփոփուիմ. — Այս մարդը, որքան որ ճանչցայ — եւ բաւական'ն մը, կը կարծեմ — քէյֆի ու կերուխումի համար հոգի տուողներէն չէ: Գիրքերով եւ մտային աշխատանքներով կլանուած մէկը, ա'յս ժամուն, եւ պանդոկի մեր փտաւուր խնջոյքէն ետք՝ դժուար թէ ուրիշ տեղ ու–զէր գոնուիլ, բացի անկողինէն: Ինչո՞վ բացատրել ամէն կերպ երե–կոյթը երկարելու յամառութիւնը: Առաջին անգամը չէ որ միասին ենք, եւ ոչ ալ վերջին օրն է: Ուրե՞մն:

Բայց գիրքի պէս կարելի է կարդալ սակայն իր հոգին: Ու կը բաւէ նայիլ Մահարիի աչքերուն, հասկնալու համար թէ իրեն կը պարտինք Գրիգորեանի այս պիշերուան բոլոր հոգածութիւնները:

Պարզ էր իր խօսքը — «կա'մ մեղի հետ, կա'մ մեղի դէմ»: Նոյնպէս պարզ էր եւ Մահարիի պատասխանը, բայց նոյնքան պարզ չեղաւ այդ պատասխանին արձագանգը Գրիգորեանի սրտին մէջ: Ը–սած էր ինչ որ ըսաւ, բայց այդպէս ըսելով հանդերձ՝ ըսել ուզածը այն չէր, ինչ որ առիթ տուաւ Մահարիի ըսածներուն... Բառերը ի'ր բառերն էին, մտածումը ի'ր մտածումն էր, բայց պահ չէր որ իր խօսքերը կ'առնուէին իրենց չոր ու ճշդրիտ իմաստով: Միւս կողմէ, այդ անիծուած նախադասութիւնը, ձուլարանէն նոր դուրս ինկած մետալեայ ցիցի մը պէս, ոչ մէկ հնարաւորութիւն կ'ընծայէր չեղու–մի մը ճամբով հաշտարար կէտի մը հասնելու, փոխադարձական նըր–բութիւններ փնտռելու եւ պատշաճ դիրքի մը ապաւինելու: Չէր ու–զեր նաեւ ինք իրեն թոյլ տալ, քաղաքավարութեան սիրոյն սրբա–դրել գաղափարական իր կարգախօսը, բայց անկեղծօրէն պիտի ու–զէր որ արտասահմանէն եկած այս պրոլը չմտածէ թէ ուզած են գինք պատին կպցնել...

Հոգեբանական զարմանալի վիճակներ կան, որոնցմէ չի կըր–նար խուսափիլ մարդս, ինչքան ալ փորձառու ըլլայ, լեցուն եւ պի–տուն: Կու գայ տեղ մը, կը ստեղծուի պահ մը՝ երբ տասը տարեկան մանուկը եւ յիսնամեայ եփուն մարդը հաւասարապէս թափանցիկ են միեւնոյն լոյսին առջեւ: Ու մարդիկ այն չափով ազնիւ են եւ մա–քուր, ինչ չափով որ դեռ խնայուած մանկութիւն կը պահեն իրենց

հոգիին ծածուկ խորշերուն մէջ, եւ յանկարծ, անակնկալ պատահարով մը թոյլ կու տան, որ ներքին մանուկը դուրս ցատկէ տեղէ մը ու մանկացնէ զիրենք:

Այս Հրաչեայ Գրիգորեա՛նը:

Սովետ վարչակարգին ստեղծած, թրծած ու կատարելագործած ամէնէն հարազատ նմուշներէն մէկը, իր պաղափարներէն եւ համոզումներէն դուրս մարդ չճանչցող եւ չընդունող բարձր մտաւորական մը, որ սակայն կը տապնապի ահա, մտածելով, որ դուցէ իր միտքը լաւ չհասկցան, թէեւ ըստ ըլլայ այն միակ խօսքը որ չի կրնար չհասկցուիլ եւ իր մեռած իմաստէն դուրս ուրիշ ոչ մէկ իմաստի կրնայ կապուիլ: Ու կարծես անդանին մտորումը ըլլայ՝ լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւի, որ պարապ բաժակ չմնայ: Կը խօսի, կը կատակէ, կը խանդավառուի ու կը խանդավառէ: Աւտոսահմանեան գրողներու մասին հարցումները կու տայ, անուններ կը յիշէ, կարծիք կը յայտնէ, կարծիք կ'ուզէ:

Ի դո՛ւր սակայն: Ինչքան ալ փորձէ լրջանալ եւ ուզէ պրոյցը պահել մտաւորական մակարդակի վրայ, չի յաջողիր: Մանուկը անպամ մը ապրած է իմէ դուրս ու անվերջ կը խօսի իր նայուածքին մէջ, շարժուձեւերուն, ելեւէջող կուրծքին տակ...

Լուսարացի մօտիկ ժամն է, երբ կ'ելլենք փողոց: Աւտոմեանի վրայ, պիչերատան մը պզտիկ խարոյկ մը վառած է ու կը տաքնայ: Բոցերուն տեսքը միայն կը յիշեցնէ մեղի թէ կրնայ օդը ցուրտ եղած ըլլալ: Անհամար քոնեաքներէն հետք չէ մնացած մեր ելեւէջուն մէջ, բայց մարմինները պաշտպանուած ըլլալ կը թուին մեր հպուստաններէն տարբեր բանով մը: Կը քալենք: Տրամադրելի ինքնաշարժ մը կայ, որ պանդոկ կը հեռեւի մեղի, բայց ոչ ոք կ'ուզէ նստիլ:

Մահարին բաժնուած է խումբէն՝ իր տունին ուղղութեամբ, եւ ուրիշներ ուրիշ ուղղութիւններով: Վերջին բաժնուողը ինքն է, պանդոկին առջեւ: Երբ կը սեղմէ ձեռքս ու պիչեր բարի կ'ըսէ, ինծի այնպէս կու գայ թէ հին, շատ հին ծանօթի մը հետ եմ, անհետացած մեր մանկապատկէն ընկեր մըն է, որ յանկարծ յայտնուեցաւ այս պիչին, չես գիտեր ինչպէս, ու կ'անհետանայ ուստաիկ, չես գիտեր ուր...

***

Ահռելի գլխու ցաւ մը: Իրական գլխու ցաւ մըն է, եւ ոչ թէ

աւելորդական տպաւորուկ մը, որոնք անպակաս են արդէն: Այս ճշդումը պուցէ աւելորդ չհամարուի, որովհետեւ այնքան ընդհանրացած է «գլխացաւ»ին վոխաբերական իմաստը, որ երբ ըսենք թէ գլխու ցաւ մը ունինք, այլեւս ոչ ոք կը մտածէ թէ... գլխու ցաւ ունինք: Մինչեւ լոյս խմողին վիճակը տարբեր պիտի չըլլար անշուշտ: Հիմա փորձենք դարմանել եղածը, տաք թէյ մը բերել տանք, ասպրօնները վռնդել տանք, դուռը կղպանք նահանգն, վերմակը քաշենք եւ ննանք քրտնիլ:

Այս բոլորը շատ պարզ կը թուին, բայց այնքան ալ պարզ չեն: Կէս ժամ առաջ հեռաձայնով թէյ պատուիրած եմ, բայց դեռ չէ եկած: Պատահած է նաեւ ուրիշ մը: Մէկը դուռս ծեծած է: կարծելով որ թէյն է, բացած եմ — մո՛ր: Թէյին տեղ, անդ գլխացաւ նստած է մարդ մը ու տեղեկութիւններ կ'ուզէ իր մէկ ազգականին մասին: Ոչ դինքը կը ճանչնամ, ոչ իր ազգականը: Ինքն ալ դիս չի ճանչնար, բայց կը չարունակէ խօսիլ: Իր անունը Մկրտիչ է: Պէտք է անպայման գիտցած ըլլամ իր ովկնոջ հօրեղբայրը, որ Ամերիկա կը բնակի եւ խանութ ունի: Ինչպէ՞ս կրնամ չգիտնալ: կարտպետ ալ կ'ըսեն: Ամերիկացի է, խանութ ունի: Յորենի գործ ալ կ'ընէ: Տարի մը, գիւղապետ Մխաք Մելքոնեանին հետ ընկերովի ցանք ըրած են, թէեւ այդ տարին հունձքը դէշ ըլլալուն՝ վնասով դուրս եկած են...

Դեռ կը խօսի, խակ ես պարձեալ ձեռք կ'առնեմ գործիքը, մէկ քարով երկու թռչուն պարնելու միտումեամբ, յուսալով որ հեռախօսին յանձնած բառերէս կ'առնէ նաեւ իր բաժինը:

— Ընկե՛ր ճաշարանապետ, դէս ժամ առաջ թէյ ուղեցի, դեռ չեկաւ: Ինդրեմ, շուտ ղոյ, գլուխս կը ցաւի, անհանդիստ եմ, պիտի պառկիմ...

— Է՛ս բոպէիս...

Հէյ վա՛խ: «Էս բոպէիս» ըսին՝ մուխտ մտցաւ: Երբեք մերժել չգիտնին, միշտ պատրաստ են եւ միշտ — է՛ս բոպէիս: Սպասէ սակայն, որ առանց ապտալանքի: Գործիքը կը դնեմ, կարծելով, որ եթէ թէյը կ'ուշանայ, գոնէ այցելուս չուշանար այլեւս ու կը մեկնի: Անհամն լաւատեսութիւն: Մկրտիչը պամուած է աթոռին ու չարժելու միտք չունի: Իր տեղը ես կ'ելլեմ դուրս, միջանցքին մէջ մէկը պտնելու յոյսով: Մեր յարկին օրիորդը բացած է իր սենեկին առջեւ: Հապա՞: Ամէն յարկ իր մասնաւոր հերթապահը ունի եւ պակաս բան բնաւ չունին: կը յայտնեմ իրեն թէյի խնդրանքս, պատուիրելով որ սենեակս մարդ չթողուն եւ վճռելով մաքրել Մկըր-

տիչին հաշիւը: Աղջիկը իր կարգին կ'առնէ հեռախօսը, կը պատուխ-
րէ, ապա դառնալով ինծի, կը յայտարարէ... — Է՛ս բոպէիս:

Եթէ դիչերանոցով չըլլայի, աւելի դործնական էր անշուշտ իջնել վար եւ անձամբ բերել թէյը, բայց կարելի չէ: Կը դառնամ սենեակ ու ամբողջ դառնութիւնս կը թափեմ Մկրտիչին վրայ:

— Լսէ՛ ինծի, ընկեր, ես կարապետ աղան բնաւ չեմ ճանչցած, Արաբ Բունար երբեք չեմ պացած, այս պահուս դլուխս կը ցաւի եւ պիտի պառկիմ...

— Անհանդիստ մի՛ ըլլաք, խնդրեմ, պառկեցէք, վնաս չունի, այդպէս կը խօսակցինք...

Ներեցէք ոչինչ է: Եւ այդօր իրական խենդի մը հետ չէ՞ դործեցիս: Դժբախտաբար, Ներսիսեան-Հայրենակիցներուն մէջ այս կարդի Մկրտիչներ չատ կան, տեսակ մը սառած ու փթացած ուղեղներ, ու կը տարուիք մտածելու, թէ այս մարդիկը առա՞ջ այս-
պէս էին արդեօք, թէ Հայաստան երթալէ վերջ ապուշցան: Ով որ անգամ մը ոտք դրած է Հայաստան, ան միայն կրնայ հասկնալ թէ ի՛նչ անհամ ու տպաւորչի հանդիպումներ կան, որ ժամերով, եր-
բեմն ամբողջ օրը կը մեռցնեն:

Վերջապէ՛ս եկաւ: Բերող տղուն պատուիրեցի, որ այլեւս չէայ պարապ ափսէն տանելու համար: Մկրտիչն ալ ճամբու դրի ու մտայ անկողին: Հազիւ քուն մտած եւ քրտնելու մօտ՝ դռան ուժդին հարուածներ: Լուռ կը մնամ ու ձայն չեմ տար: Հարուածները կը չարունակուին սակայն, աւելի ուժդին, եւ ձայն մը կ'լսէ.

— Ինդրում եմ, մի րոպէ բայ արէք:

— Ո՞վ է:

— Ես եմ, մատուցողը... Մի րոպէ միայն, ուզում եմ ափսէն վերցնել...

Ափսէն վերցնե՛ս, դուրը բանա՛ս եւ ամբողջ եղածը գլխուն զարնես:

— Մա՛րդ Աստուծոյ, չըսի՞ որ սա կոտրտելիք պատմը այս-
տեղ մնայ, չըսի՞ որ չխանգարես, ի՞նչ մարդ էք դուք, պանդո՞ւխտ է այստեղ թէ խան է... չըսի՞...

Ծաղրել պատահայի մը պէս կը նայի դէմքիս, առանց յօնքերը չարժելու եւ կը բացատրէ, թէ իր աշխատանքի ժամը վերջացած է ու տուն պիտի երթայ, բայց, ըստ պանդոկին մէջ տիրող օրէնքին՝ չի կրնար մեկնիլ, մինչեւ որ խոհանոցէն ստանձնած ամաններըը վե-
րադարձնէ եւ ջնջել տայ անունին առջեւ արձանագրուած իրերը...

— Ո՞վ դրած է այդ օրէնքը, պետակա՞ն օրէնք է, թէ մէկուն խելքին փչածն է:

— Պետական օրէնք չի: Սա մեր նոր տիրակտօրի գիւտն ա...

Ու եմկնած պահուն, երեւի պէտք տեսնելով արդարացնել նաեւ իր «տիրակտօր»ը, կ'ըսէ.

— Ի՛նչ արած, հնքան գողանում են, ուրիշ կերպ չի լինի...

23

Քանի որ մտանք անգամ մը դրողներու երջանիկ հասարակապետութենէն ներս, չարունակենք պատմել մեր տեսածն ու լսածը, մեզի պահելով միայն, ինչպէս կ'ըսեն, կերուածն ու խմուածը:

Հանդիսաւոր ու շատ պաշտօնական հաւաքոյթ մըն է դարձեալ, այս անգամ Գրողներու Տան մէջ, եւ, ըսելը աւելորդ է, ճոխ սեղանի մը շուրջ, որուն վրայ կը գտնէ հիշեցու անտառը, ենթարկուած յստակ բաժանումներու, — դինիի, քոնեաքի եւ շամբանյի կարգապահ չոկաններով: Տեղ-տեղ կ'երեւին նաեւ ջուրի ճերմակ հիշեր, գեկավար հրջանակի մը մէջ ինկած խոնարհ չարքայիններու պէս, որոնց ներկայութիւնը ոչ ոք նկատի պիտի առնէ այս սեղանին վրայ, պիտեմ, ինչպէս որեւէ գեկավար սեղանի վրայ, այստեղ կամ այլ տեղ, բայց պատշաճ է որ ցուցադրուին անոնք ալ, հէդ չարքայիններէն, չեշտելու համար տուեալ ընկերութեան ժողովրդավար բնոյթը, եւ ապա անտեսուին, փառաւորապէս, երբ սկսի խընջոյքը...

Մկաւ: Ձեպընթաց արագութեամբ ու վերամբարձ տրամադրութիւններով՝ գլուխները տաքցան: Մոռցանք ճղճելու, թէ օրուան հերոսը ես եմ, եւ սեղանը բացուած է ի պատիւ ինծի: Հետեւաբար, հարկ է տոկալ երկու ճակատի վրայ: Անվերջ լեցուլ ու պարպուղ բաժակները՝ մէ՛կ. եւ ապա անոնց ընկերացող ճառերը, որոնք նբեւազ գինովցնող չեն, քան առաջինները: Նայիրի Զարեանը նստած է աջ կողմս, եւ, ծայրայեղօրէն ուշադիր հիւրամեծարութեամբ, հոգածու է, որ բաժակս միշտ լեցուն մնայ: Այս մարդիկը բարբարոս սովորութիւն մըն ալ ունին դեռ: Երբ խմես՝ բաժակը պէտք է պարպուի մինչեւ յատակը, այլապէս թերացած ես քաղաքավարութեան

մէջ: Մեզի պէս՝ վերցնել–դնել չկայ: Կ'առնես, կը պարպես եւ... դարճեալ կը լեցնեն: Եթէ կրնաս, դիմացիը:

Հայկ Առաքելեանը, որ ընկերացած է ինծի, ճիշդ կէս պիշերին կ'ելլէ սեղանէն, յիշելով թէ ատամոքսի ցաւ մը ունի: Ներսուղութիւն կը լսդրէ նեղկանեղէն, եւ մեկնելէ առաջ կ'ըսէ ականջիս, հայրական կեղծ չեչտով մը.

— Արթո՛ւն կաց, սրանք ուզում են պինովցնել քեզ...

Ի՛նչ հոգածութիւն...

Տաք կռիւի մը ընթացքին լքես ընկերդ ու հեռանաս, չմոռնալու պատուիրել. — «Նայէ՛ որ չաւ ծեծ չուտես...»:

Գնա՛ց: Ու կռիւը սկսաւ:

Անահման սեղանին վարի ծայրէն, ճիշդ դիմացս, երիտասարդ պրպէտ Սերօ Յանպատեանը տուաւ առաջին հարուածը, ճիշդ այնպէս, ինչպէս անակնկալօրէն բռունցք կը նետեն մէկուն քիթին–բերնին.

— Սասցէք լսդրեմ, ինչո՞ւ են էտ սրիկայ Դաշնակները դաւում մեր հայրենիքի դէմ...

Ժոժոռ եւ յանդիմանական նայուածքներ, սաստող ձեռքի շարժումներ՝ երէցներուն կողմէ, ուղղուած Սերոյին: Սիլվա կապուտիկեանը ուրքի կ'ելլէ եւ երդի պէս բան մը մրմնջալով, պատուհանի մը կը մօտենայ, դիտելով դուրսը, ուր դիտելիք ոչինչ կայ: Մահարին՝ դլուխը կախած է կուրծքին: Նայիրի Զարեանը՝ բացառաբար մռայած է լեցնել բաժակս, երեւի միւսին լեցուցածը բաւ համարելով: Բոլորն ալ գոհ չեն որ նման խօսք ըսուեցաւ սեղանին վրայ, բայց ոչ ոք կ'ուզէ միջամտել: Իսկ տղան ուրքի կեցած է իր տեղը, չի նստիր եւ իր հարցումին պատասխան կ'ուզէ: Եղ. Թօփչեանն է նորէն, որ իր անապատ պարպրիւնուքեամբ կը խօսի քովէս.

— Սերօ՛, նման հարցերի տեղիք չկայ այժմ: Թէ ուզում ես վիճաբանութիւն սարքել, հպուց կը պաք իմ դրսանեակը եւ էնտեղ ինչքան ուզում էք կը վիճէք:

Բայց երիտասարդը միտք չունի նահանջելու: Իսկ ես Թօփչեանին կը յայտնեմ, թէ ոչինչ, քանի որ կը պնդէ, կարելի է պատասխանել:

Մաքուր պոլսին վրայ, անննակին ճիշդ մէջտեղը, կատուն երբ բան մը ձգէ ու երթայ, դուր է երկար–բարակ մտածել: Կարելի եղածին չափ չուտ՝ հարկ է վերցնել, քանի օղը չէ ապականած: Ըրածս ուրիչ բան չէ արդէն, երբ ուրքի կ'ելլեմ ու կ'ըսեմ.

— Եթէ ինծի նման հարցում կու տաս դիս Դաշնակցական համարելով, բարեկրթութիւնը կը պահանջէ որ իմ ընկերներս իմ ներկայութեան «սրիկայ» չկոչուին: Իսկ եթէ կը համարես Արտաշամանէն եկած պարզ ճամբորդ մը, որ կուսակցական չէ, բայց որմէ կ'ուզես տեղեկութիւն ստանալ Դաշնակներու մասին, պարտիմ յայտնել, թէ սխալ հասցէի մըն է որ կը դիմես...

Սեղանակիցները, որոնք սպասողական դէմքերով, մտահոգուած էին, անախորժ վիճաբանութեան մը նախատեսութեամբ, թեթեւցած են, եւ ոմանք, ժպտուն, կը նային միւսին կողմը, կարծես ըսել ուզելով. — «Ազէկ էր, ըսիր՝ լսեցիր. այլեւս տեղը նստիր»: Բայց տղան հեծած է անպատմ մը եւ իջնելու բնաւ նպատակ չունի: կը շարունակէ.

— Ուրեմն մենք քեղ «ընկե՞ր» պէտք է կոչենք թէ «պարո՛ն...»:

Իրական փորձանք եղաւ այս տղան: Գէշը այն է, որ ներկաները, տեսնելով որ ճապաղումի վտանգ չկայ այլեւս, կարծես հաճոյք կը զգան, աքլորամարտ մը դիտողներու պէս, եւ լուռ կը քաջալերեն Սերօն, տեսնելու համար թէ Գաղութահայը ո՞ր չափով պիտի կրնայ պաշտպանուիլ: Իսկ միւսը, հաւանարար քիչ մըն ալ գինով, կը կրկնէ իր հարցումը — ընկե՞ր թէ պարո՛ն:

— Պարոնին խօսքը չի կրնար ըլլալ, կ'ըսեմ, որովհետեւ, որքան իմացայ, Հայաստանի մէջ պարոն կ'ըսէք եղեր միայն... հշեռուն...

Ակամայ ստիպուած եմ ընդհատել խօսքս, մինչեւ որ խընդուքները դադրին:

— ... Գալով ընկերին, պաղափարական իմաստով առած՝ դուն եւս ես ընկերներ չենք: Բայց կը կարծեմ թէ ընկերը եւ ընկերութիւնը դոյութիւն ունէր մեր դաղափարներէն շատ առաջ, եւ այն առեն դուցէ աւելի մաքուր իմաստ ունէր քան այժմ: Այն հին առումով՝ կրնաս դիս ընկեր կոչել, եթէ... անպատուհասութիւն մը չտեսնես:

Վերջացուցած՝ կը նստիմ, այս անգամ ես ինքս լեցնելով բաժակս եւ առաջարկելով որ խմենք իմ նոր ընկերոջս կենացը: Սերօն, իր կարգին հաշտարար է եւ ընդհանուր պատարթութեան մէջ կը պարպէ բաժակը, բայց փորձութեան չի տոկար, եւ կը նետէ իր իսկ գլխուն փորձանք ըլլալիք խօսք մը.

— Ոչի՛նչ, լաւ մէկն ես երեւում, դաշնակցական լինելուդ հա-

կառակ...

— Շնորհակալութիւն: Բայց թերեւս աւելի ճիշդ ըլլար եթէ ըսէիր — դաշնակցական ըլլալուդ համա՛ր...

Իրեն ուղղուած կարգ մը նայուածքներ կան, որոնք խիստ են եւ անբարեացակամ: Կը թարգմանեմ. — «Անմի՛տ, ի՞նչ պէտք ունէիր այդքան մօտէն քսուելու եւ առիթ տալու որ այսպէս դիւրին-դիւրին խածնեն...»:

*
**

Երեկոյթը կը չարունակուի մինչեւ ուշ պիչեր: Ոմանք կը կարդան նոր պրուած իրենց անտիպ բանաստեղծութիւններէն: Բաթեթախտաբար, քանի մը մաչած կտորներ ես ալ ունիմ պրպտելու եւ կարելի կը դառնայ մուսաններու բարբառով պայծառացնել մթնոլորտը, միանգամընդմիշտ մոռնալով մարտաչունչ երիտասարդին ստեղծած միջադէպը:

Ապերախտ մոռացում մը պիտի ըլլար սակայն, կարեւորութեամբ չարձանագրել հետեւեալ իրողութիւնը.— Անկախ իրենց պաղափարներէն եւ տեսակէտներէն, Հայաստանի մտաւորական խաւը, պրողները մանաւանդ, դիտեն պահել միշտ, բարձրութիւնը, բոլոր պարագաներուն: Գինարբուքի սեղաններուն չուրջ պտնուին թէ վիճաբանական սրահներու մէջ, միշտ եւ ամէն տեղ կիրարկուած ոճը բարեկիրթ է, նուրբ, սրամիտ եւ չափաւոր: Գռեհկութիւնը տեղ չունի իրենց բառամթերքին մէջ, բուռն եւ կրքոտ արտայայտութիւնները խորթ են իրենց ականջին, ծայրայեղութիւնները չեն սիրեր եւ հանդիսաւորութենէ կը խորշին: Զարմանալիօրէն տաք, մտերիմ, համակրող բան մը ունին, եւ առաջին իսկ չփումով կը ստեղծըւի հոգեկան կապը: Անկեղծ են ու կը դնահատեն անկեղծութիւնը: Երբ չուզեն պատասխանել նեղացուցիչ հարցումի մը, կոլմնակի ճամբաներով եւ մանուածապատ դարձուածքներով խոյս չեն տար, կիսամութ խորշերու չեն ապաւինիր, չփոթ չեն ստեղծեր ու չփոթի չեն մատներ, այլ լուռ կը մնան, համակցնելով թէ պէտք չունիս պընդելու հարցի մը մէջ, որ... չատ պնդելու չի պար: Կ'լսեն՝ ինչ որ կը մատածեն, եւ կը սիրեն լսել՝ ինչ որ դուն կը մատածես: Ու հաճոյքէն աւելի բան մըն է, կատարեալ վայելք մը պարզապէս, խօսիլ եւ վիճիլ մարդոց հետ, որոնց պաղափարները չես բաժներ միշտ, որոնք քեզի համակարծիք չեն յաճախ, բայց կը դիտես թէ կը յար-

ղբեւս յարկանքի արժանի մարդոց կողմէ, որոնք, ամէն բանէ առաջ, ու վեր ամէն բանէ՝ մարդ են, ու կը փնտռեն մարդը մարդուն մէջ:

Գիտեմ: Այս տիպարին ճիշդ հակապատկերն է որ կայ շատերու մտքին մէջ, Հայաստանի մտաւորականութեան եւ ղեկավարութեան մասին: Ըսուած է, ըրուած, կրկնուած ու տարածուած՝ թէ անոնք նախ պոլշեւիկ են եւ ապա մարդ, այն ալ տեսակ մը մարդ, եւ բոլորէն ետք տեսակ մըն ալ հայ: Ես այժմ կը դրեմ իմ տեսածիս մասին, ու կրնայ պատահիլ որ իմ աչքերս այնքան յստակ չտեսնեն քան ոմանց գիտուն նայուածքը, որ օժտուած է թափանցելու ներզօր կարողութեամբ մը, իր չտեսած բաներուն մէջ: Կրնայ պատահիլ: Իմ տեսածս, այլ մանաւանդ զգացածս այն էր, որ մարդ են անոնք, եւ հայ մարդ:

Աւելի քան տարուան մը նահանջ ունիմ յիշողութիւններէս՝ ժամանակին մէջ եւ տարածութեան: Անցած-գացած են անակնկալ վիճակներուն ստեղծած յափշտակութիւնները, արագ տպաւորութիւնները, յուղումի պահերը եւ ալքօլին մշուշները: Սրբուած եւ մաքուր հայելիի մը մէջ է որ կը տեսնեմ ահա այն պիչերուան պատկերը, իր բոլոր դրուագներով, դերակատարներով, իրենց դէմքերով եւ հոգիներով: Եղաւ ատեն մը՝ երբ բոլորս ոտքի էինք այլեւս, քայց ոչ թէ մեկնելու համար, այլ խումբ-խումբ չարունակելու եղեկոյթը, ամէն մէկ խումբ տարուած որոշ նիւթով մը, խօսելով, վիճելով եւ ի վերջոյ վերադառնալով սեղանին: Մոռցուած էր թէ մեզմէ ո՛վ է եկուորը, ով է տեղացին, ով որուն ընկեր է կամ ընկեր չէ:

Մեւամորթ դիմուորի մը մտնուան նուիրուած բանաստեղծութիւն մը կարդացած էի, իմ զբչէս, ուրիշ քերթուածներու կարգին: Ցանկարծ մէկը ճանկեց թեւէս, անկիւն մը տարաւ, եւ շատ մտերմօրէն.

— Սաեմ՝ սարկեչտ իօսքով, էտ բանաստեղծութիւնը հիանալի էր, խոր ապրուած: Բայց մի բան չեմ հասկնում. ո՞նց կարող էք չատել ամերիկացիներին, երբ տեսնում էք թէ այդպէս մահացընում են անպաշտպան սեւերին...

Թիւրիմացութիւն մը: Կը բացատրեմ իսօսակիցիս, թէ յիշեալ մեւամորթը Ամերիկայի սեւերէն չէր, այլ Ֆրանսական բանակին ծառայող Սենեկալցի զինուոր մըն էր, որ խուժանի մը կողմէ բզկտըւեցաւ Հալէպ քաղաքին մէջ, իմ աչքերուս առջեւ, եւ թէ ամերի-

կացինները որեւէ մեղք չունին այդ գործին մէջ:

— Երեւի Ամերիկայում էլ էդպէս են վարւում սեւերի հետ: «Պրավտա»ն յաճախ նշում է...

— Եթէ «Պրավտա»ն նշում է, այդ չի նշանակել, որ բոլոր նշածները ճիշդ են անպայման: Առնը մէկ՝ սեւամորթի խընդիր մը կը ծագի այնտեղ, միլիցիայի մը հետեւանքով, բայց օրէնքին առջեւ սեւ ու ճերմակ հաւասար են միշտ: Նիւ Եորքի կամ Տէթրոյթի մէջ սովորական է տեսնել սեւամորթ մը, որ նստած կօշիկը ներկել կու տայ սպիտակ ներկարարի մը, կամ խարտեաշ պեղուհի մը՝ որ թեւանցուկ կը չրջի ածուխի գոյնով տղու մը հետ...

Քանի մը տղի եւս մօտեցած են մեզի եւ սկսած է չէնք-չնորհք վիճաբանութիւն մը սեւամորթներու շուրջ: Բոլորն ալ համոզուած են թէ Ամերիկայի մէջ սեւերը ամենօրեայ հալածանքի կ'ենթարկուին, ու կը յայտնեն իրենց վրդովմունքը, կարծես թէ ես Ամերիկայի ներկայացուցիչը ըլլամ տեղւոյն վրայ:

Ի վերջոյ կը սոխարուիմ ըսել.

— Ինծի նայեցէ՛ք, սեւամորթներու այդ հարցը կարծուածին չափ պարզ չէ: Մարդոց եւ ցեղերու հաւասարութիւնը լաւ բան մըն է, իսկ սեւերու հետ բնակութիւնը՝ ուրիշ բան մըն է: Թող հարիւր հազար սեւամորթ բերեն տեղաւորեն Երեւանի մէջ, կամ մէկ միլիոն սեւեր աւելցնեն Մոսկուայի վեց միլիոնին վրայ, ձեր պատկերը խառնուին անոնց հետ՝ ա՛յն ատեն կը հասկնաք ամերիկացիներուն տագնապը: Ամերիկացիները հրեշտակներ չեն եւ շատ մեղքեր կրնան ունեցած ըլլալ, բայց հաւատացէք որ սեւերու խնդրին մէջ մեղք չունին: Սեւերու հարցը Ամերիկայի մեղքը չէ, այլ վէրքը: Ամերիկացին պատ ուրիշ որեւէ մարմնի վրայ՝ այդ վէրքը չատո՛նց նեխած պիտի ըլլար, վարակելով ամրողջը, բայց աոողջ մարմիններ կան, որոնք ի վիճակի են վէրքեր կրելու եւ տոկալու, դիտնալով հանդերձ, աւաղ, թէ ոչ մէկ դարման կայ իրենց ցաւին...

Համոզուած չեն, բայց մտիկ կ'ընեն եւ չեն հակաճառեր: Այսպէս է միշտ: Երբ տեսնեն թէ անխախտ կեցած էք համոզումի մը վրայ, կը նախընտրեն լուել եւ բարեկիրթ եղանակով մը նիւթը փոխել: Փոխեցինք: Նիւթէն ետք, փոխուեցան եւ տեղերը, խումբերը, մինչեւ որ երեկոյթը հասաւ վախճանին:

*
**

Ամբողջ խումբով փողոցն ենք հիմա, եւ ինծի համար լուծելի միակ հարցը՝ ուղիղ կանգնիլն է: Իրենք ալ ինձմէ փայլուն չեն, ու ամանք արդէն պացած փլած են ինքնաշարժներուն մէջ, սպասելով որ յետամնացները հասնին ու ճամբայ ելլեն: Եղ. Թօփչեանը, միակ արթուն մարդը այս տատանող հօտին մէջ, իր ոչխարները համրող հովիւի մը երեւոյթը ունի: Տաննիակ մըն ենք իրեն հետ եւ կը մտածէ թէ որ մէկը որ ինքնաշարժին մէջ կրնայ տեղաւորել, իր սեփական կառքը վերապահելով հիւրին: Զարմանք պատճառող առաջարկ մը, յանկարծ, իմ կողմէ.

— Մեզի լաւ չէ՞, որ քալելով երթանք...

— Ինչպէս որ ուզէք, կ'ըսէ պատրաստակամ, բայց ցաւակցական չեչտ մը կայ ձայնին մէջ, եւ համակերպումի տխուր ժպիտ մը դէմքին վրայ: Բաւական մեծ ճամբայ մը ունինք մինչեւ պանդոկ, եւ որուշ է, թէ իրմէ աւելի կը մտածէ իմ մասիս: Իսկ ես կը մտածեմ, թէ քանի որ անպամ մը ելածը ելաւ ու պատուով կրցանք դուրս գալ չիշերու պատուիրը անոտաէն եւ այլ փորձանքներէ, վերջին ճիգ մըն ալ ընենք եւ բարձր պահենք պոլսեթահայութեան վարկը, որ երթա՛ն տեսնեն: Եկան ամբողջ խումբով մինչեւ պանդոկ, զուարթ ու կապրուրիչ պոռոյտէ մը ետք, ու մեկնեցան:

Կէսօրուան մօտ, Հայկ Առաքելեանը կամացուկ մը մտաւ սենեակս, ճիշդ այն պէմքով, ինչպէս Եսկօն բեմ կուգայ Օթելլոյի վերջին արարին.

— Ո՞նց ես, լա՞ւն ես, հիւանդ չես հօ...

— Հիւանդ չեմ, լաւ եմ ու երկաթի պէս եմ...

Մարմինս երէկ լեզու ունենար, իսկոյն պիտի հերքէր այդ մեծ սուտը: Ոչ թէ երկաթի պէս, այլ թաղի՛ք կին բոլոր անդամներս, բայց նախընտրելի էր այս պահուին բարեկամէն ծածկել իրականութիւնը:

— Շատ մնացի՞ք:

— Մինչեւ ժամը չորս:

— Ախո՛ւ...: Ու երկու ձեռքերով կը ծածկէ գլուխը, անտեսանելի դժբախտութեան մը դէմ պաշտպանուելով եւ դէմքին տալով թաղմանական արտայայտութիւն մը:

— Կարելի՞ է պիտնալ ձեր ափսոսանքին պատճառը:

— Եւ անշուշտ չարունակեցիք խմել:

— Իհարկէ խմեցինք: Այդ բանին համար պացած էինք կար-ծեմ, եւ արդէն ուրիշ կարեւոր օրակարգ չկար սեղանին վրայ:

— Իմ մեկնած պահին՝ դու արդէն բացել էիր առաջաստ-ներդ... Ո՛վ գիտի ինչեր ասացիր, դինուելնալուց յետոյ... Հեշտ բան չի մեր հրէշների ձեռքը ընկնել. խմելով ու խմցնելով, ստիպում են քեզ ասել ուզածդ էլ, չուզածդ էլ...

— Թէ ինչպէս անցաւ մեկնելէդ ետք՝ կրնաս հարցնել հրէշ-ներուդ: Գալով դինուվարժեան, մտահոգուելու պատճառ չունիս իմ մասիս: Գինով վիճակը աղէտալի է անոնց համար միայն, որոնք ծածուկ մտածումներ ունին եւ իրենց յարաբերութեանց մէջ հա-չիւներով ու հաշուելով կը խօսին: Երբ մէկը արթուն եղած մի-ջոցին անկեղծ է, դինով պահուն վախնալու պատճառ մը չունի, պահելիք ոչինչ ունենալուն: Գինուելնալով՝ չատ չատ, կրնայ դատ-նալ... պերճախօս:

— Գեղգեղո՛ւմ ես: Երեւի մերոնք լաւ խնամք են տարել ե-րէկ գիշեր:

— Կը յուսամ փոխադարձ եղան հոպածութիւնները: Յամե-նայն դէպս, իրենց տպաւորութիւնները կ'առնես իրենցմէ: Իսկ ես կը մտածեմ ուսումնասիրութիւն մը պատրաստել... դինուվարժեան մասին:

— Հետաքրքիր է:

— Ահա՛ կեդրոնական մտածումը որ պէտք է պարպացնել.— Մարդիկ, սովորաբար, ներողամիտ են դինուվներու հանդէպ, եւ բարեացակամ: Մէկը դռեհիկ արարք մը կը գործէ, տղեղ երթի մը կ'ունենայ, ու եթէ խմած է՝ պատրաստ ենք արդարացնելու — «Ոչի՛նչ, դինով էր»: Իսկ ես կը պտնեմ, որ բացարձակապէս սխալ է այդպէս վարուիլ, այլ մանաւանդ անարդար: Եթէ մէկը հայհոյէ ինծի՝ ապտա՛կ մը երեսին: Իսկ եթէ դինով է՝ երկո՛ւ ապտակ: Ա-ռաջինը՝ արարքին համար, ու երկրորդը՝ իր այդ մտաւորութիւնը կեղծաւորաբար մինչեւ այդ վայրկեանը պահած ըլլալուն համար: Որովհետեւ դինուվարժեան պահուն մարդ միայն իր ներքինն է որ դուրս կու տայ, եւ այդ ներքինը՝ ինքը, մարդն է, որ ամենուկո-րէն կը ծածկուէր մեր աչքէն երբ խելքը դլուխն էր, ու հիմա չի կրնար ծպծկել, երբ խելքը վրան չէ: Եթէ դատաւոր ըլլայի, դի-նուվի յանցանքներուն համար երկու անջատ պատիժներ կը սահմա-նէի. մէկը՝ բուն իսկ արարքին տարողութեամբ եւ միւսը՝ արար-

քը նախորդող ծածուկ կանխամտածութեան հաշուոյն...
— Լա՛ւ որ դատաւոր չես...

24

— Չէք էլ ամաչո՞ւմ, չահագործելու մեռելների թողօնը իւ վնաս ապրողներին, չէ՞ք ամաչում...

Փրփրագէզ այս լուացողականին ենթարկուողը ես եմ, իսկ անխնայ մեղադրանքներուն հեղեղը վրաս թափողն է տիկին Սօֆի Իսահակեանը, Աւետիք Իսահակեանի սգակիր այրին, որ հակառակ առաջացեալ տարիքին, կը ցուցադրէ մարտական աշխուժութիւնը: Առաջին անգամը չէ որ կը հանդիպիմ իրարու, բայց կը թուի թէ յատկապէս այս պահը եւ այս վայրը նպաստաւոր կը համարէ բանալու համար իր դառնութեան ծորակները:

Կը պտնուինք էջմիածնայ վեհարանին մէջ եւ այս տարօրինակ տեսարանին միակ վկան ու դատաւորն է վազգէն վեհափառը, որ միայն մտիկ կ'ընէ ու չի խօսիր: Տիկին Իսահակեան եկած էր բոլորովին ուրիշ գործով, ու պատահական է մեր հանդիպումը: Բայց տեսնելով որ դլուխ-գլխի առանձին ենք վեհափառին հետ, կը մտնայ նոյնիսկ թէ ինչու եկած է էջմիածին, եւ առիթէն օգտուելով կը պոռթկայ վրդովմունքը:

— Զուզեցի մեր տան մէջ եւ ուրիշներու ներկայութեան ասել ձեզ այս խօսքերը, բայց ահա կրկնում եմ վեհափառի ներկայութեան: — Ամօ՛թ ձեզ...:

Ըսուածը եւ կրկնուածը, ինչպէս նաեւ «ամօթ»ը կը վերաբերի հետեւեալ խնդրին: Ա.ւ. Իսահակեանի մահէն ետք, կարգ մը թերթեր Արտասահմանի մէջ սկսած են հրատարակել իր հին նամակները, քսան-երեսուն տարի առաջ արտայայտուած դդացումներով եւ կարծիքներով, որոնք, ի տես Սովետական Հայաստանի վերելքին եւ յառաջդիմութեան, հիմնովին յարեչրջուած ու փոխուած էին ժամանակի ընթացքին, եւ որոնց հրատարակութիւը ոչ միայն կրնայ չփոթ ստեղծել մտքերու մէջ, այլեւ կը հակասէ նոյնինքն Իսահակեանի վերջին տարիներու ապրումներուն եւ հարազատ զդացումներուն: Տիկինը խորապէս դառնացած է այդ բանին

համար եւ կը կարծէ վերջապէս պատ ըլլալ մէկը, որուն կրնայ յայտնել իր վրդովումը:

Կը փորձեմ արդարացնել մեր թերթերը, իր պաշտպանած դատին այնքան ալ չհաւատացող բայց ի պաշտօնէ իր դերը կատարող փաստաբանի մը պէս: Կ'ըսեմ թէ այդ հրատարակութիւններուն մէջ անպայմանօրէն նպատակ մը փնտռելը ճիշդ չէ: Իսահակեանին պէս մեծանուն դէմքի մը անտիպ էջերը այնքան հմայիչ են որեւէ թերթի համար, որ պժուար է տոկալ հրատարակելու փորձութեան, ու ներելի է որ խմբագիրները հաշուի առած չըլլան կարգ մը նրբութիւններ...

— Ուրեմն այնքա՞ն անանկացել էք, որ ուղենաք ձեր թերթերին վարկ ապահովել մեռածներուն էջերով եւ նամակներով...

Կարծուածին չափ դիւրին պիտի չըլլայ խորտակեցնել այս մեծ-մայրիկը: Գիշեր այն է, որ կարելի չէ բարձր եւ ազատ խօսիլ, նկատի ունենալով իր տարիքը, անձը, սուրը, եւ մանաւանդ վեհախոհին նեղկայութիւնը:

Ծերերը եւ մանուկները միշտ նոյն տպաւորութիւնը պրծած են վրաս: Սմէնէն անհաճոյ բանն է անոնց հետ վէճ կամ կռիւ ունենալը: Պարտաւոր կը զգաք հաշուի առնել իրենց տկարութիւնը, ազնուութեան պարտք կը համարէք զոհածածել ձեր մէկ ճեռքը միայն, իսկ անոնք կը կռուին իրենց բոլոր ճեռքերով եւ ոտքերով, երբեմն նոյնիսկ ճիրաններով: Երիտասարդ մը եւ ծերուկ մը երբ վէճ ունին, կասկած չկայ թէ պարտուողը պիտի ըլլայ երիտասարդը, եթէ չյաջողի աստիճանական նահանջով մը յուզեցնել եւ խաղաղեցնել իր հակառակորդը:

Ա.Ե. Իսահակեանի արժանաւոր կողակիցը ոչ յոյնիլ պիտէ սակայն, եւ ոչ ալ խորտակելու նշան յոյց կուտայ: Չեմ դիտեր թէ մի՞շտ այսպէս եղած է, բայց չար բախտէս, զարմանալիօրէն կեանսունակ եւ յարձակողական կը թուի այսօր:

— Կարծում էք Ա.Ե.ն էլ ոչինչ չի՞ ասել ձեր մասին: Իմ մօտ թղթեր կան՝ որ մահալճու են ձեզ համար, սպասելիչ դատապարտութիւն: Ուզում էի առայժմ ծածուկ պահել դրանք, ոչ ոքի ցոյց չտալ: Բայց քանի հսկէս եղաւ, հէնց էսօր կանչելու եմ Հրաչեայ Քոչարը եւ յանձնելու եմ նրան: Նա՛ կը գայ ձեր հախից...

Մտքէս կ'ըսեմ՝ քանի որոշած ես յանձնել, գոնէ ուրիշի մը յանձնէիր, որպէսզի յօնք չինելու տեղ աչք հանէր, եւ քիթ-բերանը

էրար խառնէր: Իսկ եթէ թուղթերը պիտի յանձնուին Քոչարին՝ վա՛յ մեզի...:

Ճարահատ, պահ մը կը նայիմ վեհափառին, յուսալով որ վերջապէս կը խղէ իր լռութիւնը եւ օգնութեան ձեռք մը կ'երկարէ: Արդարեւ, կ'երկարէ ձեռքը, նշանակալից ժպիտով մը, բայց ըրածը՝ հրդեհ մարդի չարժուամ մը չէ, այլ ընդհակառակն.

— Կարծեմ այդ նամականեքէն հատ մըն ալ... Նայիրին հրատարակեց, այնպէս չէ՞ պարոն Ծատուկեան...:

Ակքայն կը պրօնու...

Իսկ տիկին Խահակեան ոտքի կ'ելլէ ու կը պատրաստուի մեկնիլ, եւ խօսքը ուղղելով վեհափառին, կ'ըսէ.

— Եթէ Աւտլի հին ընկերները ողջ լինէին, վստի չէ թէ հակառակ պատնէշի վրայ, ես հաւատացած եմ, նման խայտառակութիւն տեղի չէր ունենայ...

Երանի՛ թէ այս վերջին բառերն ալ արտասանէր այն միեւնոյն բարձր եւ կռուազան շեշտով: Մինչդեռ կը խօսի զարմանալիօրէն հանդարտ, մեղմ ձայնով, թախծալին անդրադարձումի դէմք մը առած, եւ այս մեղմութիւնը աւելի տխրեցնող է, քան իր յանդիմանութիւններուն ամբողջ հեղեղը:

Կը մեկնի տխուր: Ուրախ չենք նաեւ մենք: Ու անպայմանի վեհանձնութիւն մըն է իր կողմէ, երբ թոյլ կուտայ որ համբուրեմ պողպոջ ձեռքը, մեկնած պահուն:

*
* *

Ա.Ե. Խահակեանի անրտյակայ տուները եկած նորէն դրաւած է իր տեղը դահլիճին մէջ, ու ջուր է անդխտանալ իր ներկայութիւնը: Վեհափառը կը պատմէ անոր կեանքէն, վերջին ամիսներու ապրումներէն եւ մտածումներէն, ու յանկարծ, խիստ կարեւոր բան մը յիշելու պէս, կ'աշխուժանայ, կը ժպտի եւ կ'ըսէ.

— Մոռցայ ձեղի պատմելու յատկանշական միջադէպ մը, որ անձնապէս կը շահագրգռէ ձեզ, ու դրապէտի մը համար կրնայ կապմել իր ասպարէզին բոլորովին պոհայումներէն մէկը:

Նոր սուրճեր եկած են: Լայնօրէն կ'օգտուիմ, ինծի տրուած ծխելու արտօնութենէն եւ կը սպասեմ, մինչ վեհափառը կը շարունակէ պատմել.

— Աննախընթաց ցոյց մը եղաւ Խահակեանի թաղումը:

Մարդկային անվերջանալի հեղեղը կը հոսէր ժամերով, ու չէր հատներ: Դադաղին մօտ՝ պատուոյ պահակ կանգնած էին կառավարութեան անդամները լման կազմով, որոնց չարքին նաեւ ես: Ներկայ էին այնտեղ բոլորը, ինչ մեծութիւն եւ արժէք որ կը հաշուէ այս երկիրը, բոլոր ասպարէզներուն մէջ: Ամբողջ ժողովուրդ մը եկած էր վերջին յարգանքը մատուցանելու եւ խոնարհելու մեծ ննջեցեալին առջեւ: Եւ սակայն ժամերը կ'անցնէին, եւ հարկ էր կատարել թաղումը: Վերջապէս հրահանգ տրուեցաւ ոստիկանութեան կասեցնել զանգուածին յառաջացումը եւ պատնէշ կանգնիլ: Մեծ դժուարութեամբ, ոստիկանական շղթան կրցաւ անշարժացնել հոսանքը եւ դագաղը փակուեցաւ: Ճիշդ այդ պահուն, համատարած խոր լռութիւնը խզուեցաւ մէկուն պոռչտուքներով: Մէջին տարիքի մարդ մըն էր, բանուորի հագուստով, որ կ'ուզէր պատռել ոստիկաններու շղթան եւ հասնիլ դագաղին: Դժուարաւ կը զսպէին, իսկ մարդը կը պօռար — «Դուք չէք հասկանում, սա վերջին հայն է որ պլուում է գերեզման, վերջին հա՛յը...»:

Վեհափառը պահ մը լռեց, քանի մը ումպ առաւ արդէն պաղած իր սուրճէն, եւ շարունակեց.

— Գեկավարներէն մէկը նշան ըրաւ ոստիկաններուն, որ բացատրէ այդ մէկին թոյլ տան մօտենալ: Մարդը եկաւ դագաղին առջեւ, գլխարկը հանեց, խոնարհեցաւ, եւ անմիջապէս վերադարձաւ իր տեղը, կրկնելով — «Վերջին հայն էր սա»: Այս միջադէպը, որ արդէն տպաւորած էր զիս, պարմանալի յստակութեամբ մը վերստին պատկերացաւ աչքերուս, երբ ամիս մը ետք Նայիրին եկաւ ու տեսայ այնտեղ ամբողջ երկու էջի վրայ տարածուող յօդուածդ Իսահակեանի մասին, եւ վիթամատնոց տառերով տպուած վերնագիրը — Վերջին Հայը... Ու տարօրինակ էր զգալ, թէ ինչպէս միեւնոյն օրը, թերեւս միեւնոյն ժամուն, Հայաստանցի բանուոր մը եւ արտասահմանեան գրագէտ մը նոյն որակումը կ'ընէին հոգի իջնող Վարպետին, միեւնոյն բառերով...

Իրաւունք ունէր Վեհափառը, երբ այս պատմութիւնը կը սկսէր կարեւոր նուէր մը ընող մէկուն չէն եւ ուրախ արտայայտութեամբ: Գիտներու կեանքին մէջ պահայումներ կան, խոհքի եւ ներքին երանութեան պահեր, որոնք անկրկնելի են եւ անփոխարինելի: Այդ պահերը ոչինչ կ'աւելցնեն անձիդ վրայ, ոչ մէկ նոր փայլ կուտան առաւել կամ նուազ արժող արժանիքներուդ, հասակդ մատ մը աւելի չեն բարձրացներ եւ դառնութիւններդ աստի-

ճանուլ մը չեն նուաղեցնել, բայց, կ'ըլլայ այնպէս, կը զգա՛ս այնպէս, թէ կրնաս մինակդ, մէս մինակդ ոտքի ելլել, խլել ձեռքերդ գրպաններուդ մէջ եւ քալել — մինա՛կդ — քո՛ւ ճամբայդ, քալել՝ բարդ ու մանուածապատ ու մշուշապատ ճամբաները կտրելով, քալել՝ հանգստաւէտ ու լուսաւոր ու վառաւոր պողոտաները մոռնալով, քալել՝ անուշ թախիծով մը սրտիդ մէջ որ աւելի քաղցր է քան մեծապոյն հրճուանքները, քալել՝ ճամբայ մը որ լայն չէ ու դիւրին չէ բայց ուղիղ է, որովհետեւ քո՛ւ ճամբադ է ուրիշ չաւ ուրիշ մը քեզմէ առաջ, բայց կը հաւատաս թէ քեզմէ ետք կըրնան քալել դեռ շատ-շատեր այդ ճամբայէն, որովհետեւ լաւ ճամբայ մըն է՝ ուղիղ ճամբայ մը ըլլալուն: Աշխարհի բոլոր ճամբաներուն մէջ լաւագոյնը չէ, ապահովը չէ ու դիւրինը չէ, բայց որ կը մեկնի սրտիդ խորունկէն, ոյս-մոյը կը թեքերի սար ու ձոր, կ'անցնի տարածութիւններէն ու տարիներէն, եւ յանկարծ, ալեղէն փրթած նեռի նման կը յանդի հոդիդ — հէյ ջա՛ն ըրեւան...

Ճամբանե՛րը...

Աշխարհի անթիւ ճամբաները՝ ամէն մէկ հայու տարբեր բախտին առջեւ: Ու աշխարհը՝ ամէն մէկ հայու ճամբուն վերեւ, իր փորձութիւններով ու փորձանքներով: Եւ ապա ճամբան՝ որ կը տանի վերջին հայուն վերջին դանդխատը կատմոլ հոդի վերջին պատառին...

Ու ճամբաներուն վրայ՝ մեծ հոդիի մը խաղալ ատուերը, ահա:

Այս սիրելի վեհափառը: Վազգէն վեհափառը: Ու կրկնելով երկու անգամ, ու երեքնելով վեհափառը՝ նեթելի կ'ըլլա՞ր արդեօք, անգամի մը համար ըսել — այս սիրելի՛ Վազգէնը...

*
**

Տիկին Իսահակեանի պայմաններուն հետ եւ Վազգէն վեհափառին քալքը վերյիշումներէն ետք, տեղին է արձանապրել նաեւ ... Լեւոն Շանթի գրական վաստակին ճակատագիրը, որ կատարեալ ողիսական մը ունեցած է Հայաստանի մէջ: Նախաձեռնութիւնը, այս անգամ, կուգայ ինձմէ: Փակած եմ յայտնի դրողներէն մէկուն օձիքէն ու կը խօսիմ ճառ մը, մօտաւորապէս սա իմաստով:

— Քանի մը տարի առաջ լուր տարածեցիք՝ թէ այստեղ կը

հրատարակուին Լեւոն Շանթի ամբողջական գործերը: Ես անձամբ ատուգում կատարեցի Հայաստան այցելող երիտասարդ գրապէտի մը մօտ, եւ իր հաւաստումէն ետք՝ թէ ճիշդ է լուրը, իմ կարգիս արձագանգ եղայ թերթում: Տարիներ անցան, բայց Շանթը լոյս չտեսաւ: Այլ տղան, Գեղամ Սեւանը, ո՞ւտ լսաւ ուրեմն:

— Ո՛չ, ուտ չէր, լրաւ էր:

— Ուրե՞մն:

— Այո՛, ճիշդ էր, որշած էինք հրատարակել Լեւոն Շանթի ամբողջական գործը, տասը հատորներով եւ քանըհինգ հազար տըպաքանակով: Կազմուած էր յատուկ խմբագրական մարմին, աշխատանք տարուած, դաստւորուած եւ մամուլի պատրաստ...

— Ցետո՞յ:

Ի պատասխան հարցումիս, մելամաղձական պոռթկում մը.

— Ես ի՞նչ ասեմ ձեր խելքին: Հէնց այն օրերին, երբ Լեւոն Շանթը ուօք վտօք իջնելու էր տպարան, արտասահմանեան թերթերից մէկում տպուել էր Շանթի ինչ որ մէկ ճառի մէկ հատուածը, ինչ իմանաս ե՞րբ, ո՞րտեղ եւ ի՞նչ առիթով ասուած: Հազիւ կէս ակնակնոց այդ պրոֆեսոր մէջ Շանթը յարձակւում էր Սովետ Միութեան վրայ: Մի արթուն բարի–ծաղիկ՝ թերթի կտրօնը ուղարկում է կենտրոնական կոմիտէին, եւ բնականաբար, շանթիական պատգութեամբ իջնում է արկելքը Շանթի վրայ: Նոյնը պատահեց նաեւ «Ուտա Տղի Քառասուն Օրերի» հետ: Տպագրուելու էր, երբ ներփաղթած մէկ ճկպէլ Մուսայի պրատը գնդոյց է տալիս, թէ այդ վէպի հերոսը որ կայ, Բալբաուանը, դա ինչ որ Մովսէս անուն մի մարդ է, ճեղանում պատմիչնոի անդամ: Էլի՛ արկելք: Ի հարկէ ստուգուեց, թէ յիշեալ անձը ոչ մի կապ չի կարող ունենալ վէպում դրծող հերոսի հետ, որովհետեւ այն ժամանակ դեռ անորոշ մի պատանի էր: Բայց այլեւս ովի՞ն կարող ես հասկացնել:

Շշմած՝ մտիկ կ'ընեմ, չկրնալով հաւատալ, թէ այդքան ճըղճիմ պատճառներով ի՞նչպէս կրնան վիժել այդքան մեծ գործեր: Եղրակացութիւնը կուգայ, պարճեալ, իմէ.

— Երբ պրիչ վերցնում պրում էք, թերթ էք խմբագրում, ապա մտածո՞ւմ էք մի պահ թէ ինչ պրելը լաւ է, եւ ինչը վատ: Որ Շանթը խօսել է այդ ճառը՝ ոչ մի կասկած: Որ այսոհետ պիտեն Շանթի ով լինելը՝ պարզ է էլի: Այնուամենայնիւ՝ որոշում են տըպել Շանթը, իսկ դուք արխիւներից հանում էք ինչ որ հնացած քուրջեր եւ ամէն ինչ վճայնում:

Այսպէս խօսողը Լեւոն Շանթի պրականութեան սիրահար մէկն է եւ կը պնդէ, թէ վէրջին կէս դարու ընթացքին եթէ հինգ մեծ նայուն գիրք ըրուած է հայ պրականութեան մէջ, այդ հինգէն մէկը «Հին Աստուածները»ն է: Ու ժամանակ չի տար որ յայտնեմ ես ալ իմ կարծիքս որ համաձայն չէ իրեն: Դառն ափսոսանքով մը ցուցամատը կը ցցէ, եղունգէն մինչեւ դաստակը միւս ձեռքով երեւակայական դիծ մը կը պատկերացնէ այնտեղ, ու կ'ըսէ.

— Թերթում տպուած էն ձառը՝ էսքա՛ն էր, տեսնո՞ւմ ես, ոչ աւելի, ուղիղ՝ է՛սքան: Մի ձեռք բեղս էն համրատիլը, եւ, էսքա՛ն-էսքան...

Ըսել ուզածը թերեւս հասկցուի, բայց չի կրնար պրուիլ...

*
* *

Երկու օր վերջն է տիկին Խահակեանի հետ վերջին հանդիպումէս: Առտուն կանուխ, պաշտօնաթերթին առաջին էջին վրայ կը կարդամ լուրը: Կառավարութեան երէկուան նիստին մէջ որոշուած է Ա. Խահակեանի տունը վերածել թանգարանի, հրապարակի մը վրայ կանգնել արձանը, փողոց մը կոչել իր անունով, եւ դեռ ուրիշ կարգադրութիւններ:

Որոշումները՝ արագ, կտրուկ, պաշտօնական:

Եւ վերջնական:

Յայտնապէս, Խահակեանի հին նամակներուն հրատարակութիւնը ահազանգուած է վերին...

Ու հանուած է նաեւ անհրաժեշտ դասը՝ Լեւոն Շանթի ողխականէն: — «Լակոտին մէկը չուրը չպատրաստած՝ ընենք վերջացնենք...»:

Երին:

Պետութիւն են, պետական մարդիկ ունին եւ պետական մտածողութիւն:

Ունենա՛նք մենք ալ, մեր անծայր ամրարտաւանութեանց հետ, գոնէ քիչ մը աւելի լրջութիւն, եւ առնճան մը, պակա՛ս, թեթեւութիւն...:

25

— Ա՛յ մեր կռուանկները, հոգի՛ն սիրես...

Վերջապէս: Պիտի տեսնենք՝ ուրիշն անպատանելի այդ թուչու-

նը, արցունքի եւ կարօտի ազգային մեր թղթատարը:

Կը նայիմ ցոյց տրուած ուղղութեամբ: Վեր, վար՝ ոչ մէկ թռչուն, օդին մէջ կամ գետինը: Կը դառնամ ուղեկիցներուս, հարցական, եւ հետեւելով անոնց նայուածքին, կը փորձեմ հասնիլ անտեսանելի թռչուններուն: Ջուր ճիպ: Կեցած ենք թեթեւ բարձունքի մը վրայ, Երեւանի ծայրամասին: Մեղմէ քիչ հեռու, բլուրին կողն ի վար, նոր չինուող տուներ, կէս բարձրացած պատեր, բազմայարկ շինութեանց թերաւարտ կառոյցներ, ամբողջութիւնը՝ աւերակի տեսարան մը: Ուղեկիցներս երկու երիտասարդներ են, ճարտարապետ մը եւ լուսանկարիչ մը:

— Որո՞ւր են այդ կռունկները, ե՞ս ինչու չեմ տեսներ:

Անհամբեր հարցումէս անմիջապէս ետք, եւ իրենց պատասխանէն առաջ, հասկցած եմ արդէն: Ու տրուած բացատրութիւնը լուսաբանութիւն մը չէ այլեւս ինծի համար; այլ հաստատումը մտածումիս:

Նոր Հայաստանի նոր հայերէնին մէջ՝ կռունկը թռչուն չէ, այլ երկաթեայ մեքենայ մը, մինարէի պէս բարձր հասակով, ճկուն եւ չարժուն թեւերով, որ կ'առնէ դեռնէն քարի կամ աղիւսի ծանր զանգուածը եւ անսայթաք ճշդութեամբ կը բարձրացնէ երկրորդ յարկը, երրորդը, հինգերորդը՝ ուղուած տեղին, ճչուած կէտին: Եթէ պահ մը անտեսէք վերը կեցող բանուորը եւ վարէն մեքենային հակող մարդը, ու դիտէք քիչ մը հեռուէն, կրնաք ունենալ պատրանքը թէ այդ մեքենան ինքն է որ մինակը կը բարձրացնէ պատերը, քար առ քար, քիչ կը մնար ըսէի չիւղ առ չիւղ, առասպելական ծիծեռնակի մը պէս: Ինչո՞ւ սակայն «կռունկ» կոչուած է այս մեքենան, — պաշտօնական յորջորջումով՝ «վերամբարձ կռունկ» — երբ աւելի մօտիկ է ընձուղտի, կամ արտիլլի, եւ դեռ ուրիշ շատ բաներու եւ թռչնատդի կենդանեաց, կռունկէն առաջ: Ստուգաբանութիւնը կրնայ մանոյ թուիլ կամայական, կամ վիպային, բայց չմոռնանք, թէ հոն ուր կանգ կ'առնէ լեզուաբէտներուն դասաւորող իմաստութիւնը, կը սկսի դործել բանաստեղծին երեւակայութիւնը: Ու մետաղեայ կռունկին պատմութիւնը այսպէս է, կամ կրնայ պրուիլ այսպէս:

Դարեր ու դարեր չարունակ հայ ժողովուրդը ապրեցաւ հոգեբանական խախտած յատակի մը վրայ: Ծախուտ եւ անկայուն պայմանները ստիպեցին հայ մարդը իր հոդին վրայ իսկ ապրիլ օտար երկիրներու եւ ապահով երկինքներու մտապատկերով: Երկու

հայէն մէկը եթէ պանդուխտ մը չէր, անպայման պանդուխտի մը սպասողն էր, կամ անակնկալ տարտղրութեան մը ակամայ թեկնածուն:

Պանդխտութիւնը Հայերուն վիճակն էր հայրենիքէն դուրս, եւ հաւաքական հոգեվիճակ մըն էր հայրենիքէն ներս: Ես կուռնկ թռչունը դարձաւ կարօտներու խորհրդանիշ: Զգացական ժամանակացոյց մը, որ ամէն գարունի կուգար տարիով մը զեղչել տառապագին սպասումները, կամ տարի մը եւս բարդել անյոյս վիշտերուն վրայ:

Ես օր մը, յանկարծ, Հայոց Պատմութիւնը սառեցաւ: Երկինքը փլաւ Հայութեան վրայ եւ արիւնի հեղեղ մը առաւ տարաւ հայ ժողովուրդին կէսը, մէկ պիշեռւան մէջ: Ու երբ պիշերը լուացաւ ու երբ սառերը հալեցան եւ արիւնները ցամքեցան, տեսնուեցաւ թէ միւս կէսը դեռ կ'ապրի: Հիւանդ, վիրաւոր, ուժաքամ՝ բայց կ'ապրի: Դանդաղ, ծանր, դժուարին՝ բայց կը կանդնի: Տաժանքով, քրտինքով, ղրկանքով՝ բայց կը շինէ:

Ու վերսին՝ Հայոց պատմութեան սիրտը սկսաւ բաբախել առողջ կշռոյթով: Անսահման աշխատանոցի մը վերածուած երկրին մէջ, օր մըն ալ յայտնուեցան երկաթեայ այդ բարի ձեռքերը ու թեթեւցուցին աշխատասէր հայուն բեռը՝ մէկ ձեռքով չալկելով տասի տեղ, քսանի տեղ, հարիւրի տեղ: Բարի ձեռքեր էին, հակառակ մեռաղ ըլլալնուն, օտարակար ձեռքեր, չինող ու բարձրացնող ձեռքեր: Անուն մը պէտք էր այդ նախախնամական ձեռքերուն: Հայ մարդը իր գիտուններուն չհարցուց եւ անոնց մօտ չփնտռեց այդ անունը, լեզուաբանները կնքահայր չփարդեց այս հրաշալի եւ հրաշափորձ նորածինին, այլ դուրս հանեց առհասարակ իր խորհրդներուն ամէնէն նուիրական բառը, եւ նոթեկը մկրտեց — կռունկ...

Հին կռունկը կուգար հարաւէն: Նոր կռունկը եկաւ հիւսիսէն: Հին կռունկը երբ գար՝ լուր մը կը բերէր, ու երբ երթար՝ արցունք մը կը տանէր: Նոր կռունկը երբ գայ եւ տեղ մը կանգնի՝ այնտեղ պատ մըն է որ կը բարձրանայ, տուն մը, երդիք մը: Հինը՝ երթեւեկ մըն էր, նորը՝ խարխափ մըն է: Առաջ, երբ ծառի մը վրայ կռունկ մը տեսնէր հայ գիւղացին, անտեսանելի մատներ կը սեղմէին իր սիրտը: Հիմա՝ երբ հեռուէն կռունկի մը սեւ աշտարակը տեսնուի, նոր չէնքի մը պատկերն է որ կ'ուրուագծուի:

Քիչ մը տխուր է անշուշտ, Հայաստան գտնուիլ եւ գարունք

արեւուտ այս առաւօտին մէջ չտեսնել հայրենական ոչ մէկ կռունկ, բայց սլացիկ այս պատերուն, կամար-կամար ծիածանուող ու վարդերանդ այս չէնքի ճակատներուն եւ պատշգամներուն եւ պատուհաններուն ի տես՝ ինչպէս չմխանալ երիտասարդ ճարտարապետին եւ չպռչեր.

— Ա՛յ մեր կռունկները, հոպ՛ն սիրես...

*
**

Հասկնալի է անշուշտ, որ չինարար կռունկներով սկսուած այս պայծառ օրը չարունակուէր թախտաումներով Երեւանի ղեկավար պողոտաներէն, ըմբռնելու համար քաղաքին ճարտարապետական նկարագիրը: Պողոտաները լայն են, մաքուր, ղեկծերը յստակ, դարճուածքները եւ քառուղինները՝ անթերի չափականութեամբ: Հանրային պարտէզներ, մանուկներու խաղավայրեր, հրապարակներ, արձաններ, յիշատակարաններ: Եթէ չզիտնաք իսկ, թէ այս երկրին օրէնքով հողը անհատական սեփականութեանց մաս չէ կազմեր եւ կը պատկանի պետութեան՝ զարձեալ պիտի տարուիք մտածելու, թէ աչքը կուշտ մարդիկ ըլլալու են այստեղի հողատէրերը: Մայթէն դուրս, ճամբայէն կրծել, թիլ մը աւելի տեղ չահիլ, աննեակ մը աւելի բարդել կամ խանութի մը եւս կցել՝ նո՛ր վարձակալ մըն է մնալի համար, եւ յաւելեալ դուռ՛ մը: Շէնքերէն ու չինութիւններէն եթէ բան մը աւելնայ, կրնանք յետոյ վրացներ ու մայթեր ձեւել ու նեղ կօշիկի պէս պրծածել: Մեր մօտ, նախ անձնականը, սեփականը եւ ապա հասարակականը: Այնտեղ՝ ամէն ինչ կը սկսի ճիշդ հակառակ կողմէն: Նախ կը պծուի պողոտան, կը ճշդուին պարտէզները եւ հանրային վայրերը եւ յետոյ կարգը կուգայ անհատական բնակարաններուն, որոնք մէկ օրէն միւսը կը տեսնէք որ չարուած են տնը մը, ուր ամայութիւն էր դեռ քանի մը ամիս առաջ: Շարուած են խնկօք, կարտոպահ, մխրճիներ:

Մինչեւ հաչուով չորս-հինգ յարկի վրայ բարձրացող այդ բնակարանները, առանձին առանձին պնդիկներ են, պարտ, եւ կը թողուն ամբախարխախ նամուշքներու տպաւորութիւնը: Բայց իրենց ամբողջութեանը մէջ կը յաղնեցնեն աչքը, կ'ախտիւեն որ նայուածքը մտերմանայ մէկուն կամ միւսին հետ, որպէսզեւ բոլորը իրարու կը նմանին, անպատչում իրենց ճակատներով, մանրանկարներով եւ յուսահատեցնող միապաղաղութեամբ:

Նախանձելի ճաշակով մը չէ որ կը կառուցուին թէեւ այլ չէնքերը, բայց ճաշակի պակասը չէ այնքան որ ուշադրութիւն կը դրաւէ, այլ քաղաքին ճակատագիրը որ ճշդուած է իր պատմութեամբ, եւ որուն դրոշմը պիտի կրեն անշուշտ բարձրացող բնակարանները: Ծայրէ ծայր նոր չինուած եւ դեռ չինուող քաղաք մըն է Երեւանը: Ընդարձակ քաղաք մը, որ դժրախտաբար մեծ քաղաքներուն պզտիկն է, փոխանակ լլլալու պզտիկ քաղաքներուն մեծը: Պզտիկ քաղաք մը երբ ինքնիրեն կ'աճի եւ կ'ընդարձակուի՝ միշտ կը պահէ հին օրերու իր դիմագիծէն բան մը եւ ամբողջովին վերաչինուած թաղամասերուն մէջ իսկ կը դպաք ձեր քաղաքին ծանօթ չունչը: Այսպէս է Պէյրութը, Հալէպը, Դահրէյն: Այս քաղաքները ինչքան ալ ածին եւ մեծնան, տասնապատկուին տարածութեամբ եւ բնակչութեամբ, դարձեալ մեր դիտցած Պէյրութն են, Հալէպն են ու Դահրէյն: Պզտիկ քաղաքներ՝ որ կը մեծնան ու ծաւալ կը փոխեն, պահելով մէկտեղ իրենց սկզբնական առանձնայատկութիւնները: Մեծ քաղաքներ չեն անոնք, այլ մեծցած քաղաքներ: Մեծ քաղաքը կը ծնի մէկ անգամէն: Հարիւրամեակներ պէտք են, որպէսզի պզտիկ քաղաք մը մեծնայ: Ջոնի մը տասնամեակը կը բաւէ՝ առելծելու համար մեծ քաղաքը: Մեծ քաղաքներ են նիւ Եորքը, Շիքագօն, Մոսկուան: Մեծ քաղաքներ չեն Փարիզը, Հռոմը՝ նոյնիսկ եթէ Երեւանէն տասնապատիկ աւելի ծաւալ ունենան: Մեծցած քաղաքներ...

Ջաղաքներն ալ, մարդոց պէս, ննջակայ են ծնունդով իրենց յատկանշուած ճակատագրին: Նոր Երեւանը մեծ ծնած է եւ բնականաբար պիտի բոլորէ մեծերուն հոլովական ամբողջ չրջանը, մինչեւ որ յաղենայ, ուռճանայ, ամբողջանայ եւ օր մըն ալ սկսի կարօտով նայիլ եւ փնտռել պզտիկ, մխայարկ տուները որ լայն պատուհաններով կը նային դուրս, պատշգամներ ունին եւ թաղարներ, պզտիկ պարտէզ մը տունին չուրջ եւ կանաչ ներկուած ցանկապատ մը պարտէզին չուրջ...

Բայց անխուսափելի է երիտասարդական աւոյդ իր թափին մէջ կեցնել մէկը եւ խօսիլ իրեն՝ եռեւ մնացած իր մանկութեան մասին, երբ ամբողջ ուժերը եւ մկաններն ու ուղեղը լարած է դէպի հասունութեան բարձունքը, որուն կ'ուզէ հասնիլ, եւ հասնելէ առաջ ուրիշ ոչ մէկ բանի մասին կ'ուզէ մտածել:

Թող հասնի: Մտեցած է արդէն բարձունքին: Ու հասնելէ ետք, երբ պահ մը հանդչի ու դառնայ ետ՝ ինքն է որ աչքով պիտի

վինաւէ կանաչ յանկապատով իր տունը բլուրներուն տորոտը, ու պիտի վերադառնայ այնտեղ, դանդաղ, ծանր քայլերով, քիչ մը յոգնած բայց լիացած, բայց պիտի դառնայ անպայման, մինակը, առանց ուղեցոյցի եւ առանց յուշարարի...

Բոլոր մեծ քաղաքներուն ճակատագիրն է: Մեծնալ, աճիլ՝ հրէշային չափերով, ու յանկարծ լքել իր մեծութիւնը եւ վախտատալ դէպի արուարձանային խաղաղութիւնները...

*
**

Անհատական բնակարաններու միօրինակութեան դէմ՝ հակապատկեր մը կը ներկայացնեն հանրային հաստատութիւնները եւ պետական շէնքերը, ծայրայեղութեան միւս կէտին վրայ: Հայկական ճարտարապետական ոճը ամենուրեք կիրարկուած է այնպիսի չուայլ մախուամով մը՝ որ իր կարգին կու տայ, դարձեալ, միօրինակութեան տպաւորութիւնը: Սիւներ, վորպրուած կամարներ, բանուած պատուհաններ, զեղապիտական քմայքներ, քարեղէն ասեղնապործութիւններ, մարմարէ ողկոյզներ, մէկ խօսքով՝ ճարտարապիտական ուսանողի մը անյագեցիկ տարերային դասընթացքներուն պտղնական նմոյշ ծառայող իրագործումներ, որոնք փոուած են մեծ շէնքերու ճակատին, վերէն վար: Նոր շինուած հսկայ պանդոկը օրինակի համար, որ վերջին ծնունդն է ճարտարապետական այս մնայուն յուզահանդէսին: Եթէ մէկը չըսէ ձեզի թէ պանդոկ է, ապահով կրնաք մօտենալ, վստահ՝ թէ թանգարան մըն է որ պիտի այցելէք: Մուտքի մեծ դռան ոճաւորուած կամարը միայն, ճակատին վրայ, երեք յարկի բարձրութիւն կը պրաւէ եւ այցելուին կրնայ տալ հանդիսաւոր եւ լուրջ ամէն կարգի խոհեր, բայց այն խաղաղական մտածումէն, թէ այս այն տեղն է, ուր պիտի մտնէ եւ հանդչի...

Մտնելէ ետք, խնդիրը կը փոխուի անշուշտ, եւ ապահով մը տեղմութիւնը կը պարուրէ անձդ, հակառակ արուեստական չքեղութեան: Բայց եթէ յոգնած մարդ մըն ես եւ կ'ուզես վայրկեան առաջ քաշուիլ սենեակդ ու փռուիլ անկողնիդ վրայ, խորհուրդ մը քեզի — վերելակին մի՛ մօտենար, նոյնիսկ եթէ ներքնայարկը ստիպուած ես բարձրանալ: Երկու վերելակ ունի պանդոկը: Սկըզբունքով՝ այդ վերելակները զետեղուած են, որ քեզ վեր հանեն երբ վարն ես, կամ վար իջեցնեն, երբ վերն ես: Վերելակի գիւտը կատարուած օրէն ի վեր, այդ մեքենան երկու ուղղութիւն միայն ունի — վեր կամ վար: Երեւանի մէջ՝ հորիզոնական երթուղի ուղղու-

քիւն մըն ալ տրուած է այդ մեքենային, աւելի ճիշդը՝ մեքենավարին: Ո՛ր յարկը որ բարձրանայ վերելակը, սպասարկող աղջիկը այդ յարկին մէջ գործ մը ունի անպայման, եւ դուն սպասէ որ վար իջնէ, կամ վեր ելլէ: Երբ վարն ես՝ վերելակը զբաղած է վերը, երբ վերն ես՝ վարը գործ ունի: Այնպէս որ, անդամի մը համար, տեսածիդ մի՛ հաւատար այլ լսածիդ հաւատա, եւ բռնէ սանդուխներուն ճամբան: Չես զղջար...

*
**

Սենեակդ ես: Պակաս ոչինչ կայ այնտեղ: Սեղանդ՝ վրան հեռաձայնով եւ լուսամփոփով, հանդերձակալ, մահճակալ, բաղնիք, ամէն ինչ կատարեալ է ու եւրոպական առաջնակարգ պանդոկի մը մէջ ըլլալու զոհունակութիւնը արդար է որ ունենաս, եւ արդիւնաբերութեան պարտք է նաեւ որ ըսես դուն քեզի՝ թէ այս մարդիկը ոչինչ պակաս ձգած են, ոչինչ մոռցած, նոյնիսկ պատէն կախուած գեղարուեստական նկարը, որ հասարակ վերարտադրութիւն մը չէ, այլ արուեստագէտի մը հարազատ գործը:

Վայելքդ եւ հանգստութիւնդ կատարեալ է, բայց եթէ մարմինդ ալ հանդչեցնելու համար կ'ուզես բաղնիք մը առնել, զարձեալ կեցիր եւ խրա՛տ մտիկ ըրէ: Սկզբունքով — ուրիշ բան կարելի չէ գործածել երկրի մը մէջ որ հիմնուած է անխախտ սկզբունքներու վրայ եւ ուր ամէն ինչ կը մեկնի սկզբունքային կէտէ մը, — ուրեմն, սկզբունքով, տաք ջուր եւ պաղ ջուր ունիս բաղնիքիդ մէջ, ինչպէս կը վկայեն ծորակներուն վրայ զրոշմուած կարմիր եւ սեւ բառերը: Ռուսերէն չես գիտեր՝ բայց այս պարագային ոչ մէկ նշանակութիւն ունիատիկա, որովհետեւ այնքան մը խելք ունիս հասկնալու, թէ ծորակին մէկը տաք ջուր է եւ մէւսը պաղ: Բայց խոհեմութիւնը կը պահանջէ, որ մեկնանալէ առաջ երկու ծորակներն ալ քանաս եւ սպասես: Քառորդ ժամ ետք եթէ նկատես թէ աղբիւրներէն մէկը կը սկսի հետզհետէ պաղչնալ, բախտաւո՛ր արարած, մը-տի՛ր լոգարանը եւ երջանկացիր: Կրնայ պատահիլ անշուշտ, որ տաք ջուրով սկսած ծորակը, բաղնիքիդ ճիշդ կէսին եւ օճառի փրփուրներուդ մէջտեղը անհամ կատակ մը ընէ եւ սկսի պաղ ջուր տալ, բայց նման պարագայի մը՝ մարդո՛ւ մեղք մի՛ առներ այլեւս. պարզապէս անիծէ քու չոր բախտդ...

Այս բոլորը՝ աննշան մանրամասնութիւններ են անշուշտ, բայց կը բնորոշեն երեւանի բոլոր չինուածքները, անհատական ըլ-

լան թէ հանրային: Շէնքի մը չինութեան մէջ ինչ որ ճարտարապետին բաժինն է՝ հիանալի է: Որմնադիրին բաժինը՝ անթերի: Բոլոր այն մասերը որոնք ստորագրուած *են, տէր ունին՝ կրնան պիմանալ ժամանակին աւերներուն եւ քննադատին սուր նայուածքին: Իսկ այն մասերը որոնք պոծն են անանուն բանուորին, չարքային վարպետներուն եւ թուադրեալ արհեստաւորներուն՝ ոչնչի են պարտական:*

Օրինակի համար՝ հպարտանէ պարտական է որ պատուհանի մը փեղկերը պոյտելէ ետք պահեն իրենց բնական ձեւը ու ճեղք մը կամ ծակ մը չթողուն, ուր պէտք է բամպակի կամ քուրջի կտորներ թխմուին: Ծոհանոցի կամ բաղնիքի պետերուն միշտ կու տան այն տպաւորութիւնը՝ թէ հին չէնքի մըն է, որ ածուրդով պնուելէ ետք առնուած բերուած են այս նոր չէնքին մէջ, փոյթ չէ թէ եկած ըլլան ուղղակի պոծարանէն: Այն ծակ աթոռը — անուն չառնք — որուն վրայ կը նստին մարդիկ բնական պէտքի մը համար ու յետոյ կը քաշեն վերէն կախուած չղթայ մը, առաջացնելով պոռիկ նիագառայի ջրվէժ մը, — այդ չղթան՝ ահա՛ պարթեւան հանդոյցը: Կամայ քաշէք՝ նիակառան չի հոսիր. ամուր քաշէք՝ կրնայ հոսիլ եւ ... ա՛լ չդադրիլ հոսելէ: Բոլորովին անկարելի բան մը չէ նաեւ, որ առաջին իսկ չարժումին, չղթան մնայ ձեռքնիդ մէջ, բաժնուելով իրեն սահմանուած տեղէն...

Պոռիկ պատմութիւններ, պոռիկ թշուառութիւններ՝ հսկայական վայելքի մը դէմ ու երջանկութեան մը մէջ՝ որ հայրենիքն է, ու հայրենի տունը՝ հայրենիքին մէջ: Բայց չէ՞ որ ամէն տուն ունի իր մանր-մունր հոգերը, խորհրդակ մը որ չի բանիր, ծորակ մը որ չի թացուիր, փեղկ մը որ չի պոցուիր...

Հիւրեր կան՝ որ կու գան ձեղի, կ'այցելեն հանդիսաւոր օրերուն, կը մտնեն հիւրասենեակ — կը բազմին: Հիւրասենեակէն կ'անցնին ճաշարան — կ'ըմբոշխնեն մատուցուած սեղանը: Ապա վերատին կը դառնան հիւրասենեակ — կը ծխեն: Յետոյ կը սկսի մարտնչութիւնը — կը մեկնին: Կրնան տարիներո՛վ չարունակել այդպէս, — հիւրասենեակ-ճաշարան — բայց տունին բարեկամները չեն անոնք, այլ հիւրասենեակին եւ ճաշարանին պարբերական այցելուները: Տունին բարեկամը այն է, որ խնջոյքէն ետք եւ հիւրերուն մեկնելէն ետք կը մնայ՝ պէշ եփուած կերակուրի մը մասին իր դիտողութիւնը ընելու, լաւ չդասաւորուած աթոռներու մասին խօսք ըսելու, կամ խոհանոցին մէջ պատահած արկածի մը շուրջ իր կարծիքը յայտնելու:

Ես Հայաստան չդարձի լրլեւ հիւր, ու վերադարձէս ետք հիւրասենեակն ու ճաշարանը չէ որ այնքան դիւրմուած են մտքիս մէջ, որքան խոհանոցը: Հետեւաբար, թող ընթերցողը ներողամիտ դիտի նկատի խոհանոցային այս նկատումներուն համար:

*
**

Խոհանոցէն ետք ու խոհանոցէն անդին ինչ կը մնայ: Պարզ է թէ կը մնայ... ծակ աթոռը: Իրար անցնելու պէտք չկայ: Մտադիր չենք յամենալու այնտեղ եւ ոչ ալ ախտապին մուլթիւն մը կը մղէ մեր դիրքը անպայման պատշաճութիւններէն անդին անցնելու: Առիթն է սակայն յիշելու պզտիկ պատմութիւն մը, որ մեր ըսել ուզածը լաւագոյնս կը բացատրէ, առանց որ մենք բան մը ըսած ըլլանք այդ մասին:

Աւելի քան քառորդ դար առաջ, Հայաստան երթալ գալը այն էր պաղութահայերուս համար, ինչ որ է այսօր դէպի երթալ գալը ռեւէ մէկուն համար: Դեռ պզտիկ պատկեր չկան անշուշտ — եթէ չհաշուենք այլ ճամբուն մէջ յատուկապատ ամերիկեան երկու կապիկները որոնք վերջերս ճամբուն կէսը ըրին ու ալ առաջ վերադարձան երկիր — բայց նոյնիսկ այն օրերուն, բացառիկ բախտաւորները կային, որ Հայաստան կ'երթային ու գային:

Այս հազուագիւտ երջանիկներէն մէկն էր վաստակաւոր լրագրողը եւ ծանօթ համակրող դործիչ Յովհաննէս Պօղոսեան, որ դնաց–եկաւ ու առանձին դիրքով մը պատմեց իր տպաւորութիւնները:

Այսօր ամէն ոք կ'ընդունի, նոյնիսկ Հայաստանի վարիչները, թէ քանըվեց տարի առաջ կրտսրծուածը աւելի քիչ էր այնտեղ, քան կրպզտրծելին: Իսկ Յովհ. Պօղոսեան, օրինակելի հայրենասիրութեամբ մը, միայն լաւը առած ու արձանագրած էր, անտեսելով վատը եւ ուղ անցնելով չատ մը բաներու վրայէն: Ըլած էր սակայն մէկ հատիկ դիտողութիւն մը, յիշելով, որ Երեւանի առողջապահական պեսեղումները լաւ չեն եւ քաղաքը կոյտերի չունի: Պօղոսեանի դիրքը, հրատարակուած օրէն ետք, անդամ մըն ալ չեմ տեսած, բայց այսօրուան պէս կը յիշեմ թէ ինչ ընդունելութիւն գտաւ դիրքը Հայաստանի մէջ: Պաշտօնաթերթը «Սովետական Հայաստան» չէր կրնար այն առեն, այլ «Խորհրդային Հայաստան», եւ Յովհ. Պօղոսեանի հատորին ալ խորագիրն էր, կարծեմ, «Երկու ամիս

Ժողովրդային Հայաստանի մէջ»:

Մեծածաւալ օրաթերթին երկրորդ եւ երրորդ էջերուն ամբողջ կէսը պրաւուղ անհուն դրախօսական մը տպուեցաւ, հետեւեալ վերնագրով — «Տօն Քիխօթը Երեւանեան դաշտում»: Պատէ պատ կը պարնուէր խեղճ մարդը իր այդ մխակ դիտողութեան համար: Գրախօսականը, նախատինքներու ամբողջ հեղեղ մը թափելէ ետք ըմբռնեցաւ ուղեւորին վրայ, դուրս կու տար նաեւ անհաւատալի դռեհկութիւն մը, պնդելով, թէ հեղինակը նման բաներ կը տեսնէ ու կը պրէ, որովհետեւ «իր ուղեղը եւ կոյուղիները ունին միեւնոյն պատունակութիւնը»: Այս ամէնը կը պրեմ պարզ յիշողութեամբ, առանց թերթ կամ դիրք վերստին աչքէ անցնելու, բայց կ'երաշխաւորեմ չակերտուած մէջբերումին բացարձակ հարազատութիւնը:

Այնքան դիւրազգած ու այնքան զուարճիկ էին այն տեղն, ու կրնանք աւելցնել, հէպ Յովհ. Պօղոսեանին հաչոյն, նաեւ, այնքան ապերախտ: Այդպէս էին, որովհետեւ դեռ չէին կրցած յաղթել տոտրադասութեան իրենց բարոյքներուն: Հիմա, ինքնավստահ եւ յաղթական, իրե՛նք կ'ուզեն, կը քաջալերեն, կը պահանջեն՝ որ ցոյց տաք թերիները, քննադատէք: Շատ լան փոխուած է արդարեւ երկրին մէջ եւ հոդիներուն մէջ, բայց Յովհ. Պօղոսեանի մատնանշած փորձանաւտը մարդն նեղս, դեռ հիմնականը չէ կատարուած:

Այսուհանդերձ չփորձուինք այդ ուղղութեամբ աւելի առաջանալ: Ուրիշներու փորձառութիւնը հարկաւ օգուտ մը պիտի ունենայ, եթէն զայրոյներուն համար: կարծես անիրաւուած խեղճ Պօղոսեանն է որ կ'ըսէ քովէս· — Զո՛յշ, այդ մէկը շատ խառնելու չի պար...

Գացած ենք «Անոյշ»ը դիտելու, Պետական Օփերային մէջ: Ներկայացման մասին ըսելիք մասնաւոր բան մը չկայ, եւ բնականաբար, յաջող է: Ով պիտէ քանի հարիւրերորդ անգամն է որ կը ներկայացուի: Եթէ Հայաստանի մէջ ալ «Անոյշ»ը հասած չըլլայ կատարելութեան, այլեւս ո՞ւր կ'ուզէք որ դնէ իր հարազատ մեկնաբանութիւնը:

Ընդանակները ճոխացուած են եւ ծայր աստիճանի մշակուած, ու թերեւս այդ է պատճառը որ երբեմն խորթ կու գան ականջիս: Տիգրանեանի սրտագին մեղեդիները այստեղ աւելի հարուստ են, ու տեղ–տեղ կը հնչեն բոլորովին նոր, ուրիշ եղանակներու պէս: Մ՛րն է արդեօք հարազատը, եւ աւելի ղեղեցիկը, — մեղի ծանօթ պարզ ու նախնական՞ն «Անոյշ»ը, թէ իր ծաւալին գրեթէ կրկինովը աճած երաժշտական այս մշակումը: Դժուար է ըսել, եւ արդէն ղիւրին չէ մէկ անգամէն սիրել անծանօթ գործ մը: Այնպէս է մարդկային բնութիւնը, եւ մեր ղգայարանքները դաստիարակուած են այնպէս, որ կարելի չէ տեղափոխել իրենց համակրանքը, նոյնիսկ երբ փոփոխութիւնը առաջարկուի յանուն աւելի ղեղեցիկին եւ աւելի կատարեալին: Մարդկային ուղեղը, առաւել կամ նուազ չափով կրնայ ընդլայնել յեղաշրջական, բայց զգայարանքները պահպանողական են միշտ, աչքն ու ականջը նախ՝ հակառակ այլափանութիւն մտնելու իրենց ճգտումին, եւ մխանները ապա, առաւել եւս պահպանողական, նոյնիսկ յետադիմական...

Ցամենայնդէպս, կրնամ ես ինծի խոստովանիլ, թէ Երեւանի մէջ աւելի տպաւորուեցայ «Անոյշ»ի բեմադրութենէն — չքեղ ու անթերի — քան դերակատարներուն խաղարկութենէն: Ու որպէսզի ամբողջական, այլ մանաւանդ ճիշդ ընկայ գեկուցումը, խոստովանութիւն մը եւս.— Ուշադրութիւնս աւելի շատ կլանուած էր սրահով, քան բեմով: Այս մէկը գլխաւոր մեղքս եղաւ Հայաստանի մէջ: Գործարանն եմ — կը դիտեմ աւելի դործատուները, քան մեքենաները: Դասախօսութեան մը ներկայ եմ — դասախօսէն առաջ, կլանուած եմ հանդիսականներով: Այս պարագան չի կրնար անշուշտ վրիպիլ Հայկ Աստաքեանին ուշադրութենէն, որ տեսնելէ ետք թէ խնամով պատրաստած իր յայտադիրները — անվերջանալի այցելութիւններ՝ տեսակ–տեսակ ճարտարարուեստական «կոմպինատ»ներու եւ «ֆապրիկ»ներու — ակնկալուած խանդավառութեամբ չէ որ կը դիմաւորեմ, օր մը յանարծ կը գոչէ.

— Ինձ թուում է, թէ բացի մարդկանցից, ոչինչ չի հետաքրքրում քեզ: Մեր երկրի վերելքը, ֆապրիկները, էտ բոլորը՝ հէ՛չ: Մա՛րդ տան քեզ, որ նստես ժամերով խօսես, ժամերով լսես: Իսպէս Հայաստան գալ, Հայաստան այցելել, Հայաստան ճանչնալ կը լինի՞...

Չեմ գիտեր թէ ինչ պատասխանեցի երեն այդ պահուն, խուսափողական եւ կատակախառն խօսք մըն էր հաւանօրէն — «ես Ա-

մերիկահայ թուրիստ չեմ եւ լուսանկարի մեքենայ չունիմ հետս», կամ՝ «Ոչ մէկ ակումբի հետ պայմանագրութիւն կնքած եմ թէ վերադարձիս մոլական լաստերով դասախօսութիւն պիտի տամ իրենց», եւն. եւն. — բայց պէտք է, թէ պարմանալիօրէն ճիշդ եւ թափանցող բնորոշում մը ըլլաւ մարդը, այդպէս ըսելով: Ջըսի, բայց կ'ուզէի լսած ըլլալ.

— Ուրիշ ի՞նչ կ'ուզէիր որ փնտռէի Հայաստանի մէջ բացի մարդէն, սիրելի բարեկամ: Հրճուանք է անշուշտ հաստատել՝ թէ քաւչուկի, ժամացոյցի եւ հիւսուածեղէնի հսկայական գործարաններ կան Հայաստանի մէջ, ալիմինիումի մեծադանդուած ձուլարաններ եւ կատարելագործ հաշուիչ մեքենաներ, բայց չմոռնանք՝ որ մեքենան մեքենայ է միշտ, եւ մարդը մարդ: Մէկ մեքենայ կամ հազար մեքենայ՝ միեւնոյնն է: Մէկ մարդ եւ երկու մարդ՝ նոյնքանը չէ, եւ հազար մարդ՝ հազար անգամ տարբեր բան է...

Դեռ կ'ուզէի ըսել.

— Երբ մէկը անգամ մը տեսած է Ֆօրտի կայսրութիւնը ու պիտի թէ հազած մեռտլը ի'նչպէս դուրս կուգայ կարմիր գոհարքէն եւ պապուն ինքնաշարժի կը վերածուի պոպոտեայ հրէշներու ճանկերուն մէջ՝ պէտք չունի այլեւս պնտռելու թէ այդ նոյն գործարանը ինչպէս կը բանի Լոնտոնի մէջ, Փարիզի կամ Մոսկուայի մէջ, որովհետեւ ամէն տեղ ինքնաշարժը չորս անիւ ունի, բայց ոչ մէկ տեղ մեքենավարը միեւնոյն ապրումները ունի եւ միեւնոյն կեանքը...

Կրնայի դեռ աւելցնել.

— Մեքենաները եւ գործարանները եւ ճարտարարուեստական ամբողջ քաղաքակրթութիւնը լոկ միջոց են վերջոյն նպատակին համար՝ որ մա՛րդն է, մարդուն երջանկութիւնը: Դիտելով արդիական գործարանի մը մեքենաները, կրնանք դալարուր կարմել թէ ուր հասած է երկրին արդիւնաբերական մակարդակը, բայց մեքենաները չեն յայտներ թէ ինչ կը պակսի, ինչ կը մտածէ, ինչպէս կ'ապրի իրենց հետ աշխատող մարդը: Մարդը ճանչնալու մէկ միջոց կայ — մտնել մարդուն մէջ: Երկիր մը հասկնալու մէկ կերպ կայ — խառնուիլ ժողովուրդին: Ժողովուրդ մը սիրելու մէկ ճամբայ կայ — ճանչնալ անոր հոգին...

Այս բաները մտածեցի, բայց չըսի եւ լաւ որ չըսի, որովհետեւ այն օրը Առաքելեանին տրամադրութիւնները փայլուն չէին, եւ դժուար թէ ակնկալած պիտի կարենայի ծախել դոհարները...

***

Օրուան մեր հանդիպումը սկսած էր իր սա հարցումով.

— Մի լա՛ւ նայիր դէմքիս, ի՞նչ ես տեսնում այնտեղ:

— Երկու աչք, մէկ քիթ, մէկ բերան...

— Կատակ չեմ անում, լուրջ եմ: Ամօթալի եւ վտեհիկ բան է: Ծօղուած են ըրում մեզ դէմ՝ պրեն: Պայքար են տանում՝ տանեն: Բայց ի՞նչպէս կարելի է վերատրել մարդկանց, վիճելի հարցերի հետ բոլորովին կապ չունեցող որակումներով: Ինձ համար պրել են՝ «մոնկոլատախալ Հայկ Աբրահեանը»: Սա ի՞նչ կապ ունի տուեալ նիդրի հետ...

Այդ «մոնկոլատախալը»՝ պէյրութէն նոր հասած թերթի մը մէջ է ու թերթը պրպտանն է: Աւելի ուշադրութեամբ կը նայիմ դէմքին: Թերթեւ մը ցցուն են այտոսկրները, ինչ որ սրտելք է՝ իմ կողմէ բարեխառնող միջամտութեամբ մը՝ վոխարկրական առումին վերապրելու բառին տրուած իմաստը: «Մոնկոլատախալ»ին վոխաբերականը նուազ վերատրելի էր ըլլար անշուշտ քան յատուկ նշանակութիւնը, բայց կրնար պոնչ պատնութիւնը հետացնել անձնական կէտէն եւ տանիլ պաղափարական մարդի մը մէջ: Մարդը իրապէս վշտացած կ'երեւի, ու դարձեալ կատակէն դառ ուրիշ միջոց չկայ մթնոլորտը վոխելու համար:

— Դուք ալ ինչո՞ւ եկաք եւ խառնեցիք Անթիլիասը...

— Մեր դարուս առաջ այնքան խառնակուիլ էր արդէն, որ հակառակ մեր ջերմ բոլճանքին, խառնակելու ոչինչ էր մնացել մեզի...

Իր խոկ պատրաստարանութեամբ պոհացած եւ ժպտուն՝ «մոնկոլատախալ»ը մոռցած է այլեւս եւ դառն տոխրական հեգնոտ պարեւնութիւնը: Աղիքը յարմար է տակայն կարդ մը մութ մնացած հարցեր լուսարանելու: Կ'ըսեմ.

— Էջմիածին – Անթիլիաս վէճին շուրջ շատ խօսեցանք, եւ չեմ կարծեր որ այլեւս բանէք նոր բան մը ունենանք իրարու: Կ'ուզէի ճշդել մանաւանդ պարտպայ մը միայն: Թուլ կուտա՞ք անպատնապահ հարցում մը:

— Խնդրեմ, ասացէք:

— Ձի՞շդ է, որ ժողովի ընթացքին դուք բարմաթիւ անգամներ դուրս ելած էք սրահէն եւ հետախոսած ձեր դեսպանատունը:

— Ճիշդ է։

— Ստիպողական պատճառ մը ունէի՞ք։

— Այո՛, խիստ ստիպողական։ Փրօֆ. Առաքելեանի անցագիրը օրհաս էր ու ենթակայ էր ժամանցումի։ Մոսկուայում ժամանակ չեղաւ կարպաւորել։ Ուրհուրդ տուեցին Պէյրութում նորոգել, որպէսզի վերադարձին դժուարութիւն չունենանք։ Իմ պարտականութիւնն էր ժամ առաջ վերցնել այդ նեղացուցիչ հարցը եւ ազատ շունչ քաշել։

Լռութիւն։ Բաւարարուած ըլլալու երեւոյթ կ'առնեմ, չհամարձակելով աւելի առաջ երթալ, բայց այս անգամ ինքն է որ կը ստիպէ, կը պնդէ՝ որ ըսեմ թէ ինչու ըրի այդ հարցումը։ Ըսե՞մ, չըսե՞մ։ Եւ ինչո՞ւ չըսեմ։ Այնքա՛ն բաներ խօսեցանք, թո՛ղ այս մէկն ալ չըսուած չըլլայ։

— Ուրեմն դիտցիր, բարեկամս, որ ո՛ւն, ժամը ժամին Անթիլիասէն զեկուցում կուտայիր ձեր դեսպանատունը, հրահանգ կ'առնէիր եւ ըստ այնմ կը շարժէիք ժողովի ընթացքին։ Ու վերջին պահուն դեսպանատունը հրահանգեց՝ որ ժողովը ձդէք ու դուրս ելլէք եւ դուք ալ մեկնեցաք սրահէն, կաթողիկոսով, պատուիրակներով եւ համախոհներով...

Տեսնելով որ կը պատրաստուի հեգնական խօսք մը ըսել, ինչպէս յոյց կուտայ քմծիծաղը, ժամանակ չեմ տար ու կը շարունակեմ։

— Ո՛չ, ո՛չ, կարծածէդ չատ աւելի ծանր է խնդիրը։ Պարկեշտ եւ լուրջ մարդիկ, որոնք անպայման «մօնկօլատիպ» պիտի չհոշոտեն դասին չեն պատկանիր ու չեն պնահատեր նման կոպտութիւնները, հաւատացած են, թէ այդպէ՛ս է։ Վկայողներ կան, թէ ռուսերէն ձեր խօսակցութիւնները դեսպանատան հետ լսուած եւ արձանագրուած է ժապաւէնի վրայ...

— Դուն լսե՞լ ես էդ ժապաւէնը։

— Ոչ, բայց լսած եմ լսողները, որոնց մէջ, կը կրկնեմ, պարկեշտ եւ արժանահաւատ մարդիկ կան։

— Եթէ իրապէս պարկեշտ մարդիկ են դրանք, նրբից ստուդիր՝ եւ պիտի տեսնես, որ նրանք էլ լսած կը լինեն... լսողներից։ Եթէ նման ժապաւէն կայ, խնդրում եմ, մի օրինակ էլ մեզ ուղարկեն եւ մենք ձայնասփռենք Արտասահմանի ռատիօ-ժամից։ Ծոշոր, կոլլօսալ խաբեբայութիւն է դա...

Դադար մը։ Ու մէկէն, ձեռքով կը զարնէ սեղանին, ուրբէ

կ'ելլէ ու այնպէս կը խօսի, թեթեւ մը հեգնական, բայց ծանր եւ լուրջ չեշտով։

— Նորից մի լաւ նայիր իմ դէմքին։ Կարող ես «մօնիօլատիկ» ասել, եթէ ուզենաս, բայց, յամենայնդէպս, չես կարող ասել, թէ մէկ ապուշ կանգնած է քո դէմ։ Ասենք թէ մենք Անթիլիաս եկանք վատ դիտաւորութեամբ. բայց չէ՞ որ մեզի տրուած հրահանգները մեզ հետ ունէինք արդէն եւ պէտք չէր լինի նորից հրահանգ առնել դեսպանատնից։ Ասենք թէ հրահանգ էինք ստացում դեսպանատնից. ախր մենք երեխա՞յ ենք, որ էտ նպատակի համար օգտագործենք Անթիլիասի հեռախօսը, երբ մեւս աւելի կարող են այլ գործիքով հետեւել մեր ղրոյին, ինչպէս պատահել է։ Կարո՞ղ ես պատկերացնել մեզ՝ նման թեթեւամիտ ընթացքի մէջ...

— Ուրեմն ի՞նչպէս բացատրենք հեռախօսի այս ամբողջ պատմութիւնը, որ օրին մեծ դեր կատարեց կասկածի մթնոլորտ մը ստեղծելու ձեր այցելութեան շուրջ, եւ որուն հետեւողները կան, դեռ մինչեւ այսօր։

— Բացատրիր՝ ինչպէս ուզում ես։ Եթէ ծայրից-ծայր յերիւրածոյ մի առասպել չէ, ապա, լաւագոյն դէպքում կարող ենք ասել, թէ ձեր թարգմանը ուսանելէն լաւ իմացող չէ, չի հասկանում առածն ու լսածը, կամ, եթէ հասկանում է, խեղաթիւրում է նպատակաւորը։

— Կրնա՞մ մեր այս ղրոյը հրատարակել։

— Կրնաս։ Կարող ես եւ աւելացնել «լսողներից լսողների» հաշուին — քանի ասում ես թէ պարկեշտ մարդիկ են — որ պահանջեն մի անգամ էլ էդ ժապաւէնը լսել ոչ թէ լսողներից, այլ իրենց սեփական ականջներով։ Այն ժամանակ կ'իմանաս, թէ ուր թաղուած է շան ղլուխը։

*
**

Այս մէկը այսպէս վերջացաւ։ Սկսաւ միւսը։ Հայկ Առաքելեանը չէ հիմա խօսողը, այլ Փրօֆ. Արարատ Դարիպեանը։ Որոտընդոստ ձայնով մարդ մը։ Լեցուն ուղեղով գիտուն մարդիկը սովորաբար կը խօսին ծանր-ծանր եւ հանդիսաւոր։ Արարատ Դարիպեանը բացառութիւն է։ Հակառակ իր լայն հմտութեան եւ հարուստ պաշարին, պատանիի մը աշխոյժը ունի եւ կենսախայտ շարժունակութիւնը։ Իր խօսիլը՝ լեզուական կռիւ մըն է եւ բառերու

հեղեղ մը: Կը մեկնի տրամաբանական կէտէ մը, բայց այլեւս ղեկավարները են որ առաջ կը մղեն գինք: Դատողութիւնը իր առաջատարն է, որ կը բացուի եւ կ'ուզէ առաւելագոյնը երբ սկսին փչել յուզական հոդմոնք: Լիառատաստ եւ լիաթոք՝ կը փլի վրաս.

— Զարեհ Սրբազանը ինչո՞ւ է թոյլ տալիս Յովհէն Սրբազանին նման յայտարարութիւններ անել Ամերիկայում...

— Զարեհ Կաթողիկոսը պատասխանատու չէ բոլոր յայտարարութիւններուն...

— Ես չեմ հասկանում: Զարեհ Սրբազանը եթէ համամիտ չէ, պէտք է հերքում տայ...

— Զարեհ Կաթողիկոսը չի կրնար եւ իրաւունք ալ չունի արգիլելու Յովհէն Սրբազանին ղեկավարները եւ դատափարները...

— Ախր էդ ձեր Զարեհ Սրբազա՛նը...

Պահ մը կանգ կ'առնէ, ճչդում մը կատարելի միջանկեալ արտայայտութեամբ, եւ կ'ըսէ աւելի մեղմ ձայնով.

— Ներեցէք, ես Զարեհ սրբազան պիտի ասեմ...

— Իսկ ես կաթողիկոս կ'ըսեմ, դուք ալ ինծի ներեցէք: Բայց նկատեցէք, վրօֆէսո՛ր,— Սրբազան ըսէք թէ կաթողիկոս, միեւնոյնն է, ըլլալու ընդունած կ'ըլլաք արդէն Զարեհ Կաթողիկոսին հանգամանքը, երբ կը պահանջէք որ ղեկավարութեան հրաւիրէ Յովհէն Սրբազանը: Այլապէս, ի՞նչ հանգամանքով է որ Սրբազան մը պիտի կրնայ ուրիշ Սրբազանի մը հրահանգ տալ...

Զարմացական նայուածք մը, որուն մէջ նշմարելի է նաեւ մեղադրանքի չնչտուած փայլ մը: Իրաւունք ունի: Ներելի չէ իր պատրաստութեամբ մտքում մը հետ այդպէս խօսիլ եւ ժամանակախաղով ինքնին ղեկավարի մակարդակը աղօթական վէճի մը աստիճանին: Լուրջ ըլլայ թէ կատակ, միեւնոյնն է սակայն: Ամէն ինչ ըսուած, ամէն ինչ լսուած է այլ խնդրին շուրջ եւ միայն կլորակնութիւններ կրնանք ընել: Իսկ կլկնութիւնը դրացի է ձանձրոյթին: Կ'ըսեմ.

— Փրօֆէսո՛ր, եղածը եղաւ անցամ մը, եկէք քիչ մըն ալ նայինք լլալիքին: Այս ճամբան ուղղ մը չի տանիր մեզ: «Թերի եւ անընդունելի» հռչակեցէք մեր կաթողիկոսը: Աղէ՛կ: Մենք կաթոլիկ չենք: Միայն Պապը անսխալ եւ անթերի է: Կրնանք, հետեւաբար, հաշտուիլ՝ թերիներով կաթոլիկոսներու հետ: Եկէք այդ արդիւնքէ բանաձեւը կէս առ կէս բաժնուինք...

— Լաւ չեմ հասկանում ձեր միտքը:

— Պարզ է սակայն: Այդ «թերի եւ անընդունելին»՝ ճիշդ մէջտեղէն կը կիսեենք: «Թերի»ն՝ մենք կ'առնենք — առած ենք արդէն — «անընդունելի»ն ալ դուք ընդունեցէք, լմննայ երթայ...

Հակայական քահ-քահ մը, առողջ եւ կենսախայտ, որուն ճշդիւտ իմաստին թափանցելու առեն չի մնար — հեգնա՞նք, մերժո՞ւմ, համամտութի՞ւն: Ներս կը մտնէ վազդէն վեհափառը ու տաքի կ'ելլենք:

Ուժերու հաւասարակշռութիւնը մէկէն կը խախտի՝ ի վնաս Անթիլիասին եւ իր պահակալին: Մնաս բարո՛վ այլեւս, Զարեհ Կաթողիկոս: Հայաստան տաք դրած օրէս ի վեր, վազդէն վեհափառը միակ անձն է որուն ներկայութեան ես ինծի թոյլ չեմ տուած Կաթողիկոս ըսել Զարեհ Կաթողիկոսեան, բայց չուզելով նաեւ Սըրբազան ըսել — ակնածանքն ալ ունի իր սահմանը ու մէկուն հանդէպ տածած յարգանքդ երբեք պէտք չէ հասնի միւսը ուրանալուն, — ապաւինած եմ ամէնէն աւելի չսիրած մէկ բանիս — դերանուններո՛ւն: Գալո՛վ «իրենց», եթէ այդ մասին «իր» կարծի՛ք ալ առնելու, յաճախ «ինք» կ'ըսէ արդէն... եւլն. եւլն.:

Փրօֆ. Արարատը նստած է սպիտակ ձիուն վրայ ու դեռ կը ճախրէ: Վեհափառին ներկայութիւնը արդեօք մը չէ իրեն, եւ, ընդհակառակն, կը թուի թէ ուժի նոր աղբիւր մըն է: Ուժերը հաւասար չեն այլեւս եւ ինծի կը մնայ կամաց մը դուրս քշել մրցապաշտէն:

Դերանուններով՝ աւելի առաջ կարելի չէ երթալ արդէն...

Ծերունի Սահակ Սրբազանը — չքմեղնայ միաբանութեան արեւոտ Նասրէտինը — որ հետեւած է Փրօֆ. Ղարիպեանի հետ մեր զրոյցին, թեւս մտած, վեհարանին մէկ անկիւնը կը տանի ու կ'ըսէ.

— Լսեցի առաջարկդ: Լաւն էր: Բայց դիտե՞ս, ինչ որ առակ կայ, ղողի մասին: Երիտասարդը կպչում է ղողի օձիքից եւ ձայն է տալիս հօրը.— Հայրի՛կ, արի էստեղ, ղող եմ բռնել: Հայրը պատասխանում է եւ ասում.— Բա՛ց թող էդ ղողին, պնայ: Տղան թէ.— Հայրի՛կ, ես թողնում եմ, բայց նա չի ուզում ինձ թողնել...

Պալիկ եւ ժպտուն աչքերը բացխփելով եւ կուրծքէն կախած ականջի դրծիքը չոկելով՝ կը պատրաստուի լսել պատասխանս, որ կ'ուշանայ: Ի վերջոյ կը պոռայ.

— Հասկացա՞ր:

— Հասկցա՛յ...:

*
**

Ջմռռնանք, որ ոչ այնքան անուշ այս պլուխը սկսանք «Անոյշ»ով ու լաւ է որ պառնանք կրկին Օփերայի չէնքը ու հոն ալ վերջացնենք:

Դադար մըն է, վերջին արարէն առաջ: Դուրսն ենք ու կը ծըխենք: Բազմութիւնը, մեծ մասով երկաեռ երիտասարդութիւն մըն է, ընդհանրապէս մաքուր հագուած մարդիկ, որոնք խումբ առ խումբ կ'ինչնեն–կ'ելլեն սանդուխներէն, կարծիքներ կը փոխանակեն, դերասաններէն մէկուն միւսին չուրջ կը խօսին: Ուշադրաւ է այս բազմութեան խաղալ ու ինքնատիպ երեւոյթը, մանաւանդ լրջութիւնը: Փոլսյը ըլլայ թէ հանդիսաւէյրի մէջ, Հայաստանի ժողովուրդը, իր հաւաքական եւ անհատական կեցուածքով, միշտ լուրջ է:

Լրջութիւնը իր երկրորդ հաղուստն է որ միշտ կը կրէ վրան ու հաղուագէպ առիթներով եւ բացառիկ տաքերուն է միայն, որ կը մտածէ հանել վերարկուն ու քիչ մը թեթեւնալ: Օրինակի համար... Ֆութպոլի դաշտին վրայ — «խելի՛ր...»: Բայց Ֆութպոլը ինքնին, ծանրութենէ եւ լրջութենէ վերխոհուտ մը չէ՞ արդէն, ու ձերբազատումի տեսական ճիդ մը՝ ձղոզութեան օրէնքէն...

Զանգակ:

Կը սպասեմ որ բազմութիւնը նօսրանայ պահլիճին մուտքերուն, մօտենալու համար իմ կարգիս: Ճամբուս վրայ, դրան առջեւ, վէճ մը՝ երեք աղջիկներու մէջեւ: Մէկը մուտքին հակում պահակ աղջիկն է, որուն դէմքը կը տեսնեմ, իսկ միւս երկուքը, կռնակէն: Վերջիններըը ծռած են քիչ մը եւ իրենց գրկին մէջ բան մը պահելու երեւոյթը ունին: Կը խօսին ցած ու աղաչաւոր բառերով, մինչ միւսը, բարձր եւ մերժողական՝ իր մարմինովը արդէն անոնց մուտքին:

— Ո՛չ, չի կարելի... չէք կարող, չեմ թողնի...

Մօտեցած եմ իրենց: Երկու աղջիկները խեղճուկ պատկեր մը կը պարզեն, փախստական ապրանքներով մաքսատան մէջ բռնուած մարդոց պէս: Ներսէն, ընկերս նշան կ'ընէ որ աճապարեմ երթալ տեղս դրաւելու: Վարագոյրը բացուած է արդէն: Զեռքով կը հասկըցնեմ որ քալէ ու չսպասէ ինծի: Նուազ չահեկան չէ դուրսը տեղի ունեցող արարը:

— Լոյսերը հանդցրին... ոչ ոք չի նկատի...

— Դուք ինքներդ պէտք է նկատէք՝ թէ չի կարելի...

Ամբողջ խնդիրը հետեւեալն է: Այդ երկու աղջիկները հանդերձարանէն առած են իրենց վերարկուները, փաթթած կծիկ ըրած են եւ կ'ուզեն զաղտնի ներս մտցնել, որպէսզի ներկայացումէն ետք չատիպուհին կարգի սպասել, ինչ որ առնուազն կէս ժամ մը պիտի խլէ իրենցմէ, հազարաւոր վերարկուներուն մէջ: Օրէնքը բացարձակ է եւ խիստ: Կարելի չէ վերարկուով եւ գլխարկով դահլիճ մտնել, նոյնիսկ վերարկուն թեւին տակ առած: Սկիզբէն՝ չեն համարձակած, բայց հիմա, վերջին արարին, հանդիսատեսները թուլցած կարծելով, փորձ մըն է որ կ'ընեն:

Զյաջողեցան: Ու դլխահակ, դարձան ետ, եւ լացան սանդուխներէն: Պահ մը հետեւեցայ իրենց, կարծելով որ կը յանձնեն վերարկուները վարը եւ կրկին կը դառնան: Զդարձան: Հինգ վայրկեանէ ի վեր սկսած էր ներկայացումը, դահլիճին բոլոր դռները փակուած էին, ներսէն նուագի եւ երդի ձայն կուգար, բայց չդարձան:

Աչխատասէր աղջիկներ էին, եւ չատ հաւանօրէն պիչերային պաչտօնով: Շահուած այդ կէս ժամը անհրաժեչտ այն ժամանակն էր անպայման, որով պիտի կրնային ատենին հասնիլ իրենց դործատեղին: Մտիպուհեան հրաժարիլ վերջին արարէն, չուչանալու համար:

Աննշան միջադէպ մըն էր, չատ սովորական պատահար մը, որ չեմ պիտեր ինչու, մէկէն, ճնշեց վրաս: Գոհունակութիւն էր հաստատել, թէ կարգն ու կանոնը կը պահպանուին անթերի բծախընդրութեամբ, բայց կար նաեւ տխուր բան մը այս բոլորին մէջ: Բարակ, թեթեւ վերարկուներ էին, որոնց երկուքը միասին կարելի էր ծալլել ու առնել մէկ թեւի տակ: Ու այդ երկու աղջիկները, այդպէս, փութկոտ աճապարանքով, դէպի իրենց տունը կամ գործարանը, ժամացոյցի մը սլաքին տակ, որ թատրոնի մէջ իսկ կը պահէ քեզ լարուած ու մտահոգ: Այո, ծոյլերու երկիր չէ Հայաստանը: Աչխատանքը սուրբ յայտարարուած է այնտեղ ու անփոխարինելի վայելք մըն է զգալ, չնչել մթնոլորտը՝ որ յագեցած է ստեղծագործ աչխատանքին մաքուր չունչով:

Եւ սակայն, երբ կիներն են աչխատողը գործարաններու մէջ, կարծես թէ աչխատանքը բան մը կը կորսնցնէ իր սրբութենէն, իսկ կիները, իրենց չահին փոխարէն, կը թողուն այնտեղ բան մը իրենց

չնորհէն:

Այդ երկու աղջիկները Անոյշին տարբերը ունէին...:

Քաղաքները եւ կիները որոշ մարդի մէջ հասարակած կէտ մը ունին: Երկուքն ալ պէտք է տեսնել զարթնումի պահերուն, ճանչնալու համար անոնց հարազատ դիծերը: Օրուան ընթացքին, առաւել կամ նուազ չափով բոլոր քաղաքները իրարու կը նմանին իրենց չարժումով, աղմուկով, երթեւեկով: Ու պողոտաներուն վրայ կամ երեկոյթներուն եւ պարահանդէսներուն մէջ՝ կիները մեծ տարբերութիւն մը չունին իրարմէ, քանի որ կը կրեն անխուսափելի դերը ոչմը միջավայրին, եղանակին, նորոյթին: Կ'ուզե՞ս կին մը նկարել իր բնական դիմագիծով եւ արտայայտութեամբ — Հանդիպէ՛ իրեն, — եթէ կրնա՛ս...— երբ տակաւին չէ անցած հայելիին առջեւէն: Կ'ուզե՞ս չօշափել քաղաքի մը պարկերակը, զգալ բաբախումը անոր սրտին, կշռոյթը առօրեային — արթնցի՛ր կանուխ, ու եւիր փողոց:

Արթնցած եմ ու փողոցն եմ:

Աւելի ճիշդը՝ բնաւ չեմ քնացած:

Գիշերը, ուշ ժամուն, սենեակս բարձրանալէ առաջ պատուիրեցի վարը, հերթապահին.

— Ինղրեմ, ժամը վեցին արթնցուր:

— Օ՛, ճամբո՞ր կ՛ելլէն:

— Ո՛չ ,չեմ մեկնիր, բայց կարեւոր գործ մը ունիմ:

Կը դիտէ զարմացած եւ կէս-քուն կէս-արթուն դէմքը բոլորովին կ'աշխուժանայ:

— Բայց ժամը վեցին դեռ մութ կը լինի...

Գայթակղած է, ու չի հասկնար, թէ այդ ժամուն ի՞նչ գործ կրնայ ունենալ այցելու հիւր մը Երեւանի մէջ: Բացատրութեան պահանջող դէմք մը չինած է ու կը սպասէ: Գոհացնելու համար իր հետաքրքրութիւնը, կ'ըսեմ.

— Ժամադրութիւն մը ունիմ, ճիշդ վեցին:

Զարմանքը, փարատելու տեղ, աւելի կ'ընդլայնի, ի վերջոյ

վերածուելու համար տհաճելիօրէն մեղսակից ժպիտի մը։

— Ժամադրութի՛ւն... ի հարկէ... հասկանում եմ...

Վստահ եմ, թէ այս ապուշը բան մըն ալ չհասկցաւ եւ թիւրիմացութիւն մը աճեցուց արդէն մտքին մէջ։ «Ժամադրութիւն» բառը հաւանօրէն իր բառամթերքին մէջ մէկ իմաստ ունի, պէշ մեկնուած ֆրանսաբանութեամբ մը.— Հանդիպում՝ կնոջ մը հետ։ Ինչ ուզէ թող կարծէ։ Պէտք չունիմ ճշդելու թէ կինն մը չէ, այլ քաղաքն է, որուն հետ ես լինձի ժամադիր եղած եմ առաւօտ կանուխ։ Բացատրեմ իսկ՝ դժուար թէ ըմբռնէ եւ հաւատայ։ Իր թաց եւ կըպչուն ժպիտը կասկած չի թողուր, թէ մտածումով ճշդած է արդէն ժամադրութեանս բնոյթը, խախտելով նաեւ վստահութիւնս իր պարտաճանաչութեան հանդէպ։ Ոչ մէկ երաշխիք ունիմ թէ պիտի կատարէ պատուէրս։ Ֆանիցս փորձած եմ եւ այլեւս պատրանքներ չունիմ։ Լաւագոյն է ճիպ մը ընել, քանի մը ժամ եւս արթուն մնալ եւ չվտանդել կազմած յայտնութիւս։

*
**

Ծորունկ ու լուռ եւ ուշ պիշեր ուրեմն, սենեակիս մէջ, լուսամփոփի մը լոյսին տակ։ Կը փորձեմ պրել — չեմ յաջողիր։ Գիրք մը կ'առնեմ — մէկ էջէն անդին չեմ կրնար անցնիլ։ Գիտեմ, կը ճանչնամ այս պահը։ Հին թշնամի մըն է, անվնաս երեւոյթի մը տակ ծպտուած դաւադիր ներկայութիւն մը, որ կ'անդամալուծէ չարժումներդ, կը խափանէ տրամաբանութիւններդ ու կը բանտարկէ քեղ քու մէջդ, ողջ էութիւնդ վերածելով շուար, չփոթ ու անորոշ բանի մը։

Ճանչնալ թշնամիդ, կամ հիւանդութիւնդ, կը նշանակէ արդէն կէսով մը յաղթել անոր։ Հետեւաբար, նման հոգեվիճակներու դէմ պաշտպանուելու կերպը՝ բռնադատում մը պէտք չէ ըլլայ տրամադրութիւններուդ վրայ անպայման բան մը ընելու, այլ ծրագրեալ նահանջով մը ամրանալու դիրքի մը մէջ, անխախտ որոշումով թէ բա՛ն մըն ալ պէտք չէ ընել, այլ պարզապէս... երազել։ Գործնական անկիւնէ մը դիտուած՝ արդիւնքը նոյնն է անշուշտ, այսինքն ապարդիւն ժամեր ու ժամեր, լայց տարբերութիւն մը կայ, չկարենալ աշխատելուն եւ աշխատիլ չուզելուն մէջ։ Առաջինը՝ խարտոցի պէս մաշող ու քայքայող ամլութիւնն է, բարոյազրկող եւ յուսալքող կասկածը անձիդ հանդէպ, երկրորդը՝ պարզապէս

ֆիզիքական ծուլութիւնը, որ կրնայ եւ մղել մտածումներդ չահեկան որոնումներու: Բայց երազանքն ալ հարկ է որ ունենայ ծրագրային որոշ ուղղութիւն մը, մեկնակէտ մը. ու եւքի հեռանկար մը, այլապէս միտքը ի վերջոյ կը խրի մեղկութեան ծանծաղուտին մէջ, ինչ որ աւելի ծանր հետեւանքներու կրնայ տանիլ, քան մարմնական ծուլութիւնը: Մտքին թափառումը՝ իմացական մսխում մըն է լոկ: Մտքին որոնումը՝ ստեղծագործութեան ճգտում մը, որ եթէ անմիջական արդիւնք մը չտայ իսկ, կրնայ թողուլ բարերար հետքեր, ապագային հաչւոյն...

Թերահաւատ ընթերցողին համար, այս խոհերը կրնան թուիլ մշուշոտ փիլիսոփայութիւն մը, ի փառս ծուլութեան: Եւ սակայն, ամէն մարդ դիտացածն ու կրցածը կ'ընէ եւ այս այն պահն է ուր կարելի է միայն երազել: Բայց երազենք դոնէ կարգ կանոնով: Եւ ինչո՞ւ ոչ: Երկրի մը մէջ ենք հիմա, ուր ամէն ինչ ենթակայ է կարգի եւ ղեկավարեալ դրութեան: Ղեկավարուած աշխատանք, ղեկավարուած տնտեսութիւն, ղեկավարուած դրամականութիւն: Ինչո՞ւ չըլլայ նաեւ ղեկավարուած... երազանք: Լա՛ւ որ մէկը չկայ քովս: Առանձին, մխա մինակը խնդացող մարդուն ի՞նչ կ'ըսեն: Ու կ'երեւակայեմ Հրաչեայ Գրիգորեանին զարմացական դէմքը եւ զապուած ջղայնութիւնը, երբ վաղը հետախօսեմ իրեն հաղորդելով դիշերուան գիւտս, ու հարցնեմ, թէ ի՞նչ է արդեօք իր կարծիքը «ղեկավարուած երազանքի» մասին...

Ուրիշը կրնայ կատակ եւ քաշքշուք կարծել, բայց պոնէ մենք փորձենք կիրարկել մեր տեսութիւնը եւ ընթանանք, այսինքն երազենք, մեր գծած ճամբով: Վերջին երեք օրերն են: Երեք օր ետք՝ մեկնումիս թուականն է: Հետեւաբար քիչ մը արագ չարժինք եւ առանց մշակելու եւ նրբացնելու ձեռք անցուած պատկերները, դասաւորենք այս ալբոմին մէջ, որպէսզի բան չմոռցուի...

*
**

Ահա՛ պատկեր մը: Հարցնողը ես եմ, բաբեկամ գրապէտի մը:

— Վիպէն ինչ-որ մեծանը ո՞ւր է: Ի՞նչպէս կրնամ տեսնել:

— Այստեղ չէ, Մոսկուա մեկնած է երեք ամիսով:

— Արագամանեա՞նը:

— Մոսկուա է:

— Գարոյը Սեւա՞կը:

— Մոսկուա՛ կ'արածէ...

Եթէ նոր եկած չըլլանիս տեղէ ունենար այս զրոյցը, առած պատասխաններս չատ հաւանօրէն մոռածումս տանէին բոլորովին տարբեր եզրակացութիւններու: Հայաստանցի զրպէտ մը, որ այս գուբտ եղանակին, Երեւանի դարուն եւ արեւը լքած կը մեկնի Մոսկուայի ձիւները, հաւանական չէ՞ արդեօք որ պարտադրաբար չարունակած ըլլայ ճամբան եւ հասնի, մինչեւ... Սիպերիոյ սառոյցները...: Բայց հիմա որ տեղեակ եմ պայմաններուն, տեսած, չօշափած, կշռած եմ իրականութիւնը՝ կրնամ արձանագրել. — Սովետական Միութիւնը կազմող երկրամասը՝ աշխարհի ամէնէն երջանիկ վայրը չէ անշուշտ իր բազմամիլիոն բնակիչներուն համար, բայց անկասկած որ զրողներն ու արուեստագէտները այնտեղ բազմած են օթեակի մը մէջ, որ չատ հեռու չէ... դրախտէն:

— «Ամէն ինչ ժողովուրդին համար, ժողովուրդի հետ, ժողովուրդի մէջ» — ահա՛ մեր ուղին:

Այսպէս խօսողը՝ լաւ անած, լաւ հագուած երիտասարդ դրագէտ մըն է, որ պատիւ ըրած է հրաւիրելու զիս, իմ պանդոկիս մէջ, ճաշասեղանի մը: Ընդամէնը չորս հոգի ենք, եւ մօտաւոր դնահատումով մը կրնամ հաչուել թէ առնուազն երեք հարիւր ուտելի պիտի վճարէ քիչ ետք, ինչ որ կը համապատասխանէ որակեալ բանուորի մը մէկ չաբաթականին, կամ հանդստեան կոչուած ծեր աշխատաւորի մը... երեք չաբաթականին: Այդ գումարով կարելի է պզտիկ ռատիօ մը գնել, օդանաւով Թիֆլիս երթալ ու վերադառնալ, կամ, նոյնիսկ կօշիկ մը առնել: Իրեն համար՝ այդ գումարը ապահովուած է երեք սիւնակնոց յօդուածով մը որեւէ թերթի մէջ, կամ երեք վայրկեան տեւող ճառով մը ձայնասփիւռի կայանէն, ուղղուած... «ժողովուրդին»:

Լայնախոհ ու լայնամիտ տղայ մըն է հիւրընկալս, այնպէս որ, անփափկանկատ ըլլալու վախը չունիմ, երբ կ'ըսեմ.

— Ժողովո՛ւրդ, ժողովուրդի՛ն, ժողովուրդէ՛ն, ժողովուրդո՛վ... Կրնա՞ս ըսել թէ իրական որեւէ կապ գոյութիւն ունի ձեր եւ ժողովուրդին միջեւ: Կը հաւատամ՝ թէ կը մտածէք ժողովուրդին մասին, բայց չեմ հաւատար թէ կրնաք զգալ ժողովուրդին իրական ապրումները, երբ նիւթական պայմաններու այսքան մեծ անջրպետ մը կայ ձեր պատակարգին եւ զանգուածներուն միջեւ: Դուք այն չափով մօտ էք ժողովուրդին, որ չափով որ դրամատիրական աշխարհին մէջ դործարանատէր մը իրապէս է իր բանուորներուն

առօրեային եւ ամենօրեայ ապրումներուն:

Չի պատասխաներ: Կը ժպտի՝ հաչտարար եւ ներողամիտ ժըպիտով...

Այլեւս ինչո՞ւ զարմանալ, որ պրպանելէ ետք իրենց հելինական իրաւունքը — մէկ հատորի համար երեսուն-քառասուն հազար ռուբլի, ու երբեմն կրկնապատիկն ու եռապատիկը, եթէ պիրքը լոյս տեսնէ ռուսերէն կամ այլ լեզուներով, ինչ որ յաճախադէպ է երեք պիրքէն առնուազն մէկին համար — ինչո՞ւ զարմանալ այլեւս, որ մեր հերոսները չունչերնին ուղղակի Մոսկուա առնեն տարին քանի մը անգամ ու քանի մը ամիսով: Մոսկուան այն է իրենց համար, ինչ որ է մեզի համար Փարիզը:

Ու ամենայն բնականութեամբ, կարելի է կին ու զաւակներ թողուլ Երեւան — «հայրենիքո՛ւմ» — ու երթալ ապածխել հիւսիսային Փարիզները — Մոսկուա - Լենինկրատ — եւ առնել մէկ այցելել նաեւ... «մերոնց»: Չխօսինք այլեւս Հոլիվուտեան ամուսնալուծումներու եւ վերստին ամուսնութիւններու մասին, որոնք, բարոյականէ աւելի, դրամի խնդիր են պարզապէս...:

Պատկերը ամբողջացնելու համար, հին առած մը ահա, որ կարելի է պատչաճեցնել Հայաստանի պրոլներէն մէկ կարեւոր մասին.— Կան մարդիկ, որոնք կուտալ կ'ուտեն Երեւան, բայց հաւկիթը կ'ածեն Մոսկուա...

*
**

Ուրիշ պատկեր մը, նոյն չարքէն:

Այս անգամ, խօսակիցս լուրջ մտաւորական մըն է եւ առաջինին հետ կը կազմէ հակապատկեր մը անոր՝ որ մնայուն բնակութիւնն հաստատած է Մոսկուայի մէջ եւ այցելութեամբ է որ կը գտնուի Երեւան: Ուսուցիչ է ռուսական վարժարանի մը մէջ, ու պատմօք՝ ռուսերէն լեզուի: Կը սիրէ ռուս ժողովուրդը եւ լեզուն՝ անկեղծ սիրով: Կը մտնէ սենեակս չպայթած ռումբի մը պէս ու... կը պայթի.

— Ես ռուսաց լեզուի պատմիօս եմ, սիրում եմ ռուսերէնը ինչպէս մայրենի լեզուս: Ռուսերէնը ինձ համար լոկ մի լեզու չէ, այլ քաղաքակրթական խողովակ, աշխարհի վրայ բացուած պատուհան: Իսկ երբ գամ էստեղ՝ կատաղութիւն է գալիս ինձ վրայ: Ախր, ո՞վ է ստիպում սրանց Երեւանի մէջ իրենց զաւակները թխկել ռուս դըպ-

բոցների մէջ: Էսաեղ ապրող բոլոր ռուս ներեխաները, իրենց ծնող-ներով միասին, հազիւ թէ մէկ վարժարանի չէնք լցնեն: Արի տես՝ չորսից աւել ռուսական դպրոցներ կան, բոլորն էլ լիքը հայ երե-խաներով...

Հանգիստի պահ մը: Կը չարունակէ.

— Դուք, Արտաշահման, կարծում էք, թէ ռուսները իրանց լեզուն պարտադրո՞ւմ են մեզ: Բա՛ս: Ես քեզ կ'ասեմ՝ իսկի էդպէս բան դոյութիւն չունի: Մերո՛նք են, մեր չտեսները, մեր տղէմները, մե՛ր, մե՛ր...:

Մէկը կը փնտռէ կարծես սենեակին մէջ, ծեծելու համար...

Լաւ որ ռուսական դպրոցի աշակերտ չեմ...

— Ես կարծում ես, լաւ ռուսերէն իմացողը ռուսական՞ն վար-ժարանից դուրս կը դայ: Ասում եմ ո՛չ: Մայրենի լեզուն չիմացողը՝ ոչ մէկ լեզուի կարող չէ տիրանալ արմատապէս: Մեր լաւագոյն ռու-սագէտները դուրս են եկել հայկական վարժարաններից: Արի էս տարրական ճշմարտութիւնը մոցրու, թէ կարող ես, սրանց թանձր ուղեղների մէջ...

Անուններ կու տայ, ծանօթ, սիրելի, ամենասիրելի՛ անուն-ներ՝ որոնց զաւակները Երեւանի մէջ աշակերտ են ռուսական դպր-ոցներու: Մարդը կատղած, փրփրած է անոնց դէմ եւ կ'ուզէ, ան-պայմա՛ն, որ արձանագրեմ եւ հրատարակեմ:

— Թող խայտառակուե՛ն Սիխուռքում նրանց անուննները, եւ Հայ ժողովուրդը իմանայ, թէ ո՞նց են նրանք ոտանատակ գրում է փառս Հայոց լեզուին, իսկ նոյն ատեն իրենց զաւակները ուղարկում են ռուսաց դպրոց...

Իրեն հաճոյք պատճառելու համար, թուղթ ու գրիչ կ'առնեմ եւ գրելու ձեւ մը կ'ընեմ, բայց վատահ չիտեմ թէ ոչ մէկ անուն պիտի հրատարակեմ: Ինք սակայն կը պնդէ: Իսկ ես մտովի հաշիւը կ'ը-նեմ՝ թէ քանի՛ քանի ազգային դէմքեր, կուսակցական դործիչներ եւ մտաւորականներ ունինք այստեղ, ու քիչ մը ամէն տեղ, որոնց զաւակները կը յաճախեն օտար վարժարանները: Նոյն ցաւն է, ազգա-յին նոյն չտեսութիւնը՝ Հայաստան ըլլայ թէ Արտաշահման, խայծը ռուսերէնը ըլլայ թէ անգլիերէնը, կամ ֆրանսերէնը:

Ու որպէսզի պատկերը օդին մէջ չըլլայ եւ-ամուր մը կախուած մնայ պատէն, պէտք է տամ նաեւ խօսակիցիս անունը:

Կը կոչուի՝ Աճէմեան, եւ հարազատ եղբայրն է... Գաւրիէն Մահարիին:

*
**

Համեստ վարժապետի պատկեր մը եւ պատմուքիւն մը։

Հալէպէն ներգաղթած տղայ մըն է, Զաւարեան վարժարանի իմ աշակերտներէս, որ չարունակած է ուսումը Երեւանի մէջ ու եղած է որակեալ ուսուցիչ մը։ Նախանձելի բան մը չունի իր ապրուստը, բայց բաւարար թոշակ մըն է ստացածը — ինը հարիւր քառասուն ռուպլի՝ «մաքո՛ւր», իր իսկ բառով։ Այսինքն՝ ղեղչելէ ետք տուրքերը, զանազան անդամավճարները եւ ամուրիութեան տուրքը։ Գումար մըն է, որով տանելի կեանք մը կրնայ ունենալ այս տղան, եթէ խրած չըլլայ բնակարանային ծանծաղուտի մը մէջ։

Սենեակ մը վարձած է ուրիշ ներգաղթողէ մը, որուն համար կը վճարէ ամսական երկու հարիւր քսան ռուպլի։ Գայթակղութիւն մը։ Որովհետեւ, պետական սակով, ամբողջ յարկաբաժինի մը պաշտօնական վարձքը, երեք-չորս սենեակ, պակաս է հարիւր ռուպլիէն, ջուրը եւ ելեքտրականութիւնն ալ միասին։ Իրեն մնացած եօթը հարիւր ռուպլիով այս տղան հազիւ թէ կրնայ ապրիլ։ Բացայայտ կեղեքում մը կայ, ընդունուած օրէնքին դէմ ղեղծում մը՝ որուն զոհն է իմ աշակերտս։

Առիթով մը, պարապան կը ներկայացնեմ պետական անձնատուրքեան մը, իր ընդհանուր ձեւին մէջ, առանց մանրամասնելու եւ անուն տալու։ Իր բացատրութիւնը.

— Ինքան ժամանակ որ բնակարանի տագնապը չի լուծուած, մեզանում նման երեւոյթներ կարող են պատահել։ Մի քանի տարով պէտք է տոկալ, մինչեւ կը հարթուի տագնապը։

Քաջալերուած իր բարեացակամ վերաբերումէն, կը մտածեմ կերպով մը օգնած ըլլալ մեր տղուն.

— Կարելի չէ՞ օգտակար ըլլալ իրեն։

— Ինդրեմ, ինչո՞վ կարող ենք։

— Օրինակի համար, յիշեցնել այդ տանտիրոջ, ի պահանջել հարկին պարտադրել՝ որ պետական սակը յարգէ եւ իր վարձակալը այդպէս չքամէ...

Երանի՛ թէ կատարած չըլլայի այդ ճախաւեր միջամտութիւ-

նը: Ես իմ ձեռքովս ներկայացուցի իրեն լախտի ծանրութեամբ փաստ մը, որ առնէ ու զարնէ... գլխուս:

— Պետութիւնը, ինչքան ատեն որ չի ապահովել լոլորին բնակարան, թոյլ է տալիս, նոյնիսկ քաջալերում է, անհատական վարձակալութիւնների սիստեմը: Թողնում է ազատ — ի հարկէ առժամեայ կերպով — որպէսզի քաղաքացիները իրարու մէջ բաւարարեն իրենց բնակարանային կարիքը:

Մինչեւ հոս, պարզ ու բնական բացատրութիւնն է որ կու տայ, բայց յանկարծ կը փոխուի ձայնը, չեշտը, դէմքի արտայայտութիւնը եւ ի յայտ կու գայ... բռունցքը: Ու բառերը նուազ ամուր եւ ծանր չեն, քան իր սեղմ ձեռքը, որ կ'ելեւէջէ բառերուն հետ.

— Մեղադրում էք մեզ՝ որ ազատ չենք թողնում մարդկանց, անհատական նախաձեռնութեան դէմ: Ա՛յ, այդ մէկին թողել են ազատ, իր բնակարանի մի սենեակը վարձու տալ իր ուզած դնով: Եւ ի՞նչ է պատահում: Պատահում է այն՝ որ այն խեղճ ուսուցիչը, որ աւում ես, պէտք է չորս հաց ուտի եւ իր փողը լցնի մէկի գրպանը, որ բնակարան է կառուցել սեեական փողով եւ հէնց սեեութիւնից ձրի ստացած հողի վրայ... Ի՞նչ ես ուզում: Չենք կարող խանգարել ձեզ այնքան սիրելի, էապէս ասաց, նրա անհատական նախաձեռնութիւնը...

Ժամը վեցին դեռ երկու ժամ կայ: Շարունակենք ալպօմը:

28

Ճիսունի մօտ հասուն մարդ մըն է, համալսարանի դասախօս եւ նոյն ատեն հեղինակ մէկէ աւելի պատմական ուսումնասիրութեանց: Մեր գրոյցին առիթ կու տայ հակակրօնական յօդուած մը, պաշտօնաթերթին մէջ: Վերէն վար՝ չորս սիւնակ լուտանք ու հեգնանք կրօնի դէմ եւ բոլոր այն բաներուն՝ որոնք հեռուէն կամ մօտէն կապ ունին կրօնական հաւատալիքներու հետ: Երկու օրէ ի վեր թերթը գրպանս է: Կը հանեմ, ցոյց կու տամ ու կ'ըսեմ.

— Վերջ ի վերջոյ, այս երկրին կառավարութիւնը կը պաշտպանէ՞ թէ կը հալածէ կրօնը: Կրօնական գործերու նախարարութիւն

մը կայ, պաշտօնական բոլոր հանդամանքներով եւ իրաւասութեամբ, եւ կան այս կարգի յօդուածներ եւ նոյնիսկ պիւքեր, որոնք ժխտումն իսկ են կրօնին ու կը կազմեն ալաղակող հակասութիւն մը: Եթէ Սովետ կառավարութիւնը իրապէս բարեկամ է եւ պաշտպան է կրօնին, ինչո՞ւ թոյլ կու տայ ուրեմն այս պայքարը կրօնի դէմ:

— Մենք, կոմունիստներս, չենք հաւատում Աստուծոյ գոյութեանը: Կրօնը անցեալից ժառանգուած ժանգոտ նախապաշարում է մեզ համար: Մա պէտք է յստակ եւ որոշ լինի ձեզ բոլորիդ:

— Սէբլի քան յստակ է այդ մէկը, բայց ինչ որ նուազ յստակ է, այն փաստն է, որ դուք, անկրօն մարդիկ, այնուամենայնիւ կը հովանաւորէք, ուժ կու տաք կրօնական հաստատութիւններու, ինչպէս, օրինակ, էջմիածնին: Պիտի ընդունիք, որ մարդիկ տարուբեր այդտեղ տեսնելու յետին նպատակներ:

— Ոչ մի արդեօք: Կարող են տեսնել ինչ ուզենան: Բայց ուշիմ քննադատը կարող է եւ ուրիշ բան տեսնել, եթէ կամենայ պարզեչօրէն մօտենալ մեր յաղթական Քառասնամեակին, որի քառասներորդ ամիքը հէնց նոր ցնցեց ամուրինքային իր փաչերը... Մենք քանդեցինք հին կարգերը, ղրամատիրութիւնը, միապետութիւնը: Եկեղեցին, անկախ բնազանցական իր հանդամանքներից ու երկնային մխիաներից, երկրի վրայ եղել է, պարբեր չարունակ, տիրող կարգերի յենարանը: Երբ քանդում են խարխլած հինը, վար են առնում անպէտքացած տանիքը, քո կարդին պիտի ընդունես, թէ չի կարելի խնայել այդ տանիքը վեր բռնող սիւներին: Այ, վերցրու Հոկտեմբերեան յեղափոխութեան առաջին չրջանը: Երբ տապալում են համայն Ռուսաց ցարը իր գահից, ի՞նչպէս կարելի է թոյլ տալ որ բաց մնան տասնեակ հազարաւոր եկեղեցիներ, որոնց մէջ արեւշատութիւն եւ ուժ է հայցւում երկնքից, նոյն այդ ցարի եւ իր տոհմի համար, Ռուսաստանի մէկ ծայրից միւսը:

— Ամէն տեղ եկեղեցիներ կան, բայց ցարեր չկան:

— Ինդրում եմ չընդմիջել: Գալիս եմ: Ուրեմն պարզ պիտի լինի — հին կարգերի հետ պիտի պնար եւ նրա թիւ մէկ հովանաւորը, եկեղեցին: Իսկ տապալելով ցարի եւ կեղեքող դասի տիրապետութիւնը՝ մենք չքանդեցինք նրանց պալատները, արձանները, թանգարանները, — հոգեւոր ամբողջ ժառանգութիւնը, արուեստի գործերը, որոնք, վերջին հաչուով, գործն են ստեղծագործ ժողովուրդի, ցարի օրով լինեն թէ մեր օրով: Այդպէս եւ եկեղեցին: Երբ խո-

դանից դէն չպրտուի՛մ ենք մի մակարոյծ տէրտէր, որ գնայ ճակատ քրտինքով հաց չահի իրա համար, եւ ոչ թէ օր անցընի ժողովրդի գլխին սաղմոս կարդալով, ապա մենք դուրգուրանքով վերցնում ենք նրա զրչագիր Աւետարանը, որի էջերում մեր աննման ծաղկողները գունապեղ ծաղիկ են փռել, տանում ենք այն եւ զետեղում թանգարան, սերունդների հիացումին: Պահում ենք տաճարները, անգամ քանդակուած իրենց Յիսուսներով եւ Մարիամներով, որպէս կոթող ճարտարապետական մեր հանճարի: Դրանք մշակոյթի գանձեր են:

— Եթէ ճիշտ կը հասկնամ, ըսել կ'ուզուի — Եկեղեցի՛ն՝ առանց եկեղեցականի, Աւետարա՛նը՝ առանց աւետարանողի, եւ կրօնքին Գանձարա՛նը՝ առանց... գանձապահի:

— Ճիշդ չէք հասկանում: Եւ ոչ իսկ սխալ: Դուք, պարզապէս չէք ուզում հասկանալ: Նախապաշարուած էք մեզ դէմ: Եւ ինչ էլ ասենք՝ հակադրում էք սարկաստիկական կեցուածք:

Լրջանանք ուրեմն: Կ'ըսեմ.

— Կատարեալ պէս կը հասկնամ ձեզ, եւ անկեղծօրէն կ'ուզեմ լուսաբանուիլ: Ճիշդ են ձեր ըսածները, համոզիչ, փաստացի: Բայց կա՛յ ու կը մնայ հիմնականը: Ի՞նչ է պատճառը՝ որ «մակաբոյծ տէրտէրը» տասը-քսան տարի առաջ «դէն կը շպրտուէր», իսկ այսօր լրատունք կը տրուի նրան որ խորան բարձրանայ եւ «սաղմոս կարդայ»: Կը խնդրեմ որ «սարկաստիկական» չհամարէք, եթէ հարցը դնեմ այսպէս. ըսելու ձեւ մըն է. — Մարքս-Լենինեան ձեր վարդապետութեան մէջ դուք կը մնաք անխախտ ու կը չարունակէք կրօնը համարել «ժանդոտ նախապաշարում»: Արդ, ինչո՞ւ համար կրօնատուրը կ'արհամարհուէր առեն մը, եւ ի պատուի է ներկայիս: «Տէրտէ՞րը» աւելի զօրացած է, թէ դուք սկսած էք գարձի գալ...

— Երեւոյթներից խարուելով՝ չպէտք է հասնել հապճեպ եզրակացութիւնների: Կրօնական հարցի մէջ ոչինչ չկայ մեզ համար նոր, եւ ինչպէս ասում էք, «ի պատուի»: Կայ միայն կրօնի հանդէպ հանդուրժողութիւն: *Սա միակ բառն է որ բնորոշում է պետութեան վերաբերումը, եւ արժէ բացատրել:*

Բացատրեց: Խօսեցաւ ամբողջ կէս ժամ, առանց ընդմիջուելու, ճիշդ այնպէս, ինչպէս պիտի խօսէր համալսարանի իր ամպիոնէն, ու ես մտիկ ըրի այնպէս, ինչպէս պիտի լսէին իր աշակերտները: Կը փորձեմ ամփոփել իր դասախօսութիւնը, իր պատկերներով, բայց մեր լեզուով.

— Տկար մարդը ջղային է, դիւրագրգռած եւ անհանդուրժող:

Զօրաւոր մարդը՝ ինքնավստահ եւ հանդուրժող: Առաջ, երբ Սովետ Միութիւնը չէր գտած դեռ ներկայի իր զօրեղ հաւասարակշռութիւնը՝ լաւ աչքով չէր նայեր կրօնին եւ նոյնիսկ կը հալածէր: Հիմա որ ամուր կեցած է երկու ոտքերուն վրայ, հանդուրժող է կրօնին եւ անցեալէն մնացած դեռ ուրիշ շարք մը բաներու հանդէպ:

...Կրօնը այն չափով մերժելի է, որ չափով որ խոչընդոտ կը հանդիսանայ պատմական մատերիալիզմին եւ սոցիալիզմի կառուցումին: Իսկ երբ արդելք մը չէ, պետութիւնը ոչ մէկ պատճառ ունի հալածելու կրօնը եւ կրօնաւորը:

... Վերջին պատերազմը ցոյց տուաւ, թէ Սովետ իշխանութեան ամէնէն ժուռաբ տարիներուն, եւ պատերազմի մռայլ օրերուն՝ Հայ եւ Ռուս Եկեղեցիները հաւատարիմ մնացին Պետութեան եւ ամէն կերպ օժանդակեցին ապահովելու համար յաղթանակը: Երբ փորձանքը անցընես, չես կրնար չյիշել այն բարի ձեռքը, որ օգնեց քեզի, փոյթ չէ թէ իր բերածը բաժակ մը ջուր միայն ըլլայ, տուընդ լափող հրդեհին վրայ...

... Երբ՝ մէկը լրիւ կը կատարէ քաղաքացիական իր պարտքը, պարտաճանաչ ուսուցիչ է, ճշդապահ պաշտօնեայ է կամ խղճամիտ բանուոր՝ Պետութիւնը ոչ մէկ պատճառ ունի այլեւս հետապնդելու այդ ամբիւ մարդը, դիտնալու համար թէ ինչ բանով կ'ուզէ զեղեցկացնել իր հանդիստի ժամերը — թատրո՞ն կը մտնէ, Սրամ Աչառութեան երաժշտութի՞ւնը կը վինտռէ, թէ՞ էջմիածին կ'երթայ պատարագին ներկայ ըլլալու: Ընդհակառակն, Պետութիւնը ինքն է որ պարտք ունի այդ տեսակ քաղաքացիին հանդէպ, դիւրացնելու անոր գործը:

— Ներեցէք՝ ընդմիջում մը: Որքան դիտեմ, այս երկրին մէջ դեռ մինչեւ այսօր ի զօրու մնացող միակ օրէնքը, Սթալինեան Սահմանադրութիւնը, ազատ կը թողու քաղաքացին հակակրօն պրօպականտ ընելու, եւ, օրինակի համար, «Անաստուած» անունով թերթ հրատարակելու, բայց իրաւունք չի տար Եկեղեցիին՝ իր պրօպականտը ընելու ժողովուրդին մէջ: Աւելի պարզ՝ մէկը կրնայ փողոցին մէջ կեցնել եւ պօռալ. — «Աստուած չկա՛յ», բայց ուրիշ մըն ալ իրաւունք չունի պօռալու. — «Աստուած կա՛յ»: Ճիշդ չե՞մ...:

— Ճիշդ չէք: Եւ առհասարակ մեր սխտեմի մասին ձեր ունեցած տեղեկութիւնները պակասաւոր են, վերիվարոյ: Ինձ համար՝ աստուծոյ դէմ խօսողը նոյնքան չիմար է, որքան աստուծոյ մասին խօսողը: Հաւատո՞մ ես — հաւատա քե՛զ համար: Ջե՞ս հաւատում

— ուրիշին անհանգիստ մի՛ անիր քո խօսքերով: Ասացինք, թէ սկըզբում եղել են ծայրայեղութիւններ, եւ չէր կարող տարբեր լինել յեղափոխութեան օրերին: Ես քեզ կ'ասեմ էլ աւելին: «Անաստուածի» այն թերթը, որի մասին ասացիր, լոյս էր տեսնում հէնց... էջմիածնում: էջմիածին քաղաքի մասին է ի հարկէ խօսքը, ոչ վանքի: Այժմ նման թերթ չկայ: Բայց էջմիածնում կան վարդապետներ, կաթողիկոս: Նրանք իրենց վեղարներով եւ լանջախաչերով ման են գալիս վանքի մէջ, վանքից դուրս, երեւանում եւ ամէն տեղ: Սա կրօնական պրօպականտ չէ, ի՞նչ է: Պետական տպարանը իր մամուլից ամէն ամիս բաց է թողնում «էջմիածին» ամսագիրը, ուր օրերին՝ թոյլ է տրւում ռատիօկայանից լսելի դարձնել պատարագ եւ քարոզ: Սրանք կրօնական պրօպականտ չեն, հապա ի՞նչ են: Պարկեշտ մօտեցում պէտք է ունենալ հանդէպ իրականութեանը:

Պզտիկ դադար մը, եւ ապա եղրակացութիւնը.

— Սուվետ մարդը կեանքին նայում է ուղիղ: Նրա համար կեանքում խորհուրդներ չկան: կրօնը միստիկա է: Իսկ թէ կան մարդիկ, որ ունեն եւ ուզում են պահել իրանց սեփական միստիկան, պահեն: Մենք արգելք չենք, այնքան ժամանակ որ նրանք արգելք չեն մեզ...

Չեմ գիտեր թէ գասախօս բարեկամս ո՞ր չափով հարմար պիտի գտնէ իր ճառին ամփոփումը այստեղ — եւ արդեօք առիթ պիտի ունենա՞յ այս տողերը կարդալու... — բայց վստահ եմ թէ երբեք պիտի չներէր, եթէ դանց ընէի իր վերջին հոյակա՛պ պատկերը, որուն շատ հաւնած ըլլալ կը թուէր: Կէս-կատակ կէս-լուրջ՝ բայց համոզումի խորունկ չեչտով մըն էր որ վերջացուց այսպէս.

— Շատեր ծխում են: Ծխում ես դու էլ, եւ տեսնում եմ, ինչպէ՛ս... Ես չեմ ծխում: Փչացնում է թոքերը, փողը, թունաւորում է արիւնը: Ինձ համար դա անիմաստ բան է, վատ մոլութիւն: Բայց ես ինձ երբեք թոյլ չեմ տայ այսպանել քեզ, որ ծխում ես: Դա իմ գործը չէ: Բայց կը խնդրեմ քեզնից պատուհան բանալ, երբ սենեակը ծխով լցուի եւ խանգարի իմ շնչառութիւնը: Եթէ քո իրաւունքն է ծխել, իմ էլ իրաւունքն է մաքուր օդ շնչել: Մեր միջեւ վէճ չկայ այնքան ժամանակ, որ չենք խանգարում իրար: Այդպէս եւ եկեղեցին: Գնա՛ աղօթիր հնաոճ քո սուրբերին, ինչքան ուզում ես, բայց զգուշացիր նրանց անունից քար գցել իմ սուրբերին...

Այսքանով՝ մեկնեցաւ: Իսկ ես անդրադարձայ, թէ կոկորդս շատ հանգիստ չէ: Անընդհատ եւ մեքենաբար ծխելը երբեմն մոռցը-

Նել կու տայ ծխախոտին համը…
Ծխողները կը հասկնան…

*
**

Թանձր պոյներով այս պատկերին եռեւը, մխեւնոյն թուղթին վրայ, արագ ծաղրանկար մը ուհատասիկ: Պատմութիւնը մէկէ աւելի փոփոխակներ ունի: Ըստ ոմանց՝ դէպքը պատահած է Մոսկուայի մէջ ու ղերակատարները ռուս են: Ուրիշ բերաններու մէջ՝ զուտ հայկական դրուագ մըն է, Երեւանի մէջ: Ոմանք նոյնիսկ Թիֆլիս կը փոխադրեն բեմը, բայց ոչ մէկ նշանակութիւն ունի վայրը, որովհետեւ հիմնականին մէջ մխեւնոյն կատոյցը ունի մանրավէպը որ կրնայ ճիշդ ըլլալ, կրնայ չհնծու ըլլալ՝ բայց կարեւոր չէ նաեւ այդ պարագան: Ճշմարիտ կամ ճշմարտանման՝ դէպքը կը պատմուի այսպէս, բերնէ բերան:

Շարքային կոմունիստ մը, պարտիայի ուղղակատար անդամ, օր մը քահանան կը կանչէ իր տունը եւ կ'ըսէ.

— Կ'ուզեմ որ մկրտես պզտիկս, բայց մարդ պէտք չէ իմանայ: Ո՛չ իսկ կինս, որ այս պահուս տունը չէ արդէն:

Քահանան կը կատարէ կնունքի արարողութիւնը, կը վարձատրուի ու կը մեկնի: Կը նկատէ նոյն ատեն, թէ երեխան ձախ սրունքին վրայ խոշոր սպի մը ունի, տարիքին համար անբնական, մազերով ծածկուած խալ մը:

Ատեն մը վերջ, երիտասարդ կին մը, ուրիշներու կարգին կ'երթայ եկեղեցի, եւ սպասելէ ետք որ ժողովուրդը մեկնի, ծրարը կը ներկայացնէ քահանային:

— Բերած եմ մկրտութեան: Բայց ոչ ոք պէտք չէ դիտնայ: Մանաւանդ ամուսինս, որ պարտիայի անդամ է…

Քահանան կը քակէ ծրարը: Գուշակեցիք արդէն: Տեսած առաջին բանը կ'ըլլայ սրունքին սեւ խալը…

*
**

Բոլորովին տարբեր ալպօմի մը յատուկ նկար մը եւս, առնուած ուրիշ ժամանակի մը եւ վայրի մը մէջ, որ սակայն պատշաճ է բերել եւ վակցնել այստեղ: Ծաղրանկար չէ այս մէկը, այլ ճըշդըրիտ, հարազատ ,իրական պատկեր մը, որուն ականատես վկան

եմ, անձամբ:

Հնդկաստանի թեմին առաջնորդ Ասողիկ Սրբազանին հետ կը ջրվինք Մոսկուայի մէջ: Մեղի կ'ընկերանայ նաեւ էջմիածնայ երիտասարդ միաբաններէն Եղիշէ վարդապետը, պատուական տղայ մը, որպէս առաջնորդ եւ ուղեցոյց: Սրբազանը իր կրօնական սեւ աքեմովն է, թէեւ առանց վեղարի: Վարդապետը՝ քաղաքացիի սեւ հագուստ կը կրէ ու սեւ գլխարկ:

Գետնուղիի մը մուտքին, բաղմամարդ վուղոցի մը մէջ, դեռատի աղջիկ մը կը մօտենայ մեզի, հազիւ քսան տարեկան, իր սեւին եւ տարիքին ամբողջ չնորհը վրան: Մաքուր հագուած է եւ ճաշակաւոր: Թեւին տակ սեղմած կանոցի պայուսակը կ'առնէ երկու ձեռքերուն մէջ, կը ծածկէ ափերով ու կը պահէ գրկին դէմ, եւ խոնարհ, գլխահակ՝ բան մը կը խնդրէ Սրբազանէն:

Սրբազանը, թէեւ քիչ մը ռուսերէն գիտէ, բայց չհասկնալ կը ձեւացնէ եւ կը սպասէ որ հայը ուրիշը թարգմանէ.

— Ուզում է որ օրհնէք իրեն, — կ'ըսէ վարդապետը:

Սրբազանը.

— Ես ռուսական եկեղեցիի կրօնաւոր չեմ, բացատրէ իրեն, թէ սխալի մէջ է:

Կը թարգմանուի: Աղջկան պատասխանը.

— Ի՛նչ նշանակութիւն ունի: Քանի քրիստոնեայ եկեղեցական է, մխիթարանն է ինձ համար: Շատ կը խնդրեմ որ օրհնէ...

Աւելի ծռած է գլուխը, պատրաստ՝ ծունկի գալու, անմիջապէս որ Սրբազանը թեւը երկարէ: Բայց այդ թեւը չ'երկարիր: Զիւնի պէս ճերմակ մազեր ունի Սրբազանը, եւ, ըստ երեւոյթին, խիստ զգուշաւոր մարդ է: Յայտնապէս, չ'ուզեր հրապարակաւ օրհնութիւն բաշխել եւ պատասխանատուութեան տակ մտնել: Ես կը բարեխօսեմ ի նպաստ աղջկան, բայց անօգուտ: Մեր շուրջը բազմութիւն մը հաւաքուած է եւ չրջանակ կազմած: Հետաքրքրութեամբ կը դիտեն տեսարանը, սպասելով ելքին, եւ չատ որոշ կ'երեւի թէ համակրանքները Սրբազանին կողմը չեն: Այդպէս, այնքան չերմ ու աղաչական արտայայտութիւն մը ունի աղջկան դէմքը, այնպէս քնքոյշ ու վեհացեալ բան մը կայ իր անձին վրայ, որ դիտողը չի կրնար չմայլիլ, որ պահպանողներուն գրին բարեխօսութիւնը փոխանակ մեղմացնելու Սրբազանին մերժողական դիրքը, կարծես կը մղէ աւելի կատաղոտ եւ պղտոր դառնալու: Գրեթէ խնդալ մը կ'ըսէ.

— Յայտնէ՛ այս աղջկան, որ ես տեղացի չեմ, օտարահպատակ ճամբորդ եմ եւ իրաւունք չունիմ պաշտօն կատարելու Մովեստ երկրի մէջ...

Յուսահատ, աղջիկը կը հաշտուի կացութեան հետ, բայց նոյն ատեն քանըհինգ ռուբլինոց մը կը հանէ պայուսակէն, ու պաղատագին՝ կ'ըսէ հայր սուրբին.

— Գոնէ թող բարի ըլլայ ընդունիլ նուէրս: Ուխտ ըրած եմ... կը խնդրեմ չմերժէ...

Մերժուեցաւ:

Լա՛ւը պակաս էր: Իսկ հրջապատին մէջ բացայայտօրէն դժգոհ նայուածքներ կային, ուղղուած սրբատանին.

— Կը բաւէ՛, ճամբանիս չարունակե՛նք, ըսաւ այս վերջինը, քալել սկսելով, վայրկեան առաջ դուրս դալու համար նեղացուցիչ կացութենէ մը: Հեռեւեցանք իրեն:

Կ'ուզէի որ այդ պահուն մօտս ըլլար Երեւանի արդիաշունչ դասախօսը եւ տեսնէր «ժանդուտ նախապաշարումին» հետքերը այդ ուուս աղջկան վրայ եւ ուուս մարդոց աչքերուն մէջ, որոնք...«ծուխով» մշուշուած էին...

Ըստ երեւոյթին, Ռուսերն ալ մոլի ծխողներ են եւ այդ ճամբուն մէջ եւս չեն մնար Հայերէն, ու երբեմն նոյնիսկ կը պերպատեն մեզ...

Այդ մոլութեան դէմ պայքարող իրենց դասախօսները մերիններէն նուազ եռանդուն եղած ըլլալու են, աւելի...

Մենք, Հայերս, երբ կաթոլիկ ըլլանք, չենք կրնար ուրիշներուն պէս բաւարարուիլ հռչակելով մեր հաւատարմութիւնը Հռոմի հանդէպ: Պէտք է նաեւ ցոյց տանք, թէ պատկան ենք, Պապէն աւելի...

*
**

Ճիշդ այս շարքին մէջ տեղ ունի նաեւ այլ պատկեր մը, այս անգամ պատկերը առնելով իր յատուկ եւ փոխաբերական դոյգ իմաստներուն մէջ:

Կիրովական քաղաքն ենք, Լենինականէն վերադարձի ճամբուն վրայ: Այս նոյն քաղաքին մէջ, անակնկալ բայց անմոռանալի հանդիպում մը վաղարշ վաղարշեանին հետ, որուն կ'ընկերանան խումբ մը դրողներ, Հրաչեայ Յովհաննէսեան, Հրանտ Թամրազեան եւ ու-

րիչներ: Մեր հանդիպումը եղաւ անհաւատալի պայմաններու մէջ, վէպերու եւ չարժանկարի վայել դրուագներով, — բայց անոնք մաս չեն կազմեր այս դրքին ու կը պատմուին այլ տեղ:

Կիրուվական ենք ուրեմն, եւ մեայն ժամ մը հանդիստէ եւոք, պիտի չարունակենք դէպի Երեւան: Օգտագործելով դադարը, Առաքելեան կ'ուզէ բարեւ մը ըսել օրիորդի մը, որ թերթերու մնայուն թղթակից է այդ շրջանին մէջ եւ յայտնապէս իր պաշտպանեալը: Կը հեռախօսէ: Աղջիկը տունը չէ: Կը նետինք սեղանի մը շուրջ եւ կու տանք ճաշի ապսպրանքները: Հազիւ սկսած՝ հովի պէս ներս կը մտնէ երիտասարդ աղջիկ մը եւ ողջադուրուելէ եւոք, կը պահանջէ որ թողունք ճաշարանը, անմիջապէս, ու մեկնինք իրենց տունը:

— Սա ի՛նչ ամօթ բան է: Մեղ մօտ լինել՝ եւ ճաշարա՛ն նըստել: Վե՛ր, վե՛ր, հայրիկ–մայրիկը սպասում են արդէն, վե՛ր...:

Առաքելեան դժուարութեամբ կը յաջողի համոզել, առարկելով որ հիւր ունի, ժամանակ չունի եւլն., բայց կը խոստանայ որ ճամբու ընթացքին արագ այցելութիւն մը տանք իրենց:

— Եւ կը տեսնես իմ նոր բնակարանը, կ'ըսէ աղջիկը երանութեան ժպիտով, մի ամիս եղաւ, ստացել եմ նոր բնակարան:

Գացինք, տեսանք նոր բնակարանը: Նորակառոյց չէնքի մը մէջ՝ մանրանկար յարկաբաժին մը, մաքուր, կոկիկ, արդիական բոլոր յարմարութիւններով՝ բայց պղտիկ, պղտիկ, պղտիկ: Խոհանոցը եւ բաղնիքը, ինչպէս եւ ամբողջ յարկաբաժինը կազմող մեկուկէս սենեակները Զանգուի Մանկական Շոգեկառքին չափերովը չինուած ըլլան կարծես: Բայց չափ չունի աղջկան երջանկութիւնը: Բազմաթիւ անդամներ կը դառնայ ու կը կրկնէ Առաքելեանին. — «Տեսնո՞ւմ ես իմ նոր բնակարանը»: Գոհ է նաեւ Առաքելեան: Օգնած է անոր, առաջին քայլերուն մէջ — այս առթիւ ըսենք՝ թէ Հայկ Առաքելեան առատաձեռնով լրացրող է ու երկար տարիներ եղած է «Թաս» դործակալութեան թղթակից — եւ հիմա ուրախ է որ իր ձեռնասունը բռնած է յաջողութեան ճամբան:

Ամէն ինչ մաքրութիւն, յստակութիւն, պայծառութիւն է այս տունիկին մէջ: Հայրը եւ մայրը՝ համակրելի դէմքով երկու ծերուներ, աղջիկը՝ կայտառ, վառվռուն եւ հաղորդական: Կարասիները ճաշակաւոր են, նոր են, աղքատիկ երեւոյթ չունին: Երկու մահճակալներ՝ դէմ դիմաց, ու մէջտեղը սեղան մը, որուն շուրջ նստած ենք ու կը տառապինք հրամցուած՝ անուշեղէններէն, կարկանդակներէն եւ սիրալիրութիւններէն, մինչ օրիորդը Առաքելեա-

նին ցոյց կու տայ տպուած իր պրուքիւննելը։

Պատերը մերկ են։ Ուշադրութիւնս կեդրոնացած է սենեակին մէջ պտնուող մեկ նկարին վրայ, որ կախուած է մահճակալնե-րէն մէկուն վերեւ, չրջանակով։ Գունաւոր նկար մըն է, խոշոր չափսի մեծ նկարիչի մը տպադրեալ մէկ վերարտադրութիւնը, բաւական մեծ չափով։ Նայուածքս գամուած է այդ պատին։ Օ-րիորդը տարուած է իր ուսուցչին հետ պրոյցով, բայց մէկէ աւելի անգամներ կը բռնէ նայուածքս, ու տեսնելով որ կը յամառիմ դիտել նկարը, հետզհետէ անհանգստութեան նշաններ ցոյց կու տայ։

— Այդ մեկը ձե՞ր մահճակալն է, կը հարցնեմ իրեն։

— Այո՛, իմն է, կը պատասխանէ, եւ աւելի կը չփոթի։

Քան-քսանըհինգ տարեկան աղջիկ մըն է, կլթուած, դարբա-ցած, անթերի մէկ տիպարը նոր սերունդին, անած ու մեծցած կո-մունիստական պայմաններով, դաստիարակութեամբ, ուսումով, եւ հիմա կը պտնուի յատկապահ դիրքի վրայ, թղթակիցի պատաս-խանատու դերի մը մէջ, որ նոյն ատեն առաջնորդողի, դաստիար-կողի հանգամանք մը կու տայ իրեն։ Նոր վարչակարգին մեկ հա-րատար արտադրութիւնը, անաղարտ պտուղը՝ որ իր կարգին ա-ռողջ սերմ մըն է չարունակելու եւ ամրացնելու համար այս նոր տե-սակի մարդկութիւնը, սովետական նոր աշխարհին մէջ, տիպարը՝ «որ կեանքին նայուածք է ուղիղ», ինչպէս կ'ըսէր դասախօսը, «որուն համար կեանքում խորհուրդներ չկան»։

— Խորհուրդներ՝ չկան։

Բայց կայ այս մեծադիր նկարը, կախուած՝ Սովետ Հայաս-տանի բոլոր թերթերուն կիսովական քաղաքի թղթակիցին չարժին վրայ, որմէ աչքերս չեն բաժնուիր։ Օրիորդը հիմա Աստքելեանը յանձնած է իր ծնողքին, որոնց հետ պատահական ատնութիւններուն տուրք կու տայ բարեկամս. — «ե՞րբ կը նշանէք, ե՞րբ է մեր հարսնիքը» են. — ու կը պրտղի ինձմով։ Աւելի ճիշդը՝ ինքնա-պաշտպանութեան բնազդն է, որ կ'ամենէ ու կը սկէ ուշադրութիւ-նը իմ ուղղութեամբս։ Կ'ըմբռնեմ, թէ հանգիստ չէ, հաստատելով չափազանցնելս կեդրոնացումս պատի նկարին վրայ, ու կը խոստո-վանիմ ես ալ, թէ կը յամառիմ դիտաւորեալ կերպով։ Վերջապէս կը հասնիմ նպատակիս, տեսնելով որ խօսի։

— Գիտէ՞ք, կ'ըսէ, սա գեղարուեստական արժէք է, կլասիկ մեծ նկարիչի մը գործ... Պահում եմ, արուեստի սէրոյն...

— Այո՛, մեծ գործ է, արուեստի հրաշալիք, — կ'ըսեմ տըխ-

մարօրէն, ծածկելու համար տղխտութիւնս, այլ մանաւանդ փարատելու համար այս անոյշ աղջկան մտահոգութիւնը:

կը մեկնինք:

Մոռցա՞յ ըսելու, թէ այդ պունաւոր նկարը կը ներկայացնէր Աստուածածինը...

Այս քանի մը ժամերը եղան յուշերու կատարեալ «ժողովրդական» մը, ինչ որ մեր գաւառին բարբառով կը նշանակէ հաւաքել թափթփուած իրերը եւ կարգ-կանոն դնել հոլապատին մէջ: Երբ մէկը ճամբորդ է ու շատ ժամանակ չունի, արագ-արագ ու խառնակ՝ կը տեղաւորէ ունեցածը պայուսակին մէջ, առաջնորդուելով միակ մտածումէ մը, — բա՛ն չմոռնալ դուրսը: Կարեւորը այն չէ թէ ինչպէս կը մտնեն պայուսակին մէջ եւ ինչ ճաշակով կը դասաւորուին — ճամբորդական պայուսակ մը վաճառատան ցուցափեղկ մը չէ — այլ այն՝ որ չեն մոռցուիր եւ միասին կը տարուին:

Բայց որքան ալ ճկնիք ուշադիր ըլլալ եւ կռկիռ, ամէն ինչ կապել-կապկպելէ վերջ կը նկատէք, անխուսափելիօրէն, թէ կարեւոր առարկայ մը մոռցած էք դուրսը ու պարտաւոր էք ծայրէն սկսիլ պետեղումի աշխատանքը, այնպէս տաղտկալի, բայց եւ անհրաժեշտ: Մեծ էշը ախորը մոռնալու պէս բան մըն է ըրածս, թէեւ, իրականին մէջ, մոռացում մը չէ այնքան, որքան անճրկում մը՝ թէ հայրենական քաղցր-լեղի այս յուշերու շարքին մէջ ո՞ւր կրնանք յարմարցնել սա այլանդակ պատկերը, որ ոչ Հայրենիքին կը պատկանի, ո՛չ Սփիւռքին, այլ կը թուի ըլլալ Միջնադարեան մոայլ հէքեաթէ մը փրցուած էջ մը, որ հէքեաթ չէ դժբախտաբար ու կը կապէ մեր ժամանակին ցայտուն մէկ ախտանիշը, հայ կեանքը փորկող տագնապին մէջ: Յուշերու այս մէկտեղումը աւարտելու մօտ է, պայուսակը լեցուն է պայթելու աստիճան, բայց ուզենք չուզենք խորշ մը պէտք է բանանք եւ դետեղենք այս մէկն ալ, անձնական պիտոյք մը զեղչելու գնով:

Սկսինք ուրեմն սա անհաճոյ պատմութիւնը, որ այս տողերը գրողին կողմէ կ'արձանագրուի տաժանքով, ու վստահ եմ, թէ ընթերցողին կողմէ պիտի կարդացուի դառնութեամբ:

Էջմիածին — Անթիլիաս փոթորկալի եւ դժբախտ վէճին վերջ, ինչպէս ծանօթ է, եկաւ բարդուիլ Աջերու եւ Մասունքներու պողուբեան խնդիր մը, որ աւելի հրահրեց բորբոքած կիրքերը եւ ամբողջ տարի մը անօրինակ չարաշահութեանց ճարակ հայթայթեց զանգուածներու երեւակայութեան: Առտու մըն ալ իմացանք, թէ մասունքները վերադարձած են Անթիլիաս, չնորհիւ Եղիշէ եպիսկոպոսին, որ լման տարի մը իր մօտ պահելէ ետք Աջերը, կը վերադարձնէ Կիլիկեան Աթոռին: Այդ առիթով հրատարակուեցաւ նաեւ ամօթալի ղեկոյց մըն ալ, ուր յիշեալ Եղիշէն յականէ յանուանէ ամբանստանութեան տակ կ'առնէր երկու մաքուր եկեղեցականներ որպէս Աջերու պողուբեան մեղսակից, եւ ի լրո՛ւմն, այդ զբաղարտութիւնը իւրացնել կուտար նաեւ Անթիլիասին, զրպարտութեան թուղթը պաշտօնապէս հրատարակել տալով Կիլիկեան Աթոռին Դիւանատան կողմէ:

«Աջերը ներս, սատանան դո՛ւրս», — այս մեկ բանաձեւով կրցանք մեր հաշւոյն բխեցեցնել կացութիւնը եւ չուզեցինք աւելի փորփրել, թոյլ տալով որ հաւատացեալ բազմութիւններուն հրճուանքը մնայ անխաթար, կորսուած եւ գտնուած որդւոյ մը ցնծատօնին մէջ: Այժմ լսեցէք «կորսուածին» (Ա. արար) եւ «գտնուածին» (Բ. արար) մէջտեղ ինկող մթին եղելութիւնը, որ բնականաբար կը կոչուի... միջնարար:

*
**

Եւ միջնարարին եղելութեանց կարդը այսպէս է.

Եղիշէ անուն այդ եպիսկոպոսը, չալկած իր պատրիարքական տեղապահի հանգամանքը, Աթոռին տաղտուկները եւ իր անձնական թշուառութիւնները, ու բոլորին վրայ ճարպիկ ու լեզուանի փոքրաւոր մըն ալ թեւին տակ՝ դեղեցիկ օր մը կը թառի Երեւանի օդակայանը ու ժամ մը վերջ կը ներկայանայ Վազգէն Վեհափառին: Մեր նիւթէն դուրս է երուսաղէմի վէճին չուրջ իր լսածները եւ լսածները էջմիածնի մէջ: Այդ բոլորը այլեւս կը պատկանին պատմութեան: Բայց որպէսզի լման ըլլայ պատմութիւնը, հարկ է որ արձանագրուի նաեւ հետեւեալը:

Տեսնելով որ Վազգէն Վեհափառ տրամադիր չի թուիր պաշտպանել զինք ընդդէմ Տիրան Սրբազանին, Եղիշէն յանկարծ մէջտեղ կը նետէ պերապոյն խայծը: Փոքրաւորին միջոցով լսել կուտայ, թէ Աջերը կը պտնուին իր տրամադրութեան տակ եւ թէ ինք, եղէ-

չէն, պատրաստ է զանոնք էջմիածին փոխադրելու, եթէ... եւլն. եւլն. եւ... ա՛յլն:

Վաղդէն կաթողիկոսին պատասխանը կ'ըլլայ կտրուկ.

— Նման առաջարկ ո՛չ կ'ընդունիմ, եւ ոչ իսկ կը մերժեմ, այլ պարզապէս կ'ուզեմ լսած չըլլալ: Ձեմ ուզեր գիտնալ թէ ո՞վ պողցած է, ո՞ւր կը գտնուի Լուսաւորչի Աջը: Փափաքս է որ մասունքները տարուին հո՛ն, ուրկէ վերցուած են: Այս միակ մաղթանքէն դուրս, որ պէտք է ըլլայ ամէն հաւատացեալ հայու մաղթանքը, եկեղեցական թէ աշխարհական, ոչինչ կ'ուզեմ ըսել, ոչինչ լսել...

Այսքան:

Ո՛չ, այսքանով չի վերջանար պատմութիւնը: Միջնարարին մէջ կայ դեռ պզտիկ տեսարան մըն ալ, որ ամբողջը կ'արժէ եւ իր անօրինակ բուտուֆեամբը կրնայ չնչասպառ թողուլ հանդիսականը:

***

Բեմը, այս անգամ, էջմիածնի վանդարանը չէ, այլ Երեւանի Քաղաքական մէկ պաշտօնատունը, ու դերակատարը՝ փոքրաւոր մը չէ, այլ նոյն ինքն Եղիշէն: Իր խօսած ճառը կ'ամփոփուի այսպէս.

— Վաղդէն կաթողիկոսը դեռ երիտասարդ է եւ չատ անփորձ: Իտէալիստ է: Գործնական կեանքի հետ չփոում չէ ունեցած եւ ի վիճակի չէ կացութիւնները կշռելու իրենց ճշդիւտ արժէքով: Եթէ Մասունքները էջմիածին բերուին, Անթիլիասը կը ցամքի ու տարի մը չանցած հաւատացեալները երես կը դարձնեն Կիլիկիոյ Աթոռին, ու կը դառնան հոն ուր կը գտնուի Լուսաւորչի ձեռը:

— Ինձ համար հետաքրքիր մի դաղափար է դա, կ'ըսէ դինք լսող պաշտօնատարը չէզոք ժպիտով եւ բան մը չըսող դէմքի արտայայտութեամբ մը, որուն անդերազանցելի մասնագէտներն են իրենք եւ որով կը յաջողին աւելի խօսեցնել, քայց չխօսիլ...

— Ես կրնամ անտուկը ապահով պէյրութ հասցնել եւ յանձնել ձեր դեսպանատունը, ուրկէ դիւանագիտական թղթատարով կըրնանք ուղղակի փոխադրել Երեւան, — կը չարունակէ մեր երանելին, արդէն իսկ ընդունուած համարելով իր առաջարկը, մինչ միւսը կը չարունակէ իր երկիմաստ եւ նոյն ատեն անիմաստ բացատրութիւնները, — ինչո՞ւ հետաքրքիր...

Այսպէս կը չարունակուին քանի մը օրեր, մինչեւ որ Եղիշէն ամբողջովին կը պարպէ իր տոպրակը ու այլեւս ոչինչ կը մնայ ծախելիք-փոխելիք, բայց դեռ մինչեւ վերջին օրուան վերջին պիշերը կը պահէ պատրանքը, թէ կրցած է տեղաւորել իր «ապրանքը», է հեճուկս Վաղդէն կաթողիկոսին, եւ անոր կռնակէն...

Վերջին պիշե՛րը: Ողբերգութեան մէջ կատարեալ զաւեշտ մը այդ վերջին պիշերուան վերջին ժամերը, որոնց յիշատակը երբ արթննայ յիշողութեանը մէջ Հայաստանցի մարդու մը՝ պարզապէս կատաղութիւն կուգայ վրան... դեռ երէք տարի ետքն ալ: Այն նոյն պաշտօնատան է — հանրածանօթ եւ անուանի դէմք մը — որուն պարզած է Եղիշէն իր ծրագիրը, ամէն ինչ լսած, լսած, վերջացուցած եւ պաշտօնապէս հրաժեշտ առած:

Եւ ահա, անակնկալ այցելութիւն մը եւս, այս անգամ ոչ թէ պաշտօնատունը, այլ ուղղակի մարդուն բնակարանը, եւ կէս գիշերէն ետք ժամը ճիշդ... երէքին: Այնքան ինքնատիպօրէն զուարճալի է դէպքը, որ թող ներէ յարեկամս որ խօսքը տամ ուղղակի իրեն, պահելու համար տեսարանին համը եւ բոյրը.

— Մի երեւակայիր, առաւօտեան ժամը երէքին թակում են իմ բնակարանի դուռը, ուժգին-ուժգին: Վեր եմ կենում եւ բացում: Ի՛նքն է: Դեռ երեկոյին՝ հրաժեշտ տուել, ողջերթ առել մեկնել էր: Ի՞նչ է պատահել, որ պալիս քնից հանում է էս ժամին: Եւ գիտե՞ս ինչ: Ասում է.— «Քանի մը ժամ մնաց օդանաւ առնելու, չ'արժեր այլեւս քնանալ, երթանք քիչ մըն ալ խօսինք, լսինք...»: Երեւակայո՞ւմ ես, եկել է էդ ժամին, թէ «քիչ մըն ալ խօսինք»:

Տարիներ անցած են, բայց խօսած պահուն ակներես են դէմքին վրայ վերստին յայտնուող պայծառութիւնն ու նշանները: Հիանալի առիթ մըն է սակայն, որ անգամ մը համար ճաշակել տամ իրեն իր համայնական, համապարփակ եւ ամենիմաստ լռանաճեը.

— Ախ՛ատ հետաքրքիր...

Ճիշդ այն նայուածքը ունի, ինչպէս որ կրնայ նայիլ մէկը, որուն հաղուստին վրայ աման մը ապուր թափած են անզուշութեամբ եւ դուք փոխանակ յաւելու, կը խնդաք իր դժբախտութեան դէմ: Իր դառնութեան իսկական պատճառը սակայն քունէն խանգարուիլը չէ, այլ վիրաւորուած արժանապատուութեան կէտ մը կայ, որուն համար երբեք չէ նեղած:

—Փոքր է իմ բնակարանը, ինչպէս տեսար: Երկու սենեակ եւ մի աշխատանոց: Մի սենեակում երեխաներս են, միւսը մեր

ննջարանն է: Իմ չար բախտից, էդ պիշեր մեզ մօտ հիւր էր մնացել տիկնոջս մայրը եւ նրան անկողին էինք սարքել իմ աշխատանոցում: պէտք եղաւ պատաւը արթնացնել, անկողինը փոխադրել պրատալատնից մեր ննջասենեակը, ահագին ղալմաղալ եւ իրարանցում, որովհետեւ այդ անհաշիւ մարդը ուզում է, որ «քիչ մըն ալ խօսինք...»:

— Ախ՛ատ հետաքրքիր...

— Վե՛րջ տուր կատակին: Ես երբե՛ք չէի ուզենայ որ դրսից եկող մէկը տեսնէր իմ բնակարանի խեղճութիւնը: Դա խոր վիրաւորեց ինձ եւ երբեք չեմ ներելու էդ կրօնաւորին...

— Կը զգամ, թէ կարծուածէն չատ աւելի լուրջ է մարդուն վրդովումը եւ թէ բոլորովին ցուրտ տեղ մը կ'իյնան կատակները: Անուղղակիօրէն ի յայտ կուգայ սովետահայ մարդուն հպարտութիւնը: Այս մէկը՝ չատ բարձր դիրք մը ունի եւ պետական կարեւոր պաշտօն մը: Իր պաշտօնատան մէջ, նախարարի մը վայել հանդիսաւորութիւն եւ կահաւորում կայ, պատկառանք ազդող մթնոլորտ մը: Գիտակից է իր հանդամանքին ու պիտէ պահել արժանաւորութիւնը իր պաշտօնին: Այսպէս են առհասարակ բոլոր պետական մարդիկը: Հակառակ դուրսը տիրող կարծիքին, անոնց անձնական կեանքը եւ կեանքի պայմանները իրենց դիրքին համապատասխան փառքամոլութիւնը չունին:

Այլասերած եւ չահախնդիր տարրը կարելի է տեսնել միջին խաւերուն մէջ, միջակ պաշտօնէութեան շարքերէն ներս: Քանի բարձրանաք վարչակարգին նուիրատեսական անդուխէն, պատիւ-փառական մթնոլորտը այնքան կը բիւրեղանայ եւ պետութեան ոգին կը կազմէ խարխափը իրենց հաւատքին: Ճիշդ հակառակը պրոմաոիրական երկիրներուն, ուր մարդկային առաքինութիւնները կը պահուին ու կը մշակուին առաւելարար քաղքենի դասակարգին մէջ եւ չատ քիչ անգամ բարձր դիրքերու վրայ:

Եթէ ուզենք բառարանային ոճով արտայայտուիլ, կրնանք ըսել, թէ պետութեան ոգին «ոչ յոյս ինչ» մըն է, որ մեր երկիրներուն մէջ կը սիրէ աճիլ դաչտերուն վրայ, իսկ սովետական աշխարհին մէջ՝ կը նախընտրէ բարձունքները:

Այնտեղ, դաչտերը նուաղ բերրի են քան լեռները...

*
**

Գալով Աջերուն...

Ո՛ւֆ, հաղիւ տեղաւորեցինք այդ չքլլալիք պատկերը ու այ-

լեւս ձեռք չտանք: Թող մնայ եղած տեղը, եղածին պէս, բայց եւ չմոռնանք արձանագրել կարգ մը իրողութիւններ, յանուն արդարութեան:

Չմոռնանք, որ Եղիշէն՝ պատրիարքական տեղապահի իր հանդամանքը կը պահէր էջմիածին հասած օրերուն, եւ չատ բնական իրաւունքով մը երբ կը պատարագէր ու կը քարոզէր Մայր Տաճարին մէջ, տասը թերթեր տասը անկիւնէն մեղադրանք կը տեղային Վազգէն կաթողիկոսի հասցէին՝ թէ կը հովանաւորէ «կայենատիպը» — իրենց բառով — բայց յատկապէս ա՛յդ օրերուն էր որ Վազգէն վեհափառ կը մերժէր ընդունիլ իրեն մատուցուած Մատունքները...

Չմոռնանք, որ մատունքներուն Անթիլիաս ըերուելը մեկնակէտը եղաւ այն ամօթալի դիմայեղութեան, որուն դժբախտ դերակատարը հանդիսացաւ պալափարական ամբողջ սերունդ մը որ մինչեւ հիմա կը կանգնէր բարոյական հասկացողութիւններու ամուր դեմքի մը վրայ, եւ որ, սխալ հասկցուած եւ դէշ կիրարկուած կարգապահութեան մը անունով, մտնեցաւ, աստիճանաբար եւ անդիտակցաբար, դէպի լայծուն յատակ մը, ուր կրնայ երկուան առածը այսօր պաշտպանել արջառային համակերպութեամբ, եւ արդութիւններու անունով՝ դրծիք դառնալ ամէնէն անսուրբ արարքներուն, Աստուծմէ չվախցող եւ մարդոցմէ չամչցող արարածները հովանաւորելու աստիճան...

Եւ վերջապէս չմոռնանք, թէ Հայաստանի պետական մարդիկը — պատի՛ւ իրենց — Այնքան այս խնդրով բարոյական դաս մըն է որ տուած կ'ըլլան առաւել-իրիկուն օշարակի պէս քաղցր բարոյախօսական պատուիրանները բաշխող մեր չարք մը ծորակներուն...

Պայուսակը դոցուեցաւ: Ա՛լ չի բացուիր:

Ամէ՛ն...

*
**

Պարապ տեղը մարդուն մեղքը առնք: Հետաձգեց ճիշդ վեցին, երբ ես արդէն թիւնաթոռիս մէջ... քնացած էի, կարծելով թէ արթուն եմ: Պատուհանէն դուրս ակարկ մը բաւեց, որ անգամ մը եւս իրաւունք տամ իրեն: Կատարեալ մութ է դուրսը, պիշերայինլոյսերը դեռ վառ են իրենց ամբողջ փայլով ու կը տիրէ խաղաղութիւնը: Զարթնումի, երթեւեկի ոչ մէկ չարժուամ քաղաքին մէջ: Ցայտնապէս, դեռ քանի մը ժամ եւս պիտի ապասենք: Բայց աւելի

խոհեմութիւն է լուացուիլ եւ իջնել վար, երկրորդ մրափի մը չմատնելուած: Վարի ծերուկ պահակին հետ զրոյց մը միշտ չահեկան է:

Հազիւ սենեակիս դուռը բացած՝ քիթ քիթի ենք ուսս կնոջ հետ, որ մեր յարկին դիւերապահն է.

— Դուն ինչո՞ւ չի քնացար այսօր դիշեր...

Բաւականին մաքուր եւ հասկնալի հայերէն մը կը խօսի, եթէ չհաշուենք հոլովական սխալները: Ճեպի ճերմակ մորթով, խարտեաշ մազերով, մինչեւ տարիքի վարթամ կիներ մըն է, ծառայողներուն մէջ ամէնէն աշխոյժը եւ աշխատասէրը: Աշխատանքի դասաւորումը այնպէս է, որ չաբաթ մը դիշերը կը մնայ, չաբաթ մը ցերեկը: Նոր եկած օրերուս՝ ցերեկն էր իր կարգը եւ պատահեցաւ հեռեւեալ միջադէպը, ինչ որ ծառայեց առաջին օրէն մտերմութեան կապ մը հաստատելու հետը:

Ճամբորդութեան ընթացքին ճմռթկուած հագուստս — մխա՛կը... — յանձնեցի իրեն որ տանի արդուկիչին եւ որքան կրնայ չուտ վերադարձնէ:

— Էհ՛ս ժամին, ըսաւ ու պնաց:

Արդարեւ, բերաւ կէս ժամէն: Բնականաբար, պարպած էի բոլոր գրպանները, յանձնելէ առաջ: Բայց տարաոյս հաղնելէ վերջ յանկարծ մատս մխրճեցի առջեւի պզտիկ գրպանիս մէջ եւ զգացի թէ կը դունատիմ: Ձիշեցի, թէ այդտեղ բան մը կար, որ մոռցած էի հանել, ու հիմա չկար...

Անմիջապէս կանչեցի կինը, եւ ցուցամատս գրպանիս մէջ, ըսի.

— Այստեղ բան մը կար... պնա՛ արդուկիչին ըսէ որ տայ, եւ քեր լինծի: Ու մեկնած պահուն, աւելցուցի — դեղին բան մըն է...

Գնաց եւ բերաւ, պզտիկ դեղին լաթի կտոր մը, ակնոց սրբելու ծառայող թաւշանման փափուկ կերպաս մը, հազիւ սիկառէթի մը երկայնքով, որ արդարեւ իմս էր, բայց... փնտռածս չէր: Ամբողջ ուժս հաւաքեցի եւ մէկ անգամէն պոռացի.

— Ինծի նայէ՛, այս կտորին մէջ փաթթուած ոսկիները կային... Ութը հատ էր... նուէր բերած եմ էջմիածին... պնա՛ բեր, թէ ոչ... Չեմ դիտեր թէ չարունակութիւնը ինչ եղաւ բերնէս, բայց պիտեմ թէ քանի մը վայրկեաններու այդ սպասումը անտանելի բան մը եղաւ ինծի համար, երբ խեղճ կինը լեղապատառ խուժեց վերի յարկը, ուր կը դտնուէր արդուկիչը:

Բերաւ, դողալով յանձնեց ոսկիները, ու նոյնպէս դողահար

մեկնեցաւ, կարծես պայթելու մօտ ռումբ մը հապցուցած ըլլար տեղը:

Քիչ վերջ, երբ Հայկ Սառաքելեանը եկաւ, պատմեցի իրեն. կը կարծէի թէ իրենց աշխատաւորներուն պարկեշտութիւնը վկայող դէպք մը պատմելով, հաճոյք մը պատճառած պիտի ըլլամ իրեն, բայց ընդհակառակն, խոժոռեցաւ.

— Նա յանցաւոր է...

— Ի՞նչ... ոսկիները նոյնութեամբ վերադարձնելո՞ւն համար արդեօք...

— Յանցաւոր է: Զգէտք է ըսածէր որ ինքզինք պահանջէիր, այլ պէտք էր ստացուէր հագուստի հետ: Այն իրողութիւնը՝ որ ոսկիները դուրս են եկել ղրպանից, փաստ է, թէ եղել են նրա ձեռքում... Ուրեմն նա պահել է ղեկտումնաւորը, չպահանջելու դէպքում իւրացնելու մտօք...

Շարժում մը կ'ընէ, դուրս երթալու: Կը զգամ թէ վէր պիտի ելլէ, արդուկիչին քով: Ոսկիներուն հաւանական կորուստէն նուազ մեծ չէ այժմ վախս: Գրեթէ պաղատագին, կ'ըսեմ.

— Աստուծո՛յ սիրոյն, առաջին օրն է որ եկած եմ Հայաստան եւ իմ պատճառովս չեմ ուզեր որ մարզ վնասուի: Եթէ չպատմէի՝ երբեք տեղեակ պիտի չըլլայիր: Կը խնդրեմ որ լսած չըլլաս եւ մարդուն հետ չխօսիս ոչ այսօր եւ ոչ ալ ուրիշ օր մը: Կը խնդրեմ որ պատուով խօսք տաս:

Կու տայ:

Կարծես երկրտրիդ անգամ պատյ ոսկիները...

30

Առաւօտ լուսոյ, արդար արեւակ, եւ առաւօտին ու լոյսին ու արեւին մէջ յանկարծօրէն արթնցող ու ուրքի կեցող՝ ահա՛ եւ ձեզի, Երեւան քաղաք:

Հանրակառքերը, էլէքդրօպէնանները, օթօպէնանները, թաքսիները, — մեծ ու պզտիկ ու չարժական ինչ որ գիտէք, փոխադրական ինչ միջոցներ որ կրնաք երեւակայել, լեցուն են պայթելու աստիճան, եւ կարպատահութեան հակող ոստիկանները — միշտ այդ խեղճերը — տաղնապի մէջ են:

Բերնէ բերան լեցուած հանրակառք մը ահա, որ պիտի չարժի: Տղայ մը, վերջին պահուն կը ցատկէ եւ ոտքի տեղ մը չինած՝ կախուած կը մնայ: Ոստիկանը ձայն կու տայ վարիչին, որ չքալէ, մինչեւ որ կարենայ վար իջեցնել: Ճանկած է տղուն ուսէն ու կը քաշէ, բայց մէւսը կը յամառի չիջնել: Ս.Հապին սպասողներ կան, որոնք հաշտուած են իրենց կացութեան հետ ու հանդարտ կը դիտեն, սպասելով յաջորդին: Նստողները, նոյնպէս, պատուհաններէն ծռած, օթեակի երջանիկ հանդիսականներու պէս, կ'ըմբոշխնեն տեսարանը: Ոստիկանին համար դժուարութիւնը կը կայանայ այն բանին մէջ, որ մէկ բաղուկը ծռծածելով հանդերձ, կ'ուզէ պահել արժանաւոր դիրք մը, իրրեւ թէ ֆիզիքական ուժի պէտք ունեցած չըլլայ եւ իր սաստը բաւէ պատասխանելու անկարողութիւնը: Յայտնապէս, անտարբեր չէ դիտողներուն հանդէպ եւ կ'ուզէ խնամել անոնց վրայ թողելիք տպաւորութիւնը:

Գէշ սպրանքի հանդիպած է սակայն: Տղան՝ հանած–վարածին մէկը կը թուի, եւ իր պատկերով քանի մը նմոյշներ ալ կան վերը, հանրակառքին մէջ, որոնք իր ընկերներն են ու կը քաջալերեն, հեգնանքի դուարճախօսութիւններով:

— Ղօջաղ կայ, Աբրահամ, պնուտ ենք...

— Որ ուչանաս՝ ֆպպրիկը չի ծխայ, ամուր կաց...:

Ընդհանուր քրքիջ, վիրկն ու վարկն: Ոստիկանը, ճարահատ, երկու ձեռքերով ամուր մը կը քաշէ ու պետին կը բերէ, նշան ընելով որ կառքը մեկնի: Հանրակառքը կը չարժի: Ոստիկանը, անտարբեր, կը վերագտնէ իր սպասողական դիրքը, պապուաճ դայրոյթով, բայց լուրջ: Լակոտը դեռ կը չարունակէ յաւելեալ կապկութիւններով ուշադրութիւն գրաւել եւ դիտողները իր կողմը շահիլ.

— Ինձ էլ որ առնէր, լաօ էտ եղը պծկոյ պո՞ւրս կը պար...

Ոստիկանը չի պատասխաներ: Հակիւ քանի մը հոգի կը լսեն ու կը ժպտին: Մեծամասնութիւնը լարուած կը սպասէ նոր կառքին, որ կը հասնի չուտով: Նոյն խճողումը, խուժումը, միեւնոյն իրարանցումը: Հոսանքին մէջ ոստիկանը կլլուած, մարտուած, անհետացած է արդէն եւ իրեն հետ անհետացուցած է նաեւ իր վարկին ապաւինելով տեղ մը ճարելու իմ յոյս: Կապմած ծրագիրս այսպէս էր. — Ներանալ աշխատաւորներու առաւօտեան այս հոսանքին, պատահաբար, որեւէ հանրակառքի մէջ ու երթալ մինչեւ վերջնական հանգրուանը, ո՛ւր որ տանէր կառքը, ուր որ երթային բոլորը:

Ջեղա՛ւ: Ջկրցայ տեղ մը ճարել, ու մէկէն անէլատարձայ, թէ թանկագին ժամանակ մըն է որ կը կորսնցնեմ այդպէս, աւելի քան կէս ժամէ ի վեր մնալով նոյն կէտին վրայ ու դիտելով նոյն մխրճինակ պատկերը, երբ չորս-հինգ հանրակառքեր եկած անցած են արդէն, առանց նորութիւն մը ստեղծելու:

Ամբողջ գիշեր մը արթուն մնացինք, որպէսզի հրապարակի մը անկիւնը թառինք եւ անցնող կառքե՞րը համրենք: Գործի՛ ուրեմն...

*
**

Տեսա՞ծ էք մարդ մը որուն դէմքին վրայ կը կարդացուի ուշացած ըլլալու մտահոգութիւնը, շարժումներուն, քալուածքին մէջ չփոթ ու շուարում կայ, մէկը փնտռելու եւ դատած չըլլալու բացայայտ տաղնապ մը, որ ամբողջ անձով աճապարանք կ'արտայայտէ եւ անձկութիւն՝ բայց որ կը մնայ կեցած տեղը, չկրնալով ուղղութիւն ճշդել եւ ընելիքը որոշել:

Եթէ չէք տեսած նման մէկը, լաւ դիտեցէք, որովհետեւ այդ մէկը ես եմ, զարնան պայծառ առաւօտուն, Աբուլեանի վերի ծայրէն դուրս, պողոտայի մը անկիւնը: Ինչ մը կը քալեմ, որոշ մտադրութիւն մը ունեցողի երեւոյթ մը տալով ես ինծի, բայց կը զգամ թէ ժամավաճառութիւն է այս լսլտրը եւ նպատակիս մէջ բացարձակապէս ձախողած կրնամ սեպուիլ, եթէ չյաջողիմ ձեռք անցընել թաքսի մը: Իսկ այդ անիծած կառքերը, որոնք սովորաբար այնքան շուտ կը ճարուին, այսօր կը տարան նեուի պէս, լրտար հալածելով:

Ուրիշ ելք չկայ: Պէտք է վերադառնալ պանդոկ եւ արժեցնել հիւրի հանդամանքս, պահանջելով որ թաքսի մը ճարեն, որքան կըրնան շուտ: Բռնած եմ արդէն պանդոկին ուղղութիւնը, երբ փառաւոր սեւ ինքնաշարժ մը կանգ կ'առնէ քովս, քերելով մայթը: Թաքսի չէ, անձնական կառք մըն է եւ հաւանաբար տիրոջը կը սպասէ: Բայց ո՛չ, վարիչը նշան կ'ընէ որ ծռիմ եւ մօտենամ:

— Համեցէ՛ք, ո՞ւր էք ուզում գնալ:

Փոխանակ եռեւը անցնելու, կը մտնեմ ուղղակի վարիչին մօտ ու կը նստիմ: Երիտասարդը կը կրկնէ.

— Ո՞ւր էք գնում...

Ես գիտե՞մ ուր երթալս, մա՛րդ Աստուծոյ, որ ըսեմ քեզի: Բայց տղուն անհամբերութիւնը զոհացնելու համար, կը նեռեմ.

— Համալսարանի ուղղութեամբ...

Առաջին տպաւորութիւնս՝ ինքնադոհ եւ տարտամ ղգացում մըն է, որով կը ղեմ թէ բան մը չոյուած է ներսս: Կը նշանակէ, թէ արդէն իսկ բաւարար չափով հանրածանօթ ենք այս քաղաքին մէջ, որպէսզի անծանօթ մարդիկ ճանչնան մեզ փողոցը, կանգ առնեն եւ ծառայութիւն առաջարկեն: Ինչքան ալ պարզ ու բնական ըլլանք հոգիով, այսուհանդերձ միշտ խորունկը թաղուած ես մը կայ որ յանկարծ կը խլրտի ներսէն, մեզմ հովի մը պէս արթնացող զաւար ճիւղի մը պէս, ու կը հոլահոպարէ, անուշ-անուշ մրափով մեր փառասիրութիւնը, որ այսպէս չոյանքներու տակ կ'ալլթննայ, ու նպաստքով չուրջը կը դիտէ...

Բաւ չեմ արտասանած, սպասելով որ անծանօթ լսելիարար նախ ինք խօսի: Խօսեցաւ: Ու պարզուեցաւ, աւա՛ղ, թէ խլրտանութիւնը չատ հեռու է բանաստեղծական վսեմ այն մթնոլորտէն, ուր սկսած էր թեւածել երեւակայութիւնս, շրայլ լատառեսութիւններու ճամբով:

Ցայտնի եղաւ, թէ այս ինքնաշարժը լրեն չի պատկանիր: Ինք պարզ վարիչ մըն է եւ բացատրեցաւ կ'անդրադառնայ ով ըլլալս, պատճառ դառնալով որ պահ մը ծակէն դուրս ելած ունայնամտութիւնս կամացուկ մը կծկուի համեստութեան իր խորշին մէջ: Ուրեմն, մեքենան իրը չէ, եւ ինք ամսականաւոր ծառայող մըն է տիրոջը մօտ: Դեռ կէս ժամ ունի որոշուած պահուն իր տեղը դառնալու համար, եւ իր հաշուին կ'օգտագործէ ժամանակը եւ մեքենան, Թաքսիի վերածուելով...

Հասած ենք Համալսարան, բայց լքնելու միտք չունիմ: Շահեկան հանդիպում մըն է եւ կարեւորը այն է որ նպատակիս կը ծառայէ: Կը յայտնեմ իրեն, թէ կրնայ դիս յանձախորդ համարել այնքան ատեն որ Թոյլատու է իր ժամանակը, կը լսէ որ ի վերջոյ Թողու դիս պանդոկին առջեւ: Շատ կարճ չրջան մը միայն կրնանք ընել միասին եւ սոխակած ենք լռել վերադարձի ճամբան: Հասկցած է այլեւս թէ այցելու հիւր մըն եմ ու պէտք կը դիտայ բացատրութիւն տալու:

— Ի՞նչ անենք, աղբէր Ջան, ոոճիկը չի բաւում եւ մի կերպ ստիպուած ենք կազմակերպել մեր հասոյթը: Աշակոնեերին, եւ մի քիչ էլ ուշ գիշերին, հապէս «փափախ» եմ անում...

Բազմիմաստ եւ շատ առաձգական բառ մըն է այս «փափախ»ը, որ կրնաք ուզուած աստիճանաւորումով եւ նշանակութեամբ

պրծածել: Լեզուական առուլաբանութեամբ՝ հաւանօրէն կրկնաբա-
մաս մըն է, փախ–փախ, այսինքն արագ մը փախցնել, աւելի յստակ
հայերէնով մը՝ պարզապէս... դողնալ: Բայց ունի իր երանգաւո-
րումները, լմաստի նրբութիւննները, նայած թէ ինչ պարագանե-
տակ է որ տեղի ի՛ունենայ «փափախ»ը:

Այսպէս, զուլալայի գործարանէն դուրս եկած պահուն, եթէ
բանուորի մը ծոյէն քանի մը դոյլ իրեն չպատկանող պղպեղներ
պտուկին խուղարկութեան մը պահուն՝ այդ անձը դող մըն է: Իսկ
երբ աւելի զերագոյս պաշտօնեայ մը, պահեստապետ մը օրինակի
համար, առանց անուանի տեղ ինքը անուանակոչելէ իրեն յանձ-
նուած պահեստին մէջ եւ մնացեալ անուանի մը զուլպան իր տունը
գրկէ՝ այդ գործողութիւնը անուանակի կը կոչուի «փափախ», ու եր-
բեք նկատելի չէ վանհիկ բառով մը եղածը որակել զուլպութիւն... Ճա-
շարանին մէջ, երբ պատուղ պահանջէք եւ ծառայողը — նկատո-
ղի՛ւն, հարկ է ըսել մատուցողը — յայտարարէ թէ պատուղ չկայ,
չմնաց՝ մի՛ հաւատաք, բայց նաեւ մի յուսահատիք: Պարզապէս
խնդրք ըրէք մտածելու, թէ այդ մարդն ալ իրաւունք ունի «կատմա-
կերպելու» իր «փափախը»: Քանդրմնող ուզիլնոց մը տեղաւորեցէք
ափնին մէջ, եւ տեսէք թէ խաղալնելը ինչպէ՛ս կու գան, եթէ ու-
ղէք, որթատունկն ալ միասին...

«Փափախ»ը այնքան տարածուած եւ այնքան յեղյեղուած բառ
մըն է, որ ստացած է դրեթէ կիսատպաշտօնական նուիրագործում,
եւ շատերու բերնին մէջ կը նշանակէ անմեղ արարք մը, աշխա-
տանքի եւ շահու կողմնակի ապրուր մը, ինչպէս մեր մօտ պաշտօն-
եաները «յաւելեալ ժամ» կ'ընեն ու յաւելեալ իրաւունքի կը տիրա-
նան:

Կը պատահի սակայն, որ «փափախ»ը երբեմն կատարուի մեծ
չափերու վրայ, կազմակերպական դասաւորումով եւ մէկէ աւելի ան-
ձերու գործակցութեամբ: Նման պարագաներու, օրէնքին թաթը
կ'ինչնէ, ուշ կամ կանուխ, եւ յանցապարտները անխնայօրէն կը քաշ-
ուին դատաստանի: Դեռ ևս կ, պաշտօնաթերթին մէջ կար չունգալից
գոյքակցութեան մը արձանագրութիւնը, մերկացումներով, անուն-
ներով, չարաշահութեան եւ կաշառքի հսկայական գումարներով:
Հերոսը՝ բնակարաններու բաշխումին հսկող պաշտօնատար մըն է,
որ քարտուղարուհիին միջնորդութեամբ շատերէն մեծ գումարներ
առած է խոստանալով առաջնութեան հերթ ապահովել, բայց ըստ
երեւոյթին չափազանցած ըլլալով իր խոստումներուն մէջ, ի վեր-

Չոյ մատնուած է ժպտիններէն, եւ ուրիշներուն համար պատրաստած քոլոր փափախները — ուշացումի՛ն, բառը չակերտուած չէ այլեւս — սկսած են մէկիկ մէկիկ անցընել իր գլխուն...

— Եւ ահա ձեր հիւրանոցը:

Կը նայիմ ժամացոյցիս: Աւելի քան քառասուն վայրկեան տեւած է մեր պտոյտը: Յիսուն ռուբլին քիչ մը շատ է, բայց կ'արժէ՛ իր աղնուութիւնը: Կու տամ ու կ'ինչնամ, շնորհակալութիւն յայտնելով: Կը ժպտի, երախտապէտ, բայց երեւի չուզելով ինձմէ եւս մնալ վէհանձնութեան մէջ, մեծ նուէր մը խոստացող մէկուն պէմքով կ'լսէ.

— Եւ գիտէ՞ք թէ ումն է հիւրանոցը:

— Որո՞ւնն է:

— Եթէ ասեմ, երջանիկ պիտի համարէք ձեզ: Նա էլ ճեղ պէս յետեւը չի սիրտա, եւ յաճախ նստում է կողքիս...

— Ո՛վ է, եղբայր, որո՞ւն մասին է խօսքը:

— Սա պատկանում է Վիկտոր Համբարձումեանին...

Նրէ՞ն....

Ըսելն ու մեկնիլը մէկ կ'ըլլայ, իսկ ես կը մտածեմ, թէ ճաշատուպրական բան մը կայ այս գիտնականի հետ: Հայաստան չմտածէ՝ խմեցինք իր թէյը, ճամբան: Ու մեկնելէ քիչ առաջ՝ պրուած է եղեր որ նայինք իր մեքենան, վայթ չէ թէ «փափախ» ընելով: Մեզք որ չուտ մեկնեցաւ տղան: Յիսունը շատ կը կարծէի, մինչդեռ հարիւր ռուբլին քիչ էր իրեն համար:

Ինչպէ՞ս հպարտ էր տակսին, երբ կ'ըսէր. — «Սա պատկանում է Վիկտոր Համբարձումեանին»: Կարծես ինքն ալ իր վարպետին պէս ուղեւորն էր տուողները...

*
**

Ժամը տասը կ'անցնի: Երկրորդ մեքենայով մը չրջած եմ ամբողջ ժամ մը, քաղաքին մէկ ծայրէն միւսը, պրծարաններուն, պալոցներուն, պաշտօնատուններուն առջեւէն ու ամէն տեղ դիտած քաղմահազար մարդոց հեղեղը որ կու գայ, կը մտնէ ու կը կլանուի հսկայական չէնքերէն ներս: Ծխնելոյսներէն բարձրացողը մուխ չէ կարծես, այլ ամպ է որ կը բարդանայ մօտը, հեռուն, մինչեւ հորիզոնները, եւ մռայլ ծածկոցի մը պէս կը կախուի քաղաքին վրայ: Մտովի հաշիւներ կ'ընեմ: Քանի՞ հազար, քանի հարիւր հազար աշ-

խաւտաւորներ անցան այս առաւօտ Երեւանի վողոյներէն ու մրջիւնային բանակներու պէս պացին չարուիլ պողպատի եւ ածուխի խըրամներուն մէջ, ելեքտրական ցանցերու պատնէշներուն վրայ, հնոցներուն առջեւ, հալոցներուն վերեւ...

Քանաքեռի բարձունքն եմ հիմա, ու զարմանալի, տարօրինակ, անհաւատալի մտածումներ կը պաշարեն ուղեղս, ի տես անհուն այս քաղաքին, որ կը վառուի ոտքերուս տակ, մեծափառ եւ լայնանիստ: Ուրկէ՞ եկաւ սակայն անօրինակ արտուքեամբ աճած ու հսկայացած այս ոստանը: Պատմութեան մէջ տեղ մը չունէր Երեւանը: Աչխարհագրութեան մէջ հետք մը չունէր: Սրտերուն մէջ խորչ մը չունէր: Հարիւր տարիներէ ի վեր, Հայաստանի սիրտը կը տրոփէր ամէն տեղ, բացի Երեւանէն: Հայաստանը նախ Պոլիսն էր՝ իմացական իր զարթօնքով, հայ պետականութեան առուերը յիշեցընող ամիրայական իր դասով, պատրիարքով ու Մամուլով: Եւ ապա Թիֆլիսն էր Հայաստանը, վերածնունդի ռահվիրաներուն ամբողջ վաղանցով, Րաֆֆիէն մինչեւ Արծրունի եւ Թումանեան: Ամէն տեղ էր Հայաստանը, նոյնիսկ Բաքու, նոյնիսկ Հիւսիսային Կովկաս, Նոր-Նախիջեւանէն մինչեւ Մոսկուա, մինչեւ հեռաւոր Վենետիկ, ամէն տեղ՝ բացի Երեւանէն...

Ուրկէ՞ մէջտեղ եկաւ այս հէքեաթային Ոստանը որուն տեղը ճշդուած չէր հոգեկան մեր քարտէսներուն վրայ, որուն պաշտօնը ծանուցուած չէր, որուն յաւտնութեան առջեւ պատրաստուած չէր հայ հոգին: Երաշտ ու չոր տարածութենէ մը յանկարծ ժայթքող ցայտաղբիւրի պէս եղաւ Երեւանը, մէկ գիշերուան մէջ ծլող ու բարձրացող առասպելական ծառերուն պէս, իրականութեան եւ երազին միջեւ տարուբերուող տեսիլքի պէս...

Ահա թէ ինչո՛ւ, տարակոյս հայութեան մէկ կարեւոր մասին համար Երեւանը աւելի խորհրդանիշ կը մնայ քան իրականութիւն, որովհետեւ արմատ չունի հողիններուն մէջ եւ առհասարակ խարխափ չէ կազմած սրտերուն խորը: Էջմիածինը, իր կրօնական խորհուրդէն անկախ, որպէս թանձրացեալ եւ չօշափելի պատկեր, շատ աւելի լայն ծաւալ ունէր, կէս դար առաջ, հայ մարդուն տեսողական դաշտին մէջ, քան խուլ ու խարխուլ այն աւանը որ կը կոչուէր Երեւան: Եւ նոյնիսկ քառասուն տարիներ առաջ, երբ արխունի եւ կրակի փոթորիկի մը մէջ Հայոց պատմութիւնը յանկարծ փլաւ եւ հեզեղը մեր կէսը առաւ տարաւ, երբ Սարտարապատի եւ Ղարաքիլիսէի ու Բաշ-Աբարանի խոյանքներով Հայութիւնը իշխեց իր ճա-

կատարելին՝ դարձեալ Երեւանը իրականութիւն մը չէր որպէս քաղաք, այլ կանխավճար մը՝ խլուած ապագայէն, սանձահարումը մեր սեւ բախտին եւ հերքումը Տէր Զօրին... Ու Մայիս 28ով եւ Եռապօյնով՝ Երեւանը դարձաւ ուղեցոյց ուղեկորոյս Հայոց պատմութեան, դարձաւ երազի մը նախապիծը, լայն կարկինի մը մէկ ոտքը, որուն միւս թեւը սակայն ծանրութեան կեդրոն կը փնտռէր սահմաններէն ու ծովերէն անդին, պահելով Երեւանը որպէս առժամեայ երկարաձգումը եւ գալիքին դրաւականը: Հայութիւնը, ոչ մէկ տեղ ու ոչ մէկ պատմական դէպքի չրջանին հաւանարար ու ամբողջական փարոսմով չկապուեցաւ Երեւանին: Ազատ եւ անկախ Հայաստանի խորհրդարանէն՝ սիրտերը եւ աչքերը աւելի շատ թափառեցան սահմանէն անդին, քան Երեւանի մէջ: Քանիերորդ դարու ազգային մեր հերոսը, Անդրանիկ, երբեք չվերցաւ Երեւանցի դառնալ եւ իր շառաւիղէն ընթացող բանակ մը մարդիկ երբ «մեր հայրենիք» կ'երդէին, կիլիկեան դաշտերն ու լեռները ունէին լ մտի: Արարատի փառքին դէմ՝ ունեցանք Արարատ մը, Արաքսի եւ Հրազդանի շառաւիղներէն՝ մարդիկ կարօտաբաղձ հոգիով լսել կարծեցին Սիհուն եւ Ճիհուն լեռերու մեղեդին...

Ու դեռ մինչեւ այսօր, բաղմութիւններ ունինք, որոնց բերանը Հայաստան կ'ըսէ բայց սիրտը Տէօրթ-Եօլի նարինջներուն եւ Աւտանայի բամպակի արտերուն մէջ կը յածէ: Ու այս բոլորին մէջ՝ կը մնայ այս քաղաքը որ նոր-նոր է հիմունքներէն մինչեւ կատարները: Նոր՝ իր չէնքերով, նոր կեանքի իր ըմբռնումով, եւ մանաւանդ նոր՝ բովանդակ Հայութեան բախտը եւ կեանքը խորհրդանշող իր պատմական առաքելութեամբ:

Պէտք է չիտակ նայիլ իրականութեան եւ ամէն ինչ չբացատրել քաղաքական կամ դաղափարական պատրաստի բանաձեւերով: Արեւմտահայութիւնը, անկախ իր զանազան հոսանքներէն եւ դրական կամ ժխտական կեցուածքէն հանդէպ Սովետական Հայաստանի իրականութեան, դեռ չէ կրցած վերջնապէս հաշտուիլ իր նախկին վայրերուն կորուստին հետ եւ հետեւաբար չունի նաեւ հոգեկան այն հզօր թափը որ զաւակը կը մղէ դէպի հարազատ մայրը եւ մարդը կը մղէ դէպի իր հարազատ հայրենիքը:

Ու լաւագոյն պարագային, Արեւմտահայը երբ կը ներգաղթէ եւ Հայաստան կ'երթայ, անպայման իրեն հետ կը տանի Նոր-Մարաշ մը, Նոր-Հաճըն մը, Նոր-Մալաթիա մը՝ կարծես Անիի փառքը եւ Տիգրան Մեծի սուրը տարած ըլլայ մխասին...

*
* *

Երեւանը իրականութիւն է, երազ ըլլալէ առաջ։ Ու երբ ճիշդ է, թէ երազները ոչինչ կ'արժեն չօշափելի իրականութիւններուն առանց ճամբաներէն դուրս, ճիշդ է նաեւ, թէ ամէնէն չքեղ ու վառուցանել ու թանձր իրականութիւնն անգամ կրնայ իր փայլէն ու ձեւերէն շատ բան կորսնցնել, դառնալ չիոթ ու մշուշոտ, երբ չունենայ երազական իր ենթահողը հոգիներուն մէջ։ Քաղաքը՝ իր մեծդի կերպարանքով եւ հսկայի ընչաւորութեամբ կը յուշտակէ հիացումդ, կը ճնշէ սրտիդ՝ քաղցր ճմլումով մը, խորունկ ու բոլոր համաներուադի մը պէս կը թափանցէ ղեմայորանքներուդ յետին խորշերը մինչեւ, կը համակէ, կը վերացնէ՝ բայց մեկնելէ չ'առնչծեր, քնացող արձագանգներ չ'արթնցներ, տարիներով մէջդ տպուած պատկերներուն, տպրումներուն, կարօտներուն հետ չի կապուիր...

Հին երազին նորով մարմնացեալ իրագործումն է Երեւանը, բայց հինին ու նորին մէջտեղ կարծէք յանկարծ կը պոյտաց յուշաթափութեան պահ մը, ղեմայական ամլիեզիա մը, պարապ մը։ Այսեղ եկող Կիլիկեցի հայը, Բարձր Հայքէն կամ մօտիկ վառպերականէն Երեւան լուսած դպրթականը՝ դիտակից են անշուշտ, թէ կը զգնուին իրենց հարազատ հայրենիքին մէջ, կը մոռնան դարերու երազին սահմաններէն ներս, բայց կարօտի առաջին բզկտումէն ու ղեղումներէն ետք, կամաց-կամաց կը խլրտի մօտաւոր անցեալը, հետուն տեղ մը մնացած այլի մը, տղերք մը, հետուն՝ մշուշի եւ արեւի կրկնութեամբ մը կրկնապէս ղեղեցկացած ծննդավայր մը...

Ծննդավայրը, ծննդավայրերը...

Բնական պայմաններու մէջ եւ բնութեան իսկ օրէնքով՝ աշխարհի որեւէ մէկ մասին մէջ ու որեւէ ժողովուրդի համար, ծննդավայրերը կենսունակ բջիջներն են հայրենիքին, նախատարերք սերմերը, մարմին մը կենսաւորող արիւնին անտեսանելի պնդիկները՝ որոնցմէ իւրաքանչիւրը իր մանրադիտակային կեանքը ունի, բայց որոնց նպատակնակ ամբողջութիւնը կը կազմէ հաւաքական տպրումին ու հաւաքական իտէալին անուցիչը։ Քաղաքներուն դարու Հայաստանին եւ Հայ ժողովուրդին համար — ճակատագի՛ր — չքնաւած է քնութեան օրէնքը։ Ծննդավայրերը՝ հայրենիքին բազկացուցիչ մասնիկները չեն, այլ հիւանդ բջիջներ, արեան առողջ չրջանառու-

թիւնը խանգարող արկելքներ, կեղրոնախոյս ապստամներ....

Զգացական այս խախտումը յատուկ չէ միայն պատմութահայ ներգաղթողին: Պատասան եւ ունկն տարիներ առաջ Երեւան եկած — աւելի ճիշդ պիտի ըլլար ըսել ապաստանած — մարդիկ կան այստեղ, բազմութիւննե՛ր, որ արմատ նետած են հայրենի հողին մէջ, որոնք տուն–տեղ ունին ու թոռներ ու հօտեր Ախալածի կանչերուն՝ բայց որ ամառային պայծառ պիչերներուն երբ ձեռք առնեն «Ծիրանի Փողը»՝ լոյսերու մէջ լոլացող Երեւանին չէ որ կը դառնան, այլ հեռաւոր մթութիւններուն մէջ խրած Ծովասարի բարձունքներուն... Եւ այն տարտնջաւոր ձարտարապետը որ հիմա հոյակապ չէնք մը կը բարձրացնէ Երեւանի մէջ, եռեւակայութեամբ՝ նման կառոյցի մը տեսը գծած է արդէն վարպետ վանքը տանող ճամբուն վրայ, տեղ մը, յարմար բարձունքի մը պոչ մէկ կէտին...

Ծննդավայրե՛ր...

Մերունդ մը պէտք է անցնի դեռ, անցնին քանի մը սերունդներ, որպէսզի անոնց հետքն եւ յիշատակը խտացած չքանայ: Հայ մարդը հայրենիքին իրական ու ամրոցական ու հաւաքական սէրը եւ ապրումը կրնայ ունենալ այն օրը միայն՝ երբ այլեւս մտնայ իր ծննդավայրը, պատասխանատուութիւնը տեղ պիչի հայրենապաշտութեան, ծննդավայրերը ծննդաբերեն՝ հայրենիքի հոգին վրայ...

Ո՛վ որ կապուած է Հայաստանի սահմաններէն դուրս ինկողի իր ծննդավայրին՝ խոստովանի կամ ոչ, ստիպուած է ընդունիլ, թէ գեղէ մըն է որ կը կառարէ հայրենիքէն:

Ի՛նչ լաւ, որ ծննդավայր քաղաքս չեմ յիշեր, եւ, առ ի չգոյէ յատակ պատկերի մը, անոր տեղ ունիմ ահա, աչքերուս դէմ, Երեւանը, որուն հետ երես երեսի պրույցս կը շարունակուի ժամեր, եւ պիտի շարունակուի այսպէս, մինչեւ մեկնումս...

Զրոյց, ուրեմն, Երեւանին հետ, Երեւանի մէջ:

Պահը եւ վայրը կը մղեն առաւելապէս յատակութեամբ պատասխանելու մտածումներս: Վաղը չէ միւս օր կը մեկնիմ, իսկ գիմա,

աննպատակ թափառումներս բերած հասցուցած են զիս նոր Մատենադարանին սանդուխներուն առջեւ: Պատահական այս հանդիպումը ամէնէն պատշաճ դիրքն է սակայն վերյիշելու... «Վեհան Քարոզը»: Երբ դիտող չկայ ու լսող չկայ, ո՞վ կրնայ արդիլել որ բացարձակ ճշմարտութիւններու արժանիքը չնորհենք մենք մեր խօսքին, եւ դաղափարներուն...:

Քաղաքին ծայրամասն է Մատենադարանի այս հսկայ դանդաղածը, հոժիկու սիւներուն եւ մեծդի ճակատին պատկերումը ձեռակերտ բարձունք մը՝ բնական բարձունքի մը կողին: Ուրիշ օրեր, խոր յուզումով եւ յափշտակութեամբ դիտած եմ քարեղէն այս դամբանալի կերտուածքը, երկար պահեր: Առաջին ակնարկով պատմական հին չինքի մը հարազատօրէն վերակառուցուած մէկ նմոյշը կը թուի դիտողին, պեղումներէն յայտնուած դղեակ մը, արքայական հին պալատ մը, որ թօթուելէ ետք ժամանակներուն վրայէն ու փոշին, կը ցցուի յանկարծ, քաաներորդ դարուն մէջտեղ, չքեղ ու անաղարտ: Աւելի մօտէն՝ հայ ճարտարապետական հանճարին բովանդակ ուժը եւ գեղեցկութիւնը մարմնաւորուած կը տեսնէք այստեղ, անհատատալի բնութեղացումով մը, որ լայնանիստ է բայց ճնշող չէ, որ այլազան է բայց բարդ չէ, որ պարզութեան մէջ կընայ խտացնել ձեւերու ճոխութիւնը եւ իր գուսպ արտայայտութեամբ ու յստակ ոճով կը համադրէ չափազանցական բոլոր յանդգնութիւնները:

Այս եզական չինութիւնը յղացող ճարտարապետը կարծես հաշուած ըլլայ՝ թէ Մատենադարանին լայնատարած սանդուխներէն առաջին անդամ պիտի բարձրանայ փարթամ մօրուքով Պատմահայրը, հեռաւոր թարգմանիչներու խոհուն վարդանդը եռեւէն, հանդիսական ու մեծաւուռ: Ամբողջ ճակատը եւ անվերջանալի մուտքը յարդարուած ըլլայ կարծէք ընդունելու հայոց պատմութեան իմացական աւազանին, այնքան որ լրջութիւն կայ տեսարանին մէջ եւ տպաւորիչ վեհութիւն: Եւ ապա արթննալով անցեալի իր երազանքէն, պէտք է յանկարծ յիշած ըլլայ, թէ ապրող սերունդներն են որ պիտի բարձրանան անցեալին սանդուխներէն ու մտնեն ապագայի դահլիճէն ներս, իրենց նոր-նոր դաղափարներով, արդիական ճաշակներով եւ պահանջներով:

Հինը եւ նորը ոչ մէկ տեղ ու ոչ մէկ չինութեան վրայ համադրուած են այնքան մեծ յաջողութեամբ, որքան որ միաձուլուած կը յայտնուին Մատենադարանի այս չէնքով, որ հինաւուրց նահա-

պետի մը ծանրութեամբ դուռ ու դարպաս կը բանայ այցելուին, բայց հիւրը նեղս առնելէ ետք յանկարծ կը վերածուի կայտառ ե-րիտասարդի մը, չոլչոլուն մարմարներուն եւ դեղանկար ձեղունները զայգուցիչ հանդիսութեամբ...

Ժամեր ու ժամեր կարելի է դիտել զարմանալի այս շինութիւնը, ներսէն ու դուրսէն, եւ մնալ միշտ անյագուրդ, ներսով ու դուրսով: Բայց ստիպուած եմ կռնակ դարձնել, ցաւ ի սիրտ, յարգելու համար ժամադրութիւնս այն մեսեին հետ, որ երկրաչափական ուղիղ պողոտաներով անհունօրէն կը փռուի առջեւս:

*
**

Նստած եմ բարձրադիր սանդուխներուն վերջին աստիճաններէն մէկուն վրայ: Ետեւս՝ Մատենադարանին դորշ զանգուածն է, դիմացս, հեռուն, ապիտակ զանգուածը Արարատին: Ու երկուքին մէջտեղ, լայնատարած Երեւանը: Երեւակայութեամբ լակ դժուար թէ կարենայի յարդարել ես ինծի համար այսքան բախտաւոր դիրք մը, իր խորհրդաւոր թելադրականութեամբը ներշնչող քեմ մը:

Մատենադարանը եւ Արարատը...

Հազարամեակներու մրրկաշունչ մեր պատմութիւնը մէկէն կը խելօքնայ այստեղ, կը խտանայ լայն համայնապատկերով մը ու կը մտնէ իր չրջանակէն ներս, կատչած յաւիտենական իր երկու բեւեռներուն: Անցաւոր փառքերն ու անցաւոր դժբախտութիւնները կ'աւլուին, կը սրբուին անտեսանելի ձեռքի մը չարժումով ու կը մնայ ժողովուրդի մը խկութիւնը, ցեղային նախատարրը, կը մնայ Հոյսի ակունքը — Մատենադարանը — ուրկէ կը սերի, եւ կը մնայ հոգեկան բարձունքը — Արարատը — որուն կը ձգտի: Տարբալուծեցէ՛ք հայ ժողովուրդը իր բաղադրութիւններուն չեռին ըջիջը մինչեւ, ու երբ հասնիք անկիսելի ու վերջնական մասնիկին, պիտի դանէք — թերթ մը մագաղաթ ու բառնոք մը լեռ: Եւ երկոքեան ի մարմին մի են անոնք, իրարմով ամբողջ եւ անանջատելի: Վերցո՛ւր լեռը՝ եւ հայութիւնը կը դառնայ Մխիթար Աբբայ մը: Նետէ՛ մագաղաթը՝ եւ Գազէդ Աբթին Ամիրան է որ կը կանդնի ու հայութիւնը կ'անձնաւորէ: Հայաստանը ոչ վենետիկ է եւ ոչ Սուրբ Փրկիչ: Հայաստանը՝ դիմացի սա լեռն է, որուն ճիւներուն վրայ առաւօտեան նոյը դեռ կը քալէ, ու նաեւ ուսերուս ճնշող մտքի տա-

ճարն է, որուն կամարները տակ Մեսրոպը կ'ալօթէ: Ոչ այս Հայաստանին մէջ ապրող ժողովուրդն է որ առաւելապէս չափով կը պահէ իր հայութիւնը:

Անշուշտ, ուրիշ հայեր եւս կ'ապրին աշխարհի տարբեր մասերուն մէջ, շատ հայեր, եւ անոնք ալ հայ են: Գուցէ աւելի եր-ջանիկ հայեր, հարուստ հայեր, ազատ հայեր: Այլ ազատ հայերէն մէկն ալ ե՛ս, որ եկած թառած եմ ահա այս քարին վրայ, եւ վաղը չէ մեւս օրը ազատօրէն պիտի թռիմ ու վերադառնամ երկիրս, կա-պոյտ ծովու մը ափին, շռնդիներու անտառներուն եւ լեռներուն: Ես ազատ հոգի եմ, ու ճամբուս վրայ պիտի հանդիպիմ բազմաթիւ ու-րիշ հայերու, որոնք բոլորն ալ ազատ են ինծի պէս, ինձմէ աւելի երջանիկ, նուազ երջանիկ, աւելի հարուստ, գուցէ եւ ազքատ, հայեր, ամէն տեղ, ամէն դասի, ձեւի, գոյնի — հայե՛ր, որոնք հայ են բայց տեսակ մը հայ, չափով մը հայ, կերպով մը հայ: Իսկ այստեղ ապրող հայերը չափանիշ չունին, ածականը չունին — հայ են:

Շատ տեղեր, շատ տեսակ եւ բազում հոգիներ կան՝ բայց ա-ռանցմէ դուրս հայութիւնն չկայ ու այստեղէն դուրս Հայաստանն չը-կայ, որովհետեւ ուրիշ ոչ մէկ տեղ Ազատ կայ եւ Ազատաւոր հոգի այս ժողովուրդը կայ:

Մօտենք ուրեմն Ազատաւոր հայութեան մասին, Ազատաւորէն հեռու ապրող բոլոր հայերուն: Ու խօսենք բաց սրտով, բաց բառե-րով, հայրենիքի ձայնին առջեւ դեռ բաց մնացող սրտերուն: Գի-տեմ, կղզուած հոգիներ կան, որոնցմէ նեղս կարելի չէ թափան-ցել ո՛չ տրամաբանութեամբ, եւ ոչ ալ մեսրոպեան լեզուին քաղց-րահունչ բառերով: Այն մեւս հայերն են անոնք, որոնց թիւը մեծ չէ բարեբախտաբար, ու կարելի է այս պարագային մէջ պնդենք պա-նոյ ը-նել, հեռեւաբար:

*
**

Չայնասփիւռէն հաղորդուած կիսաւտ խօսքիս յաջորդ օրն էր: Առաջին անգամ հեռաձայնողը ծանօթ բանաստեղծ մը եղաւ:

— Ալօ՛, բարի լոյս: Մ'ինչեւ կէս գիշեր արթուն մնայի լսելու համար քեզ: Եւ այժմ վաղ եմ արթնացել, յայտնելու իմ բողոքը:

— Որո՞ւն դէմ, ինծի՞ թէ ռատիոյին:

— Քե՛զ դէմ:

— Ինդրեմ, ասատայատուխը:

— Հեռախօսով չի կարելի: Գալիս եմ:

Եկաւ: Անկեղծ, յանդուգն տղայ մըն է, ելոյնդէն մինչեւ մաղերը հայ ու հայրենասէր: Միշտ հարց աչքով չեն դիտուած ղերասանցօրէն աղպայնաչունչ իր ելոյթը, բայց վաւերական իր տաղանդը պաշտպանած է ինք ղէշ հովերուն դէմ ու կրցած է ոտքի մնալ: Հիմա եկած է բողոքելու: Իր դժգոհութիւնը խօսածներուս մասին չէ, որոնց համամիտ է ու կը բաժնէ ամրողջովին, այլ չըսուած բաներուն դէմ, ասելի ճիշդը չարտասանուած մխա՛կ բառի մը չուրջ:

— Ատում ես հայրենիք, ատում ես եւ կրկնում Հայաստան, բայց ոչ իսկ մէկ անգամ յարձակում ես յիշել Սովետական Հայաստանը...

— Վարժութեան խնդիր է: Պէտք չէ անպայման դիտումնաւոր համարել...

— Անկե՛ղծ լինենք: Ե՛ւ դիտումնաւոր էր, ե՛ւ, ըստ քեզ, հիմնաւոր: Ճանաչում եմ մեր անցնկի արտաքսմանեան հովերութիւնը: Երբ ասէք Հայաստան՝ երկիրը կը լինի հայերի հայրենիք: Իսկ երբ ասէք Սովետական Հայաստան, այլ նոյն հայրենիքը կը լինի ռուսական նահանգ: Դարեր չարունակ ատում էինք Թրքահայաստան՝ եւ հայը իրան թուրք չէր դարձում, ատում էինք Ռուսահայաստան՝ եւ ռուս չէինք լինում: Աչխարհագրական ժրտոնում էր դա: Եւ ինչո՞ւ Հայաստանը պէտք է դադրի Հայաստան լինելուց, երբ հպարտօրէն կրում ես իր ընկերային կարգի բնորոշիչ տիտղոսը, Սովետական առողանիչը...

— Ատուած պահէ...

— Ցինիզմդ պահիր քեզ: Եւ ի վերջոյ հասկացէք — սա Ալէքսանդր երազային Մայր Հայաստանը չէ, Սովետական Հայաստանի իրականութիւնն է սա: Այստեղ այլեւս ոչ ոք չի ուզում իմանալ թէ ինչ է անում լուսնկան ի վերայ Գեղեցմանոց Հայոց: Զանձրացել են հնօրեայ սպաւոր լուսնկաններից: Այժմ լուսինը մեզ համար վշտի ընկեր չէ, այլ մրցութեան թիւրախ: Շուտով կը պնանք իր մօտ ու կը տեսնենք թէ ինչ է անում էդ պառաւը...

— Այս արձակդ տաղաչափէ՝ ու հիանալի բանաստեղծութիւն մը կ'ունենաս...

— Իսկ դուն լաւ կ'անես, որ քո բանաստեղծութիւնը վերածես արձակի եւ ճանչնաս Սովետ Հայաստանի իրականութիւնը:

— Այդ բանին համար եկած եմ արդէն:

— Դէ՛, եկել ես՝ բարի եկար, բարով գնաս: Բայց իմացի՛ր, թէ ուր եկար, ով է քո հիւրընկալը: Այդ այն է, երբ ես ասեմ ու կրկնեմ «ընկեր Անդրանիկ», ու յամարօրէն մերժեմ ընդունել «Ծառուկեանը», հէնց նրա համար որ ինձ դուր չի գալիս լինչ որ անյայտ մէկ ծառի փշոտ ճիւղքը... Սուլեւտականը մեր հայրենիքին կպցրած քերականական վերադիր չէ, այլ ազգանուն է, անբաժանելի՝ հաւաքական մեր անհատականութիւնից...

*
* *

Բանաստեղծին չեշտած «Սուլեւտական իրականութիւնը» եթէ այնքան յստակ չէր պատկերացից իր աւտառնումին մէջ, աւելի քան յստակ դարձաւ սակայն, երբ այցելեցի Լենինականի հիւանդապետութեան գործարանը: Գործարան այցելել՝ ըսելու ձեւ մըն է պարզապէս: Հսկայական չէնքերուն, անհուն սրահներուն եւ անթիւ մեքենաներու լափլուրինթոսին՝ հարկ մէկ մասը կարելի եղաւ տեսնել, ամբողջ երկու ժամ չըլլալով եւ ուժասպառ ըլլալով:

Ծոզնած, դադրած երբ կ'անցնէինք անվերջանալի աշխատանոցներէն մէկուն մէջէն, մտանք ընդարձակ սրահ մը, ուր բազարձակ ամայութիւն կը տիրէր: Մեքենաները, լուռ, կը ցցուէին զինուորական չուկաուի մը կարգապահութեամբ, բայց մարդկային ոչ մէկ չունչ կար:

— Ո՞ւր են աշխատաւորները, հարցուցի առաջնորդիս:

— Նախաճաշի են:

— Կարելի՞ է երթալ իրենց մօտ, ճաշասրահը:

— Զարմէ: Ոչինչ չկայ տեսնելու:

Կը պնդեմ: Մարդը կը դժկամակի: Ճաշասրահը ուրիշ չէնքի մը մէջ է: Այնտեղ երթալու համար պէտք է իջնենք երրորդ յարկէն ուր կը գտնուինք, եւ դեռ բաւական ընդարձակ տարածութիւն մըն ալ պիտի կտրենք: Պատուհանէն՝ մատով ցոյց կուտայ ճաշի տեղը, որպէս փաստ իր ըսածին, ու կ'աւելցնէ:

— Ծոզնել էք, չարմէ: Եւ, ժամացոյցին նայելով՝ կ'եզրակացնէ — ուր որ է, կը գան արդէն:

Ծոզնած կամ ոչ՝ կ'ուզեմ անպայմա՛ն երթալ, եւ կը հասկցընեմ, թէ մեծապէս չնորհակալ մնալով հանդերձ իր փափկանկատ

հոգածութենէն, այսուհանդերձ, խնդրանքի մը մերժումը պիտի համարեմ, եթէ չուզէ տանիլ: Կը համակերպի, ու կ'ինջնենք վար: Վերելակէն հազիւ դուրս ելած, մեր կողմը եկող բանուորուհիներու հոսանքին մէջ կ'իյնանք:

— Տեսնո՞ւմ էք, վերջացրել են, կը դուչէ ուղեկիցս յաղթական, բացատրութիւն չպահանջող դէմքով մը, որ կարելի է վերածել նաեւ լուռ յանդիմանութեան մը, դուր վատնուած ճիգին համար:

Ձլսելու կը զարնեմ ու կը չարունակեմ ճամբաս, դէպի յոյց տրուած չէնքը: Դիրերը չրջուած են: Առաջնորդը ես եմ հիմա եւ ինք լուռ կը հետեւի, առանց հասկնալու: Բնական է որ չհասկնայ: Հաւանօրէն կը կարծէր՝ թէ իմ հետաքրքրութիւնս չարուած էր դիտնալու թէ ինչ կ'ուտեն աշխատաւորները, մինչդեռ ինծի համար նուազ կարեւոր չէր դիտնալ, թէ սեղաններուն վրայ ինչ կը մնայ անոնց անցքէն ետք: Այս մարդին մէջ պոնէ, ուրիշէն բան սորվելու պէտք չունիմ: Մանաւանդ դիտեմ, թէ մարդոց բարեկեցութեան չափանիշը իրենց սեղանին ճոխութեան մէջ չէ այնքան, որքան սեղանէն աւելցածին: Ամէնէն մատաղ տարիքիս մէջ, անլուծելի հարց մըն էր ինծի համար, թէ երբեմն մարդիկ ի՞նչպէս սեղան կը նստին, ու կը բարձրանան սեղանէն, երբ դեռ ուտելիք կայ այնտեղ...

Ակնարկ մը սրահին մէջ, վերէն վար, ու կը բաւէ:

Սեղանաճեւ երկար տախտակներուն վրայ՝ տեղ տեղ, ափի մեծութեամբ հացի կտորներ, պանիրի, երշիկի աւելցուկներ: Կը վերադառնանք: Կը բաւէ:

Եթէ չամչնամ քովի մարդէս, պիտի ծռիմ, սա պանիրի կտորը դնեմ այն հացին մէջ եւ ուտեմ...

Անտեսանելի ձեռք մը մաոնելուն մէջ կ'առնէ սիրտս, կը սեղմէ, կը սեղմէ, կը պղտիկցնէ ու կը վերածէ քառասո՛ւն տարի առաջ ապրող պզտիկ տղուն, որ յանկարծ կը դտնէ իր այն օրերու պերապոյն երջանկութիւնը — հա՛ցը...:

Քալե՛նք սակայն: Անցած ու անվերադարձ ժամանակն ի վար ճամբայ չենք ելած, այլ ժամանակն ի վեր: Եւ մանաւանդ Սովետական ժամանակը, որ երազի թեւատրախումներով չէ որ կ'առաջանայ, այլ մետաղեայ սլաքին ճշդորոշուած կշռոյթով, կարծր, չոր, մեքենական...:

***

— Ուզում ենք ականատեսը հիւրերիդ յիշատակ պահել...

Գործարանին պաշտօնական լուսանկարչատունն ենք: Ղեկավար անձնակազմին հետ պիտի լուսանկարուինք, խումբով, ապա առանձին: Շոյուած եմ: Եւ ինչո՞ւ ոչ: «Ականատես հիւրերը» որոնք եկած ու անցած են այստեղէն, բոլորն ալ ինձմէ աւելի չեն արժեր հարկաւ: Կը բաւէ որ աչք մը նետեմ զանգուածել ալբոմին վրայ, համոզուելու համար թէ այս հարիւրաւոր դէմքերուն մէկուն կամ միւսին չափ ես ալ իրաւունք ունիմ յաւերժանալու Լենինականի տեսակիլ կոմպինատի յուշ-ալբոմին մէջ...:

Վերջացա՛ւ: «Այս մէկն ալ ե՛ս եմ» ըսել ուզող մէկուն արտայայտութիւնը տուի, կնոջուածք մը չննայի եւ — վերջացաւ: Երբ պատկերը հանեն ու վակցնեն յուշ-ալբոմին մէջ, ապագայ այցելուները թող տեսնեն, թէ ականատես այցելուն մեր չէն...

Տնօրէնութեան պատասխանատուին մէջ ենք հիմա, եւ այստեղ է որ, բոլորովին անսպասելի կերպով եւ պատահաբար դուրս կը ցայտէ «սովետական իրականութիւնը»՝ գլխով մը դուրս հանուած դիրքի մը մէկ էջէն: Այնպէս արտ, անակնկալ կը ցցուի այդ իրականութիւնը, որ հարկ է չունչ տանիլ եւ պատահարը պատմել պատահածին պէս, հարատատօրէն ալճանապրելով պահը եւ մթնոլորտը:

Երկու գոյգ դուլպայ նուէր առացայ, իրենց արտադրութիւններէն: Այր մարդու դուլպայ մը եւ կանացի դուլպաներ — «տիկնիկի համար»: Յետոյ դիրք մը՝ պատկերներով եւ թուանշաններով խճողուն, գործարանին արտադրութեան քանակին եւ որակին նուիրուած: Ամէն ինչ վերջացած էր եւ հրաժեշտի պահն էր, երբ հարցուցի.

— Ընդամէնը քանի՞ աշխատաւոր կայ գործարանին մէջ:

— Վեց հազար...

Մտովի հաշուելու վրայ էի, թէ Լիւրանանի հիւսուածեղէնի բոլոր գործարաններուն բանուորները միասնաբար կը հաւասարի՞ն արդեօք այս մէկ գործարանին, երբ խօսակիցս ինքնաբերաբար կատարեց յաւելեալ լրացում մը, ժպտելով: Կողմնակի, անմեղ լուսաբանութիւն մըն էր, որ սակայն բուռնցքի մը պէս խրեցաւ կոկորդիս մէջ եւ արտիլեց չունչս:

Պատկերելով խօսելու մոլութիւնն է անշուշտ որ բառնցքի խօսք ընել կուտայ ինծի, իսկ լուսաբանութիւնը հետեւեալն է:

Այս դրծարանը, որ կ'արտադրէ կոաւ, կնրպաս, պուլպայ, չապիկ ու չապիկին... մնացեալը, կընայ բաւարարել Հայաստանի քնակչութեան տարեկան պէտքերը, եթէ աշխատի մխայն... մէկ ամիս: Կ'աշխատի տակաւին տարին տասնըեւերկու ամիս, եւ արտադրութիւնը կ'արտածէ տովեատական երկիրներու մէկ ծայրէն միւսը, Ուրալի քալաքներէն մինչեւ Կարմիր Ջինաստանի խորերը:

Ահա՛ տովեատական Հայաստանի իրականութիւնը:

Երկիրը ծով չունի, շուկայ չունի, պրայի չունի: Աւելի ճիշդը՝ դրացիներ ունի, եղբայրակա՛ն հանրապետութիւններ, որոնց մէ ամէնէն ազնիւը եւ քրիստոնեան, վրաստանը, հայ որբերուն համար իր հողէն անցնող ալիւրին կէսը վար կը պնդ տաճնին, իսկ միւսը, Ատրպէյճանը, եղբայրական սիրո՛վ է որ իր ծոցին մէջ կը տաքցնէ հայկական հողերը:

Դեռ կայ անշուշտ Թուրքը, եղբայրականն չատ աւելի խոր, հայրական ղայմանով, բայց անիկա պարզ պրայի մը չէ, հայ օրօրոցներուն վրայ հսկող հրեշտակն է...

Կարեւորը այն չէ, թէ ես ինչ կ'ըսեմ, եւ դուն ինչ կը հաստկընաս, ընկեր Մարկոս, կամ Կիրակոս: Բացարձակապէս նշանակութենէ զուրկ է իմ հարցումս, քու պատասխանդ: Իրականութիւնը, ինքն իրմով ամբողջ՝ հարցում ու պատասխան է նոյն տեն: Այս բանուորներուն կերած կուշտ հացը՝ Ուքրանական ցորեն է, միսը կուղայ Վոլգայի ափերէն: Զոր Հայաստանի լեռներուն վրայ, կովերուն կաթը իրենց հորթերուն հատնիլ կը բաւէ, եւ ցորենի դաշտերը տարուան երեք ամիսը միայն կրնան կերակրել իրենց վրայ ապրող ժողովուրդը:

Անցեալը ի՞նչպէս եղած էր — թող վիտցողները պատմեն: Ապագան ի՞նչպէս կ'երեւակայեն Հայ Դատին խոտոտկտ տեսանողները — ոչեհարցնելու կալուածէն ներս չմտնենք: Անցեալին ու ապագային մէջտեղ՝ կայ տակաւին իրականութիւնը, որ կընայ անցեալին քաղցրութիւնները չունենալ եւ ապագային չքեղութիւնները չհոդացնել, բայց որ ունի արեւակնային պրութեան հետ ներդաշնակ ըլլալու առաւելութիւնը:

Տարին՝ տասնըեւերկու ամիս է, եւ ապրող մարդը տասնըեւերկու ամիս հաց կ'ուզէ:

Մարդ միայն հացով չ'ապրիր, լսած են, պիտենք:

Բայց նաեւ առանց հացի բնա՛ւ չ՚ապրիր, հարկ է որ դիտցուի այս մէկն ալ:

Եւ Հայ ժողովուրդը, որ «հոլեւոր հացին» իմաստը եւ արժէքը դիտէ բոլորէն աւելի — վկա՛յ՝ եռեւս բերդացած մտքի չռեմատանը — երկու անգամ հազարամեայ իր փորձառութեամբ հասած է իմաստութեան կատարի մը — թէ լո՛նչ դնով՝ պիտեն մէյ մը Աստուած, մէյ մըն ալ սա դիմացի ճերմակ Լեռը — ուրկէ կրնայ տիեզերքին խելք բաշխել, բայց ոչ ոքի հարցնելու պէտք չունի այլեւս, թէ լինչ պէտք է ընէ, ո՛ր կողմ դառնայ, որուն կատչի՝ չարունակելու համար իր պատմութեան ընթացքը...

Հայաստանի ժողովուրդը գտած է իր ճամբան, ու կը գծէ իր սեփական ճակատագիրը իր բաղուկով եւ ուղեղով: Ունի իրեն միայն յատուկ ճշմարտութիւններ, ձեռք բերուած տառապանքով, զրկանքներով եւ արիւնով: Այդ ճշմարտութիւնները ոչինչ ունին չլացուցիչ, հերոսական խոյանք չեն տար եւ դիւցազներգութեանց նիւթ չեն կազմեր: Փոխարէնը՝ ունին կեանքէն բխած ըլլալու առաքինութիւնը:

Ի՛նչ անկում, Արարատի այս վեհապանծ պատկերին դէմ կենալ, եւ, փոխանակ Սիամանթոյրէն սաւառնելու, ցամաք ճշմարտութեանց ցուցակը կազմել: Ի՛նչ ընել սակայն: Ամէն մարդ գտածը միայն կրնայ առնել, եւ տալ, միայն, կրցածը:

Ուրեմն, ճշմարտութիւն առաջին.

— Կերուած հացին՝ լեզի չեն խառնել...

32

Սկսանք, չարունակենք: Ապերախտ աշխատանք մըն է անշուշտ յապաղած այս հասկաքաղը, երբ խուզուած են արտերը ծայրէ ծայր, եւ որպէս ճշմարտութիւն՝ շատ բան չկայ հաւաքելիք: Փնտռողը միշտ կը գտնէ թէեւ, բայց այս պարագային փնտռելը իմաստ չունի: Ճշմարտութիւնը պիտ չէ, այլ հաստատում: Ստեղծագործութիւն չէ, այլ վաւերացում: Մնաց որ, լո՞նչ կարելի է ըսել Հայութեան եւ Հայաստանի մասին որ ըսուած չըլլայ, ու չըսուելով մէկտեղ, հասկնալի չըլլայ:

Ամերիկան պտնող մարդու հովեր չառնենք ուրեմն, երբ Գոլոմպոս այդ գիւտը կատարած է մեզմէ շատ առաջ, եւ ուրիշներ Հայաստանը գտած են Գոլոմպոսէն առաջ: Նորութիւնը պատկերին մէջ չէ այնքան, որքան չրջանակին: Եւ ի՛նչ չրջանակ... Արարատը, Երեւանը՝ առջեւս, մտքի այս անտեսիլ ամրոցը՝ կըռնակս, ու գարունը ու արեւը այս բոլորին վրայ: Նման կռնակ եւ նման ասպարէզ ու նման մթնոլորտ ունենալէ առք, ո՞վ չի կըրնար խիզախել դէպի փորձութիւնը՝ հալարտ անպատմ բաւած բաները ըսելու հազարեմէկերորդ անգամ: Միշտ այսպէս է, առօրեային մէջ թէ գաղափարներու աշխարհին մէջ: Նոյն մեղեդին է, այն հին երգը մեծնոյն բառերով ու եղանակով, բայց ուրիշ էր կարծես երբ կը լսէիր եղէգ, բազմամարդ հաւաքոյթի մը մէջ, եւ բոլորովին ուրիշ է այսօր, երբ ի'նըկես մինակդ, ամայութեան ու մխայնութեան ու լռութեան մը խորը... Նոյն երգը, մեծնոյն բառերով ու եղանակով, բայց որ ուրիշ էր եղէգ, ուրիշ է այսօր, ուրիշ պիտի ըլլայ վաղը, միշտ կրկնուող, նորոգուող, նորոգող՝ այն հին երգը...

Շուտով կէսօր պիտի ըլլայ, բայց դեռ նոր մաքրուած է համայնապատկերը մուխի եւ մշուշի արկելքներէն: Դժուարին գարնան մը ունի Երեւանը: Այսպէս է ամէն առաւօտ: Ժամեր պէտք է անցնին, որպէսզի թեթեւնայ քաղաքը եւ վերապտնէ իր պայծառութիւնը, դիծերուն յստակութիւնը: Գործարաններուն ծուխը ամպի վերմակի մը պէս փռուած կը մնայ մինչեւ հորիզոնները, եւ Արարատն իսկ ճիգ պէտք է ընէ ազատագրելու համար իր ձեւերուն եւ հասակին ամբողջութիւնը, պղտոր եւ խաւխանիչ ծփանքներէն:

Հիմա՝ կատարեալ է պայծառութիւնը, յստակ՝ լեռը, յստակ՝ քաղաքը: Ծածուկ ոչ մէկ խորշ կայ տեսարանին մէջ, ու ծածուկ ոչինչ պէտք է ունենան մտածումներս: Լե՛ռը եւ քաղաքը: Մօսինք անոնց մասին:

*

**

Նախ եւ առաջ, ահաւասիկ քաղաքը, քաղաքացին:

Ի՞նչպէս կ'ապրի Երեւանցին:

— Մէկ կտոր օճառի համար, ձիւնին վրայ ամբողջ երկու ժամ հերթ պահելս դիտեմ: Տասնըհինգ օրը անգամ մը ա՛յսչափ օճառ կու տայինն — բացուած ափին ճիշդ քառորդն է ճշդել ուղած չափը —

եւ ժամերով հարկ էր պոչ բռնել: Երթա՛ն ու չէյան այդ օրերը...

Հալէպէն ներփաղթած տիկին մըն էր խօսողը, ծանօթ եւ վըստահելի մայրիկ մը, այժմ մեծ մայրիկ դարձած եւ պատանի թոռնիկներու տէր: Կը շարունակէր.

— Մինչեւ որ այս տունը վինկլինք ու տեղաւորուեցանք, շունը չքաշեց մեր քաշածը...:

Ուրիշ մը: Այս ուրիշը ոեւէ մէկը չէ այլեւս: Անուանի արուեստագէտ մըն է, մանկութեան ընկերս, նոյն ինքն նկարիչ Կալենցը: Նստած ենք իր սեփական տունին մէջ, անխուսափելի պոնեաքի բաժակները մեր ձեռքին: Երկու մանչուկները, քիչ մը անդին, յաճ աթոռներու վրայ, լարուած ուշադրութեամբ կը հետեւին մեր զրոյցին: Նպաստ փիլիսոփայութեան մը հասած է կարծես, ուր հաւասար խառնուրդ մը կը կազմեն պատմութիւնն ու սրամտութիւնը:

— Այս տունին հիմերը ե՛ս փորած եմ, օրը տասնըհինգ ժամ աշխատելով եւ ձեռքերս արիւնելով...

Կը նայի ափերուն, կարծես այնտեղ վնասուածք արիւնի եւ վէրքի մնացորդներ: Գաւաթը կը պարպէ, թեւով բերանը կը սրբէ — նո՛յն վարպետն է, որքանոյն նոյն տարի — ու կ՚ըսէ, կակծալի ժպիտով մը.

— Անգամ մը, փորած չըլլանիս, պետական ծանօթ հսկիչ մը վրայ հասաւ ու տեսնելով որ դեռ կ՚աշխատիմ, պոռաց հետուէն, առանց վար իջնելու մեքենայէն.

— Կալե՛նց, պիշե՛ր է լինում, կը բաւէ, հանպատրաստ, էլուց կը շարունակես:

— Մեռնիմ էն, ըսի մարդուն, երբ քնանամ՝ երազիս մէջ դարձեալ ուրիշ բան ըրած չունիմ...

Բաժակը կը լեցնէ, ու երկար դիտելէ ետք պայլի պէս արձուն իր ճապերուն խոշոր աչքերը, կը պատնայ ինծի.

— Ամէն պիշեր, մեռնիմ երազով միայն լեցուած էր քունս — կը փորէի, կը փորէի... Ու հասատա՛, այդ երազները աւելի յոգնեցնող էին, քան արեւին տակ թաւալած քրտինքս...

Մինչ կը խօսի, ես մտածումով կ՚երթամ ետ տասնամեակ մը, ու կը վերյիշեմ այն օրերը, երբ ծնաւ այս մանչուկներէն մինչը, Սամէնը: Պէյրութի Այն–Մրէյսէ թաղին մէջ, ծովեզերքը, վայրէն խրճիթ մը կար ժայռի մը վրայ, փոթորիկներէն ծովափ նետուած ու այնտեղ կառչած խլեակի մը պէս: Ալքոհոլիկ եւ

խարխուլ տուներուն փոլմանքն է անձրեւը որ կը կաթկթի ձեղունէն — «Ձմեռը, աղքատ մարդոյ թշնամին», երգած է բանաստեղծ մը — կալենցի թշնամին ձմեռը չէր ու անձրեւը չէր այլ ծուլն էր, որ կը կաթկթէր վարէն դէպի վեր, տախտակամածէն: Երբ փոթորիկ ըլլար եւ ալիքները բարձրանային, այդ խրճիթը կը սարսէր իր քոլոր պատերով ու խոնաւութիւնը յատակէն կը մագլցէր վեր, վեր, նորածինին մինչեւ օրօրոցը...

Սա կայտառ մանչուկն է այդ նորածինը որ չի յիշեր թէ ուր ծնաւ ինք — եւ ի՛նչ լաւ որ չի յիշեր — բայց հայրը կը յիշէ: Ահա թէ ինչու, կրցած է փոխել ամբողջ օրը, փոխել եղրայրն մէջ, փոխել, փոխել՝ եւ բարձրացնել այս տունը, երկաթի պէս ամուր պատերով, որուն վրայ կը բարձրանայ ահա երկրորդ յարկը, մաքուր եւ դեղեցիկ:

— Իսկ հիմա ի՞նչպէս ես, Կալենց:

— Հիմա... տեսած եւ վրտցած պէս...

Տեսածս այն է որ այս մարդը ծնած օրէն մինչեւ այսօր ոչ մէկ տեղ ու ոչ մէկ տուն այնքան կայուն բարեկեցութիւն մը չէր ունեցած, որքան հիմա: Իսկ վրտցածս այն է, որ երջանիկ չէ, առանց ժխտական ըլլալու: Իր վայելուն եւ վաւերական տալանդը չէ գնահատուած ըստ արժանւոյն: Ամանակին մէկը պիտակ մը փակցուցած է իր անունին — «Կալենցի արուեստը փօրմալիտատական է»— ու այդքանը բաւած է որ երկրորդական միջակութիւններ փառաւորուին, ցուցահանդէս սարքեն ու Մոսկուանները տարուին, իսկ հրաշալի իր գոյները մնան կղպուած՝ իր տունին մէջ:

Դժգոհ է Կալենց, բայց իր դժգոհութիւնը արուեստագէտի դժգոհութիւնն է այլեւս, որ ի՛տաքանայ իրեն ղացուած փառքի արդար պահանջէն, եւ որ բաւարարուելէ ետք, դարձեալ վերսկսի գոնէ դժգոհութեան առիթ մը ստեղծելու ինք իրեն համար, որովհետեւ գոտին, ծնեալ արուեստագէտն է Կալենց, ու դատապարտուած է ապրելու եւ ստեղծագործելու յաւիտենական դժգոհութեամբ:

Մխիթարելու համար, կը յիշեցնեմ.

— Դեռ քանի մը տարի առաջ՝ կղպանք կար նոյնիսկ Մարտիրոս Սարեանի գործին վրայ: Աչքովդ կը տեսնես, թէ իմաստակութիւնը ինչպէս կը նահանջէ իր պրտւած դիրքերէն եւ հետզհետէ իրական արժէքները կը գտնեն իրենց տեղը: Ամուր կեցիր եւ մի՛ յուսահատիր:

— Յուսահատի՞լ, — հեղնանքով կը նայի աչքերուս, — ի՞նչ ըսել է յուսահատիլ: Կ'ուզեն հաւնին, կ'ուզեն չհաւնին, ճիւերո՛ւս: Ես կը նկատեմ այնպէս ինչպէս կը տեսնեմ լո՛մ աչքերուս, եւ կ'արտայայտուիմ լո՛մ հոգիովս: Մատիկեաններն՝ չեմ փոխեր, չեմ փոխուիր...

Ինքն է, կալենցը, ինքնավստահ իր վրձինին խենթ չարժումով, ինքնատիպ ոճին ամբողջ ուժով — կալենցը, ըմբոստ խառնըւածքին եռուն փրփուրով:

— Սկսա՛ւ արդէն, կ'ըսէ յանկարծ, իր խոկ յուեռեսութիւնը բարեխառնող զոհունակութեամբ մը, — Վարչաւիայէն մեծ թերթի մը թղթակիցը եկաւ, լուսանկարեց գործերս, յօդուած պիտի գրէ: Անդալատութեամբ խօսեցաւ ու մեկնեցաւ:

Կը բաժնեմ իր ուրախութիւնը: Վայրը, երբ բոլոնիական եւ ռուսական մամուլը սկսի պնահատել նկարիչը, ստիպուած կըլլան Երեւանի մէջ յանկարծ նկատեն, թէ կալենցի արուեստը, վերջին հաշուով, կրնայ եւ կարծուածին չափ φορմալիստ չնկատուիլ...

*
**

Ի՞նչպէս կ'ապրի Երեւանցին:

Մեծ բան մը չկայ ըսելիք՝ թէ ինչպէս կ'ապրի, բայց շատ բան կայ ըսելիք՝ թէ ինչպէս ապրեցաւ:

Այսօր, առաւել կամ նուազ չափով մը, հայ մարդուն կեանքի մակարդակը այն է Հայաստանի մէջ, ինչ որ է Արեւելքի եկեղեցիներէն որեւէ մէկուն մէջ, բաղդատաբար որոշ եկեղեցիներու՝ քիչ մը ցած, այլ տեղերէ քիչ մը բարձր, առանին պիտոյից մէջ անբաւձալի, կենցաղային բազում մարդերու մէջ նախանձելի, — ամբողջութեանը մէջ կեա՛նք մը վերջապէս, որ... կեանք մըն է, ու ոչինչով չահեկան է խանութպանի ճեռատետր մը բանալ, արձանագրելու համար թէ պոյտ մը կօշիկը ի՞նչ կ'արժէ կամ քիլօ մը չաքարը քանի քիլօ հացկ'ընէ, երբ կը տեսնենք թէ բոպիկ մարդ չկայ եւ անօթի ոչ մէկը կայ:

Այնքան կարեւոր չէ ուրեմն պիտնալ թէ ինչպէս կ'ապրին, բայց նուիրական պարտք է ամէնուն ըսել՝ թէ ինչպէ՛ս ապրեցան:

1918ի սերունդը Հայոց պատմութեան մէջ մտաւ արիւնով, հերոսութեամբ ու փառքով: 59ի սերունդը՝ հպարտ է հրաշապեղ իր ֆաղաքով, իր իտէալով, Սփուրճնիքով: Ով ինչ կ'ուզէ ըսէ եւ մտա-

ծէ՝ Մայիս 28ի սերունդն է որ պիտի կազմէ թեւլաէրական ֆօնը վերածնած Հայրենիքին եւ մերօրեայ Սարտարապատն է որ կը նորոգէ կրօնական մշուշներու մէջ ծփացող հեռաւոր Աւարայրը: «Զա՛րկ, կովկաս», ըսաւ Սիամանթօն, եւ իր պատգամին արձագանգը չլսած, մեկնեցաւ աշխարհէն: Կովկասը սակայն, եւս ու զարկաւ: Չէր կրնար չզարնել: Մխեւնոյնն է, եթէ չզարնէր ի՛նք՝ պիտի զարնէր թշնամին: Զարկաւ՝ ապրեցաւ: Ապրեցաւ՝ տեւեց, ուռճացաւ:

Քանի տարուան մէջ երկրորդ անգամ քաօսացաւ երկրագունդը եւ ազգեր ելան ազգերու վրայ: Ու ամէն ժողովուրդ իր ճգնաժամին մէջ զտաւ իր խղճմտանքը եւ ցեղային խակութիւնը: Ֆրանսացին՝ ախոռէն դուրս հանեց առասպելական ժան Տարքի ձին, Անգլիացին՝ իր պղպատեայ ֆրօմուէլը նոր ծպտումով բեմ բարձրացուց ու բեռանին սիկառ դրաւ, Ռուսը՝ Պետրոս Մեծի սուրը մաքրեց, Սուվօրովի պատուանշաններուն փոշին թօթուեց ու խանդավառ մարտիկներուն կուրծքէն կախեց:

Հայաստանը...

Կարելի՞ բան է որ այս աշխարհին մէջ տեղ մը հարանիք ըլլայ եւ Հայաստանը զուրսը կենայ, տեղ մը արիւն թափի եւ հայութիւնը անմասն մնայ: Արտասահմանի մէջ հասակ նետող նոր սերունդը դեռ չի պիտեր — չա՛տ բան չի պիտեր այս սերունդը — բայց ժամանակ է որ ա՛լ պիտնայ, թէ դերմանական հեղեղը երբ սկսաւ դէպի Արեւելք հոսիլ, Սովետական Հայաստանը իր խորութիւններուն խորունկներէն ուրիշ բան չկրցաւ դուրս հանել, եթէ ոչ կախաղաններու եւ կոտորածներու եւ արիւններու երդիչը՝ Սիամանթօն: Ու հայ տղաքը որ գացին հաւատարմօրէն մեռնիլ Քերչի պարանոցին վրայ, կամ հպարտօրէն տողանցել Պերլինի փողոցներէն թամանեան դունդին ղրօչը պարզած՝ Երեւանէն դուրս գալէ առաջ տրուեցաւ իրենց կարդալ Հայաստանի պաշտօնաթերթին լման մէկ էջը, որ միակ խորագիրը մը ունէր — «Զա՛րկ, կովկաս...»:

Երկու համաշխարհային պատերազմներէն՝ կովկասը դուրս եկաւ պատուով: Ապագայ պատմաբանին սպասելու պէտք չկայ, վճռելու համար, թէ Կովկասի հայութիւնը հաւատարիմ էր ինք իրեն եւ իր ոգիին, բոլոր ռազմադաշտերուն վրայ եւ բոլոր պատնէշներունետեւ: Երդիչներ, բանաստեղծներ, արուեստագէտներ պիտի յաներժացնեն փառքը հայ հերոսներուն, հերոսական խոյանքներուն՝ Սարտարապատէն մինչեւ Մեւաստափոլ եւ Սմօլէնսքէն մին-

չեւ Պերլին: Բայց ո՞վ պիտի պատմէ անփայլ հերոսութիւնը երկու պատերազմներու մէջեւ ապրող դարչ, անանուն եւ անդիմապլիծ զանգըւածներուն, ժողովուրդին՝ որ արիւնի տեղ քրտինք տուած է հայրենիքին, որ փառքի տեղ չալկած է ղրկանք, եւ իր ուսերովը բարձրացուցած է Երեւանը, տարածական այս Մասիսը ուղղահայեաց Արարատին դէմ...

*
**

Հայաստան այցելող ու հայրենիքէն չշմած ու չկտրած վերադարձող երջանիկ մա՛րդ, երանելի եւ բախտաւոր արարած, երբ նախ տես տեղ մը ու կարօտաբաղձ ապրակիցներուդ առջեւ բանաս կարդալու դարուդ պատկերատախտակ յուշերուդ, յիշէ՛ եւ սա անծանօթ բանուորը որ կ'անցնի վարկեան մեքենայի անիւ մը չալկած, այն միւսը որ քիչ մը անդին կուրծքը տուած է ըրկիչին եւ խաչցած օդուն ժայռը կը ծակէ, եւ անթիւ անհամար ձեռքերը որ այս պահուս անտեսանելի են, բայց արեւին պէս յստակ է թէ կը պայարտուին հիմա գործարաններուն մէջ, մեսայեայ հրէշներուն դէմ եւ անոնց հետ հաւասար տոկունութեամբ, — յիշէ՛ պերճանք:

Օփերայի չէնքը, Թատրոնը, Զանգուն կամուրջը, կառավարական պալատները, Արգամծի աստղադիտարանը, Սեւանի ելեքտրակայանները, քաուչուկի գործարանը, քաղաքին պուլուտանները, պարտէզները, արձանները, — ամէն մէկը իր տէրը ունի, անուանի ճարտարապետի մը, պիտունի մը, ղեկավարի մը հետքը եւ դրոշմը կայ անոնց վրայ: Պիտի տեսնես ու հիանաս, պիտի լսես ու զարմանաս, պիտի պատմես ու լիանաս: Բայց ասկէ եղիր յիշելու նաեւ այն քրտինքը որ պետերով հոսեցաւ եւ իր աղի յորձանքին մէջ թաղեց տարաւ ամբողջ սերունդ մը, սերունդներ...

Երկու պատերազմներուն մէջտեղ ինկող Հայաստանի հայութիւնը, աշխատասէր ժողովուրդը՝ որուն անունին կապուած ոչ մէկ Սարտարապատ կայ, հերոսական ոչ մէկ դրուագ եւ արուեստի ոչ մէկ գործ, այն ժողովուրդը որ ձիւներուն վրայ ժամերով սպասեց կառք մը օճառի համար, բայց չարունակեց հողը փորել արեւին տակ, փորել երազին մէջ, որ հացը սեւ կերաւ ու սեւ հացին հետ սեւ օրեր ապրեցաւ, բայց մնաց, տոկաց ու բարձրացուց այս քաղաքը, այդ ժողովուրդին համար, այդ քաղաքացիին, որ հարազատ տէրն է քաղաքին, ըլլալէ առաջ անոր ծառան, — հպարտանալիս, հա-

զարանուն բայց անծանօթ Երեւանցի հայուն ի պատիւ՝ լեցո՛ւր բաժակդ մինչեւ չրթունքը, ու պարպէ, մինչե՛ւ յատակը...

*
**

Մէկը երբ Հայաստան երթայ, պիտի հարցնէ անշուշտ իրմէ առաջ գացող-եկողին, թէ ինչ կրնայ տանիլ հետը որ օգտակար համարուի բարեկամին, ազգականին եւ վամ... իր նոկ ընկերին: Եւ ինչո՞ւ ոչ: Ըսենք ուրեմն թէ ինչ կրնաս տանիլ, հայրենասէ՛ր, հայրենակցո՛ւ, հայրենասի՛րտ ուխտաւոր:

Նախ, կը լեցնես պայուսակներդ, ի հարկէ, կանացի մետաքսեղէններով, եւ վերստաձիդ կրնաս պատմել թէ այդ բանին համար այնտեղ «խենդ կ'ըլլան» — Եւայի թոռները ո՞ր աշխարհին մէջ խենդ չեն ըլլար արդէն մետաքսով կամ մետաքսային... թեթեւութեամբ: Շրթունքի ներկն ալ կարեւոր է եւ այդ մասին չարք մը այլ պիտոյքներ եւս զանոց ընելու չէ: Գանի մը ծրար մանած, բուրդի թել եւս պէտք չէ մոռնալ, տարտամ ազգականի մը թոռնիկներուն ձմեռնային որպէս չասկիլ, ինչպէս եւ ճերմակ ձեռնոցներ եւ թեւի ժապաւեն մը՝ հարսին համար: Այսպէս լրիւ կատարելէ ետք պարտքդ հանդէպ հարազատներուդ, արդար է անշուշտ որ քիչ մըն ալ մտածես դուն քու մասիդ:

— Երեւակայո՞ւմ ես, կ'ըսէր Եղ. Թօնիչեանը կապոյտ աչքերուն մէջ թախծոտ արհամարհանքով մը, երեւակայո՞ւմ ես, Ամերիկայէն միայն Կովկաս գալ՝ հայրենիքին սիրոյն մեռնելու համար: Կրնայ ծովերու եւ ովկիանոսներու նոյն տարածութիւնը կտրել օդանաւով՝ Երեւանի մէջ սիկարէթ վաճառելու համար: Ժամանակները կը փոխուին, բայց հայը չի փոխուիր: Երբ անճնազոհը քնանայ իր մէջ, վերեզակն է որ պիտի արթննայ: Երկուքն ալ հարազատ են իր խղճին:

— Երբ վերադառնամ, ափ մը հող բեր ինծի, ուրիշ բան չեմ ուզեր:

Երիտասարդ մըն է ապսպրողը:

— Քեզի երկու դեղին ոսկի տամ, ինծի քօտաք մը բեր, շատ աժան է եղեր այնտեղ...

Միւսին ընկերն է խօսողը:

Երկուքն ալ հայ են, գրեթէ տարեկից, ու քօտաք պահանջողը պժուար թէ միւսին գիչէի մա՛տ մը՝ իր հայրենանիրութենէն:

Հա՛յն է: Գաղութահայը: Հողի եւ քօտաքի խառնուրդ...

*
**

Դեռ նստած եմ նոյն տեղը, միեւնոյն քարին վրայ: Դժուար է բաժնուիլ կախարդական այս պատկերէն, բայց պէտք է երթալ ու քալել: Կ'երթամ, կ'իջնեմ սանդուխներէն ու կը սկսիմ քալել: Թաքսիները պարապ են այլեւս, բայց միտք չունիմ նստելու — քալե՛լ: Կ'ուզեմ ես ինծի տալ պատրանքը, թէ մասնակից եմ շրջապատի եռուզեռին, բան մըն ալ ես ըրած եմ այս քաղաքին համար, կրնամ ըսել: Ծառնուիլ բազմութեան, քալել, աճապարող մարդու երեւոյթ առնել, բան մը ընել, ըրած ըլլալ...

Բան մըն ալ չեմ ըրած սակայն: Ոչինչ, բացարձակապէս ոչինչ տուած եմ ես ինձմէ, քրտինքի ոչ մէկ կաթիլ՝ այս հոյակապ չէնքերուն, պուլուաներուն, պարտէզներուն: Այս բոլորը սա անցնող մարդոց գործն է, անոնց տարիներու ճիգին ու տառապանքին արդիւնքը: Սիրով ու հիացումով կը դիտեմ ամէն մէկը, ու կը թուի, թէ մահկանացու պարզ մարդիկ չեն, այլ մարդկային կերպարանք մտած անկարելի ոգիներ, որոնք կը շրջին հրաշքով յայտնուած քաղաքի մը մէջ ու հէքեաթի մը մէջ...

Ու յանկարծ, ամօթի պէս տաք բան մը կը ցնցէ այտերս: Ի՞նչ երեսով կարելի է խառնուիլ իրենց, սեփականութեան հաւասար պզտումով քալել սա մայթէն իրենց հետ, իրենց մէջ՝ երբ ամէն ոք գործի կ'երթայ, գործէն կուգայ, իսկ ես կ'երթամ տաքուկ սենեակս, կոնակիս վրայ հանդչելու: Լաւագոյն է թաքսի մը մտնել եւ ժամ առաջ հեռանալ, քանի արթնցող ստորակայութիւնը խղճի խայթի չէ վերածուած մէջս:

Այս գետինը կը պատկանի անոնց՝ որոնք երազի մէջ հող փորած են եւ ճիւներուն մէջ հերթի կանգնած: Քաղաքացին ըլլալ

այս քաղաքին, ամէնուն չէ տրուած:

Քանեորդը դարու կէսէն առաջ՝ Երեւան ծնած եւ ապրած էլլալ:

Ի՛նչ տառապանք, Աստուած իմ:

Եւ ինչ պատիւ:

*
**

Պատահաբար, այդ պատուին խիստ կարճատեւ պատրանքը տրուեցաւ ինծի ապրիլ, ուրիշ առիթով մը, երկրորդ այցելութեամբ: Էջմիածինէն կը վերադառնայինք խումբ մը հիւրերով, որոնց մէջ կը յիշեմ փոստաբան Սեդրակեանը պէյրութէն եւ Աղաճանեանը Ամերիկայէն: Պանդոկին առջեւ խճողում կար: Նամակի, լուրի կամ նուէրի սպասող հայրենադարձներու դորշ դանդուած մը, պարենատոմսով հացի նայող բազմութեան մը պէս, խոնջ, մռայլ, տխրատեսիլ: Այդ հոծ խումբը միշտ հոն է, առտու-իրիկուն եւ դիտողը կը տանի ամէնէն ցաւառիթ մտածումներուն: Թշուառ զաղթականութեան հիւն այն պատկերը: Կասկածելի է որ լուրջ ըսելիք մը ունենան կամ կարեւոր լսելիք մը: Բայց կը սպասեն անվոյթ, յամառ, անշարժ:

Քաղաքը կ'եռայ իրենց շուրջ, կեանքը կը թաւալի աղմուկշառաչով, օրը կը տարաժամի, դոյնի դայլայլները պոծկ կը վերադառնան, անոնք՝ կը սպասեն, կառչելով մոնող-եկող հիւրերուն: Երբեք ապահով խողովակ մը չեն այս մարդիկը ու հաւաստի աղբիւր մը բնաւ չեն՝ ճանչնալու Երեւանը, Երեւանցին, Հայաստանը: Որեւէ պատճառով խոցուած է կեանքերնին, եւ օր կ'անցընեն իրենց ցաւը ցուցադրելով:

Կառավարութիւնը, անշուշտ, հաճոյքով չէ որ կը դիտէ շքեղ հիւրանոցին վակած այս կարկտանը, բայց չի փորձեր արդիլել, որպէսզի չըսուի թէ ճնշում կայ, Աբտուտահմանէն եկող հիւրերուն եւ տեղացիներուն միջեւ պատնէշ կայ: Մէկ-երկու ոստիկան դրած են դռան մէջ, պարզապէս դիւրացնելու համար հիւրերուն ելքն ու մուտքը:

Այդ, յիշեալ իրիկունը, սովորականէն շատ աւելի մեծ էր բազմութիւնը պանդոկին առջեւ եւ մեր խումբը դժուարութեամբ ճամբայ հարթեց դէպի մուտքը: Շարքին վերջն էի: Հակիչ ոստիկանը, փութկոտ, դիւրացուց մեր դործը ու ներս առաւ, կիսաբաց

դռնէն։ Ուղեկիցներս անցած էին արդէն արահը եւ իմ կարգիս կը պատրաստուէի քայլ նետել, երբ կուրծքիս դէմ ղպայի ատիկանին թեւը, հրդիւնական անշարժութեամբ։ Զարմացած, բայց լուռ, կը նայիմ աչքերուն, հարցական։ Մարդը, յոգնած, ջլային, կ'ըսէ.

— Քանի՞ անգամ ասելու ենք, ընկեր, չի՛ կարելի ամէն ժամ անհանգստացնել հիւրերին։

Կը շարունակեմ մնալ լեցած տեսա, ժպտուն, երջանիկ՝ նայելով իրեն։ Տեղացի կը կարծէ։ Կ'ըմբռնեմ թիւրիմացութիւնը։ Կէս վայրկեան մը հապիւ կը տեւէ չիմքը, բայց ատիկա այն կարճ պահն է, երբ չես գիտեր ինչպէս, չես գիտեր ուրկէ՝ մեղրի աղբիւր մը կը բացուի ներսդ եւ տեղ մը ջուրի կարկաչ կը լսես...

— Օ՛, ներեցէք, չճանաչեցի, կ'ըսէ մարդը անդադարանալով ախալին եւ մէկ կողմ կը քաշուի։

Ներե՞լ։ Եթէ մարդ չըլլար չուրջիններս, կրնայի քեզ գրկել—համբուրել ա՛յ երանելի։ Ինչ որ տուիր դուն այդ պահուն, աւելին էր քան քաղաքավարութեան թուղթը, որ կը կրեն գրպանի մէջ եւ կրնան օր մը կտրանցնել, նոյն իսկ փոխել ուրիշ թուղթի մը հետ...

Ինչ որ տուիր, դեռ կը մնայ հոգիս խորունկը, ու կրնայ կորսուիլ, միա՛յն, հոգիս հետ, հոգին տակ...

*
**

Այս տողերուն մէջ չմոռնանք, թէ պարտք մը ունինք քեզի հանդէպ, ընթերցող։ Օր մը կրնաս դուն ալ տախտաւորուիլ Հայրենիք այցելութեամբ, եւ հետեւաբար խրտուռնք ունես պահանջելու, որ խօսքն ու կատակը մէկ կողմ ըլած, բառի քեզի անկեղծօրէն, պարկեշտօրէն՝ թէ, վերջ ի վերջոյ, խոհեմութեամբ չարժելու համար, ի՞նչ պէտք է տանիս քեզի հետ։ Երկու անգամ պացոլ-եկողէ մը բնական է որ ակնկալես ճշմարտութիւնը։ Ըսեմ — կատակը մէկդի ըլած — ըսեմ.

Տա՛ր ինչ որ կ'ուզես, ինչ որ կրնաս։ Ինչ որ տանիս, բանի մը կը ծառայէ այնտեղ։ Կօշիկ տար, բուրդ տար, կիներուս յատուկ բաներ—մաներ տար։ Կրնաս նուէր ընել, կրնաս ծախել։ Միշտ կ'օգտուիս ու կը չահիս՝ ինչ ալ տանիս։ Զգուշացիր մէյն մէկ բանէ։ Կրնաս դրամագլուխդ ալ վրայ տալ՝ եթէ տանիս այդ մէկէն, այնքան որ առատ է ապրանքը։

Ուրեմն, ըսենք ահա քեզի երկրորդ ճշմարտութիւնը.

— Երբ Հայաստան երթաս՝ հայրենասիրութիւնդ մի՛ տանիր հետդ եւ հին հագուստդ տունը պահէ...

Եւ ապա դառնանք վէրժին ու պերատոյն ճշմարտութեան, Արտաշէսին:

Ինծի համար, Արտաշէս լեռը ամէն բանէ առաջ յիշատակն է փառաւոր... ապտակի մը, Նոյեան Տապանին հետ: Դասի պահուն, տղայ մը հարցուց կրօնի ուսուցչին.

— Պարոն, Նոյը ի՞նչ ազէ էր...

Ուսուցիչը պահ մը տատամսեցաւ, մտածեց, եւ բաւական անճրկեցաւ, պատասխանելէ առաջ: Փայլուն իմացականութիւն մը չէր արդէն, ու դժուարութեամբ կը կառավարէր դասարանը: Աշակերտներուն մեծ մասը իրենց տարիքին անհամապատասխան տեղ մը ինկած էին ու մեր կարգը մանրանկար Բաբելոնի մը պատկերը ունէր: Ուսուցիչները տաժանքով կը պահէին այս անհանգարտ խառնիճաղանճը: Մանաւանդ կրօնի ուսուցիչը, որ, ինչպէս կը պահանջէ աւանդութիւնը, ամէնէն խնդճն էր ու ճեւական հնդկինակութիւն մը միայն կը ներկայացնէր ամպիոնին վրայ: Այդ օր, սակայն, դէպքերը այնպէս դասաւորուեցան, որ կրօնի հեղհեղամբոյր ուսուցիչը ինք իրմէ եւս եւ յուզապրկեց բացառիկ մարտունակութիւն մը, որուն առաջին պոհը ես եղայ:

— Կարծեմ հրեայ էր, ըսաւ ուսուցիչը, դարցում տուող աշակերտին:

— Սուտ է, հայ էր, չընչաց մէկը ետեւէս:

— Հայ չէր, աստի էր...

— Թուրք էր...

— Հայ էր...

— Սո՛ւտ է, հրեայ չէր...

Շշուկով եւ մեղմ ձայնով սկսուած փոխատացութիւնը չուտով վերածուեցաւ բարձրաձայն վէճի: կարծես ուսուցիչը մեկնած ըլլար. ոչ ոք հաշուի կ'առնէր իր ներկայութիւնը ու ամէն ոք կը ճչար — «հայ էր», «թուրք էր», «հայ էր...»:

Ինչպէ՞ս մարդը անզօր, հուսալքած՝ յուսահատական չարժումներ կ'ընէր, բայց ի զուր: Հաշուի առնող չկար: Ու մէկէն, այլայլած, խուժեց մեր վրայ եւ սկսաւ ջախջախել: Անակնկալ պոռթկումին ամբողջ թաւիլը փլաւ վրաս, առաջին շարքը ըլլալուս: Եռեւիններըը դէշ-աղէկ կրցան պաշտպանուիլ եւ ժամանակ ունեցան գլուխնին ծածկելու: Մարդը կերպարանափոխուած էր: Բացարձակ լուռթիւն պարտադրելէետքն ալ դեռ բաւարարուած չէր թուեր, եւ գայրագին, աչքերը չորս կողմ դարձնելով, կարծես բան մը կը փնտռէր:

Ջեմ գիտեր թէ ինչ էր վնտռածը այդ պահուն, բայց գտածը եղաւ Գաբրիէլը: Պատահաբար ճանկեց տղուն ծոծրակէն, մէջտեղ հանեց եւ հարցուց, ամբողջ գասարանին հանդէպ դղացած ձայնը թափելով այդ մէկին վրայ.

— Հիմա ըսէ տեսնեմ, ինչ ազգ էր Նոյ Նահապետը...

— Հայ էր...

— Ինչէ՞ն գիտես:

— Որովհետեւ Տապանը կեցաւ Արարատ Լեռան վրայ...

Անթարթ մը ուսուցչէն տատամսեցաւ, լռչացաւ, ու կարծես թէ պիտի վերստանար իր սովորական հանդարտութիւնը. բայց ոչ: Որոշած էր այս առիթով անպայման վերականգնել խախտած հեղինակութիւնը, որուն հետ կը վտանգուէր նաեւ իր գիտութիւնը:

— Ձեղի ըսի որ հրեայ էր, զոռաց յանկարծ, ու դառնալով Գաբրիէլին, — հիմա ըսէ տեսնեմ թէ ինչ էր...

— Հայ էր...

Ապտակ մը, ու կրկնուող հարցումը.

— Ի՞նչ էր:

— Հայ էր...

Այսպէս չարունակուեցաւ երեք-չորս անգամ, հարցում-ապտակով: Զարմանալին այն էր, որ այդ Գաբրիէլը գասարանին հեղրոսներէն չէր, աննշան մէկն էր ու մաս կը կազմէր խելօք աշակերտուց դասչ զանգուածին: Իր յամառութիւնը անսպասելի էր թէ՛ ուսուցչին, եւ թէ, մանաւանդ, մեղի համար: Ջեմ գիտեր ինչպէս վերջացաւ ցեղասրանական այդ վէճը Նոյի ազգութեան շուրջ, բայց լաւ կը յիշեմ թէ առեն մը Գաբրիէլին անունը «Նոյ Նահապետ» մնաց:

Տարիներ, տասնամեակներ անցան, ու ամէն անգամ որ կը վերյիշեմ այդ միջադէպը, տարօրինակ, անբացատրելի խռովք մը

կը սկսի մէջս։ Լուծելի հանելուկ մը կայ այդտեղ ինծի համար, որ դեռ չէ լուծուած։ Հաղիւ տասը տարեկան Գաբրիէլին յամառութիւնը չէ ատիկա, ծեծուելու դնուլ իր հայութեան կառչելու անոր հաստատակամութիւնը չէ։ Գիտեմ, թէ մանուկներուն մէջ երբեմն անդիտակից բնազդը աւելի ցայտուն եւ ամուր կը յայտնուի, քան մեծերուն կամքը։ Հաւանօրէն, մեզմէ չատերը տակային ապտակներուն, սընդելով որ Նոյը հայ է, ու պատազաններն իսկ չկրնային ըսել տալ թէ հրեայ է։ Տարօրինակը, առեղծուածայինը, տղուն կեցուածքը չէր, այլ իր մատղաշ հոգիին խորունկէն դուրս եկած այդ խօսքը, մանկական իր տրամաբանութիւնը՝ որ ոչինչով կը հիմնաւորուէր, բայց եւ ոչինչով կրնար հերքուիլ.— «Հայ էր, որովհետեւ Տապանը կեցաւ Արարատի վրայ...»։

Գրաբար չէինք դիտեր, ու դիտնայինք իսկ դժուար պիտի հասկնայինք, թէ ինչ ըսել կ'ուզէր ուսուցիչը երբ յաճախ կը կըրկնէր — «ի սկզբանէ էր Բան եւ Բանն էր Աստուած»։

— Այս խօսքէն կը հասկցուի որ, ամէնէն առաջ Բանը կար եւ Բանը Աստուած էր...

— Ի՞նչ բան, պարոն...

— Բանը խօսք ըսել է եւ Աստուած խօսք է...

Աշխարհաբարը աւելի համոզիչ չէր, քան գրաբարը...

Հիմա կը հասկնամ, ու կը բացատրեմ, Գաբրիէլին ներսը կատարուած թաքուն խմորումին օրէնքը եւ ընթացքը։

Մեր «Նոյ Նահապետին» պզտիկ ուղեղը, իր ենթագիտակցական աշխարհին մէջ տարբաղադրած էր բոլոր անորոշ եւ անհասկնալի «բաները» ու խտացուցած մօտիկ դասի մը մէջ յայտնուող չօշափելի եւ իրական միակ պատկերին վրայ.— «ի սկզբանէ էր... էր... բանը... ի՞նչ բանը... էր՝ Արարա՛տը...»։

Ինքն է ահա։

Ամիս մըն է կը դիտեմ, ամէն օր, օրուան որեւէ մէկ ժամուն, ու ամէն անգամ կարծես նոր կը տեսնեմ ու ամէն անգամ նոր բաներ մը կայ իրեն, լսուելիք նոր բան մը իրմէ։ Ոչինչ կ'ըսեմ, ոչինչ կը լսեմ, բայց եթէ բոլոր մտածումներս փորձեմ դրի առնել, գրածներս դժուար թէ կարենամ չալկել։

Առաջին սիրոյ առաջին ժամադրութիւնն է Արարատը, ցան-

կալի հանդիպումը, պերապոյն պահը՝ որուն կը ճլտի ամէն հայ իր մանկութենէն, — «ի սկզբանէ՛...» — կարօտի բոցավառ պեղումներով, բայց երբ հասնի իր երակին՝ բառերը կը պակսին ու կ'իջնէ լռութիւնը ու չփոթը ու տխրութիւնը:

Ջեմ պիտեր թէ ուրիշներուն հանդիպումը ինչպէս եղած է իրեն հետ, բայց իմս այսպէս եղաւ ու մնաց այդպէս: Սեղանի մը չուրջ, սենեակին մէջ, նոյնիսկ բարձիս վրայ՝ ծովերով խուժած են ապրումներս դէպի Արարատը, բայց անմիջապէս որ կանգնիմ դէմը, կը տեղծուի ահաւոր պարապ մը ուղեղիս մէջ, ուր ոչ մտածում կայ, ոչ ըլլացում, այլ անշարժ, անիմաստ, անբան յափշտակութիւն մը միայն, որ երկիւղալի է ու ջլայնայնող նոյն ատեն: Կրկնուած, բազմաթիւ անգամներ վերստին կատարուած փորձերէ ետք, ի վերջոյ կուզամ այն եզրակացութեան, թէ մտերմօրէն հաղորդուելու համար այս լեռան հետ, հարկ է պահ մը կռնակ դարձընել իրեն: Լոյսը չափազանց շատ է ու չլացնող: Լուսամփոփի պէտք կայ...

Երբեմն կը թուի անհուն տարածութիւններէ անդին, անկաթելի հեռաւորութեամբ, ու երբեմն, ինչպէս հիմա, մօտիկ է այնքան՝ որ ձեռքս իր գլուխը կարծես տանիքն է երեւանին, ու Փոքր Մասիսը՝ անոր պատշգամը...

Օրեր կան, կը կարծես՝ թէ տարիներով քալես, ամրողջ կեանքդ առաջանաս, չես կրնար հասնիլ, եւ կան օրեր, ինչպէս այսօր, որ ահա՛ ահա՛, ժամ մը երկուք քալելով, Իր ստորոտն ես ապրէն...

Այս օրը այն օրն է սակայն, եւ այս տեղը այն տեղն է, ուր, խօսելու համար Արարատին հետ, երես դարձնելու պէտք չունիմ այլեւս: Օշականի Մրրատեղին չեմ, էջմիածնի ճամբուն վրայ չեմ, Քանաքեռի բարձունքը չեմ: Տեղ մըն է, Հայաստանի ամրողջ տարածութիւններէն ու բարձունքներէն ընտրուած կէտ մը, ուրկէ, ուղես իսկ, ուրիշ բան չես կրնար տեսնել, ոչ մարդ, ոչ երկինք, ոչ Ատոուած, տեսնել՝ ոչինչ ու ոչինչ, եթէ ոչ, միայն ու միայն Ինքը, Արարատը:

Այս վայրը կը կոչուի Զարենցի Աղբիւր...

***

Լեռնային ուժգին սահանք մը՝ որ տեղ մը ցամքող ճահիճ է,

այլ տեղ պայծառ ու լուսնային լճակ, անդին վճիտ ու պաղ առուակ, — ըղձէր Զարենց, դարնային հեղեղ...

Կապուեւիք խեղդ մը եւ իմաստութեան սեմնացան մը, ուղեմոլոր գինով մը եւ անսխալ ճամբայ մը, — ըղձէր Զարենց, արթուն ուղեցոյց...

Գէշ խոտ ճարակած ալնուացել նժոյգ մը որ քառամբակ կ'արշաւէ, կը տրորէ ածուները, կը վրնջէ ու կը խելագարի, կը խրխնջայ հորիզոններուն դէմ, եւ վերջապէս կը խելօքնայ, կը հանդարտի, կուգայ կուգայ ու կը հասնի առհասական իր մսուրին, կուգայ այստեղ՝ ու կը դառնայ, — Զարենցի Աղբիւր...

Տեսէք ուրեմն թէ ինչ է Զարենցի Աղբիւրը: Եթէ դիւրին չէ բացատրել Զարենցի հոլին, աւելի քան պարզ է սակայն Զարենցի Աղբիւրը, ինչպէս պարզ է իր արուեստը: Նախ՝ չըլլայ որ կարծէք, թէ քնական աղբիւր մըն է, ինքնեկ կարկաչող ջուրի թեւ մը, որուն առջեւ օր մը պաշտօնական մարդոց խումբ մը կուգայ, մէկը ճառ մը կը խօսի եւ հանդիսաւորապէս կը վճռէ.— «Այս օրուանէն՝ այս աղբիւրը պետութեան հսկմանով կոչուած է Զարենցի Աղբիւր»:

Զարենց իր բանաստեղծութիւնը դաշտին չհաւաքեց, որպէսզի իր յիշատակին վայել համարուէր սովորական ու բնական աղբիւր մը: Զարենց երկնից տառապանքով: Եւ սհասական որ իր գործին եւ անունին եւ յիշատակին արժանի «Աղբիւրը» չքեղօրէն կոթողած են մարդիկ սիրով, քրտինքով, արուեստով:

Գեղարդի ճամբուն վրայ, Երեւանէն քառորդ ժամ դուրս բարձունք մը կայ: Մաքուր, տաշուած քարերով չինած են հակայ պատուանդան մը, ամայութեան մէջ սարքուած մնայուն բեմ մը, ուր կը բարձրանաք ճակատի առնդուխներէն: Վրան՝ սեւ կրանիթէ կամար մը, կամուրջի մը խորութեամբ: Կամուրջին տակ երք մըտնէք, քարէ նստարան մը, ու քովը ուղղաձիգ բարձրացող ջուրի խողովակ մը: Ուրիշ ոչինչ: Բայց մանկէ առաջ, այս անկարելի կամուրջին վրայ կարդացած կ'ը արդէն, ամբողջ սլեղը չրջապծող գըրութիւն մը, մէկ թիզ հասակով եւ չորս մատ լայնքով քարեղէն ցըցուն տառերու չարք մը, որ կը սկսի կամարին ձախ ոտքէն, կը բարձրանայ մինչեւ պսպտիքը, ու կ'իջնէ աջ ոտքին.

«ԱՇԽԱՐՀ ԱՆՑԻՐ ԱՐԱՐԱՏԻ ՆՄԱՆ ՁԵՐՄԱԿ ԳԱԳԱԹ ՉԸ-ԿԱՑ, ՈՐՊԷՍ ԱՆՀԱՍ ՓԱՌՔԻ ՃԱՄՐԱՑ ԵՍ ԻՄ ՄԱՍԻՍ ՍԱՐՆ ԵՄ ՍԻՐՈՒՄ...»:

Ուզես իսկ, ուրիշ բան չես կրնար սիրել, տեսնել այստեղէն: Ցայտապիրը ճչդուած է կամարին վրայ, ու երբ մտնես ու նըստիս քարէ նստարանին՝ դէմդ ունիս Ս.լաւրատը, լման հասակով, որ կը լեցնէ համայնապատկերը: Այս ամբողջ չինուածքիւնը յղացուած եւ գործադրուած է այնպիսի նրբին ճարտարուեստեամբ, որ լուսանըկարչական հակայ մեքենայի մը օպժէկթիվը ըլլայ կարծես, որ տեսողական իր դաշտին մէջ ուրիշ ոչինչ կ'ընդունի:

Ահա թէ ինչ է Զաբենցի Ալբիւրը...

Շուրջը, յիսուն քայլի վրայ, մինչեւ լաճուղին, ածուներ, ծաղիկներ, ծառեր՝ կը յարդարուին, պիտի լուանին, ծաղկին, բարձրանան:

Զաբենցի Աղբիւրը — Հայաստանի աչքը՝ սեւեռած Արարատին...

Զաբենցի Ալբիւրը — նոր հայութեան արթուն խղճմտանքը՝ անյիսուս եւ անխաչ խորանի մը վրայ, թեւատարած պաշտամունքով, ղէպի իր նախահայրերուն ուխն, որ կը սաւառնի Յիսուսէն ու Խաչէն անդին, կը պատռէ ու կ'անցնի ժամանակը, հասնելու համար իր բազմերանգ էութեան սկզբնական իսկութեանը, որ ի սկզբանէ է՛ր — հասնելու՝ Արարատի՛ն...

Զաբենցի Աղբիւրը — քարեղէն ծածկ մը չէ կարծես այս կամարը պլլուս վերեւ, այլ քարացած առասպելական արծիւի մը մէկ թեւը, որ յանկարծ կրնայ կենդանանալ, թափահարել, եւ ուղի՛ղ՝ նետաձղուիլ ղէմի լեռը...

***

Այստեղ վայրկեան մը սպասեցէք, լենինական երթամ-դամ ու դարձեալ կը մտնենք կամարին տակ: Նստարանը քար է թէեւ, բայց տեսարանը կ'արժէ, եւ սպասելը վայելք է:

Մէջին տարիքով մարդ մըն էր: Պետական կարեւոր պաշտօնէ մը վրայ եւ, աւելորդ է ըսել, զտարիւն կոմունիստ մը, քանի որ այդ դիրքին հասնելու եւ մնալու համար երկու ճամբայ չկայ այնտեղ: Դժուար է ըսել, թէ մեզմէ ո՞վ եղաւ առաջին անգամ խօսք բացողը, բայց յանկարծ մենք մեզ գտանք Հայկական Հարցին ճիշդ մէջտեղը, անցեալի եւ ապագայի մտահոգութիւններով, երազներով եւ... վէճերով:

Սկսողը ինքն էր, մեղադրական յառաջաբանով մը.

— Ախտո՛ս հայրենասիրական եւ յեղափոխական ձեր անցեալին. դործակցում էք հայրենիքի թշնամիներին...

— Մենք լիժ ենք, օձ ենք, ժողովուրդի եւ հայրենիքի թշնամի ենք, — պատասխանեցի իրեն, Մթալինի օրով պնդակահարուած դեկավարներուն բառամթերքը դործածելով, — կարեւորը այն չէ թէ մենք լինչ ենք, լինչ կ'ըլլանք, կարեւորը՝ դուք էք եւ ձեր ընելիքն է: Յամենայնդէպս, մենք, կարծեցնել մեր ըոլոր պատաճանութիւններով եւ թշնամիին հետ դործակցութիւններով՝ դեռ մատ մը հող չպակսեցուցինք Հայաստանին: Իսկ դուք, մատ մը հող աւելցուցի՞ք...

— Մենք դեռ չենք աւելցուել. այժմ մենք ամրացնում ենք եղածը: Կը պայ եւ օրը աւելացնելու: Իսկ դուք...

Ինքս, կոպիտ չարժումով մը ընդմիջեցի, դեռեղելու համար տեղէ մը նոր լսած մէկ տուածս, որ կը պատչաճէր պահին եւ պարագային:

— Թերեւս կարծուածին չափ ալ օձային չըլլանք մենք, եւ մեր մասին լսուածներուն մեծ մասը բամբասանք ըլլայ պարզապէս: Բայց կայ օձի պատմութիւն մը, որ լաւագոյն կը բացատրէ եւ ձեզ, եւ մեզ: Կ'ըսեն.— Օձը կը պալարուի, դիկդակ կը տուայ, բայց երբ հասնի իր ծակին՝ նեցա կը մտնէ չիմ-չիտակ...

Ժպտեցաւ, ու կը պատրաստուէր բան մը ըսել, բայց ժամանակ չտուի, ու չարունակեցի.

— Ձեզի լ՞ինչ՝ թէ մեր տպրած եկեղեցիներուն մէջ մենք որուն առջեւ կը տողանք ու որուն եառնէն կը պալարուինք: Ծա՛կ բացէք, տեղ բացէք այստեղ, ու տեսէք թէ ինչպէս ուղիղ կը մտնենք նեցա հաղարնելով, հարիւր հազարնելով, նոյն իսկ եթէ պիտանք թէ մեզմէ ոմանք պիտի նետուին իրական ծակերու մէջ, ինչպէս նետուեցան, ինչպէս պիտես...

Ա՛լ չժպտեցաւ: Իսկ ես ա՛լ չխօսեցայ: Կարելը լուն էր ու մեր վայրը Լենինականի մեծ հրապարակն էր ուղիղ կը քալէինք, ու ցուրտ էր ու գիշեր էր ու մեր բաժանումի պահն էր: Կեցանք պանդոկին առջեւ: Բռնեց թեւէս ու պահեց դուրսը, ուղելով ըսելիքը վերջացնել այդտեղ, ամայի եւ լուռ հրապարակին վրայ: Սկսաւ այսպէս.

— Ինչօք մարդ ես երեւում, եւ ինչ որ ասենք, ի հարկէ մնալու է մեր մէջ...

Հարկ է ճշդել, թէ արեւելահայերէնի մէջ «խելօք» բառը մեր «խելացի»ն է, ինչ որ կրնայ ընթերցողին չափազանցութիւն մը

թուել իմ մասիս, բայց, յամենայն դէպս, ես չեմ որ պիտի հերքեմ կամ հաստատեմ ըսուածը: Իրողութիւնը այն է որ մարդը այդպէս ակաւ, եւ փաստը այն է, որ չարաչար կը սխալէր իր կարծիքին մէջ, ենթադրեալ «խելօքութեանս» մասին, քանի որ ոչ միայն «մեր մէջ» չմնաց իր խօսքը, այլ կը դրեմ ահա այստեղ, բառ առ բառ, չարունակութիւնը.

— 1945ի առաջին օրերին՝ կամք եւ պատրաստ էինք էատեղ: Մեքենագէն վաչտերը պէնզինի պաշարը լրիւ էին արել: Անցնելու էինք Արաքսը մէկ ստուեմով: Օրեր եղան, երբ սպանելս քուն էինք մտնում կօշիկով, ժամից ժամ առաջանալու հրամանին սպասողական: Մի ղիշեր, հրամանատարական կենտրոնում պարահանդէս կար:

Կանչ կ'առնէ, քանի մը քայլ վեր կը բարձրանանք սանդուխներէն առանց ներս մտնելու եւ կը պատասխանք հուլէն, դառն առջեւ:

— Ճիշդ էսպէս վեհաւսանեան պարկեայ օր էր, երբ կէս գիշերին ռուս հրամանատարը յաժակ բարձրացրեց: Նուաղը լռեց: Ոտքի, քարացած, սպասում էինք: Նա ասաց.— Պարոններ, ինձ ներէք բաժանուել ձեզանից, ուրախ կարող էք չարունակել: Ես բաժակը պարպում եմ, մեր առաջնութեան հակառակ, մինչեւ կէսը: Գուցէ եւ առիթ տուն մեզ պարպել մնացեալը այլ տեղ... Բարի գիշեր ուրեմն, եւ յաեսութիւն կարսում...

Ցուրտ հո՞ւն էր, թէ ներքին յուզումը, որ արցունքներ կը հոսեցնէր այտերն ի վար, առատ, վայրկեան, խոշոր կաթիլներով, խօսած պահուն...

— Եթէ ռումբ ընկնէր, սրտիս չէր կարող աւելի թնդացնել, քան վերոյիշեալ բաժակները եւ մեր ուռուցների որոտը սարսում էր պատերը: Ի՞նչ արած: Երկու օրից, առաջուց հակառակ հրամանը — քաշուել...

Ինչ արած...

Դեռ քաղաքական վերլուծում մըն ալ կ'ընէ, պատճառաբանելու փորձ մը, չեմ դիտեր ղի՞ս համոզելու համար, թէ ինքզինքը մխիթարելու.

— Եալթայում՝ «նրա» հաշիւը դեռ բաց էր, մնում էր առկախ: Փրկուեց «նա» Փոցտամում: Չէրչիլը եւ Տրումէնը մի անգամ էլ յաջողեցան կորզել «նրանից» մեր ճանկից: Միւս անգամ «նա» չի կարող պրծնել...

Ոչ մէկ անգամ անուն կուտայ։ Բայց պիտենք թէ որուն մասին կը խօսինք։ Գտած է իր հանդարտութիւնը, ու բաժնուած պահուն կ'ըսէ, ղուարթանալ փորձելով.

— Լա՛ւ մտիկ տուր։ Ուսալ երբեք բաժակը կէս չի թողնի։ Ձեղային անխախտ օրէնք է դա։ Կը պայ օրը, երբ մենք կը պարպենք բաժակները այնտեղ...

Երբ կը լսես նման խօսքեր Հայաստանցիին բերնէն, եթէ կրնաս՝ «խելօք» կեցիր այլեւս ու վերստին Սիամանթօն մի կանչեր — պա՛րկ կուկաս...

Զկրցայ ճչել, միայն, արցունքներուն պատճառը։ Հո՞վն էր, թէ ներքին խռովքը...

***

Վերադառնանք Ալբիւրին։ Ինչ կը մնար ըսէի՝ պատնանք մեր օթեակը։ Արդարեւ, անծայրածիր սինեմայի մը մէջ եմ կարծես, ու դիմացս՝ երկինքի չափանիշով ճերմակ պատառը Արարատին։ Առասպելի ժապաւէնն է սակայն քակուղը. իրական, ապրող եւ ապրեցնող դերակատար մը չկայ տակաւին, առջեւս թաւալող տուֆին մէջ։ Անհատրոտ եւ տարտամ փիկիւրաններ են բոլորն ալ, ճախաւեր ծպտումով ու ճախաւեր չարժումներով։

Նոյ Նահապետը տեսանք։ Նոյ կամ Հրեայ՝ Նոյը անցանք։

Անմիջապէս յետոյ՝ կը յայտնուի Արտաւազդը։

Ես այդ թիվը չեմ սիրած։

Կը նմանի մէջտ տրտնջացող մարդոց, որոնք յաւիտենական դժգոհներ են, ու այնպէս ցոյց կուտան, որ եթէ տպաւ թողուս իրենց ձեռքէ, կրնան րնդմիշտ թռչուն դառնալ։ Տպաւ կը թողուս, տապարէդ կուտաս, ու կը տեսնես թէ իրենց ձեռքի թռչունն իսկ չեն կրնար պահել։

Այս պատմութիւնը պատմելով՝ մեր Պատմահայրը բան մը ըսել ուզած է անշուշտ, եւ բանը գլխուս վրայ։ Բայց տիպարը յաղթող չէ եւ համակրելի չէ։ Չատակ մը՝ որ հօրը դպրոցին վրայ արցունք չունի, այլ իրեն թողուած ժառանգութեան ցուցակը կը կազմէ, լաւ մէկը չէ։

Շատեր անճնասպան կ'ըլլային այդ դպրոցին առջեւ։ Արտաւազդ եթէ խելք ունէր, թո՛ղ արդիլէր, եւ ոչ թէ մեռած մարդուն բողոքէր, խանդարելով անոր վերջնական խաղաղութիւնը։ Անճա-

բակին մէկը ըլլալը ցոյց տուաւ արդէն, երբ առաջին իսկ առիթով ծուղակը լնկաւ եւ Թոյլ տուաւ որ կապկպեն զինք ու Վիհը նետեն։

Ի՞նչ կ'ընէ այնտեղ։ Եթէ ըսելիք մը ունի՝ Թող այնտեղէն ը-սէ ու կը լսենք։ Մինչդեռ կը մնայ եղած տեղը, հաղարամեակներէ ի վեր, ու պառնացնելէ ետք Թափառուր հայրը, կը տառապեցնէ ահա անթափառուր իր ժողովուրդը։ Փափաք մը կայ մէջս երթալ ականջին պօռալու.— Ինծի նայէ՛, պիտի ելլես՝ ելլէր, պիտի մնաս՝ մը-նացէր, բայց ա՛լ հանպիսա Թող դարբիններըը որ նային իրենց դոր-ծին։ Պարապ տեղը մուրճը զարնել պարապ սալին — քանի՛ դարեր, հազարեակներ — մեր պատմութեան, ճակատագրին, մեր կեանքին դէմ՝ սապօքաժ է, Սրտաւա՛ղ, կը լսե՞ս...

Դեռ Մծբնայ Յակոբ Հայրապետ մըն ալ կայ, որ լեռը պատած է ու չէ վերադարձած։ Ճակատագրական է։ Սրտատն ի վեր դա-գողը ետ չի դար, կարծես հպատակելով դատոնապահութեան օ-րէնքի մը, որպէսզի լեռը պահէ իր խորհուրդը, կեանքն ու մահ-ուան անլոյծ դաղտնիքը, որ ի սկզբանէ էր...

Այս մեր Զարենցն իսկ, հակառակ ամենատես իր աչքերուն, չմտածեցաւ այս կէտին վրայ։ Երբ փորձնց լուծել հայ պրականու-թեան հարիւրամեայ առեղծուածը, ուրիշ բան չտուաւ ընելիք, եթէ ոչ Աբովեանի քայլերը ուղղել «դէպի Լեռը Մասիս», ու վերջա-կէտ դնել։ Ինչ որ լուծում մը չէր, այլ կը նշանակէր առեղծուած մը մխրճել դէպի առեղծուածի մը մէջ...

Ուրի՞չ։ Հայ բեմադրիչներուն արտադրած ժապաւէնները կը վերլանան այստեղ։ Փայլուն չէ հաշուեկշիռը։ Բեմը շատ ընդար-ձակ է ու հայկական լուսարձակին ուժը տկար, ողողելու համար ամբողջ պատառը։ Դերակատարները չփոթի են, ուժգին, տկար, անհամոզիչ։ Յաջող չէ նաեւ արտաննլուն ընկերացող նուագը։ Հոլ-եերգական խաղաղ պատկերի մը մէջ՝ յանկարծ չեփորի ձայն կը լը-սես, ու երբ ռազմի շարքերը սկսին տողանցել, տեղէ մը արձակ մը կուգայ...

Նոյ Նահապետէն ետք, մինակ մարդը որ կրցած է հինք հնարհք պատկեր մը դնել այս լեռան վրայ, իրեն պէս նահապետ մըն է ու դարձեալ հայ չէ։ Շէյքսփիրը եթէ ողջ ըլլար, իրեն կը վայլէր ան-շուշտ ստորագրել այդ ողբերգութիւնը, բայց ոչինչ, հեղինակի ի-րաւունքը կը պատկանի, դարձեալ, իր հայրենակիցներէն մէկուն։ Ծերունկ Կլատըսթընը կամ իր ընկերը չէ՞ր արդարեւ, որ պատգա-մեց — «Մեր նաւերը չեն կրնար բարձրանալ Սրարատի գագաթը»։

Գրիգոր Լուսաւորիչէն ետք՝ որ լուսաւորեց մեր խաւարեալ ապրիլը, մեր բազմիցս հազարամեայ պատմութեան ընթացքին ոչ ոք այսքան յստակ ու այսքան չիտակ խօսք ըսած էր մեզի: Եւ մտածե՛լ, որ Անգլիացիին անունը դրած են «խորամանկ Ալպիոն»: Անկեղծութիւնն իսկ էր մարդը, պայծառ, վճիտ, ուղիղ: Կատարեալը իր այդ խօսքով արժանի էր դառնալու մեր երկրորդ Լուսաւորիչը, մինչեւ դարձաւ վերովումի եւ անէծքի նշանակէտ մը:

Կովկասահայերուն շատ սիրելի ասոյթ մըն է, որ լսած եմ Նիկոլ Աղբալեանի մեղրածորան շրթներէն.— «Լման խօսքը էշին կ'ասեն...»:

Մարդը մեզի լմա՛ն խօսք ըսաւ, ու չհասկցանք:

Է՞շ էինք:

Գաւ լիցի: Էշ չէինք ու էշ չենք, եւ այս երկրատունտին վրայ ապրող ժողովուրդներէն որեւէ մէկը, — Անգլիացի՛ն ալ մէջը — իր պատմութեան ընթացքին, տուեալ պահու մը, նուազ էշ չէ եղած, քան եղած ենք մենք:

Բայց ի՞նչն է պատճառը, որ այս լեռան տակ ապրող ժողովուրդը այլեւս լման խօսքը լման կը հասկնայ, իսկ հեռուն ապրող հայերը դեռ չեն հասկնար: Տեսէ՛ք: Ես հոս եմ, ու լեռը հոն է: Մեր միջեւ՝ տեղ մը, կայ սահմանը հայուն եւ թուրքին, սահմանապիճը՝ Արարատին: Ինչ որ կը նշանակէ, թէ այդ լեռը Հայաստանին չէ պատկանիր եւ կը պատկանի թուրքերուն: Բայց Հայաստանի բովանդակ ժողովուրդին մէջ, թոթովախօս մանուկներէն մինչեւ ալեփառ ծերունիները, փողոցի դիշերապահէն մինչեւ համալսարանի դասախօսը, գինուորը, բանուորը, վարչապետը, դռնապանը, տղան, աղջիկը, — չկայ մէկը, որ երբ խօսի Արարատի մասին, նայի Արարատին՝ հաշուի առնէ, լուրջի առնէ՝ թէ լեռը դուրսն է ու ներսը չէ: Իրենց աչքին, ամբողջ խնդիրը նման է դէշ տպուած գրքի մը մէջ պատահաբար սպրդած կոպիտ սխալի մը:

Հայաստանցիին համար, Արարատը՝ տպագրական վրիպակ մը, որ, ինչպէս սովորութիւն է ըսել, ուշիմ ընթերցողը ուղիղ կը կարդայ...

Բայց ինչո՞ւ Հայոց Պատմութեան դիրքը այստեղի հայերը չիտակ կը կարդան, ու մենք, գաղութի հայերս, չիտակ չենք կարդար: Ճիշդ է, որ մեզմէ ոմանք ընտելացած չեն նոր ուղղագրութեան: Շփոթը ո՞ւր փնտռել: Անոնց նոր ուղղագրութի՞ւնն է որ կը խանգարէ մեր ընթերցումը, թէ հին ուղղամտութիւնն է որ կը պակսի մեզի...

Անցնինք: Միջնարար մը պէտք է այտոեղ: Հոս չկայ, ցուրտ չէ, բայց այտերս թրջուած են արդէն հեղուկով մը որ Զարենցի Աղբիւրէն չի գար...

Վերջին ակնարկ մը՝ սպիտակ պատատուին:

Արարա՛տ, Արարա՛տ...

Անպլիական նաւերը չկրցան հասնիլ քեղի, Արարա՛տ:

Ռուսական վայրաձիկները պիտի անցնի՞ն օր մը վրայէդ, անհամբեր բաղէներու ալացքով: Ու եթէ առաջին անցնողը Միկոյեանի մը հնարած Միկը ըլլայ Նոյան Տապանին վրայէն, այն առեն պիտի հասկցուի, թէ ինչ ըսել կ'ուզէր մեր հեռաւոր պզտիկ Գաբրիէլը, ի սկզբանէ քեղ հայ մկրտելով...

Արարա՛տ...

34

Պահը վերջալուսային է ու տեսարանը հետզհետէ կը պարզաւանի: Կարմիրին բոլոր երանգները, վարդի եւ մանիշակի խուսափուկ վէտվէտումներով, Թափանցիկ վարագոյր մը կը կազմեն ճերմակ պատատուին վրայ, բայց չեն յաջողիր հասնիլ պմբէքին, որ կը պահէ անաղարտ սպիտակութիւնը երկինքի ֆօնին դէմ: Լեղակի չերտեր կան կողերուն վրայ, եւ անտեսանելի ձեռք մը հսկայական նուռ մը կը փչէ երկու Մասիսներուն մէջտեղ: Թափառական ամպերու խաղ մը, լոյսի եւ ստուերի փոխանցումներով, ամբողջ համայնապատկերը կը վերածէ երազային, անիրական տեսիլքի մը:

Հանճարեղ նկարիչ մը պէտք է այտոեղ, իսկ ես, պալրոցական բոլոր տեորականերուս մէջ Թռչուն մը անգամ չեմ կրցած պծել: Միշտ Թռչունին երկու աչքերը հաւասար չէին պրուեր ու տոտիկները եա կամ առաջ կ'ըլլային, բայց երբեք երեսը տեսը.— «Սոնք Թռչունի ոտքեր չեն, մատիտի կտորներ են», կ'ըսէր պծապրութեան ուսուցիչը, պլուխը ճօճելով: Թողուենք ուրեմն նկարչութիւնը նկարիչներուն ու դառնանք պատմութեան: Այդ դասին մէջ նիշերս պէշ չէին, եւ, մեացած հայերէն լեզուի նիշերուս՝ վեհանձնօրէն կը կըրէին Թուաբանութեան անխախտ պէրօններս ու տաժանքով կը հաս-

ցընէին փրկարար միջինին, խնայելով ինծի դառապան վրդնեելու ամօթը: Դառնանք պատմութեան:

Պատմութիւնը ի՞նչ կ'ըսէ: Հին ապրպայ պատմութեան մասին չէ անշուշտ խօսքը, եւ ոչ ալ Հայկի ու Բէլի կռիւնեերուն: Հասկըցողը կը հասկնայ, եթէ ճշդենք, թէ ընթերցուածս Րաֆֆիէ Մարգարէէն է, եւ ի մասնաւորի այն պլուխէն, որ կը սկսի հետեւեալ չարականով.

Արդեօք գալո՞ւ է մի օր, ժամանակ,
Մասիսի գլխին տեսնել մի դրօշակ...

Հայ յեղափոխութեան Աւետարանին՝ Հին Կտակարանն է Րաֆֆին, որուն կը յաջորդէ Դարձք Աստքելոցը, Ապաչեւութեան դրուագէն եառք, ու կը սկսի այսպէս, Քրիստոսափորեան ոգեմերկով.

Ստամպօլը պիտի լինի արեան ծով,
Ամէն կողմից կուիւ կը սկսի շուտով...

Կռիւը սկսաւ արդարեւ, պիտանք, եւ Ստամպօլը քաղքից արեան ծով դարձաւ, պիտանք պարձեալ: Բայց թէ որո՞ն արիւնով...

Տեսէ՛ք, եթէ լուրջ պիտի խօսինք եւ պատմութեան դասը չիտակ պիտի սերտենք, նման անոեղի Հարցումներով ժամանակ չվատնենք ու երկիմաստ ժպտուններով թափուած արիւնը չհեղենք: Այո, մե՛ր արիւնովն էր որ նեղկուեցան Ստամպօլի մայթերը, եթէ անպայման ճշդել կ'ուզուի, ու նեղկուեցան դեռ չատ մը դաշտեր, լեռներ ու կիրճեր՝ որ կ'ինդան սա պիտոյի լեռան մխաս կողմը: Ինչո՞ւ թափուեցան այլ արիւննները:

Աւա՛ղ, մեռելները չեն խօսիր որպէսզի պատասխան տան, ու ողջերը չատ պէչ մեկնիչներ են անոնց խօսքին:

Կայ մէկը սակայն որ դեռ կանգուն է իր մահէն աւելի քան կէս դար ետքն ալ, ինչպէս հնօրեայ իր բախտակիցը, տառընկինը պարերէ ի վեր: Այն միւսը կ'ապրի Իսրայէլի պետութեան Գողգոթա բարձունքին վրայ, իսկ այս մէկը Պուլկարիոյ Սոֆիա քաղաքին գերեզմանատան մէջ: Աչքերուս տեսայ, ու երդում ըրի պատմել իրեն, ինչ որ տեսնեմ այստեղ: Վերադարձի ուղեւիծս, դժբախ-

տաքար, Սօֆիային չ'անցնիր ու ա՛լ պիտի չտեսնեմ զինք: Բայց անհրաժեշտ չէ վերստին մօտը երթալ, խօսելու համար իրեն: Զաբենը այն միակ անձն է որ հասկցաւ Բրխտաափորը, եւ Զաբենցի Աղբիւրը այն միակ ատաիօկայանն է որուն ալիքները ուղիղ կրնան հասնիլ Սօֆիայի Մենակեացին, առանց արբիլուելու խանգարիչ եւ մակաբոյծ աղմուկներէ:

Ուրեմն անցնինք երեվոյեան մեր յայտադրին: — «Ծօսում է Երեւանը՝ Արտաասահմանի Հայութեան»: Սխալ չհասկնաք: Պետական ատաիօկայանէն չէ այս ձայնը ուր մէկ խօսքէ քառասուն մաղէ կ'անցընեն ու վերջին պահուն ճիշդ մէջտեղէն ալ մկրատով կը կըտրեն, այլ Զաբենցի Զայնաղբիւրէն, որուն աւթէնները Արարատի հասակը ունին եւ Սեւանի բոլոր քիլօվաթներուն միացեալ զօրութիւնը: Այնպէս որ, չլսող մարդ եթէ մնայ եւ լսածը չհասկցող եթէ ըլլայ՝ մեղքը վիզը...

*
**

Սկսինք հաղորդումը կարօտի երգով մը, ինչպէս պատշաճ է.

Նպատակիս հասնիմ միայն՝
Թող զիս հանեն կախաղան...

Եւ ի՞նչ էր նպատակը որուն համար կախաղան բարձրացար, վէրքերով լի ջա՛ն Ֆեատյի, հեռաւոր, վիրաւոր ու դժբախտ ընկեր: Մէկը լսած ըլլալու է վերջին խօսքդ ու որպէս կտակ ու որպէս պատգամ հասցուցած մեզի, քանի որ կ'երգենք, դեռ մինչեւ այսօր, երբ ուզենք վերակոչել նուիրական յիշատակդ.

Կախաղանէն խեղդուկ ձայնով
Պիտի գոչեմ — ա՛ոս Հայաստան...

Մթնշաղ ու սարսուռն լուսարձակին մէջ, երբ դուք մէկիկ-մէկիկ ու տասնով ու քսանով կը ճօճէիք անարդութեան սիւներէն, ձեր վերջին կանչը Հայաստանն էր, ու ձեր բերանուն մէջ մնացող վերջին պատկերը կապոյտ երկինքն էր: Ու մէկիկ-մէկիկ ու տասնով քսանով՝ մտաք երկնքի մեծ դռնէն, արդարներուն եւ սուրբե-

գրան օթեւանը: Ուրիշ ո՞ւր կրնայիք երթալ, երբ կանաչ ձեր սրեւէն դէմ դարձած ոճիրը պատուոյ տոման էր արքայութեան օթեւակին, ուր բազմեցաք, բայց Հայաստանը չտեսաք: Չտեսաք, ո՛րովհետեւ ձեր օրերուն Հայաստանը երազ էր, իսկ երազները կը շոյուին բայց չեն դրկուիր...

Ու եղաւ, որ ձեր մահէն ետք ձեր երազը պատնայ լրականութիւն:

Բայց եւ ինչե՛ր եղան, սիրելինե՛ր, պատահեցան ինչեր: Լաւ որ չկայիք, ու չտեսաք: Այն պտոյտը սիրոյն քաղաքը, որ անապատին մէջ անոյշ ովասիս մըն էր հազար ու մէկ դիչերներու ճամբուն վրայ, հայրենական այն մեծ գետը որուն ափին եղնիկները վերջալոյսին ջուր կ'առնէին, մէկ անգամէն դժոխք դարձան: Եղնիկները փախուստ տուին ու ելմտաւ կամրջեցաւ: Ու պտոյտը սիրոյն Տէր Զօրը մեծցաւ մեծցաւ ու քարացաւ, մէկ մլլոն կեանքերու վրայ դարձաւ հսկայ տապանաքար...

Ահա թէ ինչեր եղան, անոյշնե՛ր, բայց նաեւ եղաւ՝ որ ձեր ճրագը դարերի ալեւոս երազ ըլլալէ ու դառնայ Հայաստան, ապրուր, լրական, չօշափելի Հայաստան մը՝ հոդով-քարով, ջուրով-ծառով, ու չոլշոլուն իր դրօշով:

Ոչ ոք մեզի նուէր բրաւ այդ Հայաստանը: Եթէ նման բամբասանքներ հասնին ականջիդ, մի՛ հաւատար: Այս աշխարհին մէջ ոչ ոք ոչ ոքի դիջած է նման հրաշալիք մը եւ կարծեմ Պատուականն ամենաչնաչան տոպրակին անցամ իր գանձերուն մէջ այդ մէկը չունի: Հայաստանը ճուռք բնդունցաւ ձեր արիւնին եւ ձեր ուխտին հաւատարիմ սերունդներուն տուք արիւնով — վկա՛յ Մարտարապատը: Ձեռք բերուեցաւ խոյանիններով — վկայ Բաչ-Ապարանը: Ու կանգնեցաւ կամքի ուժով — վկա՛յ Ալամի ոսկորները...

Մարմնացաւ, մարպացաւ, կանգնեցաւ երազը, եւ, ի պիտութիւն ձեզ՝ պէտք է յայտնել, թէ յարուցեալ ձեր երազը եռապտղի էր եւ աղատ էր եւ անվախ էր: Մեր Հին եւ Նոր կառավարիչներուն մէջ, յիշատակութիւն չկայ այն մասին, թէ քանի՞ պտղի պէտք է ունենար ապագայ դրօշը: Բաֆֆին, հակառակ հեղեղային իր պատկամներուն, դանց ըրած էր ճշդել այդ կէտը, եւ Քրիստափորը, ուժանակներու եւ ռումբերու անտուկին մէջ, երանգապնակ չունէր:

Բայց եղաւ որ նորածին Հայաստանի դրօշը երեք գոյն ունենայ: կարմիրը, բացատրութեան չի կարօտիր, ձեր արիւնն էր: կապոյտը՝ լեռներուն վրայ բացուած երկինքի ճամբան: Նա-

ընջատոյնը՝ Հայրենի աւտեղուն խոստումն էր, որ պիտի դեպնէք մեր քրտինքին հասուն հասկերով:

Զեղաւ: Զկրցանք: Ի՞նչ պատահեցաւ:

Պզտիկ ընդմիջում մը այտեղ, հինգ վայրկեանի դադար մը, ու կը շարունակենք:

*
**

Գրական Թանգարանն եմ: Հարիւրաւոր հայ դրագէտներու եւ ականաւոր դործիչներու ձեռագիրները, նկարները եւ նամակները դասաւորուած, թուագրուած ու չարուած են խնամքով, ծախընտրութեամբ, կիրքի հանող սիրով մը, որ պիտի չ'ուզէիր տեսնել, ու տեսնել եւթ մինչ, հապճեպ կարելի չ'համկնալ:

Թանգարանին տնօրէնը, խոշոր դլուխով ու դլուխը լեցուն ամուր մարդ մըն է, ծնծուած–կտրուած հոգիով արեւմտահայ մտաւորական մը: Իւրայի աչքերուն մէջ լրջանկութեան չոլ մը ունի, երբ կ'աւետէ.

— Նոր առացանք Մխամանթոյի դիւանը, փարիզէյ...

Մխամանթոյի դիւա՞նը...

Քանի մը նամակ, ձեռագրի կտորներ, անձնական մանր–մունր իրեր, ընդամէնը փոքրիկ ծրար մը, որ կրնաս ճիպոտ մը մէկ դըրպանիդ մէջ տեղաւորել: Այդ ծրարը ձեռք բերելու համար տարի մը աշխատած են, ծախսեր ըրած, բանասաւէրներուն հարցազրոյցներուն դումար մըն ալ վճարած են, եւ հիմա մարդը երջանիկ է, որ Մխամանթօն ալ ներկայ է Թանգարանին մէջ: Այնպէս կը նայի այդ ծրարին, որ կարծես թէ fաոնլաf մը նուիրած ըլլան իրեն...

Ըսելիք մը ունի սակայն, ինչպէս կը դրամ իր չփոթէն: Կրմանակի ճամբէ մը կը սկսի, հասնելու համար բուն մտածումին:

— Դուք աշակերտե՞լ էք Լեւոն Շանթին ու Նիկոլ Ադբալեանին:

— Այո՛:

— Կարո՞ղ էք ասել թէ ինչ եղան նրանց դիւանները:

— Պէյրութ են, ճեմարանը:

Լռութիւն: Վատահ եմ թէ ըսելիքը այս չէր ու պէտք չունէր ընելու հարցումներ, որոնց պատասխանները պիտէր արդէն: Ու վերջապէս.

— Կարելի չէ՞ փոխադրել այտեղ...

Ես, այդ պահուն, կը նմանիմ մէկու մը՝ որմէ կը խնդրեն իրեն չպատկանող բան մը որ սիրով պիտի ուզէր տալ եթէ իրը ըլլար, եւ որ կրնայ միայն ցաւիլ՝ չկրնալուն համար: Ինք, այդ պահուն, մտահոգ պանդոկապետ մըն է, որ ստամոքսով յաճախորդին կ'ուզէ ցոյց տալ իր առաջարկած սենեակին առաւելութիւնները.

— Տեսնո՞ւմ էք ինչ ապահով են այստեղ, մաքուր, կարկին...

Հաւաստիք կուտամ, թէ ճշմարիտ է որ սենեակի եւ անոթեանալի շատ բաներ փճանալու վրայ են մեր՛մօտ, բայց յիշեալ նիւթերը դոնէ կը մնան անվթար, երկաթեայ պարսպներու մէջ, չնորհիւ իր կաղապարչին եւ իր մտահոգութիւններով անձի մը, որ կը կոչուի Վահէ Սէթեան...

Կը հետաքրքրուի, յանկնալ բացատրութիւններ կ'ուզէ եւ կ'եղրակացնէ.

— Ոչինչ, անկարեւոր մնան՝ ուր կ'ուզէ լինի... Ի վերջոյ գալու են Հայրենիք:

Վերջին խօսքը՝ Տարօնում մը չէ, այլ տարօրինակ խոստովանութիւն մը.

— Սուէդի պէտքերին՝ յաճախ մտածում էի, թէ ինչ ափսոսալի կորուստ կը լինէր, եթէ պատահական ռումբերի ճարակ դառնային Լեւոն Շանթի թղթերը...

Երբ բաժնուեցայ իրմէ, մտածեցի.— Հայոտան չեկած, շատ բան կրնայ երեւակայել, բայց երբեք այս մէկը, թէ կրնան մարդիկ պոռնուիլ այսօրով, որ համաշխարհային նոր ալէտի մը սկիզբը համարուող պահու մը, մտածեն Լեւոն Շանթի եւ Նիկոլ Աղբալեանի թուղթերուն մասին...

Երբ կը դրեմ այս տողերը, կը մտածեմ.— Այդ մարդը արդեօք Պէյրութը Եվխատո՞ս կը կարծէր: Եւ կամ, ինչո՞ւ դաշուն չէր առնէր, որ եթէ Պէյրութէն հինգ հարիւր քիլօմէթր հեռու տեղ մը ինկող ռումբերը վտանգ են Շանթի մատեաններուն, նոյնո՞ւ վտանգ են արդեօք իր ամբողջ թանգարանին համար, երեւանէն հազիւ հինգ քիլօմէթր անդին ոչնչացած թրքական հրետանին եւ այրուձին...

Ո՛չ, դաշուն չէր առնէր: Ոչ իսկ կը պիտի մտածել: Հայաստանի մէջ այլեւս ոչ ոք կը մտածէ այդ մասին, այլ ամէն ոք կը սքանչանայ ներհակ պայմամ մը, որ քրիստոնէական չէ ու բարի չէ, բայց որ ճաշակողը օր մը պիտի հասկնայ թէ ինչ է...

Ծեծ կերած եւ նոր ծեծի մը վախէն կծիկ պարծող հայը՝ մոռ-

ցըւած յիշատակ մըն է այլեւս: Ա.հա թէ ինչ կը նշանակէ ուժեղ ըլլալ, եւ առաւել քան ցուցադրուած ուժը՝ ուժեղ ըլլալ...

Սխամանթօն՝ ապիտակ այտերով ու ապիտակ հոգիով քընքոյշ տղայ մըն էր, ու Սաղայէ՛լը դիտէ, ո՛ր ձորին մէջ տարբր ու ճերմակ ղառնուկի մը պէս մոլթեցիր, պաղա՛ն...

Սխամանթոյի թուղթերուն՝ այժմ եւ յաւիտեան, արիւնոտ պունչէդ ա՛լ չի հանիր...

Ի՞նչ հրաշալի բան է ուժը:

Այլ ուժէն աւելի, ուժի ղրահէն ու հպարտութենէն անդին, ուժէ՛ն աւելի ուժեղ՝ խաղաղ ինքնավստահութի՛ւնը Հայաստանցի Նոր Հայուն: Երեւանի մեծահռչակ քօնեաքը՝ հէ՛չ: Կրնաս խմել լըման չիշ մը, չլլինովնալ: Բայց երբ կանգնես այս կէտին վրայ, կըռնակդ հիւսիսի ապառաժին եւ ճակատդ Արարատին ու Արաքսին՝ եթէ կրնաս մի ոլինովնալ, սեպաստացի ընկեր Մուրատ...

*
**

Շարունակենք յայտարլիլը ու պատնանք տեսնենք թէ ինչ եղաւ «նորամանուկ» Հայաստանը որ մինակ էր գայլերուն դէմ, չըննպայլին...

Գայլէն առաջ եկաւ արջը:

Արջին պատմութիւնը այսպէս է: Դարեր չարունակ՝ սառած, թմրած ու կարկամած հսկայական արջ մը կ'ապրէր ձիւներուն մէջ, կէս-քուն, կէս-արթուն: Օր մը արթնցաւ, մոնչեց իր բախտին դէմ ու նետեց թաթը ալ ու ձախ:

Դարաւոր իր քունը որքան խաղաղ, նոյնքան ահաւոր եղաւ իր զարթնումը: Այնպէս կատաղի էր ցնցումը, որ ճիրանները կարմըրեցան իր խակ մարմինին արիւններով: Ճերմակ արջը եղաւ կատկարմիր ու օր մըն ալ եկաւ նստաւ մեր երկրին վրայ:

Կարմիր թաթը ծածկեց եռադոյնը:

Ծածկեց Բաֆֆին:

Հին եւ Նոր կտակարանները:

Փչեցին կորստաբեր հողմուն, աւտլ եղաւ, ու թաւալեցան բազում արտրներ, քամնելի եւ մթին, Արարատեան աշխարհին մէջ:

Քրէական յանցապարտութեանց օրինագիրքը ճոխացաւ, եւ նորօրինակ մեղքերու համար՝ նոր պատիժներ սահմանուեցան: Եօ-

Թը մեղքերուն պլխաւորն էր աչ թեքումը եւ մեծագոյն յանցագործը կը մնար ծերուկ Յորենացին, որ ցեղերու եւ ժողովուրդներու հաւասարութեան գարու մը մէջ, կ'ուզէր հաւատացնել պղտիկ Հայաստանին, զի թէպէտեւ ածու փոքր է ինք, եւ թուով յոյժ կոտորակեալ, բայց վեհապոյնն է հանուրց հեւսխասականաց: Այդ մէկը՝ ուղի'ղ Սկայերիա ղրկուեցաւ, որ երթայ այնտեղ հասկնայ հեւսխին ինչ ըլլալը: Երկրորդ մեղադրեալն էր Մեսրոպ անուն վարդապետը, որ կոչուի Մաշտոց: Իր պատիժը աքսորը չեղաւ, բայց Զեկայի նկուղներուն մէջ լաւ մը տրորուելէ եւ խմորուելէ ետք, դուրս եկաւ բաղարջ հացի համով եւ ուրբաթի դէմքով, խօսք տալէ ետք, թէ ա'լ էջմիածին պիտի չըսէ, այլ պիտի դրէ Եջմիածին, եւ իր պատկած տեղն ալ Օշական չէ, այլ Ոշական...

Այսպէս-այսպէս բաներ, ընկեր Քրխտափոր, այնքան պէշ բաներ, որ քու առած Ըլտըլդ Քէօչքէ անուն վոխնդ ու կոչուեցաւ Քրեմլի պալատ:

Ու եղաւ պահ մը, երբ կարծեցինք, թէ մեր նաւը, անհետ ու անդարձ՝ դնաց յաւտակը: Բանաստեղծ չկար, որպէսզի ողբար: Բոլորը տարած էր թուրքը: Մնացած էր տրտում ու խոհուն երկիչ մը միայն, որ կրցաւ հաղիւ չընչալ.

Կենդանութի՛ւն Հայրենի,
Դուն հոն էիր, ցաւուն մէջ,
Եւ դուն, թռա՛ր անկէ դուրս...

Հայրենի կենդանութիւնը դուրսն էր արդարեւ, եւ մեռելութիւնը ներսը, Հայրենիքին մէջ: Եւ անցան տարիները, ու տասնամեակները: Արջը լիզեց իր թաթը: Մաքրեց արիւնները: Կանգնեցաւ երկու ոտքի վրայ, նայեցաւ վեր, երկինքի ցեղակիցներուն: Շշմած ու չայցած մարդկութեան աչքին առջեւ, սկսաւ դրոյց ընել համաստեղութիւններուն հետ, ու բարեւ տուաւ Մեծ Արջին, Փոքր Արջին ու Լուսինին ու աստղերուն...

Ու բոլոր անոնք որ վարժ էին ու պատրաստուած էին արջ խաղցնելու, ատկպուեցան կամացուկ մը արհեստ վոխել եւ Արջին հետ խօսքի նստիլ... մարդու լեզուով:

Արջին պատմութիւնը այսպէս է ու նոր Հայաստանի պատմութիւնը գրուած է մխեւնոյն գրքին մէջ, նոյն մելանով:

Գէ՞չ գրուած է, լա՞ւ գրուած է, կախում ունի՝ ընթերցո-

ղէն: Բայց ինչ որ պրուած է, պրուած է այլեւս, ու աշխարհի մէջ ոչ մէկ ուժ կրնայ փոխել Հայոց պատմութեան երկաթագիրը...:

***

Ըսէ հիմա, հեռաւոր, մենաւոր սիրելի, խոժոռ Առաքեալ, ըսէ՛, ի՞նչ ընենք:

Ահա՛ երկիրը, երկիրն, որուն համար պոհուեցար: Ես պատմեմ քեզի, դուն պատասխան տուր, եւ թող մեզ մտիկ ընեն յիշատակիդ ու պատիարիդ կառչած բոլոր տղաքը, ի սիրտս աշխարհի: Տղաք, որոնց հետ նուիրական ուխտ ունինք հաւատարիմ մնալու պինանչանիդ, մինչեւ գերեզման: Հարիւրներով, հազարներով կը ճանչնամ պիրենք, կը ճանչնան դիս՝ Սուրիական քաղաքներէն մինչեւ Տիգրիսի գետափնեայ, Բուրկերու տորոսէն մինչեւ Եփֆէլի չրջափակը, Նիակառայի վրիժուներէն մինչեւ Ղարապաղանի ափունքը: Ամէն տեղ են անոնք, յուսացող, սպասող, հաւատացող ընկերներս, ու պատրաստ են գոհելու Հայրենիքին համար, պատրաստ կռուելու, պատրաստ մեռնելու: Ու թող մեր պրոյցը ըլլայ այնքան յստակ, այնպէս անկեղծ ու բացայայտ՝ որ չմնայ ոչ մէկ չփոթ, երբ հանդիպիմ իրենցմէ ոեւէ մէկուն, կեանքի ճամբաներուն վրայ, կտակածանքի մշուշները հետզհետէ մնան մեր աչքերէն, ու արթնցած ուրացումը երբեք չայցելէ մեր սրտերուն...

Ահա՛ ուրեմն երկիրը, երկիրն՝ որուն համար պոհուեցար:

Եռապոն պրոչ՝ չկայ այտեղ, բայց կան բոլոր այն արուեստները որոնց խորհրդանիշն էր Եռապոնը:

Անկախութիւն՝ չկայ այտեղ, բայց կայ հոգի ոչխի եւ մշակոյթի այնպիսի անօրինակ պաշտամունք մը եւ ծալկում մը որոնց նմանը մեր թագաւորներուն օրով իսկ չէինք տեսած, եւ որոնց պատրոն էր որ արիւն տուինք, առնելու համար անկախութիւն...

Հայկական զօրաղունդ՝ չկայ այտեղ, բայց Հայաստանի սահմանին վրայ պահակ կեցած է բանակ մը, որուն մօտեցողը տեսնալ տեղով ու հօթը պատով կրնայ մոխիր դառնալ...

Հայ եկեղեցի՝ չկայ այտեղ, բայց մեր տաճարներուն ու խաչքարերուն ու արուեստներուն առջեւ զինեալ հակիչ կը սպասէ, որպէսզի քար մը տեղէն չշարժի...

Ահա երկիրդ ուր մանուկները կը ծնին հայ, կը մեծնան հայ՝ կարդալով Աբովեանը, Րաֆֆին ու Վարուժանը, ինչպէս կարդացինք ու ելանք մենք եւ անոնց պիրքերուն մէջէն հասանք քեզի... Ըսէ՛ ինծի, ըսէ՛ մեզի, — երկիր մը ուր մանուկները հայ կը ծնին

ու հայ կը մեծնան, ունին հպարտութիւնը իրենց անցեալին, կը հաւատան ապագային, կը դուրգուրան Սիմանթոյի թուղթերուն վրայ եւ Լեւոն Շանթի թուղթերուն առջեւ դիրկ կը բանան, ըսէ՛ ինծի, ըսէ՛ մեղի — այս երկիրը Հայաստա՞ն է թէ Հայաստան չէ: Եւ ըսէ նաեւ — կախալանէն խեղդուկ ձայնով «ո՛ւր Հայաստան» պոչող ձայնը ա՞յս Հայաստանին համար էր, թէ ուրիշ Հայաստանի մը: Ըսէ՛, եւ եթէ չես ուզեր մինակդ պատասխանատուութիւն վերցնել, կանչէ՛ նաեւ Զաւարեանն ու Րոստոմը, հաւաքէ չուրջդ մեր հայդուկներուն ամբողջ փաղանգը, Գէորգ Զաւուշն ու Սերոբը, Հրայրն ու Անդրանիկը, Սեպուհն ու Մուրատը, Տալուորիկի բարձունքներէն մինչեւ Վասպուրականի այլեսաններըլ ինկած մեր բոլոր հերոսները, նահատակները, սուրբերը, թուղթէ չերեփով ու ձիւն մօրուքով Հայրիկն ալ կանչէ, լիապտոմաթ մեծ ժողով մը ըրէ, բանաձեւ մը քուէարկել տուր, կարմիր կնիքով չրջաբերական մը հանէ եւ վերջապէս ըսէ մեղի, այս երկիրը Հայաստա՞ն է, թէ Հայաստան չէ...

Պատասխանդ ունիմ ես հոգիս մէջ, ականջս մէջ, ու կը հասկնամ ըսելիքդ, չրջաբերականով կամ առանց չրջաբերականի, կնիքով կամ առանց կնիքի: Կը հասկնամ ամենայն մարդ, ամենայն հայ՝ որ դեռ հայ է քու հայութեամդ, հաւատարիմ է թափուած արիւնին, նահատակներուն: Թո՛ղ ուրիշն ամէն ոք իր սրտին մէջ պրոյեկտ նատի քեզի հետ եւ իր խօսքը խօսի իր չրջանով, ըսելէ առաջ իր ականջով: Ես խօսեցայ ինծի համար, այս Ալբիւրէն, ջէմի լեռներէն, ու երկուքին մէջտեղ նստած Հայրիկիքէն...

*
**

Գոյները պայծառ, արեւը պնակ եւ մթնշաղի ծուխ մը մէջտեղ՝ մնաց մեկուն իր սովորական կատարը: Վարէն, մութը կը մագլցի վեր, խառնուած ամպերուն: Շուտով պիշեր պիտի ըլլայ, ու ցուրտ ու մութ պիտի ըլլայ: Արագ չարժինք, ըստեղիքը ըսենք արագ; յստակ ու կարճ՝ ապա մեկնինք:

Պիտի ուզէի, որ Հայաստանէն մեկնելս տեղի ունենար ճիշդ այս տեղէն եւ այս պահուն: Գար օվանեսը հոս, առնէի, երթայի, որովհետեւ առնելիքս առած եմ արդէն, ու թէեւ քանի մը օր եւս ունիմ, բայց այնքան խճողուած են անոնք ու պայթելու չափ լեցուած, որ ժուար թէ առիթ ունենանք անգամ մըն ալ այսքան եր-

կար ու այսպէս դէմ-դիմի մնալ Արարատեան հետ: Վաւ է ու-
րեմն որ դիմեմ իմէ առաջս թուղթին վրայ, դեռ թարմ ու-
տաք:

Ահա՛ ճշմարտութիւնը որ կուզայ Արարատէն:

Անգամ մըն ալ ջրհեղեղ կ'ըլլա՞յ արդեօք, ու ելլուծել նոյի մը տապանը ելլուծել անգամ մըն ալ հանուչի՞ իր պատմիչը՝ չենք գիտեր:

Աշխարհը խաղա՞ղ կ'ապրի, ժողովուրդները եղբա՞յր կ'ըլլան, թէ հաւաքական խելագարութեամբ մը իրարու առն կ'աւերեն՝ ոչ ոք գիտէ:

Այդ ամէնը այսպէս ըլլալով անմիջական կապ մը չունին մեզի հետ: Եղածը եղած է, ըլլալիքը կ'ըլլայ: Բայց պզտիկ այս հայաստանը ենթէ պիտի ապրի՝ պիտի ապրի Ռուս մարդուն հետ: Պիտի մեծնա՞յ՝ կրնայ մեծնալ, Ռուս բաղդուկով: Կամ՞ը ռուս, ճեմա՞կ ռուս, եուպո՞յն ռուս՝ մինչեւնոյնն է: Ապագայի ովկիանոսին վրայ հայը նաւ մտած է ռուս մարդուն հետ: Ռուսը դժբա՞խտ է, դժբախտ պիտի ըլլայ նաեւ հայը: Ռուսը երջանի՞կ է, հայն ալ բաժնեւոէր է այդ երջանկութեան:

Օ՛, ուրիշ ազգեր եւս կան անշուշտ աշխարհի վրայ, եւ ուրիշ նաւեր ծովերու վրայ եւ բազում հայեր այդ նաւերուն մէջ: Շատ նաւերու մէջ շատ հայեր կան, բայց Հայաստանը բնաջոյած է մէկ նաւու մէջ: Թող ամէն ոք պարկեշտօրէն ծառայէ իր տպրած նաւուն, պատրաստանայ չըլլայ երբեք, բայց օրուան վաստակէն եօք երբ պլուխը դնէ բարձին վրայ, չմոռնայ խաչ մը հանել վասն աշխարհիս խաղաղութեան, եւ մանաւանդ՝ ի հաճութիւն հիւսիսային կողմն աշխարհի...

Ամէն մարդ, ամէն ժողովուրդ ունի իր ճակատագիրը, որմէ չի կրնար չեղիլ եթէ կ'ուզէ ապրիլ, կ'ուզէ չմեռնիլ...

Համառ երկնապլիններու անբեկանելի վճիռով, հայ ժողովուրդին բախտացոյցը, երկնային քարտէսներուն մէջ եւ քանեորդ դարուն համար՝ կը մեկնի Կիւրք Համաստեղութենէն, կ'անցնի Յարդդողի ճանապարհը ու կը յանդի Մեծ Արջէ Տապակին...

Այդ Տապակին մէջ քառասուն տարի տապկուած է Հայութիւնը, եփած, կարծրացած ու դուրս ցատկած՝ պահելով իր բոյրը եւ համը որ ի սկզբանէ էր: Այժմ նստած է տապակին պոչին վրայ, ամուր ու հանգիստ, խաղաղօրէն դիտելով ուրիշները որ դեռ նոր պիտի տապկուին...

Հայը մտած է հա՛յ, ու ելած է հա՛յ՝ տապակէն...

Քիչ ժողովուրդներ կրնան տակաւ այդ կրակին, ահա թէ ինչու կը սարսափին կամքիր Արջէն: Հայը վախնալու պատճառ մը չունի, որովհետեւ աղուոր արջուկ մըն ալ ինքն է հիմա, որ քոթոթ-քոթոթ կը ցատկռտէ ու ղիմայի մռայլ դայլին պևխերուն հետ կը խաղայ...

Այստեղ վերջացաւ ըսելիքս, ընկեր Քրիստափոր եւ Աստղիկ ամպին ու դիշերին մէջ ծածկուեցաւ, անգամ մըն ալ:

Ճի՞շդ խօսեցայ — վերցո՛ւր անգամի մը համար ծանր գլուխը, ակնոցներուդ ետեւէն ծակող աչքերդ այս անգամ պարծուր եւ «այո» ըսէ, ինծի ըսէ, բոլորին ըսէ:

Գէ՞շ խօսեցայ — տուած կաթդ հարա՛մ ըլէ...

35

Արթնցայ արեւին հետ, բայց արեւը չէր արթնցնողը: Անոր պատահար մը, որ կը սկսի երակով ու կը չարունակուի իրականութեան մէջ: Այնքան տարօրինակ ու անհաւատալի է դէպքը, մէկտեղուած զուգադիպութիւնները իրար կը լրացնեն այնպիսի կարկատահութեամբ մը, որ ստիպուած եմ արձանագրել օրը եւ թուականը, որպէսզի Թումոսին մէկը եթէ ուզէ ստուգել, դիւրացուցած ըլլամ իր գործը:

Այսօր, չաբաթ, 15 Մարտ 1958, վերջին օրս է Հայաստանի մէջ: Վաղը այս ժամուն օդանաւին մէջ պիտի ըլլամ եւ — մնաս բարո՛վ Երեւան:

Գիշերը պառկեցայ շատ ուշ, եւ, աւելորդ է ըսել, անցնելէ առաջ ծխականութեան մը պէս անխախտ՝ քօնեաքի սեղանէն: Հանդիսատ չեղաւ քունս: Յառնակ, անիմաստ երազներու յաջորդական մը, մղձաւանջային թմրութիւն մը, որ աւելի յոգնեցնող է քան կազդուրող: Շփոթ այդ երազներուն վերջինը ամէնէն յստակն էր, ու եղաւ նաեւ ամէնէն աւելի ցնցողը, որմէ առաջ արթնցայ:

Կիսամութ ձոր մըն էր ու մինակ էի: Ոչ մէկ բնակութիւն, ու մարդկային ոչ մէկ հետք: Զորը սկսաւ լայննալ, կամաց կամաց

լուսաւորուիլ ու յանկարծ նկատեցի, թէ քիչ մը անդին աշտարակի նմանող հսկայ չէնք մը կայ, որ կը տատանի, երկրաշարժէ քոնուած պէս: Այլանդակ այդ չինուածքին ձայնարկ մը ձեւը ուներ, խարխափել նեղ, ու վերի մասերը հեռուհեռէ լայնցող: Ամէն վայրկեան փլուզումի վտանգ կար ու կը պատրաստուէի փախչիլ, երբ տեսայ մը պատուհան մը բացուեցաւ ու տեսայ... Արամ Հայկազեան ժպտուն դէմքը:

— Ի՞նչ կ'ընես հոս, պօտացի:

— Նոր դերք մը դրած եմ պատկահայերու կեանքէն, ըսաւ Արամ, ու թուղթեր ցոյց տուաւ:

— Այդ բաներուն ժամանա՞կն է, մարդ Աստուծոյ, ըսի նեղուած: Չե՞ս տեսներ թէ երկուքս ալ տակը պիտի մնանք: Ես փախա՛յ, դլխուդ ճարը նայիր...

Կ'ուզէի փախչիլ՝ բայց չէի կրնար: Ոտքերս քամուած էին պետինը: Վախը եւ խուճապը ուրքան մեծնար մէջս, նոյնքան կը լայննային Արամին ժպիտները: Աչտարակը երթալով աւելի կ'օրօրուէր եւ ճարճատումի ձայներ կը լսուէին: Անզօրութեան մէջ՝ ամբողջ դայրոյթս խտացած էր Արամին դէմ, որ կը չարունակէր ժպտիլ եւ թաչկինակի պէս չարժել թուղթերը: Հայհոյանքի մը կէսը հոդիս դուրս ելած էր բերնէս, երբ պարհուբելի չառաչով մը աչտարակը վրաս: Ձեռքերուս դլուխս ծածկեցի, ինքնապաչտպանութեան որպէս վերջին միջոց, եւ արթնցայ: Կը յիչեմ, քըլտնած էի երբ աչքերս բացի, եւ դլուխս աւելի բարձին տակն էր, քան վրան:

Մինչեւ հոս՝ տարօրինակ ոչինչ կայ, ու ամէն ոք կրնայ նըմանը երազներ տեսնել, երբ մանաւանդ քիչ մը շատ խմած է եւ ճըպուած են ջիղերը: Տարօրինակը սկսաւ արթննալէս ետք: Նստած էի մահճակալին մէջ, ոտքերս կախած, բայց ինծի այնպէս կուզար, թէ աչտարակը դեռ կը չարունակէ փլիլ, աղմուկ-չառաչով: Նման զգայախաբութիւններ դիւրին դիւրին չեն կրնար ապրել ինծի: Ա-վելորդ լաւ մը ճմլեցի ականջներս, դլուխս ցնցելի՝ թօթափելու համար երազին յամառ բռնակալութիւնը:

Բայց պարմանալին հոն էր, որ դեռ ազմուկը կը չարունակէր յստակ, որոշ, վերադրումի խուռն թնդիւններով: Միայն Արամ Հայկազը պակաս էր, որպէսզի հաւատամ, թէ աչտարակը կը փլի դեռ...

Իջայ անկողնէս ու նետուեցայ դուրս, լոյս եւ օդ եւ

արեւ դառնալու համար, եւ... եւ... ահա թէ ի՛նչ:

Փոշիի ամպ մը պատած էր դուրսը, եւ մշուշուած ապակիները հազիւ կրնայի տեսնել ու հասկնալ պատահածը: Աղտոտ բամպակի ծովու մը մէջ, ուրուականեպ եւ անորոշ կենդանի մը կը շարժէր, դանդաղ, ծանր՝ առասպելական կրիայի մը պէս: Ժամանակ առաւ, մինչեւ որ կարենամ ճշդել, թէ սեւ պուլտոզըր մըն է որ կը մոլեգնի կիսաւերակուր պատի մը դէմ: Ինչ մը անդին, մեռած աշխարհը վերամբարձ կռունկի մը, որ կոցահարելով փլատակէն կը հանէ ներանները, մէկիկ մէկիկ, ու կը նետէ փոսերը ապատող բեռնատար կառքին մէջ: Ամբողջութիւնը՝ հողի, քարի, փոշիի խառնուրդ մը, որուն մէջ կը շարժին մեքենաները, նախամարդկային պարաշրջաններէն եկած կենդանիներու պէս, բանտարուշական միջատնե՛ր, որ կը քանդեն, կը քանդեն...

Քանդուածը՝ պարսկական հին մզկիթն էր...

Ատուած իմ, այս բոլոր տարօրինակութիւնները ինծի՞ պիտի հանդիպին: Հայաստան ուղք դրած օրս, դեռ էջմիածին չհասած, պատուհանէն տեսած առաջին պատկերս եղաւ մզկիթ մը, ու վերջին օրը կ'արթննամ, տեսնելու համար այդ մզկիթին քանդուիլը: Իմ պարտս չէպատանին անշուշտ, վերցնելու համար այս անոտ չինութիւնը: Պատմական ոչինչ կայ այստեղ ու յանպատրաստից ոչ մէկ քայլ կ'առնուի: Ամէն ինչ ծրագրուած, ճշդուած է տարիներ առաջ, եւ՛ քանդուելիքը, եւ՛ չինուելիքը: Թխելու, պիծերու, քարտէններու անխախտ օրէնքն է, ամենատօր «պլանը»՝ որ չափ կուտայ կեանքին, կուտայ կշռոյթ եւ իմաստ:

. Տարիներ առաջ ծրագրուած դործողութիւն մըն է ուրեմն որ տեղի կ'ունենայ պատուհանիս տակ, բայց այդ բանը կը կատարուի յատկապէս այն օրը, որ կը կպմէ իմ վերջին օրս: Եթէ վաղը ակսէին՝ պիտի չտեսնէի: Կրնար տարի մը առաջ պատահիլ, երկու ամիս վերջ, բայց կը պատահի այսօր, 15 Մարտ 1958...

Սկսայ վախնալ բախտէս, որուն թելը քաշուլը կամ հրեշտակ մը պէտք է ըլլայ, կա՛մ սատանայ մը, բայց, յամենայնդէպս, ոչ վեցօք ու չափաւոր մէկը...

***

Քանի որ յիշատեցաւ, խօսինք «պլան»ի մասին:
Ի՞նչ է «պլան»ը:

Մեր մօտ, երբ մէկը տուրծի մը ձեռնարկէ, յաջողութիւնը պայմանաւորուած է, եւ ընդհանրապէս կուգայ՝ «եթէ Տէրը կամենայ»: Հայաստանի մէջ՝ եթէ «պլա՛նը» կամենայ:

«Հնդամեայ պլան, եօթնամեայ պլան» — այս բայատրութիւնները մեզի մեծ բան մը չեն ըսեր: Անոնց համար ամէն ինչ են, անխախտ՝ ինչպէս արեւելեան դրութիւնը, ճակատագրական՝ ինչպէս բնութիւնը: Տարուան եղանակները կրնան քմայքներ ունենալ, գարունը կրնայ յապաղիլ, ամառը կրնայ յամենալ, «պլանը» չի խախտիր: Վարը աշխատող սա մարդոցմէ մէկը կրնայ յանկարծ մեռնիլ, ուրիշ մը հիւանդանալ, մեքենաները կրնան խանգարուիլ — «պլանը» պէտք է կատարուի, կը կատարուի:

Ատենք ալ մարդ են, եւ ինչքան կարծրացած ըլլան իրենց պատիարներուն եւ նախապաշարումներուն մէջ, կրնաս խօսիլ հետեւիլին, վիճիլ, երբեմն նոյնիսկ զիջումներու մղել: Բայց երբ հասար «պլանին»՝ կեցի՛ր այլեւս: Կամ, եթէ ի՛ւրենց անպայմանառաջանալ՝ դնա՛ եւ գլուխդ պատին պարկ: Պատի մը պէտք ամուր, ուղիղ է «պլան»ը: Երբ գծուեցաւ թուղթին վրայ, կրնաս վստահ ըլլալ թէ կէտը կէտին պիտի նշանակուի նաեւ հողին վրայ:

Ա՛յսո՛ւ է այս երկրին ամբողջ ուժը, եւ տկարութիւնը նոյնաւեն:

«Պլանը» միշտ կը կատարուի եւ հրաշք կը գործէ, բոլոր ծրագիրները կ'իրագործուին եւ չօշափելի արդիւնք կը գառնան, բայց դժուար է ըսել թէ իրագործողներն ալ ինչ կը գառնան: Նորէն դէշ տեղեր չերթայ մտքերնիդ: Աշխատաւորները չեն մեռնիր, Սիբիրիա չեն աքսորուիր: Պարզապէս կ'ապրին ու կ'աշխատին, եւ կատարելէ ետք թիւ մէկ «պլանը», կը գծուին թիւ երկու «պլան»ին...

Զարմանալի աշխարհ մըն է Մոսկուայէն մինչեւ Ս.րաքի սփռունքը փռուած այս երկրամասը, ուր մարդկային գանգուածներուն թուական միաւորը միլիոնը չէ, այլ հարիւր միլիոնը: Պատմութեան մէջ ոչ մէկ ժողովուրդ, ժամանակի այսքան կարճ տեւողութեան մը ընթացքին, կրցած է կատարել այն ապշեցուցիչ ոստումը ապագային ներս, որքան որ յառաջդիմութիւն արձանագրած է այս մարդկութիւնը: Այդ բոլորը կատարուած չեն կամօքն Ատուծոյ — Ատուծոյ հետ շատ գործ չունին եւ աստուած բառը պէտք չէ իրենց մօտ — այլ շնորհիւ «Պլան»ին:

«Պլանը», ահա՛ իրենց աստուածը: Եթէ ճշդուած է «պլանով»՝ թէ ճիշդ տարի մը-վեց ամիս-երեք շաբաթ-չորս օր-հինգ ժամ

եւ քը՝ երկնաթիռ մը լուսին պիտի երթայ երկու ճամբորդներով, վատահ եղէք, կ՚երթա՛յ:

Ունին հաւատքը եւ հպարտութիւնը իրենց ձեռնարկներուն: Բայց նաեւ կայ դառնութեան համ մը բերաններուն մէջ: Ինդիրը այն է, որ մեծ գործերը «պլանաւորուած» են եւ փառաւորապէս կը մեծապործուին, բայց պզտիկ բաները կը մոռցուին, եւ յատկապէս առանին այդ մանր-մունր բաներուն պակասն է որ աշխատողին գոհունակութենէն մաս մը կը պակսեցնէ:

Սփութինքը «պլանաւորուած» էր՝ թռաւ:

«Պլանին» մէջ սակայն բաւարար չափուլ ասեղ-մատնոց չէր նախատեսուած, արդուկ չատ քիչ կար եւ հետեւաբար՝ արդուկը հազուագիւտ իր մըն է: Սփութինք չինողին համար, արդուկ չինելը՝ հէ՛չ: Բայց սփութինքը վերն է, իսկ մարդը վարը: Վարէն՝ արդար հպարտութեամբ կը պիտի երկինքներուն մէջ թաւալող հրաշալիքը, որ պատուանշանի մը պէս կը նուիրագործէ իր գերատեսութիւնը մրցակիցներուն վրայ: Բայց անմիջապէս որ աչքերը յոդնին, նայուածքը կ՚իջնէ իր տաբատին, ու տխրութիւն մը կայ այդտեղ, որ կը խաթարէ հրճուանքը, եւ յաղթանակի քաղցր բաժակին մէջ կաթիլ մը լեղի կը խառնէ...

*
**

«Պլան»ին ուժը մարթիս վրայ կրելու պատրաստութիւնը ունեցայ, Պետհրատի չէնքին մէջ: Կարծով պատմեմ, որպէսզի աւելի յստակ ըլլայ:

Յանձն առին հրատարակել մէկ գիրքս, սիրալիր եւ ազնիւ վերաբերումով մը: Ճշդուեցաւ հատորին տպագրական էջերուն թիւը, ծաւալը եւ այդ կարգի այլ մանրամասնութիւններ: Որպէս հեղինակի իրաւունք՝ որոշեցին նաեւ բարձրատոյն սակը: Երկու օրինակներով պատրաստի պայմանագրութիւն մըն ալ ստորագրեցինք, մէկը իրենց համար, միւսը ինծի: Ըստ այդ պայմանագրութեան, ձեռագիրը պէտք է տպարան յանձնուի մինչեւ վեց ամիս եւ վճարումներն ալ պիտի կատարուին երեք անգամէն: Առաջինը՝ ստորագրուած օրը. երկրորդը՝ տպարան յանձնուելէ ետք. երրորդը՝ գրքին լոյս տեսնելէն ամիս մը ետք:

— Հարստացա՛ր, ըսաւ Հայկ Առաքելեանը, սեղանիս վրայ դիզուած ռուպլիներուն դէզը ցոյց տալով:

ճիշդ իրեն կը սպասէի արդէն, եւ իր այդ խօսքին, արտա-
սանելու համար պատրաստած ճառս:

— Տե՛ս բարեկամ, այստեղ՝ տասնըերկու հազար ռուպլի կայ: Պզտիկ հարստութիւն մըն է, եւ այս դումարով, դիտեմ թէ կրնամ ինքնաշարժ մը գնել. ճի՞շդ է:

— Ճիշդ է:

— Ու դեռ, այս դումարը մէկ երրորդն է լրատուներիս: Երբ մեւս երկու մասնակիցներն ալ տանամ, երկու ինքնաշարժ եւս կրնամ գնել. ճի՞շդ է:

— Ի հարկ է ճիշդ է, բայց ո՞ւր ուզում ես հասնել...

— Կառած մը բանալ չէ միտքս, ապահով եղիր: Ահա թէ ո՛ւր կ'ուզեմ հասնիլ.— Ինծի պէս, ինձմէ առաջ՝ արտասահմանեան ուրիշ դրողներ եւս արժանացան այստեղ հրատարակուելու պատուին, եւ բնականաբար, ռուպլիներու սա կապոցը անոնք ալ ստացան: Ի՞նչ բանի ծառայեցին այդ դրամները: Շատ լաւ գիտես՝ թէ ձեր սահմաններէն դուրս ինչ կ'արժեն այս ռուպլիները: Այստեղ երեք ինքնաշարժ բերող դումարը եթէ հետս տանիմ, մեր երկրին մէջ պիսիքլէթ մը հազիւ կրնամ առնել:

— Ի՞նչ եւ առաջարկում...

— Պարզ է: Ձեր պետական սակով՝ հոս ռուպլին հաւասար է մէկ տոլարի: Պէյրութ տալով դրադէտի մը եթէ հեղինակի լրատուն պիտի վճարուի, ինչո՞ւ չվճարուի ա՛յն դրամով որ դրամ է այնտեղ, եւ վճարուի դրամով մը, որ ճիշդ է, այստեղ դրամ է, բայց այնտեղ պատրանք է լոկ...

— Եւ ինչո՞ւ ոչ, ասկէր Պետհրատում, եւ կ'անկէն...

Այս Առաքելեանը լաւագոյն ճանչցած եմ այլեւս: Մթին արտ-
մըտութիւններու ճաշակը ունի, եւ կրնայ ժամերով վրայէ խնդալ, առանց դպայնելու հեղնանքը: Իմ ալ չսիրած բաներս չեն, բայց հեգնանքին հեղնանքով՝ պատասխանելը շատ տոլստոյական եւ հասարակ բան կը թուի: Երբ մէկը քեզ ապուշի տեղ դնէ, վրէժ լուծելու լաւագոյն կերպը խելքի ցուցադրութիւնը չէ անպայման, այլ այնպէս մը ընել, որ չարունակէ քեզ կարծել այնպէս, ինչպէս չես, մինչեւ որ ինքնաբերաբար անդրադառնայ իր սխալին, իսկ դուն պահես ապուշային անայլայլ արտայայտութիւնդ...

— Իրա՞ւ, կարելի՞ էր ուրեմն, կ'ըսեմ, զարմանքի եւ անհամբերութեան խառնուրդ չարժումով մը, որուն մէջ կայ իմ սե-

վիական անճարակութեանս մասին ափսոսանք մըն ալ, իբրեւ թէ հաւատացած ըլլամ, որ եթէ հաւաքեմ ռուպլիներու կապոցները եւ պետհրատ տանիմ, կրնան այնտեղ տօլարներու վերածուիլ, եւ թէ, ինչ յիմար եմ, որ չեմ մտածած այդ մասին...

Գլխու չարժումով՝ հաստատական պատասխան կուտայ, բայց այլեւս չի պնդեր ու ռազմագիտական նահանջ մը կը կատարէ, խօսակցութեան նիւթը փոխելով: Յոհեմութիւն է անշուշտ ըրածը, որովհետեւ չի կրնար անդիտանալ, թէ ինչքան ալ անճարակ՝ այնուամենայնիւ ռուպլիին եւ տօլարին տարբերութիւնը դնահատելու չափ դատողութիւն ունիմ, եւ թէ կատարած պէտք է ըլլամ արդէն նման փորձ մը:

Արդարեւ:

Կարեւորը այն չէ, թէ ինչ խօսեցանք այդ մարդոց հետ, ինչ ըսի իրենց, ինչ ըսին ինծի, բայց չահեկանութենէ զուրկ չէ ար-ձանագրել այստեղ չոր փաստը, որ կը ներկայանայ հետեւեալ պատկերով:

Սովետ միութիւնը պաշտօնապէս չի ճանչնար եւ չ'ընդունիր «Հեղինակի իրաւունք»ին չուրջ կայացած միջազգային համաձայնութիւնը: Այսինքն, երբ օտար գրագէտի մը գործը հրատարակէ, պարտաւոր չ'ըլլար հեղինակի իրաւունք վճարել, եւ ոչ ալ ուրիշներէն իրաւունք կը պահանջէ՝ երբ իր գրագիտներուն գործերը հրատարակեն օտար երկիրներու մէջ: Իրողութիւնը այսպէս ըլլալով հանդերձ, Հայպետհրատը չեղում մըն է որ կատարած ի'ըլլայ, Արտասահմանի հայ գրողներուն հեղինակի իրաւունք վճարելով: Կրնայ չվճարել, եւ ոչ ոք կը մտածէ պահանջ ներկայացնել, Հայաստանի մէջ հրատարակուած եւ այնտեղ կարդացուած ըլլալը համարելով արդէն մեծագոյն վարձատրութիւնը: Բայց Հայաստանի մարդիկը ընդունած են Արտասահմանի գրողներուն վճարելու սկզբունքը, պարզապէս օգնելու համար անոնց, ինչ որ ալնիւ մը տածում մըն է իրենց կոչմէ եւ կրնայ միայն պատիւ բերել այդ կարգադրութիւնը ընողներուն:

Արդ, հրատարակուած եւ հրատարակելի մեր գրողներուն անունով յայտնելէ ետք խորին շնորհակալութիւններ եւ երախտագիտական զգացումներ, հարց տուի պատասխանատու մարդոց.

— Քանի որ բարիք մը կ'ընէք, ինչո՞ւ չէք ուզեր լման ընել: Շատ լաւ գիտէք, թէ այս ռուպլիները այստեղէն դուրս ինչ կ'արժեն: Ինչո՞ւ չէք ուզեր վճարել օտար գրամանիշով: Այստեղէն քա-

ռասուն հազար ռուպլի ստացող դրագէտ մը, արտասահմանի մէջ կրնայ երեք–չորս տարի փառաւորապէս ապրիլ եւ նուիրուիլ դրականութեան՝ եթէ միայն վճարէք մեր դրամներով: Կրնաք բովանդակ Միխուռքի մշակոյթը վրկել եւ մշակոյթին հետ, դրագէտներուն արժանապատուութիւնը: Գրողներ դիտեմ, որ ճեզմէ ստացած իրենց գումարներով կրնային մեր մօտ իբրեւ դրագէտ ապրիլ եւ ստեղծագործել, մինչդեռ, ռուպլիի տրցակներ չալկելով հանդերձ, երբ վերադարձան իրենց տեղերը, ուսուցիչը ուսուցիչ մնայ եւ դրավաճառը դրավաճառ:

Յօսեցայ: Շատ աւելի երկար եւ աւելի պերճախօս՝ քան կը գրեմ: Մտիկ ըրին համբերութեամբ, համակրանքով, եւ յայտնապէս իրաւունք տալով ինծի, բայց, ճարտասանական բոլոր խոյանքներս հանդիպեցան լռութիւններու անարձագանգ պատին: Տըրուած պատասխանը եթէ լռութիւնը չէր, ի՛ըլլար խուսափողական խօսք մը:

— Այդ հարցը պլանաւորուած չէ, ըսաւ մէկը, հաւանօրէն ինքն ալ չհաւատալով ըսածին:

Միակ անձը, որ կրցաւ ճշդրիտ եւ բաւարարող պատասխան մը տալ, եղաւ Գարեգին Սեւունց դրագէտը.

— Անկարելի չէ դրամանիշի փոխանակութիւն կատարել պետական սակով, բայց ժամանակ կը պահանջէ: Պիտի կատարուի Մոսկուայից...

Զըսի, բայց հիմա կ'ըսեմ, եւ ինչ կ'ուզեն մտածեն.

— Եթէ ժամանակ պէտք է՝ ժամանա՛կ տուէք, խելք կը պահանջուի՝ խե՛լք դործածեցէք, իսկ եթէ երես պէտք է՝ երեսնիդ կարծրացուցէ՛ք, միայն թէ ձեռք բերէք այդ իրաւունքը: Միլիոններով ու մլլիառներով տօլարի վերածուող ռուպլիներու յայտնի եւ անյայտ համաչխարհային «պլաններուն» մէջ՝ քանի մը հարիւր հազարնոց խորշ մըն ալ իրաւունքը չէ՞ Հայաստանին, եւ Հայ Գըրականութեան: Իրաւո՛ւնքն է, արդար իրաւունքը, եւ այդ մէկը արժեցնելն ալ կը կազմէ ձե՛ր պարտքը, ընկեր Սեւունց...

*
**

Վերեւ պատմուածը՝ պլանային ըլլալէ աւելի, արտապլանային դրուագ մըն էր: Իրական «պլանին» ինչ ըլլալը հասկցայ երկրորդ երթալուս:

Տասը ամիս վերջ, դարձեալ Պետհրատի հէնքը, մեծնոյն մարդոց հետ:

— Ի՞նչ եղաւ, պիրքս տպուեցա՞ւ:

— Դեռ տպարան չի յանձնուել:

— Ըստ պայմանագրութեան, պէտք է վեց ամիսէն տպարան ի՛ջնէր:

— Ճիշդ է:

— Բայց չէ իջած:

— Չի իջել:

— Իջնել-չիջնելը ձեր դիտնալիքն է: Բայց իմ դիտցածս այն է, որ եթէ իջնէր՝ պիտի առանձին երկրորդ մանաւճարը: Երբ թեւրացումը ձեր կողմէ կուգայ, արդո՞ք է որ վնասը ես կրեմ:

— Արդար չի: Պէտք է վճարեն:

— Թող վճարեն ուրեմն:

Վճարեցին:

Մնաց՝ երրորդ...լինքնաշարժը, եւ մնաց, բնականաբար դիրքս հոն, ուր որ էր:

Դառնացած, եւ ռուբլիները նորէն չալկած պանդոկ դարձայ: Սրահին մէջ՝ դէմս ելաւ Սոլոմոն Տարօնցին:

— Եղբայր, այս ի՞նչ բան է, ըսի իրեն: Մեր մօտ, ձեզ չխրոցները անլամ, կ'ըսեն.— Հայաստանի մէջ շատ բաներ պէշ են, բայց դոնէ այնտեղ կարգ-կանոն կայ, ճշդապահութիւն կայ: Կը տեսնեմ ահա, թէ յատկապէս այդ մէկը չկայ:

Ծաղաղ, պուտուտայական անտարբերութեամբ մը լսեց, ապա ըսաւ.

— Այս տարուայ «պլանի» մէջ չկար դիրքդ: Կ'անցնի 59-ի «պլանին»...

Երբ «պլանի» խօսքը ըրաւ, դառնութիւնս նահանջեց եւ սկըսած էի լաւատեսութեամբ նայիլ ապագային, բայց ուրկէ ուր, վրայ հասաւ վահէ վահեանը, նոր լոյս տեսած իր հատորը ձեռքը, մեքանին հոտը դեռ վրան, ու կարծես տակառ մը պաղ ջուր թափեց վրաս:

— Ի՛նչ կ'ուճապարես. իմ դիրքս խոստացած էին տպել 1954-ին, եւ ահա չորս տարի ետքն է որ լոյս կը տեսնէ... Գուցէ դեռ տարի մը չեղաւ...

Քա՛ղցր հեռանկար...

Ըստ երեւոյթին, «պլանաւորուած» չենք տակաւին...

Երթանք էջմիածին, առնենք Վեհափառին օրհնութիւնը, հըրաժեշտ տանք ու մեկնինք: Ընթրիքի դեռ քանի մը ժամ կայ — վերջին ընթրիքը... — ու յաջողած եմ այնպէս մը պատաւորել, որ մինակ ըլլամ, մխս մինակ, ամփոփելու համար մտածումներս: Ծանրութիւն մը կը ղգամ ուսերուս վրայ, պատասխանատուութեան ճնշող բեռ մը:

Ոչ մէկ հանգամանք կը ներկայացնեմ, ոչ մէկ անձ կամ կազմակերպութիւն պաշտօն տուած է ինծի քննութիւն կատարել այստեղ ու վերադարձիս հաշուետու չեմ ունէր մէկուն, ապատ եկայ, ապատ կ'երթամ, եւ սակայն այս ապատութիւնը սանձահարող բան մը ունի, ներքին կալանաւորում մը կայ, որ կը սեղմէ քեղ քու մէջդ, ծանրութիւն մը կուտայ չարժումներուդ, չունչիդ, բառերուդ...

Ինչպէս դիտակից եմ, թէ հայրենադարձ հայու մը կարօտին յայտնուիլ ուսումնական այլեւս մը չի կրնար ըլլալ այս երթուղարձը Հայրենիք: Վերադարձի ժամերն են սոյա, ու պարտքի մը պէս որ կրնայիր ձգձգել ու մոռնալ քանի դեռ պայմանաժամը չէր հասած, բայց որ յանկարծ կ'առնուիս իր մայրերուն մէջ երբ վճռական ժամը հնչէ, պատկերներ կը խճողեն մտածումս, բաղմութիւններ, դէմքեր, անուններ, ընկերներ՝ որոնք, վճարելի մուրհակներու պէս կը սպասեն, դիտեմ, եւ որոնց պահանջը նիւթական չըլլալուն, նուազ բռնակալ չէ սրտիս վրայ:

Պարզ են այս ըսուածները: Բայց կ'ապրինք ժամանակի մը մէջ ուր ամէնէն պարզ ու հասկնալի բաներն անգամ պէտք ունին չափելի եւ թանձրացեալ փաստերու: Գիտեմ: Քանի մը օրէն երբ արտասահման անցնիմ եւ սկսիմ խօսիլ ու պրել, թէ Հայաստանի մէջ ալ, ինչպէս ամէն տեղ, կուլուն ճակին հորթ կ'ըսեն, եւ թէ այստեղ ալ, ինչպէս ամէն տեղ, ոչխարները երես ունին, մլչտ պիտի պտնուի իմաստակ մը որ յօդուածդ մը պրի եւ մլչտ պիտի պտնուի թերթ մը որ իր յօդուածը տպէ, ըսելու համար թէ — այո՛, թէեւ ճիշդ է որ ոչխարը երես ունի, (բայց եւ այնպէ՛ս, այսու-

հանդե՛րձ) լինչ լինչ պարտականութեու տակ կրնայ եւ չորս ոտքերէն մէկը կարճ ըլլալ, եւ (հետե՛ւարար, եւ բնակա՛նաբար) իրաւունք չունինք ըսելու թէ Հայաստանի ոչխարները լման չորս ոտք ունին...

Երբ կը մտաբերեմ Սիւնեաց մեր մամուլը, եւ այդ մամուլէն առօրեայ անունդը առնող չարքային արջառը, մալարիայի պէս մշտուք մը կու գայ վրաս:

Ահա թէ ինչու ուզեցի մինակ ըլլալ այս քանի մը ժամը, եւ բեւանի եւ Էջմիածնի ճամբուն վրայ տեղ մը, կատարելու համար հաշուեկշիռս: Ոչխարներու եւ ոչխարամիտներու համար չէ որ կ'ուզեմ կարգի դնել տետրակս, եւ ոչ ալ ոչխարի վաճառականութեան, որոնց հետ գործ չունիմ: Բայց տղաք կան անոնց մէջ, դասնուկի հոգիով եւ մաքուր արիւնով, որոնք կը սպասեն: Ու յետոյ կան լուրջ, հասուն, կշիռ ունեցող պաղափարական մարդիկ, որոնց համար այս ճամբորդութիւնը մասնաւոր իմաստ մը ունի, փորձ մըն է ու փորձաքար մը նոյն ատեն, որով պիտի ուզեն ճշդել կեղծն ու հարազատը, ճիշդն ու սխալը, սուտն ու իրաւը Հայրենիքէն եկած լուրերուն: Մարդիկ՝ որոնք դէմ են այստեղ տիրող կարպերուն, կը պայքարին այն բաներուն դէմ որ խորթ է իրենց, բայց նախապաշարուած չեն՝ անպայման սեւ տեսնելու ամէն լինչ որ կայ այստեղ, ու երբ լսես թէ Հայաստանի մէջ բաներ վոխուած են, պէշ եղող շատ մը բաներ լաւ են այլեւս ու նչաններ կան թէ շատ աւելի լաւ պիտի ըլլան, ըլլալու վրայ են՝ ոչնչի պէս չեն փշտիր, չեն մաղձոտիր, այլ դէմքերը կը ճառագայթեն, սիրտերը կը խայտան:

Այդ տղոց մարդոց հանդէպ, հաւատալու եւ հաւատացող ընկերներուս հանդէպ նուիրական պարտք մը ունիմ: Այդ պարտքը վրաս դրուեցաւ դեռ ճամբայ չելած: Վերջին շաբաթները նամակատուփս կը յորդէր: Աչխատէն բոլոր ծագերէն, Սեւամորթ Ամերիկէի խորերէն մինչեւ Գանատայի սառոյցները, Պալտատի արեւներէն մինչեւ Նիւ Եորքի լոյսերը՝ ծանօթ եւ մտերիմ դէմքեր խուժած էին արտէս ներս նամակներու, հեռագիրներու խանդաւառ համբերպով, եւ ինծի այնպէս կու պար, թէ բոլորին հետ, հսկայ բազմութիւն մը, շարք կազմած եւ «Յառաջ Նահատակ» երգելով կ'երթանք Հայաստան...

Ես այս գիրքը չեմ գրեր որպէսզի այսօր կարդացուի ու վաղը մոռցուի: Եւ ոչ ալ պատանեկան միամտութիւններ ունիմ, կարծելու համար, թէ ապագայ սերունդներուն կը հասնի: Ես կը գրեմ

ինձի համար, այլ մանաւանդ կ'ուզեմ որ այս էջերը կազմեն հարատեւ վկայութիւն մը, բերուած Հայրենիքէն, Հայրենիքի կարօտով ապրող ու մեռնող սերունդի մը, որ կը տառապի իր իսկ Հայրենիքը չկարենալ սիրելու տագնապով... Ողբերգութիւն մըն է, որ հաւանաբար չըմբռնեն տասը–քսան–երեսուն տարի վերջ ապրող հայերը: Բայց մենք կ'ըմբռնենք, ու կ'ապրինք այդ ողբերգութիւնը, որովհետեւ մեր առօրեայ կեանքն է, ու այս տողերը կը ճըղտին քիչ մը լոյս ու քիչ մը յոյս եւ բաւարար յստակութիւն բերելու այդ կեանքին: Զեն պրուիր զոհացնելու համար մէկը ու ջղայնացնելու միւսը: Կը պրուին որպէս վկայութիւն՝ մեր ժամանակին ու մեր պայմաններուն մէջ ապրող սերունդներուն:

*
**

Տափարակ, տափակ դաշտի մը մէջ եմ: Դիմացը Արարատն է, բայց այլեւս լանջէ–լանջէ չկայ երկն հետ: Զախիս՝ Զուարթնոցի աւերակները, աջին՝ հեռուն, Հռիփսիմէի տաճարը: Աւելի անդին՝ էջմիածինը: Կարկինը քիչ մը աւելի լայնցնելով, կարելի է չըջանակին մէջ առնել նաեւ Օշականը, Սեւանը, Արաքսը... Հայրենական բոլոր սրբութիւնները այստեղ են ու ես կանգնած եմ անոնց մէջտեղ, կիսամերկ բարտիներու ցանցառ պուրակի մը առջեւ, բայց կը դառնում արդէն դուրս Հայրենիքէն: Զարմանալի է: Հոս եմ ու հոս չեմ: Զուր կը ճղնիմ այս անկրկնելի պահը եւ տեսարանը յիշողութեան մէջ դրոշմող պատկերներ կայունացնել, մտերմութիւն ստեղծել, հրաժեշտի յուզումնալից այս օրուան՝ բնութենէն վոխառնուած չըջանակ մը յարմարցնել: Ի զուր: Կարելի չէ: Հոս չեմ արդէն:

Ո՞ւր եմ: Պէյրութ, Դահլէյ, Փարիզ, Նիւ Եորք...

Միշտ այսպէս եղած է: Անհանգիստ, անհամբեր ու թրթռալու միշտ պատրաստ՝ չիդերս տարած են մտածումս ինձմէ առաջ, ու յաճախ բացակայ եղած եմ պտնուած տեղէս, առանց ուրիշ տեղ մը ներկայ ըլլալու: Արդէն կը խօսիմ, կը վիճիմ, կը բացատրեմ: Արդէն...

Վկայութեան խօսքը ըլլանք, լման ընենք: Ու հաշուի առնելով տիրող պայմանները, չզոհանանք ըսելով թէ ոչխարները չորս ոտք ունին նաեւ այստեղ, այլ ոչխարը վերցնենք ու դնենք սեղանին վրայ, որպէսզի բոլորը տեսնեն: Յորահմուտ անասնաբոյժներ,

տեսնել եաքն իսկ՝ կրնան լծուիլ անշուշտ թաքնախորհուրդ իրենց արուեստին, չարունակելով քննութիւնը, բայց բարեբախտաբար դեռ կան մարդիկ, որոնք պարզ հոգի ունին, պարզ հայեր են եւ ըսուածէ իսօքը կը հասկնան ըսուածէ իմաստով:

Ահա՛ անոնցմէ մէկը, որուն հետ զրոյցի մէջ եմ այս պահուս, մոռնալով Արարատեան դաշտին արեւայրդ չքեղութիւնը: Այդ մարդը կը կոչուի Յակոբ Յաչմանեան, ու կը բնակի Նիւ Եորք: Սիւնեաքի հայութեան համար՝ բաւականին ծանօթ ու ականաւոր անձնաւորութիւն մըն է, որպէսզի հարկ ըլլայ ըսել թէ ո՞վ է, ինչ կ'ընէ եւ ինչ դաղափարի դրօշակիրն է: Օդանաւ առնելէս ճիշդ տասը օր առաջ, նամակ մը եկաւ իրմէ, ուր դրուած էր, բառացիօրէն. — «Այստեղ զրոյց կը չրջի թէ վաղդէն Վեհափառին հրաւէրով Հայաստան կը մեկնիս այցելութեան: Եթէ լուրը ճիշդ է, այս մէկը կը համարեմ նոր տարուան առիթով Հայրենիքին կողմէ Գաղութահայութեան տրուած լաւադոյն նուէրը...»:

Երբ այսքան արտապին ու քաղցրօրէն ծանր առաքելութեան մը վերածուած ես կամքէդ անկախ ու պատահարար, եթէ կրնաս, մի տպնաւիլը, թէ ահա՛, ահա՛՝ պայմանաժամը լրացաւ ու պարտաւոր ես վճարել այն թանկագին վստահութիւնը որ ասանդ արուած էր քեզի: Այրարա՞տ կ'երեւի աչքիդ, Զուարթնոց ու Հոխիսիմ՞ կը տեսնես այլեւս, երբ կը զգաս, թէ տասը քաղաքներէ հազար աչքեր կը դիտեն քեզ, հարցական: Այն Յաչմանեանը դեռ ոչինչ: Ազնիւ մարդ մըն է եւ անաղարտ հայ մը, որ պահանջ չունի եւ վերադարձիս չ'սպասեր յայտնելու համար իր խնդութիւնը, ու Հայաստան ընդունելուս պարզ իրողութեամբը կ'երջանկանայ: Բայց ուրիշ դէմքեր կան, եւ ուրիշ հարցեր, որոնք այնքան պարզ չեն ու կը կարօտին յստակ, կտրուկ, վերջնական ճշդումներու: Յուսահատելու իրաւունք չունիմ, դանց ընելը պարկեշտ ընթացք մը պիտի չըլլայ, եւ լռութիւնը պիտի կազմէ վստահութիւն մը:

Հարկ է ուրեմն խօսիլ, միշտ ոչխարը պահելով անդանին վրայ: Այսինքն, անուններու եւ դէպքերու եւ վստահերու վաւերական տուեալներով, բոլորին ծանօթ անձերու եւ դրուագներու յիշատակութեամբ:

Երեք դէմքեր տեւաբար եւ անդադանելիօրէն կանգնած են դէմքս, խառնուածքով, ասպարէզով եւ կեանքի ըմբռնումով հիմնովին տարբեր իրարմէ, բայց դաղափարական դիծով մը մէկ չարքի վրայ, մխեանոյն դոյնին որպէս աստիճանական երանդաւորումները:

Առաջինը տեսանք: Հեղ ու բարի Յաչմանեանը՝ որ հայրենիքէն դուրս հայրենիքին համար պայքարող ու տառապող հայուն տիպարը կ'անձնաւորէ, եւ որուն համար հայրենիքը միշտ հայրենիք է, անկախ այնտեղ տիրող կարգերէն ու պայմաններէն: Այդ հայը ազատութեան համար կը մեռնի, բայց երբեք Հայրենիքը թոյլ չի տար որ մեռնի ազատութեան սիրոյն: Սողոմոն Լմաստունին դատած մայրերէն այն մէկն է, որ սիտի ուզէր իր հարազատ զաւակէն հրաժարիլ, քան թէ սուրի հարուածով մը կիսուած տեսնել:

Երկրորդը հանրածանօթ Ռուբէն Դարբինեանն է, դարձեալ Ամերիկայէն: Բարձր արժէքով մտաւորական մը եւ ազգային նուիրեալ գործիչ մը: Իր գասի գործիչներուն մօտ քիչ տեսնուած լրական համեստութիւն մը ունի եւ աւելի եւս քիչ տեսնուած անշահախնդրութիւն մը: Փառասէր չէ ու նիւթապաշտ ընաւ չէ: Ինչ որ կը պրէ՝ կը պրէ համոզումով, եւ իր յօդուածները կտրտայողը, եթէ նախապաշարեալ մէկը չէ՝ անպայման իրաւունք կու տայ իրեն, որովհետեւ իր տեսակէտները կը կանգնին, միշտ, տրամաբանական յաջորդի մը վրայ: Ընթերցողը կրնայ տարակարծիք ըլլալ իրեն հետ, նոյնիսկ ատել պինք, բայց չի կրնար չյարգել իր մէջ համոզումի եւ գաղափարի մարդը: Այս բոլորին հետ, Ռուբէն Դարբինեան կը համարուի միջազգային չափանիշով հրապարակագիր մը, որ Ռուսի մը չափ կը ճանչնայ Ռուսաստանը եւ կը տիրապետէ ռուսերէն լեզուին ու գրականութեան:

Իր վերջին յօդուածաշարքը հետաս էր, ընթերցումի ճամբորդական նիւթերուս մէջ: Աւելի հետաքրքրական եւ լուծելի խնդիր մը չէր կրնար ըլլալ, էջմիածին պայոլի մը համար, քան յիշեալ յօդուածներով յուզուած հարցը: Ամերիկահայերուն կողմէ էջմիածնին նուիրուելիք տպարանին շուրջ կը խորհրդածէր Ռուբէն Դարբինեան, ու հիմնականին մէջ կ'արտայայտէր հետեւեալ միտքը, որպէս եղրակացութիւն. — «Սովետական Սահմանադրութեամբ, տպարանները պետական սեփականութիւն կը կազմեն եւ բացի Պետութենէն ոչ ոքի իրաւունք տրուած է տպարան ունենալ: Հետեւաբար, էջմիածնի անունով հանգանակուած դրամը եւ անով գնուելիք տպարանը պիտի երթայ Սովետ Կառավարութեան, ինչ որ սխալ մըն է, ու պատուաբեր չէ Ամերիկահայութեան»:

Իր տեսակէտը, ընդունելի կամ ոչ, յամենայնդէպս, հակասավետ գրողի մը գրչին տակ կատարելապէս հիմնաւորուած տեսակէտ մըն էր: Ռուսական խնդիրներու մասին լաւատեղեակ մանաւանդ

էր հանդամանքը կասկածի առիթ չէր տար նաեւ Սթալինեան Սահմանադրութեան շուրջ կատարած մեկնութեանց հանդէպ: Հասկնալի է ուրեմն, որ առաջին պրծնս ըլլար այս խնդրին լուսաբանութիւնը: Հարցուցի ուղղակի վաղդէն վեհափառին, յիշելով Դարբինեանի յօդուածները, ճշդելով նաեւ յօդուածագրին հեղինակութիւնը այս մարդին մէջ:

— Կարդացի, ըսաւ վեհափառը, տխուր ժպիտով մը, կարդացի եւ յուսախաբ եղայ...

— Ինչ բանէն, վեհափառ:

— Կը բաժնեմ համարումդ Պ. Դարբինեանի մտաւորական կարողութեանց մասին, բայց նոյն բանը չեմ կրնար ըսել իր տեսողութեան մասին: Հաւանօրէն առաջացեալ տարիքը, կամ աչքերուն տկարութիւնը պատճառ եղած են որ այս երկրին Սահմանադրութիւնը լաւ չկարդայ: Ճիշդ է որ այնտեղ լսուած է թէ տպարանները պետական սեփականութիւն են, բայց լսուած է նաեւ թէ պաշտօնական հիմնարկները արտօնուած են տպարան ունենալու: Եւ կ'ըմբռնեմ, որպէս կրօնական Հիմնարկ, կ'ունենայ իր տպարանը...

Մակարկութիւնը տեղի ունեցաւ իմ ներկայութեանս: Ճեմարանի աշակերտներէն հինգ հոգի յանձնուեցան Պետրատի վարպետներուն, որպէս աշկերտ, եւ այդ վարժութեան համար կ'ըմբռնեմ որ ատոր դէմառ մը պիտի վճարէ տրվեցնող մասնագէտներուն: Տպարանին չէնքը պատրաստ է արդէն, մեքենաները սկսած են հասնիլ ու տարին չբոլորած կը պետեղուին:

Ի՞նչ է Պետութեան դիրքը հանդէպ այս ձեռնարկին: Ոուսերէն չեմ գիտեր որպէսզի Սահմանադրութիւնը ես ալ կարդամ, բայց աչքերուս առաջ այն է, որ լրագրի պետութեան մտքը կայ այս գործին մէջ: Առաջին՝ բոլոր կալմածները եւ մեքենաները յայտարարուած են մաքսէ զերծ, ու երկրորդ՝ մասնաւոր համաձայնութեամբ մը, Պետհրատը կ'ըմբռնայ տպարանին... յամախորդ է, եւ տպագրական գործ պիտի հայթայթէ, որպէսզի տպարանը կարենայ գոցել իր մեծ ծախքերը...

Կը մնայ ճշդել, թէ Ոուբէն Դարբինեանի տեսողութի՞ւնը հարկ է տկարացած համարել, թէ տարիքին հետ իր մէջ աւելի աճած ու զօրացած տեսնել ուրիշ բան մը, որ տեսողութեան հետ կը խանգարէ նաեւ դատողութիւնը...

*
**

Երրորդը՝ վահէ Սէթեանն է: Ձինք անձամբ չճանչցողին՝ այս

անունը մեծ բան մը չ'ըսեր եւ ճանչցողներէն չատերուն ալ քիչ բան կ'ըսէ: Ոչ պրոդ է, ոչ խօսող, ոչ դործիչ: Շատ մօտէն ճանչցողները միայն դիտեն իր կշիռը: Բաւին ամբողջական առումով, կատարեալ մտաւորական մը, որ նաեւ տէր է բազմակողմանի հմտութեան մը: Ազգային կեանքի մէջ՝ լայն հորիզոնով եւ ամուր սկզբունքներով մարդն է, որուն համար վէճն ու կռիւը երկրորդական բաներ են եւ կարեւորը դործն է, մանաւանդ մշակութային դործը: Կը համարուի Անթիլիասի աշխարհական սիւներէն մէկը եւ կանչնած է Զարեհ կաթողիկոսի կողքին, բանիւ եւ դործքով:

Հրաժեշտի օրը, ժամեր ու ժամեր տեւող զրոյցէ մը ետք, իր վերջին խօսքը.

— Այս ամէն վէճերը պարապ բաներ են: Դուն քեզ Վազգէն վեհափառին, եթէ անպատեհութիւն մը չի տեսներ, ես պատրաստ եմ մեծաքանակ Աստուածաչունչ ղրկելու իրեն, որպէս նուէր...

Ըսի: Միեւնոյն ժպիտը, տխուր եւ ներող.

— Յայտնեցէք ձեր բարեկամին, թէ սիրով կ'ընդունինք իր նուէրը, բայց հաւանօրէն ուշ հասնի իր զոհողութիւնը: Տարիէ մը կը սկսինք արդէն այստեղ տալ Աստուածաչունչը, որ մեր տպարանին անդրանիկ հրատարակութիւնը պիտի ըլլայ եւ պիտի կազմէ Մայր Աթոռս պարծանքը...

Երբ վահէ Սէթեան կ'ուղէր առնել թէ անպատեհութիւն մը կա՞յ Հայաստան Աստուածաչունչ ղրկելուն մէջ, պարզ է թէ կը հպատակէր թաքուն մտահոգութեան մը: Երկիւղ մը որ պաշտօնապէս կը ժխտէ Աստուծոյ գոյութիւնը, Աստուածաչունչ Մատեանին առջեւ չէ որ պիտի բանար իր դիրկը եւ դանձերը: Յոհեմ ու չըջահայեաց մարդ, պարտք կը համարէր հարցնել նոյնիսկ Ամենայն Հայոց Հայրապետին. — Վեհափառ, եթէ Աւետարան ղրկենք, դէմս ցաւ կը պատճառէ՞ արդեօք...

Էջմիածին տպուած Աստուածաչունչէն՝ օրինակ մը նուէր պիտի ստանայ Սէթեան, ինչպէս խոստացաւ Վեհափառը...

Կը մնայ դարձեալ ճշդել, թէ հոգեկան ի՞նչ անդրադարձով պիտի վերապրի ոչ հեռաւոր այն օրը, երբ կը կարծէր — ու տարբեր կարծիք չունէի նաեւ ես — թէ ով դիտէ ի՛նչ վտանգաւոր քայլ մը կրնայ համարուիլ քանի մը սնտուկ Աւետարաններու առաքումը Հայաստան...

*
**

Ինչո՞ւ յիշուեցան այս երեք անձերը եւ ինչո՞ւ յատկապէս այս

ղէմքերը կ'անջատուին Սփիւռքի լայն մէկ հատուածը ներկայացնող բազմութենէն: Որովհետեւ, աւանդաբար հայրենապաշտ ու ազգայնական հայութիւնը, կարծր ու կակուղ իր բոլոր խաւերով, կարելի է խորհրդանշուած տեսնել առաւելապար այս երեքին մէջ:

Ցակոբ Ծաշմանեաններըլ պիտի չարունակեն ապրիլ հայրենիքէն դուրս, բայց իրենց սիրտը միշտ բաց պիտի ըլլայ եւ հոգին արթուն՝ ամէն քաղցր խօսքի հանդէպ որ կու գայ հայրենիքէն: Մինչեւ վերջին շունչը հաւատարիմ պիտի մնան իրենց պաղափարնեութեան եւ դրօշին, բայց երբեք պատկառելը չպիտի չքասեն Հայրենիքէն, ու դրօշին համար պիտի չուզեն որ վնասուի դրօշակիրը: Մարդիկ են անոնք, սեղմուած մը, որոնց մէջ առաւելապէս ազնիւութեամբ կ'ապրի Տէր Զօրի յիշատակը, արիւնով ու խռնկով, եւ կը դառնայ իմաստութեան յուշարար:

Վահէ Սէթեաններըլ անդիմադիմ պատմութեան մէջ կը կազմեն այն անաղարտ ընտրանին, իրատես ու դրծնական, որ յաղթելէ առաջ նկատին բռնութեան, կը ճղնին նաեւ իրենց հասկցած ձեւով թռամբ կանգնիլ այլասերումի վտանգին դէմ՝ ամրանալով, ամրացնելով: Մէկ ճակատի մէջ չեն անոնք ու ոչ մէկ դրօշի տակ կը մտնեն, բայց միշտ հոն են ուր չինուելիք պատմ մը կայ, եկեղեցի մը, մշակոյթի ատեան մը: Աւտու իրիկուն Հայաստան չեն հոլովեր, «Յառաջ Նահատակ» ալ չեն երգեր, բայց միշտ պատրաստ են բանալ մը օգտակար ըլլալու՝ այնտե՛ղ, ու հայրենիքին հաշուոյն բան մը աւելի փրկելու՝ այստե՛ղ...

Ռուբէն Դարբինեաններըլ, ահա՛ ուրիշութիւնը: Մարդիկ, որոնք իրենց կեանքին կէսը անցուցած են հայրենիք ստեղծելով, բայց միւս կէսին՝ չեն կրնար հաշտուիլ որ ուրիշները չարունակեն կէս մնացած իրենց գործը: Տէր Զօր չեն տեսած, լսած են, եւ իրենց համար Հայութեան հանդէպ վերջին յիսնամեակին գործուած ամէնէն մեծ նախճիրը կը կազմեն Հայաստանի տվեսացման չրջանին տեսնուած վայրագութիւնները: Դեռ կ'ապրին այդ օրերը եւ այն մթնոլորտը: Ճերմակ ուսերը կը մոռնան, կը հաշտուին կարմիր ուսերուն հետ, երկու պատերազմներու մէջ երկու անգամ իրար բզկտող ժողովուրդներ կ'եղբայրանան, իրենք՝ չեն մոռնար, չեն յոգնիր, չեն դիջիր: Ու տխրութիւն մը կը պատէ սիրտը, երբ կը մտածես իրենց մասին: Ու ծանրութիւն մը կը նստի դրչիդ, երբ ուզես յիշեցնել իրենց, թէ կը սխալին, թէ իրենց պիտացած ուսերէնը անգամ չիտակ չեն կարդար եւ հայերէնը ծուռ կը գրեն: Վաս-

տակ ունին — չես կրնար չյարուցել: Արժէք ունին — չես կրնար չպատուել: Յառնուածք ունին — չես կրնար չսիրել:

Ու տաժանելի հարկ մըն է անշուշտ յիշեցնել իրենց, թէ այլեւս բարի գործ մը չէ որ կը կատարէ իրենց գլխէն, թէ հայրենիքը ոչինչ կը կորսնցնէ այս յամառ պայքարէն, բայց Արտասահմանի մէջ հասակ նետող սերունդը մեծապէս կը տուժէ, կ'այլակերպի, կը խեղաթիւրուի, կը ծամածռուի հայրենիքի ըմբռնումին մէջ, թէ՝ նման արուեստի մաքրապաշտներուն, կը սկսի հաւատալ, դիւրին երազախաբութեամբ մը, հայրենասիրութիւնը հայրենասիրութեան համար սկզբունքին, մոռնալով, որ նրբ չկայ սիրոյ առարկան, չկայ սէր եւ չկայ սիրող:

Հասած ենք տեղ մը, ուր Հայրենիքը այլեւս այնքան պէտք չունի մեզի, բայց մենք աւելի քան պէտք ունինք Հայրենիքին, թաթմայնելու համար տակաւ ժպտուող մեր հին երազները, տեսնելու համար մեր Հին Երազին տանող նոր ճամբանները...

Ու արդար չէ փառքով ու արիւնով կերտուած չքեղ անցեալ մը խղել իր լուռէն, արմատները անջատել տերեւներէն եւ օրն ի բուն քար նետել ծառին, արդարանալով թէ ճիւղերուն վրայ ապրած մը թառած է: Հապա՞ ճնճղուկները լրենց ձագուկներով եւ բոյներով եւ հաւկիթներով որ կ'ապրին ծառին վրայ: Հապա՞ պիչատիչ ուրուրը որ միւս ծառէն կը նայի այս ծառին, եւ միայն հակայ ապառաժին ներկայութիւնն է որ կը տանձէ իր բնազեան ախորժակը...

Ապառաժը, տարիներ առաջ, քանի մը բոյն քանդած է, պիտենք, հաւկիթներ կոտրած ու կերած է: Այլեւս ոչ կը կոտրէ, ոչ կ'ուտէ: Ամբողջ ծառը ճոռոմութիւններու մէջ կը խնդրուի հիմա, ու պատահի որ ճագուկներ վար կ'ինան վերէն, իր կատուով կը բարձրացնէ ու կը դնեղէ բոյնին: Հայաստան գալու պէ՞տք կար արդեօք, տեսնելու համար այս պատկերը: Ընդամէնը դեռ տասը տարի առաջ հարիւր հազար անտէր ճագուկներ լրենց բոյնին չհասա՞ն այդ նոյն ապառաժին թեւերուն վրայ...

Ու յետոյ, ապառաժ կարծուած թռչունը կրնայ եւ ապառաժ չըլլալ, եւ ըլլալ արծիւի սերունդէն ուրիշ թռչուն մը: Վատա՞հ ենք թէ այնքան արտաքս են մեր աչքերը որ կարենանք զանազանել ապառաժը արծիւէն, երբ սկսած ենք մեր դիտած լեղուներն իսկ ճիշդ չհարցաքննել...

Ինչո՞ւ քար նետել ծառին:

Հապա արմատնե՞րը որ հողին տակէն կանգուն կը պահեն ծա-

ը: Անոնց ալ կարծիքը կ'առնուի՞ արդեօք: Այնտեղ պառկողները պիտի ուզէ՞ն արդեօք որ շարունակուի այս քարկոծումը: Ո՞վ ինչ կը չահի այս բոլորէն...

Շահողը անյայտ է, բայց կորսնցնողը բացայայտօրէն Սփիւռքի գաղափարական սերունդն է, որուն աչքերը կը մշուշուին, կը մնայ չուար ու չփոթ, ու չկրնալով տեսնել իր հարազատ հայրենիքը, հետզհետէ հոգեպէս տուն-տեղ կ'ըլլայ նոր հայրենիքներու մէջ:

Գեղեցի՞կ է պատկերը...

Մարդիկ, որոնք իրենց կեանքը զոհաբերած են հայրենիքին, արդար չէ՞ր որ վակէին իրենց աչքերը աւելի պայծառ տեսարանի մը վրայ...

Ու եթէ ճակատագիրը ուզած է, որ ամբողջ աշխարհին հետ Հայութիւնն ալ բաժնուի երկու մասերու եւ երկաթեայ վարագոյր մը իջնէ երկու կէսերուն մէջտեղ, խելացի՛ գործ է, պարկե՛շտ գործ է, հայրենասիրական՞ գործ է արդեօք՝ այդ վարագոյրին վրայ տեղ տեղ բացուած ճեղքերն իսկ անպետանալ, եւ վախնալով որ մեզմէ մէկը անդին կը նայի, երկաթեայ վարագոյրին առջեւ պարզել երկրորդ վարագոյր մըն ալ — ոսկեթելե՛ն վարագոյրը...

37

Մութ է արդէն, երբ կը հասնիմ էջմիածին: Վանքը չհասկըցաք, քաղաքն է: Այս անունը միայն իմ ըրչիս տակ չէ որ կրնայ քիւրիմացութիւն առնչծել: Երբ մէկուն ըսէք էջմիածին կ'երթամ, էջմիածնէն կու գամ՝ հարկ է նաեւ ճշդել, վանքէ՞ն թէ հոմանուն քաղաքէն:

Գիւղերու եւ աշխարհագրական վայրերու անուններուը վերամկրտող Պետական Յանձնախումբը, որ հիանալի եռանդով ու բարձր ճաշակով կրցած է չատ մը թուրքերէն անուններուն վրայէն սպունգ անցընել, Գարաչիչաքը Ծաղկաձոր ընելով եւ բոլոր Թալա Քէօյերը Նոր Գիւղերու վերածելով, չես պիտեր ինչո՛ւ, պէտք տեսած է կատարել նաեւ անհարկի փոփոխութիւն մը, չուրջ երկու հազար տարիէ ի վեր Վաղարշապատ կոչուող քաղաք մը վերատին մկրտելով ու դարձնելով էջմիածին:

Այս անուանափոխութեան մէջ ի՞նչ պէտք է տեսնել: Ուզած

են արդեօք վա՞նքը պատուել, իր անունը տարածելով ամբողջ շըրջանին վրայ, թէ՞ փորձած են Սրբատեղին անտեսումի մատնել, տակաւ աճող եւ ընդարձակուող քաղաքին անունը փոխելով վանքին վըրայ, ծանր ու թանձր վերմակի մը պէս...

Եւ կամ, սոցիալիստական ականջնեբուն բնազդական խոր-չա՞նքն է արդեօք թափառողներէն եւ թափառողները յիշեցնող անուններէն, որ ջնջել տուած է վաղարշապատը — հէ՛զ-չինարար-բարի-անվնաս վաղարշ արքայ Հայոց — ստեղծելով վարչական այս երկուութիւնը...:

Պատճառը ինչ ալ եղած ըլլայ, յամենայնդէպս, կարելի չէ այս նախաձեռնութեան համար չնորհաւորել հեղինակները...

*
**

Մեքենան ճամբած եմ, յայտնելով թէ կէս ժամ պիտի ուշանամ, բարեկամի մը այցելութեան: Իրականութիւնը այն է, որ ոչ բարեկամ ունիմ քաղաքին մէջ, եւ ոչ ալ այցելութեան ծրագիր: Պարզապէս կ'ուզեմ վերջին անգամի մը համար վանքին շրջանը ընել քալելով: Քիչ մը չատ վիպային ու շատ զգացական երեւելու վախն է որ կը զժուարացնէ խոստովանութիւնը, բայց կը մտածեմ, թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետ ժամադրութեան մէջ թերանալը արարք մըն է, որ եթէ արդարացում չունի, պէտք է սակայն որ ունենայ բացատրութիւն մը:

Ընթրիքի համար ճշդուած ժամանակէն՝ լման ժամ մը ուշ հասայ, հակառակ որ վանքին մեքենան ճիշդ ատենին տեղ հասցուցած էր քմայքոտ իր հիւրը: Երբ ինջայ ինքնաշարժէն, դեռ լինձի համար ալ յստակ չէր թէ լինչու կ'իջնեմ, բայց հետզհետէ ուզեցա պայծառացաւ, մտածումներս բիւրեղացան միակ առանցքի մը չուրջ: Պատմական ողեկոչումներու եւ անցեալ փառքերու վերատին ծարաւը չէր պատճառը այս փախուստին: Հեռաւոր արքաներու եւ սուրբերու եւ զօրականներու յիշատակը չէր, որ կը մղէր քայլերս անգամ մըն ալ չափել վաղարշապատի փողոցները, այսպէս, մութին ու լոյսին մէջտեղ զողցուած պահու մը: Թուաբանական կարգով եւ թուանշաններու ճշդութեամբ՝ կը խօսէի եա լինձի հետ, բայց կարծես թէ ուրիշի մը ներկայացուելիք պաշտօնական տեղեկագիրը մը խմբագրէի: Կ'ըսէի.

— Ճիշդ երեսուն օրերէ ի վեր այստեղ եա, ու տասներկու ժամ եաք այստեղ պիտի չըլլաս: Քանի մը ժամ պիտի անցընես վե-

հափառին հետ, եւ ապա նստիս վեհարանին կպած ինքնաշարժը ու մեկնիս Երեւան: Մեքենայէն պիտի իջնես պանդոկին առջեւ, եւ առաւօտ կանուխ նոյն մեքենայով ու նոյն կէտէն պիտի մեկնիս օդակայան: Ամբողջութեան մէջ, վրայ վրայի հաշուելով, յիսուն քայլ նետած պիտի չըլլաս Հայաստանի հողին վրայ...

Զարմանալի է քալելու այս ծարաւը: Լման ամիս մը հոս եմ ու կարծես նոր կը զգամ թէ ոտքիս տակ Հայրենիքի հողն է: Բաբեախտաբար տեսնող-դիտող չկայ շուրջս: Հեռուէն՝ չարժումները ու ընթացքս անհասասրակչիռ մէկուն պայմանները կը լրացնեն: կը քալեմ դանդաղ, չափուած քայլերով եւ ոտքս վերցնելէ առաջ թեթեւ մը կը ճնշեմ կօշիկիս քիթը, թուղթի վրայ կնիք դարնելու պէս, լրբեւ թէ ներքաններուս լման ձեւը ուզեմ դրոշմել հողին մէջ: Մօտալուտ բաժանումը աւելի ապահ կը դարձնէ հոդիս, եւ անկուշտ աճապարանքով քայլերս կը յաջորդեն իրարու, ուզելով պահ մը աւելի մնալ հողին վրայ եւ նոյն ատեն աւելի շուտ հասնիլ յաջորդ կայքին...:

Ու մէկէն — ո՛վ կրնայ սանձել երեւակայութեան քմայքները — մտածումս կ'երթայ ետ, արագ-արագ քակուող ժապաւէնի մը ճախարակին պէս, եւ կ'անշարժանայ պատկերի մը առջեւ որ երեսուն տարուան հնութիւն ունի:

Հալէպի պարտէզներուն մէջ աւազաններ կան, պատրանքի մանրանկար ծովեր, ուր կ'երթայինք իրարու հետ չափուելու: Մովրական սենեակէ մը հազիւ դիրկ մը լայն այդ ջուրերուն մէջ, մրցումը լողալով չէ որ տեղի կ'ունենար, այլ սուզուելով: Մրցողները միասին կը թաղուէին յատակը, եւ ով որ առաջ դուրս հանէր գլուխը, կորանցնողն էր: Շահողը անպայման երկար չունչ ունեցողը չէր, այլ թոքերուն մէջ առաւելագոյն չափով օդ ամբարողը: Մորուն եւ լայն չունչ մը քաշելէ ետք հարկ էր իջնել, սպասել ջուրին տակ մինչեւ վերջին պահը, ու երբ այլեւս սկսէին ականջները բզզալ ու անկարելի թուէր տոկալ կուրծքին տակ ճնշող ծանրութեան, դեռ կարելի էր ժամանակ չահիլ, աստիճանաբար արձակելով ներսի օդը, դանդաղ, կամաց-կամաց, խնայողաբար, մինչեւ որ թոքերը վերջնապէս կծկուին, իրարու փակին պարապ տոպրակներու պէս, եւ ստիպուիս նետահար ձուկի մը նման դուրս նետուիլ, լայնաբաց քերանով ու չնչատ, փոխելու համար աւազանին եղերքը...

Այն օրերէն մնացած սովորութի՞ւն մըն է արդեօք, որ անգի-

առակից դրդումով մը կը մղէ քայլերս կարելի եղածին չափ շատ չփուխել հողին հետ, Հայրենիքէն պաշար խտացնել ու պահել, անզամ մըն ալ թաղուելէ առաջ օտարութեան ծովուն մէջ...

***

Վանքին մեծ ինքնաշարժը կ'անցնի դէմէն, եւ հակառակ քան–երեսուն քայլ հեռաւորութեան, զուարթ հով մը կը նետէ մտայլ տրամադրութիւններուս վրայ: Մեր վարժարաններուն փոխադրական կառքերը կը յիշեցնէ ու կը ծառայէ նոյն նպատակին: ձեռմակ, խոշոր տառերով կը կարդամ — «ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ»: կը ժպտիմ: Մինակ եմ, բայց այդ ճերմակ տողը լայն ու անհուն կամուրջ մը կը դառնայ յանկարծ, որուն վրայէն կ'առաջանայ հայ դիւղացիներու բազմութիւն մը, երդով–թմբուկով, զուարթ ուխտաւորներու աղմուկ–ծիծաղով:

Այս պատկերին բացատրութիւնը այսպէս է եւ պատմողն է նոյն ինքն մեքենային վարիչը:

Օր մը, դիւղացի մը, ճամբուն մէջտեղը կեցած, կը ստիպէ որ մեքենան կանգ առնէ: Մեքենավարը, ջլայնացած, դլուխը դուրս կը հանէ ու կը պոռայ.

— Ես կառքը հանրային սպասարկութեան չի պատկանում. կարդալ չգիտե՞ս, որ մասնաւոր է, պատկանում է Մայր Աթոռին...

— Հէնց էտ եմ ուզում, էլի, — կը պոչէ դիւղացին ու կը մօտենայ պարապ կառքին, պննելով ներսը:

Վարիչը, կարճ կապելու համար, կը վիճի.

— Դէ, ոչինչ, բարձրացիր, կ'իջնես կամուրջի վրայ:

Գիւղացին, անշարժ, պետինն է տակայն: Վարիչը, անհամբեր, ջղային՝ կը ստիպէ որ ներս մտնէ ու չարունակեն ճամբան:

— Ես ոչ մի տեղ պնակ չեմ ուզում, կ'ըսէ մարդը:

— Հապա ի՞նչ ես ուզում:

Մարդը անգամ մըն ալ կը դիտէ նստարանները; եւ, ապահական չեչտով կը պատնայ վարիչին.

— Ապրէր ջան, քեզ տասը ուսալի տամ, ինձ աստ թէ սըրտանցից ո՞ւն է Մայր Աթոռը... մի րոպէ նստեմ... տասը ռուպլի...

***

Մօտիկ Աշտարակէն մինչեւ Արագածի լանջերը վազած այս

պիւղացիութիւնն է որ հազարներով, տասնեակ հազարներով ուխտի կուգայ Էջմիածին, տարին հինգ–վեց անգամ, Տաղաւարներուն, եւ իր մեկնումէն եառք Տաճարին լայնարձակ շրջապատը կը պարզէ ճիշդ այն պատկերը, ինչպէս ներկայացուած է վաթերլոյի ռազմադաշտը, հուչակաւոր նկարի մը մէջ: Կուգան մեծով–պզտիկով, մորթուելիք տասնեակ ոչխարներով, իրենց միամիտ ու թանձր հաւատքով եւ անոր պէս լեցուն պինիի տիկերով: Կուգան օր մը առաջ, տուն–տեղ կ'ըլլան, կը մորթեն, օճախ կը վառեն, կ'ուտեն, կը խըմեն, կը պարեն, եւ, բնականաբար, պատարագի ժամէն դեռ շատ առաջ տրամադրութիւնները հասած կ'ըլլան կէտի մը, ուր այլեւս դժուար է ճշդել թէ նոր կը վերջանայ լանջոյքը եւ ուրկէ կը սկսի... կռիւը:

Անտուելոր բանը չէն, որ սրտապին «կենաց»ներով յարձրացող բաժակները, տուեալ պահու մը յանկարծ վերածուին զաչոյններու: Կերպով մը կը յիշեցնեն մեր Սյնճարի ծնողախմբութիւնները, այն տարբերութեամբ, որ կարպին հակող ոտնկանները լիրանանցի ժանտարմները չեն, այլ Էջմիածին քաղաքի խնդց միլիցիաները, որոնց պէտուն կը փլի ի վերջոյ փոթորիկը, ինչպէս քիչ մը ամէն տեղ: Պատահած է, որ կռուող ճակատները յանկարծ պաշնակցին եւ միասնարար նետուին միջամտող ոստիկաններուն վրայ: Պզտիկ քաղաքին սահմանափակ թիւով ոստիկաններէն վերցուած այդ քանի մը դժբախտ մարդիկը ի՞նչ կրնան ընել արդէն, հազարաւորներու փրփրած այդ ծովուն մէջ:

Ֆանիցա կրկնուած նման միջադէպեր պատճառ եղած են, որպէսզի վեհափառը մոածէ տեղւոյն վրայ մնայուն պահականոց մը ունենալու մասին: Պաշտօնական պիմում՝ աւանին քաղաքապետութեան: Փոխանցում՝ էջմիածինէն ներեան, յաւելեալ պիւտճէի պահանջով: Պաշտօնական քննութիւններ, բանակցութիւններ, նախագիծեր: Վանքը յանձն կ'առնէ պահակատան չէնքին հիմնական ծախքը՝ չինութիւնը, որուն տեղը ճշդուած է պլխաւոր մուտքին ձախ կողմը, պիշերապահին դէմ: Պետութեան կը մնայ ապահովել ներքին կահաւորումը, այլեւայլ գեռելումներէն մինչեւ հեռաքօսը, ու, բնականաբար, պահակախումբին թոշակները: Հարցը չի լուծուիր սակայն: Ինչո՞ւ չի լուծուիր: Պարզ է: Պատճառը...իմ բախտը կ: Եթէ եղած վերջացած ըլլար, ուրկէ՞ պիտի տրուէր ինծի վկան ըլլալու հեռեւեալ պատկերին:

***

Էջմիածնի (քաղաքի՛ն) ոստիկանապետը եկած է վեհափառին մօտ, ծրագրեալ պահակատան թղթածրարը թեւին տակ, չարունակելու խորհրդակցութիւնը: Առ ի քաղաքավարութիւն, կ՚ուզեմ դուրս ելլել վեհարանէն, բայց վեհափառը նշան կ՚ընէ թէ անպատեհութիւն մը չկայ որ մնամ:

— Արդեօք չէք մեզի, կ՚ըսէ, թեւեւս քիչ մը ձանձրանաք մեր մէյն...

Այս վերջին խօսքը՝ ինձմէ աւելի ուղղուած է դիմացինին, ու կը կազմէ նրբին մեղադրանք մը, այսքան ձգձգուելուն համար: Մարդը սակայն հասկնալու մէտք չունի, որովհետեւ բերած է նախորդ բոլոր հաշիւները տակնուվրայ ընող անակնկալ մը:

— Վատ լուր ունեմ, վեհափառ, — ու ափով կը ծեծէ թղթածրարը, կարծես թէ «վատ լուրը» պահուած ըլլայ անոր մէջ: Վեհափառը, լուռ, կը սպասէ: Միւսը կը չարունակէ.

— Մեր հաշիւը հիմնովին սխալ դուրս եկաւ: Ճշդեցինք պահակներէ թիւը երեք, եւ ըստ այդմ կազմեցինք նախահաշիւ: Նկատի չունեցանք, թէ մնայուն պահակներէ համար հերթապահական դրութիւն անհրաժեշտ է, եւ երեք թիւը պիտի բազմապատկել էլի երեքով: Իսկ եթէ կիրակիներէ եւ տօնական օրերէ արձակուրդն էլ ի նկատ առնենք՝ երեքէ տեղ կը լինեն ուղիղ տասներկու թոշակային միաւորը...

Տարբերութիւնը մեծ է արդարեւ: Ամսական չորս-հինգ հազար ռուպլի համարուած ելք մը, յանկարծ պետութեան անտուկին կը նստի յիսուն-վաթսուն հազարի ծանրութեամբ մը: Վեհափառը, իր կարգին չփոթած, ըսելիք չի գտներ:

Կէս վայրկեանի լռութիւն մը: Խօսողը՝ թղթածրարն է դարձեալ, մխիթարելու եւ համոզելու չեշտով մը.

— Զարմանալին այն է, վեհափառ, որ մեր ամբողջ շրջանի քաղաքապահ միլիցիան աւելի մարդ չի հաշուեր, քան հիմա էտ տասներկու մարդը...

Կը ժպտի: Աւելին ըսելու պէտք չ՚կրնար, եղրակացութիւնը ձգելով վեհափառին: Հասկնալի է, թէ մէյն վանքին համար կարելի չէ այնքան պիւտճէ յատկացնել, որքան որ կ՚առնէ ամբողջ քաղաքը: Ուրեմն, պահականոցի ծրագիրը առայժմ կը մնայ իր տեղը, ու երկուստեք հաշտուած ըլլալ կը թուին իրականութեան հետ:

Մարդը ոտքի կ՚ելլէ, յարգալիր կը խոնարհի, մեկնելու

պատրաստ դիրքով, բայց նորէն կը չտկուի, եւ չաւ լուրջ, գրեթէ ծանրակշիռ չեշտով մը կը խօսի.

— Գիտէ՞ք ինչ, Վեհափառ, մէկ այլ հաշիւ եւս պտըցէ մենք ճիշդ չկատարեցինք: Գումարը, ինչքան էլ մեծ՝ մի կերպ կարելի է հայթայթել: Ներքին նախարարութեան ծորակներից մէկն ու մէկը ի վերջոյ կարող է մեղ տալ փողը: Ինձ թւում է, թէ հարկ է խնդրին նայել ուրիշ անկիւնից: Եթէ թոյլ տաք, ես կ'արտայայտեմ իմ անձնական մտածումը:

Վեհափառը դլխու չարժումով հաւանութիւն կը յայտնէ: Միւսը կը շարունակէ.

— Վանքի պարիսպին կպած միլիցիայի պահակատան պատկերը՝ չի ժպտում ինձ... Սխր դուք մեզանից պետական ուժ պահանջում էք, պաշտպանուելու համար ձեր ուխտաւորներից, իսկ նրանք կարող են մտածել, թէ մենք եկել կպել ենք ձեզ, հակելու համար ձեր չարժումներին...

Կը խոնարհի, կ'երթայ:

Առանձին ենք վաղչէն Վեհափառին հետ:

— Ուշիմ եւ հեռատես մարդ մը ահաւասիկ, կ'ըսէ Վեհափառը մեկնողին ետեւէն, ու այդ կերպ արտայայտած կ'ըլլայ իր համամտութիւնը անոր հետ:

Ես բան չեմ ըսեր, ժամանակ չկայ արդէն, որովհետեւ նոր այցելուներ կը ծանուցուին, բայց կը մտածեմ.— Այո, ուշիմ եւ հեռատես մարդ մը անկասկած, բայց ինչքան ալ խելացի՝ յամենայնդէպս, դժուար է ընդունիլ, թէ հոլրոտդեակաան քաղաքի մը ոստիկանապետը կրնայ աւելի հեռուն տեսնել քան Ամենայն Հայոց Հայրապետը: Ինչո՞ւ ուրեմն աւելի ուղիղ դատեց կաթողիկոսէն:

Պատասխանը, նախ, պէտք է փնտռել Վեհափառին անսահմանի պարզութեան եւ բարութեան մէջ, որ խառնուածքի սուլորական դիծ մը չէ իր մէջ, այլ ամբողջ իր բարոյական անձը մարմնաւորող յատկանիշ մը, թանձր, չօշափելի, ֆիզիքական ղդայատանք մը գրեթէ՝ որ կը մղէ ղինք մարդոց ու երեւոյթներուն նայելու անաղարտ մտածումով, անմեղ մանուկի աչքերով: Ու յետոյ, ոստիկանը, որ իր պաշտօնին բերումով ստիպուած է աւելի զննող, քննող, փորփրող ըլլալ... Եւ ըլլալ, մանաւանդ, յիշողութեամբ տուր... Եւ մտաբերել, թէ անցեալին մէջ, համազգեստաւոր միլիցիաները միշտ բարի առաքելութիւններով չէ որ մտած են վանքէն ներս, եւ Ամենայն Հայոց Հայրապետին առջեւ այս նոյն յարգան-

քուլ չեն խոնարհած, նոյն իսկ երբ կաթողիկոսը աւելի հին էր եւ տարիներով պատկառազդու... Ծորէն կաթողիկոս մը ապրած է յետոյ, որուն վախճանին չուրջ չար լեզուները հազար տեսակ բաներ պատմած են, եւ պատմուածները ոեւ յիշողներ կրնան պնդուիլ, ոեւ պահականոցը տեսնելով՝ ներքնապէս քացխիլ...

Այս ամէնը եթէ ոստիկանապետ մը հաշուի չառնէ, ո՞վ պիտի առնէ:

Ոստիկանապետը: Ոստիկա՛նը...

Կրակին եւ ոստիկանին միջեւ, բացայայտ նմանութիւն մը կայ: Լաւ ծրծածութեամբ՝ կրակը կը տաքցնէ, կը լուսաւորէ, կեանք կուտայ: Չար կիրարկումով՝ կ'այրէ: Ոստիկանը, լաւ ձեռքի տակ, պահապան հրեշտակն է: Գէշ ձեռքի մէջ, ատամնայլին ծածկանունը, երկրի վրայ: Ոստիկա՛նը...

*
**

— Չեր կենա՛ցը, բարի ճանապարհ, եւ օրհնութիւններ ձեր անձին, ծրծին, ընտանիքին եւ բարեկամներուն...

Կարճ ժամակաճառ մըն է վեհափառին կտրած, որուն մէջ տիրապետող է յուզումը, եւ ուր, ըստ ծկն աւելի, պէտք է ըսել ուզուածը:

Ընթրիքը ձեւական բան մը նկատ: Հակառակ երկուառնք թափուած ճիգերուն, չկրցան զուարթանալ: Տխրութիւն մը իր ճնշումին տակ առած է մեր չարժումները, բառերը, ամբողջ տրամադրութիւնը: Լման ամիս մըն է մխային ենք, եւ էջմիածնի մէջ, նոյնիսկ ամբողջ Հայաստանի մէջ, Աբտուռհմանէն ոչ ոք կայ ինձմէ զատ: Քանի մը ամիս նոր՝ ծանուցուած ժամանումներ չատ կան Եփիսոսէն, Ֆրանսայէն, Ամերիկայէն: Ուխտաւորներու, զբօսաշրջիկներու խումբեր, որոնք կը սպասեն պարնան, ամռան: Այս ցուրտ ձմեռին ո՛վ կրնար կ'երթալ Հայաստան գալու համար...

Երբ մարդիկ ամբողջ ամիս մը իրարու հետ կ'ապրին աշխարհէն կտրուած եւ ուրիշ աշխարհի մը մէջ, հոգեկան ու մտաւոր սերտակցութեամբ, բնական է որ բաժանումի պահուն առնչծուի տխրութեան այն մթնոլորտը, որմէ պիտի հեռանանք չուտով, բայց չբաժնուած, եւ այս դիրքը չփակած, լաւ է որ բանանք վերջին փակագիծ մըն ալ:

Երկրորդ հանդիպումը այսպէս չեղաւ, թէեւ բաժանումը

նոյնը ըլլար: Ահագին թիւով հիւրեր կային բոլոր պաղուքներէն, ու երեքմն այնպէս կը պղայի, թէ կը պտնուիմ Պէյրութ, Գահիրէ, Նիւ Եորք, բայց մանաւանդ Պէյրութ: Եկած էին ամէն կողմերէ, եւ կեղեցական թէ աշխարհական, ծանօթ ու անծանօթ դէմքեր: Անուն եւ արժէք ունեցող ղրադէտին հետ՝ անանուն խրտուիլակ մը, կուսակցական ներկայացուցիչին եռեւէն՝ աննշան պոչ բռնողը, ազգային բարերարին քովն ի վեր՝ բարեհոդուքեան կարօտ թշուառը: Եկած էին եւ լեցուցած վանքը, պանդոկը, քաղաքը: Այնպէս որ, ձեռքը համբուրելէ ետք առաջին իսկ եղաւ.

— Կարծեմ անգամ մըն ալ երկու շաբաթ ետքը կը տեսնըւինք, այնպէս չէ՞ Վեհափառ...

— Կարծեմ ճիշդ էք, ըսաւ ժպտելով, եւ ես կամացուկ մը դուրս սահեցայ, չըլլալու համար պիւղ ու քաղաք:

Նախորդ դլուխով փորձեցինք ներկայացնել քանի մը դէմքեր, արտասահմանի հայութեան ազդայնական թեւը խորհրդանշող դանդուածէն: Տեղին է քանի մը ուրուադիծներ տալ նաեւ հակառակ ճակատէն, միշտ լուսանկարչական պորթիքով եւ անուններու ու պորթերու ճշդրիտ արձանագրութեամբ:

Ահա՛ Երուանդ Հիւսիսեանը: Հարուստ, վորձառու, հասուն մարդ մը, հին բարի օրերէն մնացած բարերարի նմոյշ մը, որ տիրացած է նաեւ աննշմար անցնելու արուեստին: Իր ծախքերով նորոգել կուտայ Հռիփսիմէի Տաճարին հրաշալիքը, բայց քովէն անցած պահուն այն կողմ չի նայիր, վախնալով որ մարդիկ կրնան յիշել իր բարեգործութիւնը: Ամբողջ հութեամբ նուիրուած է ՀՋմիածնին, Հայ Եարեգործական Ընդհ. Միութեան հաւատացողներէն է, բայց ոչ մէկ թշնամանք ունի Անթիլիասի նեկայ Գահակալին հանդէպ, ու կ'ըսէ.

— Եթէ գիտնամ թէ կրնամ պզտիկ չափով մը օգտակար ըլլալ որպէսզի հարթուի այս վէճը, պատրաստ եմ ամէն դործ ձգել եւ գալ Պէյրութ:

Լեփ-լեցուն պայուսակներով եկած է Հայաստան, եւ հիմա պանդոկի սրահին մէջ կեցած, մարդ կը փնտռէ, աչ-ձախ կը հարցընէ, թէ ո՞վ պէտք ունի պարապ պայուսակներու: Որո՞ն տուած է բերած նուէրները, ե՞րբ, ի՞նչպէս — իր պաղտնիքն է:

— Երէկ մարդ մը մտաւ սենեակս, կ'ըսէ մտերմօրէն, յայտնեց թէ ինքն ալ Հիւսիսեան է եւ կրնանք թերեւս ազգականներ ըլլալ: Ազգական չեղանք, ոչ իսկ քաղաքացի: Վրան դլուխը չնորհքով

էր: Մտածեցի, թէ մարդը հարկաւ ակնկալութեամբ մը եկած էր, ու հիմա յուսախաբ պիտի ըլլայ, տեսնելով որ ազգական չենք: Գումար մը պատրաստած էի ձեռքս, որպէսզի տամ, բայց Աստուած երեսս նայեցաւ որ չտուի...

— Ի՞նչ պատահեցաւ:

— Փորձանքէ մը ազատեցանք: Հազուստներէն աղքատ կարծած մարդս... Համալսարանի դասախօս ելաւ, փառաւոր դիրքի, տունի տէր, եւ դիշերն ալ գիս ճաշի տարաւ: Հաւատալիք բան չէ...

Ու երկանիկ, «փորձանքէ» մը ազատած ըլլալուն, մէկէն կը լրջանայ եւ գործի մարդու իրատես թափանցողութեամբ մը կուտայ վճիռը, Հայաստանի ժողովուրդին կեանքն ու կենցաղի մակարդակը քննարկող.

— Գէշ չէ, մարդոց դրպանը դրամ ալ կայ, կարծածէս շատ աւելի լաւ տեսայ այստեղի կեանքը:

Կարծիք մը չէ: Հիւսիսեանի մը բերնին մէջ՝ վճիռ մըն է այս չափաւոր բանաձեւը, որ քննական ու վերլուծական ամբողջ ուսումնասիրութիւն մը կ'արժէ, Հայաստանի ժողովուրդին կեանքի մակարդակը պատկերացնող:

Ուրիշ մը, Եղիպտոսէն, Վահէ Արթինեան, որ եկած է իր տիկնոջ հետ: Պետրոս Դուրեանը յիշեցնող թախծոտ դէմքով բայց առեւտրականի սուր նայուածքով տղայ մը, որ ինչպէս կ'ըսեն, Հայաստանի տակէն մտաւ, վրայէն ելաւ: Կարծես եկած է ունեցածը բաժնելու համար: Ծոչոր գումար մը էջմիածնին, աջին, ձախին: Իմ աչքերուս առջեւ, իր տիկինը հանեց թանկագին քարերով թեւի ժամացոյցը եւ մէկուն նուէր ըրաւ, այն պարզութեամբ, ինչպէս մէկը մէկուն սիգարէթ կը հրամցնէ: Կը նստին ճաշարանը՝ համեստ, խոնարհ, աղքատ ազգականներու ամօթխածութեամբ եւ կը սպասեն որ սպասարկողը մօտենայ: Եկան, դացին: Ասոնք ալ ուխտաւորներ էին, եւ, աւելի ճշդրիտ ըլլալու համար, դարձեալ յառաջդիմական կոչուած դասէն: Կը դժաս, որ երբ հայրենիք կ'ըսեն՝ հայրենի՛ք կը հասկնան եւ ուրիշ նկատում, ուրիշ հաշիւ, փառասիրութիւն չունին: Հայաստանի հողը այն է Սփիւռքի այցելուին համար, ինչ որ է փորձաքարը ոսկերիչին համար: Իսկոյն մէջտեղ կ'ելլէ կեղծն ու անկեղծը, սուտն ու իրաւը: Այստեղ, կը բաւէ մէկուն դէմքին նայիլ, քալուածքը դիտել, ու կը հասկնաս իրաւ կամ չինծու հայրենասէրը:

Նմոյշ մըն ալ՝ միեւնոյն պատկերին ներհակ կողմէն: Անունը

Օգսէն է: Մականունը չեմ գիտեր: Աւելի ճիշդը, գիտեմ, բայց պե-
զեցիկ բառ մը ըլլալուն, չեմ ուզեր գրել, ի պատիժ իրեն: Եկած
այնպէս մը կեցած է մէջտեղը, որ կարծես ըսել կ'ուզէ.— «Այս եր-
կիրը ես ստեղծեցի, նայեցէ՛ք ինչ գեղեցիկ է ու տեսէք թէ ո՛վ եմ
ես...»: Ի՞նչ տուեալներ ունի այդպէս զգալու եւ այդպէս ցոյց տա-
լու: Պարզ է: Ամերիկայի մէջ, օրը քանի մը անգամ Հայաստան պո-
ռացած է, հայրենասէր չատ մը հայեր Հայաստանի թշնամի հռչա-
կած է եւ հիմա չալկած իր բարձր հասակը, չողշողուն ակնոցները
եւ անսահման ինքնավստահութիւնը՝ տէրն է պանդոկին, քաղաքին,
երկրին:

Անիմաստ ժպիտ մը ունի եւ իր խօսքերուն վրայ առաջին ու-
րախացողը ինքն է: Մեծ-պզտիկ չկայ իրեն համար: Բոլորին հետ
այնպէս կը խօսի, իբրեւ թէ իր դպրոցական ընկերները ըլլան: Եղ-
ծօփչեանը իրեն համար «Խուսարտ»ն (մտերիմ չեչոտով, եւ վրան՝
անխուսափելի ժպիտով) Հրաչեայ Քոչարը եթէ «Հրաչիկ» չ'ըլլար
իր բերնին մէջ, կը ստանայ սակայն աւտքանութիւն մը, որ հա-
ւանօրէն այդ Օգսէնին էրզրումներուն կը պատչաճի: Սիլվա Կապու-
տիկեանը, բնականաբար... Սիլվա՛ն է:

Ճաչկերոյթի մըն ենք, տիկին Իսահակեանին տունը: Մարդը
սրամտութիւն ալ կ'ուզէ ընել, երբ իր ամբողջ անձով այդ բանին
աւելի նեղընչողն է քան հայթայթողը: Ի՛նչ մտերմութիւն կայ ձայ-
նին մէջ, երբ կ'ըսէ.

— Սի՛լվա, ես քեզ պիտի փախցնեմ եւ Ամերիկա տանիմ...

— Եթէ կարենաս, հակառակ չեմ, կ'ըսէ բանաստեղծուհին,
որուն տրամադրութիւնը տեղն է այդ դիշեր:

Ամէնէն աւելի բարձր խնդացողը ինքն է, Օգսէնը:

— Տրովադայի նոր պատերազմի մը սկիզբն ենք, կ'ըսեմ քովս
նստող Հրաչեայ Քոչարին, որ արմուկով կը մշտէ եւ կ'ուզէ որ չը-
սեբու զարնենք:

Ուր որ հանդիպինք, այս մարդը ծուռ կը նայի ինծի: Ամբողջ
Հայաստանի մէջ միակ անձն է որ այսպէս ոխով կը դիտէ, եւ, բա-
րեբախտաբար այս մէկն ալ տեղացի չէ: Պատճառը այն է, որ պաշ-
տօնական մեծ հաւաքոյթի մը մէջ խօսք առած եմ եւ ըսած՝ վեհա-
պառին, պետական ներկայացուցիչներուն եւ Հայաստանի ամբողջ
ընտրանին ներկայացնող բազմութեան մը առջեւ.— «Ո՛վ իրաւունք
տուած է կարգ մը մարդոց որ Հայերը տեսակներու բաժնեն եւ ընեն
պէչ հայեր, լաւ հայեր, կէս հայեր, լման հայեր: Ո՞վ է որ դաշոյն

կը դնէ անդիտակից տղոյ ձեռքին մէջ՝ որպէսզի հարուածեն Հայաստանի անունով, երբ դարնուողն ալ հայ է, դարնողն ալ»: Երկար խօսեցայ այսպէս եւ այդ օրը քառնած էի, դուլպաներէս մինչեւ փողկապիս ծայրը: Տեղայինները, լուռ, քաղաքավար՝ լսեցին: Մերիններէն ոմանք պոհ չմնացին անշուշտ, բայց որովհետեւ իրար լաւ կը ճանչնանք, մնացինք հոն ուր որ էինք, մեր հին բարեկամութիւններուն եւ հին անբարեկամութիւններուն պատնէշին վրայ:

Բացառութիւն կազմեց այս Օպէնը: Կարծես բոլոր խօսքերս անձնապէս իրեն ուղղուած ըլլային եւ այլեւս ակաւ դիտել դիս նայուածքով մը, ուր կրնայի կարդալ սա հարցումը.— «Ե՞րբ հանրակառքին տակ պիտի ճղմուիս...»:

Վահէ Վահեանին հետ տասը տարիէ ի վեր հազիւ բարեւ կուտայինք իրարու. Երեւանի մէջ իրար խնամելու առիթներ ունեցանք: Արսէն Կիւռեղեամը միայն մէկ անգամ տեսած էի կեանքիս մէջ. Հայաստան՝ կշտանալու չափ եղջանկացայ: Սեպան՝ իր պայծառութիւններուն եւ ճիչերուն հետքերը պատռտելէ ետք վրաս, սքանչելի խօսք մը ըսելու առիթը ունեցայ: Ամէն ոք ամէնուն հետ լաւ եղաւ վերջապէս, որովհետեւ Հայրենիքի հոգին վրայ ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ արդէն: Զնշաւ միայն այդ Օպէնը, որ բարեւը դարբեցուց եւ սկսաւ չարժումներս դիտել... հանրակառքէն:

Ինչո՞ւ կը գրեմ այս անշահ մարզուն մասին, երբ պիտեմ թէ առաջին եւ վերջին անգամն է որ տեսայ զինք առանց հետը գործ մը ունենալու եւ ամբողջ կեանքիս մէջ դժուար թէ ունենամ գործ ունենամ հետը: Կը գրեմ, ըսելու համար, թէ Սփիւռքի մէջ ճակատի մը անունով նման Օպէններն են որ աւելի շատ կը խօսին ու կը գրեն, մոռցնել տալով, թէ անդին Հիւսիսեաններ ու Արթիներ կան, ինչպէս որ Ռուբէն Դարբինեանները լրեննց վարկով եւ անհաչտ գիշով չատերուն աչքէն կը ծածկեն Աշմանեաններն ու Սէթեաններըլ...

Եթէ գաղութահայ կեանքէն գանց ընենք երկու ճակատները դրօշակիր հանդիսացող վերոյիշեալ անուններուն պէս անհաչտ քանի մը տիպարներ, մնացեալ հայերը իրարմէ կը տարբերին ճիշդ այն չափով, ինչ չափով որ կարելի է զանազանել... Ֆofա foլաչ — Փեփսի foլայէն...

*
**

Դառնանք եւս, տխրութեան սելանին: Մեզանէն ելած ենք արդէն ու վեհարանն ենք, ուր անհատական թախիծներուն տեղ եկած է բռնել ազգային ցաւ մը:

— Գիտէ՞ք, կ'ըսէ վեհափառը, այսօր լուր առինք, թէ թէհրան մարդ եկած է Պէյլութէն եւ կ'ուզուի Պարսկաստանի թեմն ալ անջատել էջմիածնէն:

— Մի՛ հաւատաք, վեհափառ, սուտ լուր մը պէտք է ըլլայ, կը պատասխանեմ փութով ու կը շարունակեմ.— Ամերիկայի խընդիրը ուրիշ էր: Քանըհինգ տարուան կիրք խտացած էր այնտեղ: Աչքերովս տեսայ, թէ մէկ կողմին քահանան չուզեց թաղել միւս կողմին մեռելը եւ օրանաւուղ ուրիշ քաղաքէ մը բերին թաղելու... Ուշ կամ կանուխ՝ այս խզումը պիտի ըլլար: Այլեւս ոչ դուք, եւ ոչ ալ Անթիլիասը դեր մը ունի: Մեր այժմու կաթողիկոսները դեռ ուսանող պատանիներ էին, երբ Ամերիկահայութիւնը երկուքի կիսուեցաւ: Բայց ուրիշ չըլլաններ՝ չեմ հաւատար որ ուզեն բաժնել էջմիածինէն: Շահ մը չունին...

— Դեռ մինչեւ վերջերս ես ալ այդպէս կը հաւատայի, բայց վախնամ որ մեր եկեղեցիներուն մէջ պզտիկ մնանք...

— Չենք մնար, վեհափառ...

Մնացի՛նք:

Կրնանք սակայն մխիթարուիլ, սիրելի Վարդէն Հայրապետ, որ եթէ մենք «պզտիկ մնացինք» որովհետեւ կը հաւատայինք ու կը հաւատանք մեր ժողովուրդին իմաստութեան, այլ ժխտական քայլը առնողները չեն որ պիտի մեծնան պատմութեան առջեւ...

*
**

Վերջին օրհնութիւնը կուտայ, մխրանները մէկիկ մէկիկ ձեռք կը թօթուեն ու կը պատրաստուիմ մեկնելու, երբ վեհափառը կը յայտնէ.

— Ինձեմ, մէկ րոպէ առանձին թողուցէք մեզ, մանաւանդ ըսելիք մը ունիմ:

Եպիսկոպոս, վարպետ՝ տասնեակ մը հոգի, դուրս կ'ելլեն: Մինակ ենք: Կը սպասեմ ըսելիքին, որ կ'ուշանայ: Ըսելիք չունի տակայն: Պարզապէս չ'ուզեր որ միւսները տեսնեն իր յուզումը: Արցունք կայ աչքերուն մէջ, այտերուն վրայ: Կը գրկէ երկու քա-

զուկնեղով, կը սեղմէ ու կ'ըսէ — այժմ գնա՛...
Կ'երթամ...

*
**

Հայաստան երթալը, Հայաստան տեսնելը՝ երբ դեռ երազ էր ինծի համար, գտած էի բանաձեւ մը ու թերթին մէջ յաճախ կը գործածէի — «Մեւ ու ճերմակ Հայաստան»:

Օդանաւը հազիւ օդին մէջ, արագ, խառնակ՝ մտածումներուս քաոսէն կ'անջատուին այս ծանօթ բառերը եւ կարծես տպարանական սրբագրութիւն մըն է որ կը կատարեմ մտքիս մէջ, կրկնելով:

— Մեւդ նուազ, ճերմակդ չատ՝ մնաս բարո՛վ, Հայրենի՛ք, սեւ անցեալով ու ճե՛ւիճերմակ ապագայով Հայաստան...

Վազգէն Վեհափա՞ռը:

Ո՛չ, իր մասին մտածելու պէտք չունիմ այլեւս: Ինչ որ գրեմ, ինչ ալ խօսիմ իր մասին, թերթով ըլլայ թէ գիրքով, բեմէն ըլլայ թէ աթոռէն, պահը եւ ներչնչումը չեմ գիտեր թէ ինչ բառերով թոյլ կու տան որ արտայայտուիմ, բայց գիտեմ, թէ կը վերջանայ ըսելիքս երեք բառերով.

— Գացի, տեսայ, խոնարհեցայ...

Այս գիրքը մաս առ մաս տպուած է «ՆԱՅԻՐԻ» Շաբաթաթերթին մէջ 11 Մայիս 1958էն սկսեալ եւ վեց ամիս ընդհատումէ մը ետք (Լիբանանի ապստամբութեան պատճառով) վերսկսած է հրատարակուիլ թերթին հետ, 7 Դեկտեմբեր 1958էն մինչեւ 20 Սեպտեմբեր 1959, յաջորդական 37 թիւերով, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կը կազմէ թուագրեալ գլուխ մը այստեղ.

ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԷՆ 200 ՕՐԻՆԱԿ ՏՊՈՒԱԾ Է ՄԱՍՆԱՒՈՐ ԸՆՏԻՐ ԹՈՒՂԹԻ ՎՐԱՅ, ԹՈՒԱԳՐՈՒԱԾ ԵՒ ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿՈՂՄԷ։

457312

Printed in Lebanon by MEGHAG Press

ԳԻՆ 5 Լ. Ոսկի
Արտասմն. 3 Տոլար

ՀԱՍՑԵ

A. ZAROUKIAN
B. P. 1426
Beyrouth-Liban